

Bornholms Amt

samt

Christiansø.

Tiende Stykke

af

de danske Provindfers Beskrivelse

i oekonomisk Henseende.

UDGAAET

46 maj 1839

Bidrag

til

Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand

i

oekonomisk Henseende.

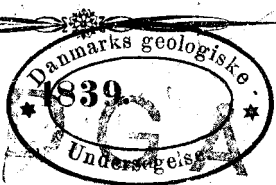
Foranstaltet, efter Kongelig Befaling, ved Landhuusholdningselskabet.

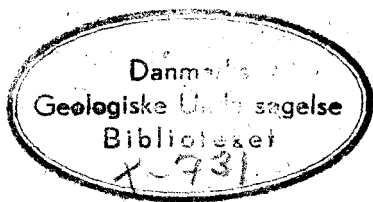
Tiende Stykke,

Bornholms Amt og Christiansø.

Red

Fr. Chaarup.

Danmarks
Geologiske Undersøgelse
Bibliotek

X-731

Bornholms Amt

samt

Christiansø.

Beskrevet

efter

Opfordring fra det kongl. Landhuusholdnings-Selskab

af

Fr. Thaarup,

Statsraad.

Med 4 lithographeerde Aaarter.

Kjøbenhavn 1839.

Trykt hos Directeur Jens Høstrup Schults,
Kongelig og Universitets-Bogtrykker.

F o r o r d.

Min Beskrivelse over Bornholms Amt og Christiansø, som her sees, er i Rækken af de landøkonomiske Amtsbeskrivelser, der af det kongelige Landhusholdnings-Selskab udgives, saavel som i Tidsfølgen, den tiende.

Da jeg havde det Hæd at leve paa Bornholm en af de vigtigste Perioder i mit Liv, først i en behagelig, dog ikke uden med Sorger blandet, Stilling, som Amtmand fra Maj 1804 til 1 Febr. 1809, siden i et Aars Tid privatiserende, indtil jeg i Aaret 1810 drog til Kjøbenhavn, blev Landet mig kjær, og det var min Virksomheds højeste Maal, ikke at staae tilbage for dygtige Formænd i Embedet i med Nidkjærhed at sørge for alt, hvad der kunne befordre Landets Vel, og afhjælpe dets Mangler, ligesom og i at vove ny Forsøg paa hvad der af Formændene kunde være begyndt, eller hvad de havde mødt Vanskeligheder ved.

Efter derpaa i 26 Aar at have været borte fra dette Land, besøgte jeg det igjen i Aaret 1836, for at lægge Haand paa det Arbejde, hvormed jeg her fremtræder, og til den Ende at tage ny lokale Overfsuelser, og faa bekræftede eller berigtigede de forhen samlede Materialier og Optegnelser. Jeg modtog fra alle Sider de velvilligste Meddelelser, og mit Skrift indeholder mange, tildels ordlydende optagne, Uddrag af samme.

Jeg har fremdeles vedblevet at samle til Landets Beskrivelse, og ifølge deraf vil man finde Data indtil over Midten af Aaret 1839. Man vil saaledes her finde baade ny og fuldstændige Efterretninger, der, i at skildre Landets Forfatning, tillige ville findes at give saadanne Sammenligninger imellem Fortid og Nutid, at de gjorde Fremsskridt kunne vise sig, og derhos Aarsagerne til at de ikke ere større; hvorimod Udsigterne i Fremtiden vise sig meget lyse.

Bornholms Amt, i Areal det mindste af Rigets 19 Amter, har nogle Særegenheder, der gjør det til et af de meget mærkelige; og jeg har derfor troet det hensigtsmæssigt, at lade mine Meddelelser gaae i nogen Detail, ligesom og at lade denne udstrække sig til baade enkelte Gjenstande, der om de end ikke høre til landøkonomiske Fag, dog kunne have Berørelse med, og Indvirkning paa Landbrugerne, men end mere til enkelte Artikler, f. Ex. Uhmageriet, den lærde Skole, Oldsagerne, Landets Navn, sammentrængt Udsigt over dets Historie, m. m. som jeg forvissede mig om at Læserne ikke have imod at see optagne, da jeg ved denne Lejlighed kunde faae bekendtgjort, om ikke alt, saa dog næsten alt hvad Mærkværdigt Landet kunde have, saa at Skriftet saaledes kunde blive som en Haandbog for Enhver, enten dets Beboer eller Andre, der maatte have Landet kjær, eller maatte ønske at faae en samlet Overskuelse.

Jeg har og, for at give Skriftet mere praktisk Brugbarhed, medgivet et Register, en af de i mine Tanker nødvendige Egenheder ved Haandbøger.

Landhusholdnings-Selskabet har fordret den Enhed i alle de ved det fremkaldte Chorographier, at de skulde være udarbejdede

som Besvarelser paa de opgivne bestemte 29 Spørgsmaale; men det har ikke paalagt Forfatterne noget Vaand i Henseende til Behandlingen af de Gjenstande, der ved Spørgsmaalenes Besvarelse skulde oplyses. Forfatternes Anskuelse, Ytringer, større eller mindre Udviklinger, staaer det dem frit for at levere efter Forgodtbefindende, og heri ligger en Hovedgrund til den Forskjellighed, man vil finde i de hidtil udfomne Amtsbeskrivelser, ligesom Forfatternes øvrige Stilling og Kundskabsfag ogsaa have givet deres Arbejder forskjelligt Præg. Ved den Frihed Forfatterne saaledes have havt, ere mange Gjenstande flersidigen betragtede, meget, hvorom der kan være deelte Meninger, nøje drøftet, som og mange Meddelelser fremkomne, som under stræng Bedholden ved de 29 bestemte Spørgsmaalenes egentlige Ord, vilde været undladte, hvilket især finder Sted ved de statistiske Indledninger, der i de fleste af Amtsbeskrivelserne haves, i hvilke Forskjelligheder især vise sig.

Jeg anseer det da, som en ikke uvigtig Omstændighed ved Bedømmelsen af dette, vistnok mit sidste, Arbejde for Bornholms Amt, at jeg har, ifølge bemeldte Frihed, ikke ved samme søgt at give — foruden Selskabets bestemte Fordrings Fyldestgørelse — nogen statsøkonomisk Oversigt, eller udviklede Undersøgelser og Bemærkninger, men derimod har tilfattet at levere et mere praktisk hensigtsmæssigt Skrift, og derfor givet det noget mere af den Natur, de andre Amtsbeskrivelser vistnok ogsaa i større eller mindre Grad have Præg af, et Præg der adskiller statistiske Verker fra statsøkonomiske, nemlig som Haandbøger, i hvilke der bør sees mere paa Tal og Bestemthed, paa Fuldstændighed og Nøjagtighed, dog forbundet med Klarhed og Præcision, end paa

noget Interessant i Foredrag og Bemærkninger, samt mere paa at indeholde mange Data end paa af dem at udvikle hvad Statistikere, Chorographi: Brugere og Forretningsmænd selv efter Behag maa kunne udvikle, uden fra Forfatterne at behøve eller fordre andet end Data; vel ogsaa Vink. Forslag og Vink har jeg heelt igjennem ikke undladt frisindigen at fremsætte.

Kjøbenhavn den 26 Juli 1839.

J. Chaarnp.

Indhold.

I. Bornholms Amt.

Ulmindelig Udsigt over Amtet, og statistiske Meddelelser . .	Side. 1-86.
Literatur 1. Raarter 5. Landets Navn 5. De vigtigste Perioder i Landets Historie 6. Landets Beliggenhed 9. Areal-Indhold. 10. Matrikulerings-Beregningernes Resultater saavidt Arealen angaaer. 10. Folketallet. Berægelserne i Befolkningen 12. 13. Folketallet i forskjellige Perioder. 13. Mere detailleret for Aaret 1834. 16. Antallet af Egtesiede, Fødte og Døde i Aarene 1802-1837. 21. Om Folket, Karakter, Sprog 22. 22. Landejendommene, og de forskjellige Klasser af Besiddelser. 24. Ingen Bønderbyer. 24. Bøndergaardene. 25. De saa kaldte Proprietairgaarde. 27. Jordeboerne. 28. Landgilde-Species. 28. Hartkorns- eller Skjld-sætningsbogen. 28. Bøndergaardenes Salg 1744. 30. De saa kaldte Støl. 31. Kirkebo. 31. Gildesboer. 32. Beneficeret Gods. 33. Bøndergaardenes Antal. 33. De forskjellige Arter af Landbesiddelser. 37. Hartkornets Beløb paa Bornholm, saavidt Landet vedkommer. 38. Specielle Tabeller. 42. Husmænd eller Udbyggere. 46. To vigtige Poster i Henseende til de bornholmske Bøndergaarde, nemlig: a) Sæde-Udgangs, og Indløsnings-Ret. 47. b) Undentags-Kontrakter. 49. Kjøbstædernes Jorderes Hartkorn. 50. De den kongl. Kasse tilflydende Indtagter af Bornholm: 1. de jorddrotlige. 51. 2) de landsherlige. 57. Bankhæftelser. 63. Brandforsikrings-Summerne og om Brand-Anstalter. 66. Kommunal-Afgifter. 68. Det bornholmske Militærvaesen, Dragonhold 2c. 69. Geistlighed. 78. Kirker. 84. Embedsforvaltning. 85.	

- I. a) Hvorledes ere Jorderne beskafne, saavel Jordsmon som Underlag? høje eller lide? jevne eller bakke? lide Jorderne af skadeligt Vand? . . . 86-9.

Føreløbigt en kort Oversigt over Landets geognostiske Forhold. 86. Flyvesands-Strækninger. 94. Spørgsmaalenes egentlige Besvarelse. 98.

- II. Kilder, Indsøer. Er Vandmassen i disse i de senere Aar betydeligen aftaget? Hvad menes Aarsagerne dertil at være? Har man udtørret Søer eller Moser 104-107.
- III. Hvorledes er Klimatet, tørt? fugtigt? koldt? lunnt? *ic.* 107.
 Strænge Vintere; Overgang over Isen til Skaa-
 ne. 109.
- IV. Hvorledes er Udskiftningen? Ere Jorderne meget udparcellerede? hvilke Folger har det havt? i Henseende til Folkemængde, Dyrkning, Tillæg af Kreaturer *ic.*? 110-131.
 Om Udparcellering i Særdeleshed 131-2.
- V. Hvilken er den almindelige og meest gjængse Dyrkningsmaade? Hvilke Afvigelser gives herfra? Bruger man Robbedrift med reen Brak eller Bereddrift med Brakfrugter? Hvad dømmes herom? Er nogen betydelig Deel af Jorden udlagt til varigt Græsland? 133-140.
- VI. Gjør Sommerstaldfodringen Fremgang? Hvilke Indvendinger gjøres derimod? 140.
- VII. Anvendes Kalk, Dynd, Mergel eller kunstige Gødningsemidler? Har man gjort Forsøg med at brænde Grønsvøren, saavel paa Agre som Eng? 140-1.
- VIII. Bruges Stude til Mark-Arbejde? 141.
- IX. Hvorledes ere Agerdyrknings-Redskaberne? Er kjendes Svingplovenes (de saa kaldte engelske Ploves) Fortrinlighed? Ere de nyere arbejdsparende Redskaber bekjendte og benyttede? 141-143.
- X. Er der raa og uopdyrkede Jorder? Optages disse til Dyrkning? Udmærkerne og disses Historie. . . 143-159.
 b) Paa hvad Maade ere raa eller udyrkede Jorder optagne til Dyrkning? under hvilken Sædselge, og med hvad Hæld? 159.
- XI. Saafæden. Sørge Agerdyrkerne for at skaffe sig god Saafæd? Udsædens Mængde 160.
- XII. Dyrkes mindre almindelige Sædearter? Foder- og Handelsplanter? 161-5.
- XIII. Spores Sygdomme hos Kornet? Rust? Brand? Har man paalidelige Erfaringer om Aarsagerne dertil? 165.

- XIV.** Har man nogen bestemt Regel om den Grad af Modenhed Sæden bør have, naar den skal høstes, for at blive bedste Handelsvare? 166.
- XV.** Hvorledes ere Kornvarerne beskafne? Sørges der for deres Rensning? Er der paatakt nogen Foranstaltning til deres Lørring? og til deres videre Forædling? 166-169.
Møller. 167. Brændevinsbrænding. 168.
- XVI.** Hvorledes ere Forholdene i Henseende til Produkternes Affætning? 169-185.
Torve-Indretning. 169. Marked. 170. Bejvæsenet. 170. Befordringsvæsen. 172. Postvæsen. 173. Havnevæsen. 174. Lodsvæsen. 179. Fyrtaarnet. 179. Hjemmehørende Skibe i de bornholmske Kjøbstæder. 181. Landets vigtigste Udførsler. 182. Nogle af de til Udlandet udførte Varer. 182. Landets Indførsler. 183. Toldklareringsskeder. 184. Maal og Vægt. 184.
- XVII.** Dpgive Bønderne endnu Tvret? eller holdes der over Markfred? Rejsses der nyt Hegn og vedligeholdes det Gamle? 185-190.
- XVIII.** I hvad Tilstand er Aaragavlen, saavel i Henseende til Aaragets Beskaffenhed, som Antal efter Gaardenes Areal? Give Markeløser eller Fedeqvæg størst Fordel? 190-5.
- XIX.** Er Hesteavl i Til- eller Aftagende? Marsagerne dertil? 196-202.
- XX.** Udbreder den finulde Faareavl sig? Er Faarefoldning i Brug? Staldfodres Faarene nogetsteds? Er den indenlandske Faarestamme i Til- eller Aftagende? 202-4.
b. Geder 205.
c. Svin 205.
- XXI.** Udbreder Havedyrkningen sig? Hvor store ere de Haver Bønderne i Almindelighed anlagge eller have anlagt? 206-210.
- XXII.** Gives Skov, som kan afgive Brændevad og Gavn-tømmer? eller og Skovanlæg? Torvessker til eget Forbrug eller Salg? Tænkes der paa Plantninger, saavel til Hegn, som i sluttede Plantager paa 2, 3 til 4 Skjepper Land til Gavntræ og Brandsej? 210-221.

XXIII. Er Husfliden i god Fremgang? Ere dens Frembringelser kun til eget Brug eller til Salg? Hvorledes kunde Husfliden opmuntres for at Varerne kunne gaae mere i Handelen? 221-224.

XXIV. Findes der udmærkede Agerdyrkere i Amtet? i og udenfor Bondestanden? hvad have de udrettet? . 224-6.

XXV. Er der noget økonomisk Selskab i Amtet? Det bornholmske Efterlægts Selskab 226-231.

XXVI. Er Ejendommens Pris i Stigen eller Falden? Findes arbejdsløse Menneſker? Vi-Næringsveje uden for Agerbruget 231-295.

 Diavl. 233. Jagten. 233. Bornholmske Stenkul.

 235. Historien om deres Udvindelse. 235. Om

 Coulthards store Plan i Særdeleshed. 239. Han-

 delskuset Suhr & Søn tilbyder at see Kulbryd-

 nings Arbejder fremmede paa bedste Maade. 241.

 Orden ved Kulbrydningen, Regler for Udvis-

 ning &c. 242. Kulegnene paa Bornholm. 245.

 Landinspektør Balslevs udførlige Beretning om:

 Kulværkerne. 247. De bornholmske Kul lignede

 med engelske og færøiske Kul og med andre Brænd-

 selskarter. 264. Mere om Kullene, og det begyndte

 Foretagende af det Hambroeske Handelshuus. 265.

 Sandstenen. 266. Frederiks Stenbrud. 267.

 Jint Stobesand. 273.

 Kampsteenshuggeri. 273.

 Bornholm, rig paa Leerarter. 275.

 Kalksten, Cement. 276. Alunskifer. 280. De

 bornholmske Diamanter. 281.

 Metal-Anvisninger. 282.

 Fiskerierne. 283. Kroyers Beretning. 286.

 Strandinger og Arier. 288.

 Muur- og Teglstensværker. 290. Pottemage-

 rier. 291. Uhrmager-Arbejder. 292. Haandværks-

 Drift. 294. Skibsbyggeri. 295. Balkeværket og

 Oliemøllen ved Stampen. 296.

XXVII. Hvilke Dele af Landbruget fortjene efter Lokal- og Tidssomstandighederne især Anbefaling 296-7.

XXVIII. Gives der i Amtet noget Særegent som for andre Egne kunde gavne til Efterfølgelse, eller Advarsel? 297-300.

- XXIX.** Hvad ansees i Almindelighed for at kunne gavne Amtet med fortrinligt Hensyn til Lokalteterne? . 300-312.
 Exempelgaard. 301. Laanefonds savnes. 302.
 Sparekasse, ligesaa 302. I Anledning heraf:
 Om Legater. 303. Undervisningsvæsenet. 306.
 Den lærde Skole. 307. Bogsamlinger. 307. Fo-
 relæsninger. 307. Videnskabelige Undersøgelser. 308.
 Oldsager 309.

Bilag.

- Nr. 1. Om de bornholmske Jordebøger, de ældre, saavel som den nu gjældende af 16 Juli 1696. (See S. 29) 313.
 Nr. 2. Et kongl. Skjøde fra Aaret 1744. (See S. 30) 321.
 Nr. 3. Forklaring om de bornholmske Kjøbstædjorders Areal og Fordeling imellem Bodsejerne. (See S. 51.) 323.
 Nr. 4. Om Ligningen af Kommunal-Udgifterne. (See S. 69.) 326.
 Nr. 5. Beregning, saavidt Landdistrikterne angaaer, over hvad de offentlige Afgifter og Præstationer, anslaaede i Penge, have beløbet sig til i Aaret 1837; efter Amtets Beregning af 1 Juli 1838. (See S. 69.) 331.
 Nr. 6. "Forklaring paa de Bornholms Indbyggere givne Privilegier, og de dem paa Grund af samme forundte Friheder og Benaadninger;" udstedt den 21 Septbr. 1770. 334.

2. Christiansø.

- I ældre Tider benævnt Ertholmene. Skrifter. Kaarter . . 337.
 Fæstnings-Anlæggenes Begyndelse, og om to derom prægede
 Grindrings-Medailler 338.
 Notitser til Christiansøes Historie 339.
 Værnes Størrelse 339.
 Folketallet, efter de ffete Tællinger 340.
 — i Hensyn til Stilling og Mæring 341.
 — Hgteskaber, Fødte og Døde 343.
 Den største Del af Beboerne ere i kongl. Tjeneste. Komman-
 danten, og øvrige Embedsmænd 343.
 Vigtigheden af Havnen ved Christiansø for Søfarten, Lods-
 væsen, Marker, Fyr 345.
 Told-Indtægter. Ind- og Udsøfster 346.
 Hjemmehørende Fartøjer 347.

XIV

	Side.
Christianss i landøkonomist Betragtning, Havekultur, Area-	
turhold ic.	348.
Bandsforraad	348.
Udgifter for Fæstningen ic.	348.

Rettelser. Tillæg. Trykfejl	349.
Iblandt Tillæggene: om ny Legater efter afdøde Statsraadinde	
Koefoeds Testament	352.

Kaarter.

- Tabel 1. Ideal-Kaart over Udmarkerne. Hører til S. 147.
- 2. Kaart over den bearbejdede Del af Kulstøtterne Hasle-
 - rænderne. Til S. 255.
 - 3. Kaart over den bearbejdede Del af Kulstøtterne Sort-
 - hatsrænderne. Til S. 257.
 - 4. Kaart over Frederiks Stenbrud, af H. Petersen 1836.
 - Til S. 267.

Bornholms Amt.

Almindelig Udsigt over Amtet, og statistiske Meddelelser.

Om Bornholm i det Hele, saavel som om dets enkelte Mærkeligheder i Særdeleshed, haves en Mængde Skrifter og Afhandlinger, flere end ellers om noget andet af Rigets Amter, ligesom mange Rejsende have meddeelt deres Jagttagelser og de af dem samlede Esterretninger¹⁾. Foruden det, der er trykt,

¹⁾ Jeg er overbevist om, at en Optegnelse af hvad der saaledes er udarbejdet vil for Mange have Interesse, og derfor giver jeg den, med bibliographisk Nøjagtighed, og den mueligste Fuldstændighed.

En i Aaret 1624 skreven kort Beretning om Bornholm, grundet paa indhentede Oplysninger fra Præsterne, blev ved Landets da værende Provst, Jens Pedersen, sendt Dr. Oluf Worm. Findes i Haandskrift paa Kjøbenhavns Universitets-Bibliothek, blandt Rostgaardiana; og i Udtog, skjønt ikke aldeles nøjagtigt, trykt i de af Sandvig redigerede Submiske Samlinger til den danske Historie, I. B. 2. S. 1780. S. 32-46. (Jvf. Øst's Minerva, I. B. 223. 225. 230.)

Det som i Jens Lauritsen Wolf's 1654 udfomne Encomion regni Daniæ siges om Bornholm S. 577 og 651 udgjør kun nogle Linier over en Side. Der nævnes kun 4 Kjøbstæder: "Rødne, Ners, Svaniø og Hadsle." Ikke Aakirkeby.

Med samme Tid udkom: Danmarks og Norges frugtbare Herlighed, af Arent Verntsen. Albyn. 1656. Av., i hvilken ogsaa (I. 68. 186. II. 87. 202.) noget lidet læses om Bornholm, som da laa under Skaane Stift. Kjøbstæderne benævnes "Ners, Svaniø, Rønde og Hadsle."

Chronica Boringiaca indtil Aaret 1671 af Rasmus Pedersen Kaufn, der var Sognebedn til Aker Menighed, haves i Ma-Bornholms Amt.

eller iblandt Bogsamlingers Haandskrifter, og hvorfra man kan søge Stof til Sammenligninger imellem Tilstanden i forskjellige

nuscript paa det store Kongl. Bibliothek, og indeholder ej blot Landets Historie, men ogsaa hvad Titlen ej nævner, en Topographi.

Peder Resens Beskrivelse over Bornholm, der er en Deel af hans Danske Atlas, og blev skreven i det latinske Sprog omtrent Aar 1675, er utrykt, men findes hist og her i Haandskrift i Bogsamlinger. Et Exemplar, der under mit Ophold paa Landet, som Amtmand, blev ved Foræring min Eiendom, og som har tilhørt J. Chr. Urne, hvilket sees af adskillige Anmærkninger, der af ham ere indtegnede, har jeg foræret det kongl. nordiske Oldskrift-Selskab, til det Arkiv for antiqvariske og historiske Topographier og Grundtegninger, det har begyndt.

Det første trykte Skrift Literaturen fik om Bornholm udkom fra den i vor Kunsthistorie mærkelige Mand, Lauritz de Thurah, hvis Navn dog hverken i Titelen eller under Fortalen blev givet. Titelen er følgende: "Omstændelig og tilforladelig Beskrivelse over den i Østersøen liggende, under det kongel. Danske Herredømme blomstrende navnkundige Ø Bornholm, og den ej langt derfra anlagte fortreffelige Fæstning Christiansø, hvorudi forklares alt hvad mærkværdigt om disse tvende Lande i deres nuværende Tilstand er at agte, hvortil end videre føjes hvad Historierne, saavel gamle som ny, derom meddele." Kbhvn. 1756. Med. 2v. med Kaart, 30 andre store, 6 smaa Kobberplader, 4 Bignetter. Skriftet har alt for mange Smaaheder, ubetydelige Gravskrifter og Indskrifter, simple Kirke-Inventariers Beskrivelse, Grundtegninger af nogle umærkværdige Kirker, og saadant Mere; men i Skildring af Landets Tilstand paa den Tid savnes Meget. Derimod ere endeel Aftstykker og Optegnelser til Landets Historie meddeelte. Ved Skriftets Udmeldelse i "Efterretninger om lærde Sager" for 1756, S. 780-816 gjordes opmærksom paa nogle utrykte Privilegier, som ej hos Thurah findes. Ligeledes blev givet et Uddrag af Urnes Ordbog, og Observationer om den bornholmske Udtale.

I "Danske Atlas" III. S. 162-229 og VI. 438-448 er Bornholm beskrevet, hvortil og Urne gav Bidrag. Kaart og Kobbere følge Barket.

Benævnte J. Chr. Urne, som fra 1740 til 1778 var Landets Amtmand, havde især meddeelt Thurah hans fleste Efterretninger, ligesom og haft Deel i hvad det Danske Atlas leverede;

Tidsrum, altsaa om, og i hvilken Grad, Kulturfremfskridt ere skete, og hvad der har haft særdeles Indvirkning derpaa, have mange Krevne Kilder været til min Raadighed. Af det høj-

Han efterlod i Haandskrift: "Samling af adskilligt Antegningsværdigt angaaende Bornholms Land, som ej findes i Thuraus Beskrivelse." 669 S. Nv. Jeg har seet det paa Bornholm, men kunde under mit sidste Ophold der ej faa det opspurgt.

T. Fielssted, der var Amtmand 1778-1784, skrev 1780 et P. N. om Bornholm, hvilket blev trykt i Thaarups "Materialier til Danmarks Statistik" I. S. S. 59-96. Samme, som og hans Erklæringer, blandt hvilke en om Udmarkerne, dat. 23 Okt. 1779 (i Bornholmiana, I. Deel), viste ham som en af de oplyste og for Landets Bedste virkende Embedsmænd.

J. Thaarup, som var Amtmand fra Mai 1804 til 1 Febr. 1809, skrev: 1) Kort Oversigt over Bornholms Amt, Kbhvn. 1810. 175 S. Nv. Recenseret i Literat. Tid. 1811, S. 145-160. Allg. geogr. Ephemerid. 37 B. 2 S. S. 180-186. 2) I Juli 1808 begyndte han: "Statistiske Efterretninger om Bornholm, Nr. 1-9. Utrykt, men findes baade ved Amts-Arkivet og flere Steder. 3) Under Titel: "Bornholmiana" samlede han Efterretninger og Aftstykker om Amtet; 6 Bind i Fol. Bevares i det kongl. Rentekammer, og vorder forøget med et 7de Bind.

Beskrivelse over Bornholm ved Peter Nik. Skovgaard, 1ste Deel. Kbhvn. 1804. XII. og 411. S. 8. Mere udkom ikke. Den Bitterhed, hvormed, og det ikke altid sømmelige Sprog, hvori Forfatteren fremsatte sine Anskuelser og Bedømmelser, paa-drog ham Tiltale og Straf, og Skriftet blev konfiskeret. See jurid. Arkiv. Nr. 5. 1805. S. 132-155. En Anmeldelse af Skriftet i Dagen 1804, Nr. 155-6. fremkaldte en Erklæring fra Forfatteren i Nr. 160, med Anmelderens Svar.

Bornholm, beskrevet paa en Rejse i Aaret 1815. (Af O. J. Rawert og G. Garlieb), med et geognostisk Kaart, og et Landskab. Kbhvn. 1819. 274 S. og 2 Tabeller. Rec. i Literat. Tid. 1820, Nr. 6. S. 93-96. og i Hall. allg. Lit. Zeit. 1820, Nr. 168-9. Nogle Tillæg har Rawert leveret i Handelstid. 1821, Nr. 77-78.

Beretning om en Undersøgelse over Bornholms Mineralrige, udført 1818 efter kongl. Befaling igjennem Rentekammeret; af S. C. Ørsted og L. Esmarck. Kbhvn. 1819. 97 S. 8. med to Kaarter. Rec. i Lit. Tid. 1820, Nr. 7. S. 107-9. En Antikrit. ibid. Nr. 8. S. 126-8. En lige Beretning, efter en anden Rejse, udført 1819 er trykt 1820. 84 S. 8.

kongelige Rentekammer har mig været givet Afgang til dets Arkiv og Kontorer, og jeg skylder Mange af Landets Beboere meget Tak for den Velvillie, med hvilken de kom mine ytrede An-

Die Insel Bornholm in geognostischer Hinsicht, von Vargas de Bedemar. Var indført i Leonhards Taschenbuch für Mineralogi, 1819; men ogsaa særskilte Aftryk bleve tagne. Frankfurt am Mayn 1819. VI. u. 39 S. 8. Recenseret i Literat. Tid. 1820, Nr. 8. S. 109-110.

Om Bornholms Forbindelse med Danmark, og dens Indbyggernes særskilte Rettigheder; af Joh. fr. W. Schlegel, udgjør et Kapitel af hans Statsret I. Deel 1827, S. 429-482. Indeholder en Special-Statistik af Landet. Nogle Bemærkninger og Berigtigelser til Skriftet ere givne i Sarauw's tydske Oversættelse, og i Engelstoft's Recension i Maanedsskr. for Literatur 1ste Aargang 1829.

Beskrivelse over Bornholm, eller Bornholms Beviser, med et Tillæg, indeholdende Betragtninger over Landets Klima og Vejrlig, Vandet, Fødemidler og Drikkevarer, Folkets Charakter, Sæder, Skikke og Forlystelser, Sproget, Bornholms Milice, en kort Oversigt over de almindeligst herskende Sygdomme, og deres rimelige Årsager, udgivet til Bedste for det kongl. Christians Plejehus; af J. S. N. Panum. Clesvig 1830, 167 og 87 S. 8. Recenseret af J. W. Hornemann, i Maanedsskrift for Liter. Dec. 1830. S. 352-4.

Til Oplysning om det bornholmske Agerbrug i Tidsldbet fra 1772 til vore Tider ere følgende Smaaafskrifter og Afhandlinger at nævne: 1) Anviisning til den praktiske Agerdyrkning, af O. And. Borrebye (som var Sognepræst til Nyklarsker). Kbhvn. 1772. 72 S. 2) Agerdyrknings-Katechismus; af Jak. Pet. Prahll (da Degn, siden Præst paa Bornholm.) Kbhvn. 1777. 104 S. 8. 3) Af Pastor Borresen, som 1828-34 var Præst til Pedersker, læses: a) om den bornholmske Høstmaade; dateret St. Peders Præstegaard d. 26 Marts 1832, indført i J. C. Hals's Tidskrift for Landøkonomi II. B. 1833. S. 394-428. b) Noget om Landvæsenets Tilstand paa Bornholm. Skrevet i April 1834; i samme Tidskrifts III. B. 2 H. S. 198-229.

I øvrigt er Meget trykt om specielle bornholmske Anliggender, saasom om geognostiske Forhold, om Steenkullene, Leerarterne, Cementet, Fiskerierne &c., dels særskilt udgivet, dels adspredt i Tidskrifter, eller Samlinger, hvilket herefter paa sine Steder skal blive opgivet.

sker imøde, da jeg i Sommeren 1836 var rejst til Landet, baade for, efter 26 Aars Fraværelse, igjen at tage lokale Overskuelser, og for at see bekræftede eller berigtigede mine forhen samlede Materialier og Optegnelser til Kundskab om Landet, samt forøge dem ved ny Jagttagelser.

Et Kaart over Bornholm udkom 1811 fra det kongelige Videnskabernes Selskab²⁾. Et mindre, tegnet af Th. Gliemann, blev 1824 udgivet fra det kongelige Steentrykkeri³⁾. Snart vil man erholde et fra Lieutenant v. Mansa's Haand.

Landets Navn: I et af de ældste Oldskrifter benævnes det Burgendaland, beboet af Folket Burgendas, men i Islændernes Skrifter almindeligt Borgundarhólmur. I Ottars og Alfstens Rejseberetninger, opbevarede af den engelske Kong Alfred, og frevne omtrent Aar 890, er det første af disse Navne brugt⁴⁾. Blandt islandske Oldskrifter har jeg at nævne: Rnytingasaga

Her maa dog nævnes: det bornholmske Efterslægts-Selskabs "Samlinger" tre Hefter 1808–1810, og den bornholmske Avis, som begyndte 1828; i hvilken adspredt Adskilligt berettes, Amtet vedkommende.

2) Det har Titlen: "Kaart over Bornholm under det kongl. Videnskabernes Societets Direktion, ved rigtig Landmaaling optaget og ved trigonometriske samt astronomiske Operationer prøvet, reduceret og tegnet af T. Bugge og J. Wilster. 1805. Stukket af G. A. Angelo." Med Korrekturen 2c. hengik nogle Aar, saa at det først 1811 udkom. (See Videnskabernes Selsk. Beretning om dets Forhandlinger fra Juli 1810 til Juli 1811.)

3) Det Gliemannske Kaarts Maalestok er en Miil paa en Decimal-tomme.

Til Kaarthistorien hører: Det første gode Kaart man havde over Bornholm blev, efter Landkonduktor B. J. Sammers Opmaaling, i Aarene 1746–1750 forfattet. Det tegnede Kaart, hvoraf nogle Exemplarer toges, have ved Generalitetet, i Matritulskontoret ved Rentekammeret, ved Kommandantskabet paa Landet. Det blev lagt til Grund ved det Kaart, som fulgte med Thurahs Beskrivelse over Landet. Kaartet i Danske Atlas, 3. Deel, 1767, har endeel Fejl. Et lidet Kaart medfulgte den af Videnskabernes Selskab udgivne historiske Almanak for Aaret 1770.

4) Rast's Udgave i skandinaviske Lit. Selsk. Skrifter for 1815.

(Kap. 39), hvor en Sejlads af norske Kjøbmænd omhandles, og deri om Borgundarholmr. Hos Saxo benævnes det Borungia⁵⁾. I libro datico, Lundensi kaldes det Burghandaholmr, og Burelendaholm⁶⁾. I Diplomer af 1303 og 1319 Borendeholm, og i et andet Diplom af 1362 Borringholmr⁷⁾. Om dette og om Ordledningen, der er saa aldeles uvis, og ej kan være andet end en, kun lidet grundet, Gjetning, er her ej Stedet til videre Udvikling, end blot at have omtalt det⁸⁾.

Navnet "Boringholm" og "Borringholm" blev siden det almindelige, lige hen til Slutningen af 17de Aarhundrede, da dets Forandring til "Bornholm" begyndte, og efterhaanden mere og mere antoges og bragtes i Brug.

I Landets Historie forekomme vigtige Perioder, der have haft megen Indvirkning paa Folket, dets Velfærd, dets Fremmskridt i Kultur, og dets Stilling i det Hele, saaledes at Omstændigheder, der endnu virke, lade sig deraf forklare.

Man veed af historiske Beretninger, at Bornholm har staaet under Kong Harald Blaatands Regjering, og da det ikke er bemærket, om han havde erobret det, drog Suhm deraf den Slutning, at Landet allerede af hans Fader, Gorm den Gamle, maa have været erobret, en Slutning, som dog er temmelig usikker, da det, som vides om Harald Blaatands Regjering, er meget ufuldstændigt⁹⁾.

Christendommen indførtes her først under Svend Estridsen, især ved Hjælp af den skaanske Biskop Eginus, omtrent Aar 1060.

Kong Svend Grathe afstod 1149 tre Herreder af de fire i hvilke Landet var inddeelt, til Erkebiskop Eskild og hans Eftermænd paa Lunds Bispestol¹⁰⁾, ligesom ogsaa visse Ejendomme i Skaane. Denne Gave skal baade Valdemar den Store og siden Knud Valdemarsen have stadfæstet Aar 1199, og Valde-

⁵⁾ Pag. 159. Jvf. Stephani Noter p. 156.

⁶⁾ Script. Rer. Danic. IV. p. 33. 41.

⁷⁾ Suhm, XIII. 473. Thurah, S. 204. 205. 210.

⁸⁾ Schlegels Statsret S. 429—431. og Petersens gammelnordiske Geographi I. 196. 279. 282. 295.

⁹⁾ Suhms Danmarks Historie II. 460.

¹⁰⁾ Suhm. V. 39. 40.

mar den Anden endog i Aaret 1236 overdraget Erkebispfen det, formeentlig under hans Fader 1159, anlagte befæstede Slot *Hammershuus*; dog antage Andre, at Slottet er anlagt af Erkebiskop *Adzer*. 1303 blev den øvrige $\frac{1}{4}$ Del af Landet (*Vester Herred*) ogsaa overdraget Erkebiskopperne *), der altsaa nu fik det hele Land under Magt og Styrelse, dog under idelige Stridigheder med Kongerne, lige indtil Reformationen. I dette Tidsløb af i alt 373 Aar, udøvede de *Lundske Erkebiskopper* næsten fuld Landshøjhed over *Bornholm*, gave eller stadfæstede Love, udstedte Privilegier til Kjøbstæderne, benaadede med Adelskab, beklædte Landets Embedsmænd, saasom Hovedsmanden, Landsdommeren med de flere; hvorom Beviser findes hos *Nesen* og *Thurah*.

1522 begyndte en anden ny vigtig Periode, *Lybekkernes*. Kong *Frederik den Første* havde nemlig maattet, med Rigets Raads Samtykke, afstaa Landet til dem, paa 50 Aar, for at holde dem skadesløse for de Fordringer den da endte Krig havde givet dem. *Lybekkerne* havde deres Hovedsmænd paa Landet, men Kongen var forbeholdt den højeste Magt i civile Sager, og Alt hvad der vedkom Embeders Besættelse og Forvaltning. 1572 var *Lybekkernes* Tid forbi, da nemlig de 50 Aar vare henrundne. Kongelige danske Kommissarier bleve oversendte for at modtage Landet tilbage.

1658 blev *Bornholm* ved den *roskildske Fred* den 26 Febr. (8 Marts) afstaaet til *Sverrig*. Den 29 April ankom til Landet den som Landshøvding ansatte svenske Oberst *Prinzenskiold*. Denne Mand behandlede Indbyggerne med megen Strænghed ved Udskrivninger af Penge, Provisioner, Husgeraad og allehaande for Militærvæsen brugelige Sager, foruden at Folk udtoges og bortsendtes fra Landet til Krigstjeneste uden for samme; Udpressningerne bleve utaalelige, og den ulmende Misfornøjelse vakte Tanken om Opstand, som kom til Udførelse ved en *Jens Koesoeds* Anførsel. *Prinzenskiold* faldt for et Skud, i *Rønne*. Over Omstændighederne ved Tildragelsen hviler noget Mærke. *Bornholmerne* fik Overhaand, oversendte de gjorde svenske Fanger til *Kjøbenhavn*, og nogle Deputerede, der, efter deres Ankomst til Hovedstaden, udstedte et formeligt Dokument, dat. d. 29 Dec.

*) *Cuhm* XI. S. 134-7.

f. A., hvori de ansøgte Kongen om Bæstjermelse og Forsvar, saa at "de ikke ydermere under Fjendens Nag og Plager skulde geraade, eller overleveres" — hvorimod de overdroge og hengave Landet "til Hans Kongl. Majestæt og hans Arvinger, fødte og usødte, for evindelig Arv og Ejendom at følge." Et kongl. Taksigelsesbrev blev samme Dag udstedt, — Under 3 Mai 1659 udstedtes et Kongl. aabent Brev, hvori Landet, som Indbyggerne saaledes havde til Kongen "overdraget, undergivet og foræret" ved bemældte "Gavebrev", antages og annammes under kongelig Bæstjermelse. Kongen lovede at ville forsvare dem efter yderste Formue, og aldrig igjen at afstaa dem til de Svenske, og "udi alle Maader mod dem, som en naadig og mild Herre og Øvrighed betee og ervise."

Ved de paafølgende Underhandlinger, der endtes med den Kjøbenhavnke Fred af 27 Maj (6 Juni) 1660, vilde Sverrig ikke frasige sig sin Fordring paa Bornholm, da de Fred mæglende Magter holdt paa, at Freden maatte sluttes efter den roskildske Freds Basis, allene med Undtagelse af Trondhjems Stift. Dog kom det til den Beslutning, at en særskilt Forening skulde stee angaaende Bornholm. Nu foretoges Underhandlinger herom i Stokholm, og omsider afluttedes to Traktater af 3 Juli 1660 og 5 Mai 1661. Ved den første foreløbige blev fastsat: at Bornholm skulde være afstaaet til Danmark, imod et Æquivalent af 8500 Tdr. Hartkorn, der skulde bestaa i adeligt Gods i Skaane. I Traktatens 9de § er bestemt: at Danmark ikke maa afstaa Bornholm til nogen fremmed Magt, til begge Kroners Præjudice. Ved den anden endelige Traktat af 5 Mai 1661 blev det Jordegods, som Kongen maatte tilforhandle sig af Danske Adelige, der ejede Gods i Skaane, nøje specificeret, og overdraget til Kongen af Sverrig; og herved var nu Sverrigs Afstaaelse af Bornholm til Kongen af Danmark fuldeligen kommen istand.

Af Landets Historie for den følgende Tid maa jeg, som paa et andet Sted ¹¹⁾ udførligere behandler samme, her indskrænke

¹¹⁾ Næmlig i Øst's Minerva, hvor jeg har skrevet: "Bornholms Krønike fra Christendommens Indførelses Tid", og der anført de Skrifter, (hvoriblandt Skovgaard's Saga, Ålborg 1832),

mig til at bemærke: at ligesom Kong Christian den Sjerde et Par Gange besøgte Landet, saaledes var Kong Christian den Femte der i Aaret 1687 — Hs. Kongl. Højhed Prinds Christian Frederik i Aaret 1824, Hans Kongl. Højhed Prinds Frederik Carl Christian i Aaret 1833 — at Aaret 1744 maa erindres, fordi samtlige Kongen da tilhørende Fæstegaarde, som vare i alt 230, tilligemed endeel Udbyggersteder, bleve overladte Besidderne til Ejendom, — at der i Aaret 1770 blev under 21 Sept. udstedt en kongl. Forklaring over Indbyggernes Privilegier, — og endeligen at i Aaret 1819 begyndte Udskiftninger, hvis store Vigtighed mere og mere erkjendes, og fra hvis Fuldsførelse, i Forbindelse med de udstrakte Udmærkers bedre Benyttelse en ny Periode i Landets Kultur/Historie vil blive at regne.

Landets Beliggenhed er i Østersøen imellem den $54^{\circ} 59' 30''$ og $55^{\circ} 17' 54''$ nordlige Brede, og imellem $31^{\circ} 18'$ og $31^{\circ} 45' 30''$ Længde, regnet fra Ferro Meridian.

Landets nordligste Punkt, Hammeren, ligger, efter Søfaarten over den forreste Deel af Østersøen, omtrent 5 Mil fra Skaanes sydøstligste Odde, Sandhammeren. Det imellem Bornholm og Skaane værende Vand, kaldet Hammervandet, er det egentlige Farvand for de paa Østersøen sejlene Skibe, dels fordi det er renere for Grunde end Farvandet syd for Landet, og dels for Fyrenes Beliggenheds Skyld. Her er Østersøen meget dyb, paa nogle Steder især nær ved Bornholm 40 Favne, men derimod i det andet Løb, sydligt for Landet, imellem det og Den Rügen og den pommerske Kyst er vel paa nogle Steder en Dybde af 12 til 16 Favne; men derhos flere Grunde, blandt hvilke "Rønne Bank", $1\frac{1}{2}$ til $2\frac{3}{4}$ Mile bt. og $6\frac{1}{2}$ Mile lang, hvor kun $7\frac{1}{2}$, 9 til 12 Favnes Dybde findes, ligesom nogle Steder kun gives 15, 19, til 22 Fod Vand ¹²⁾. Fra Rønne til Rügen er omtrent

Afhandling, Diplomer 2c. som derom oplyse; I. Bind, S. 222—236.

II. B. S. 10—25. 80—88. 131—141. 180—191. III. B. 17—27.

¹²⁾ Rawert og Garlieb, S. 231. See og Catteau de Calleville's Skrift om Østersøen, oversat af Rawert. 1816.

"Ueber die Bildung der Ostsee", en i Falks Staatsbürgerl.

12 Mile, fra Rønne til Røen over 18 Mile, fra Rønne til Kjøbenhavn 25 Mile.

Ovennævnte nordlige Punkt Hammeren ligger under $55^{\circ} 17' 54''$, og Due-Odden, det sydligste Punkt, under den $54^{\circ} 59' 30''$ nordlig Brede. Afstanden imellem disse to Punkter er noget over 5 Mile; imellem Rønne og Nexø, eller Rønne og Eganike næsten 4 Mile. Linien igjennem Landet fra Fisserlejet Arnager, sydligt, til Fisserlejet Gudhjem, nordligt, regnes for 3 Mile.

Den under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse ioverksatte geographiske Opmaaling foretoges, i Aarene 1793–1800 ved Landmaalerne Ellung og Wulff.

Landets Indhold i Kvadratmile, beregnedes af den bekjendte Kalkulator, afdøde Justitsraad S. Bruun, til 10,3067 Kvadratmile.

Hans specielle Beregninger vare:

Agerlandet	69136	Tdr. Land.
Møser og Kjør	2474	—
Hede	20495	—
Flyvesands; Jorder . .	2090	—
Skovplan	4094	—
Søplan	275	—

Mange Forandringer ere i de henrundne Aar foregaaede ved Opdyrkning, Skovplantning o. s. v. og ved Udfisningernes Fremgang ville om faa Aar end større vise sig.

Matrifulerings-Beregningerne for Bornholm, hvilke efter Bruuns Tid ere erhvervede, have givet følgende Resultater:

Magazin VII. 1827. S. 537–546 indført Afhandling af Prof. Dr. G. Forchhammer.

Beskrivelse over Østersøen og den finske Bugt, hørende til det svenske Søs-Atlas, forfattet af Kontra-Admiral Gustaf af Alint. Besørgtet oversat af Blankensteiner, og udgiven paa hans Forlag. Kbhvn. 1817. No. Siden Tillæg 1833. I samme er S. 25–30 Bornholm og Christiansø anført, med Landtoninger.

a. Kjøbstæderne:

	Kønne	Hals	Ullinge og Sandvig	Evanise	Ners	Katir- teby
	Tdr. L.	Tdr. L.	Tdr. L.	Tdr. L.	Tdr. L.	Tdr. L.
Indmark, med Hartforn	3	14	780	11	68	
Kjøbstædjorder uden Hart- forn	803	243	—	193	324	773
Kjøbstadens Bygnings- grund og Gader . .	100	54	70	64	72	
Kirkejord	17	—	4	5	8	
Kjøbstadens Udmark eller Fælled	811	55	808	97	271	
Gildesjord	—	—	14	—	—	
	1734	366	1676	370	743	773

For Katirteby er Ansørslerne under et med Kaker Landsfogns.

b. Landsfognene:

	Kpubster	Nyter	Bester- marie	Nylarster
	Tdr. L.	Tdr. L.	Tdr. L.	Tdr. L.
1. Vester Herred.				
Indmark	2,209	3,099	5,928	2,798
Af Kønne Kjøbstædjorder .	9	—	16	—
Præste-, Degne-, og Kirke- jord	89	117	173	161
Gildesjord m. v.	24	—	49	42
Bortfæstet Udmark	258	258	888	230
Fælles Udmark	1,109	266	3,404	727
	3,698	3,740	10,458	3,958
2. Sønder Herred.				
Indmark	7,709	3,285	3,110	4,015
Af Ners Kjøbstædjord . .	—	—	—	64
Præste-, Degne-, og Kirke- jord	103	146	102	198
Gildesjord m. v.	27	—	154	4
Bortfæstet Udmark	1,002	547	33	232
Fælles Udmark	3,203	699	1,390	2,302
	12,044	4,677	4,789	6,815

3. Øster Herred.	Tøtter Tdr. L.	Øster- marie Tdr. L.	Øster- larsker Tdr. L.	Subhiem Tdr. L.
Indmark	3,783	5,359	6,901	110
Af Ewanike Kjøbstædjord .	47	—	—	—
Præste-, Degne-, og Kirke- jord	116	122	173	3
Gildesjord m. v.	20	9	50	4
Bortfæstet Udmark	397	247	715	—
Fælles Udmark	1,370	2,123	3,293	110
	5,733	7,860	11,132	227

4. Nørre Herred.	Rø Tdr. L.	Diister Tdr. L.	Clemen- ter Tdr. L.	Ruthsker Tdr. L.
Indmark	2,113	3,191	7,809	3,596
Præste-, Degne-, og Kirke- jord	94	106	190	138
Gildesjord m. m.	224	7	30	13
Bortfæstet Udmark	442	275	745	374
Fælles Udmark	1,494	844	2,506	518
	4,367	4,423	11,280	4,639

Landsfognenes Udmarker.

Vester Herred.

	Bortfæstet Tdr. L.	Fælles Tdr. L.
Knudsker	258	1,109
Nyker	258	266
Vestermarie	888	3,404
Nylarsker	230	727

Sønder Herred.

Aaker	1,002	3,203
Pedersker	547	699
Poulsker	33	1,390
Bolsker	232	2,302

Lateris . . .	3,448	13,100

	Bortføjet Tdr. L.	Fælles Tdr. L.
Transport . . .	3,448	13,100
Øster Herred.		
Jbsker	397	1,370
Østermarie	715	3,293
Østerlarsker	247	2,123
Gudhjem	—	110
Vorre Herred.		
Nø	442	1,494
Olsker	275	844
Clemensker	745	2,506
Ruthsker	374	518
	6,643	25,358

I alt 32,001 Tdr. Land.
 Den øvrige Jord 73,501 —
 Det Hele . . 105,502 —

Folketallet, Bevægelserne i Befolkningen, Antallet af Ægteviiede, Fødte og Døde i forskjellige Perioder sees af følgende Data:

En Liste som jeg har for mig ¹³⁾ over Folketallet d. 31 Marts 1753 opgiver følgende Tal:

a. Kjøbstæderne.	Mdt.	Qvt.	I alt.	Under 15 Aar	15 Aar og derover
Rønne	872	1,084	1,956	621	1,335
Hasle	160	204	364	95	269
Ållinge }	231	253	484	162	322
Sandvig }					
Svanike	258	333	591	207	384
Ners	469	520	989	357	632
Nakirkeby	134	171	305	110	195
	2,124	2,565	4,689	1,552	3,137

¹³⁾ Bornholmiana, 1ste Deel.

b. Landet.

	Mdr.	Qv.	I alt.	Under 15 Kar	15 Kar og derover
Gaard- og Huusbeboere	2,168	2,293	4,461		
Børn	2,629	2,729	5,358		
Tjenestefolk	922	973	1,895		
Lejebøere	237	457	694		
	5,956	6,452	12,408	4,246	8,162
For hele Amtet	8,080	9,017	17,097	5,798	11,299

Efter de siden foretagne almindelige Folketællinger over hele Riget har Antallet været:

	1769 15 Aug.	1787 1 Juli
Kjøbstæderne i alt	5,184 ¹⁴⁾	5,317 ¹⁴⁾
nemlig:		
København	2,019	2,130
Hasle	428	440
Allinge	301	338
Sandvig	217	207
Evanike	559	602
Ners	1,172	1,168
Nakskov	357	432
Landet i alt	12,047 ¹⁵⁾	12,365 ¹⁵⁾
nemlig:		
Vester Herred	2,653	2,701
Sønder Herred	3,326	3,440
Øster Herred	3,223	3,408
Nørre Herred	2,845	2,816
Hele Amtet	17,231	17,682
Antallet af Mennesker paa Kvadrat-		
millen:		
uden Kjøbstæderne	1,168	1,199
med Kjøbstæderne	1,670	1,714

¹⁴⁾ Disse Tal ere de i Tabelverkets I. Hæfte, S. VII. anførte. De for enhver Kjøbstad, især for Tællingen 1769 opgivne Tal, som Tabelverket ikke har, men som jeg har taget fra Schlegels Statistik, 2 B. 1 S. 10, og har efterseet, at stemme med Eggerts's Tabeller i Tabelkontoret, udgjør tilfammenlagte kun 5053, altsaa

For de paafølgende to Folketællinger 1801 og 1834 optages her Resultaterne noget mere specielt, dog ikke med al den Detail, som i det statistiske Tabelverk (1 H. S. 34 o. f. St.) kan ses.

	1801	1834 18 Febr.
a. Kjøbstæderne.		
Kønne	2,436	3,897
Hasle	513	604
Allinge	337	431
Sandvig	248	291
Spanke	663	864
Ners	1,274	1,402
Kafirkeby	455	522
	5,926	8,011
b. Landet.		
Vester Herred.		
Knudske	385	479
Nyke	664	755
Vestermarie	1,180	1,464
Nylarske	629	709
Sønder Herred.		
Kæke	1,402	1,758
Pederske	739	830
Poulske	677	955
Bolske	704	882
Øster Herred.		
Jbske	949	1,322
Østermarie	1,479	1,744
Østerlarske	984	1,192
Gudhjem	331	321
Lateris	10,123	12,411

131 færrer. Hvori Forskjellen stikker kan jeg ikke udfinde, ligesom man ikke heller ved Tabelkontoret har kunnet udfinde det.

¹⁵⁾ Overensstemmende med Tabelverket S. VII. IX. X. og Schlegel I. c. S. 12.

	1801	1834 18 Febr.
Transport . . .	10,123	12,411
Nørre Herred.		
Nø	513	569
Olsker	575	745
Clemensker	1,272	1,595
Muthsker	604	907
	13,087	16,227
Hele Amtet	19,013	24,238
Antallet af Mennesker paa Kvadrat-		
milen:		
uden Kjøbstæderne	1,317	1,613
med Kjøbstæderne	1,891	2,389

Christiansø er ikke medtaget, hverken under disse Tal, eller i de øvrige her givne Tabeller.

I Henseende til Kjøn og ægteskabelig Stilling vare Summerne i Aaret 1834 følgende:

	Kjøbstæderne	Landet	I alt
Mandskøn:			
gifte	1,346	2,815	4,161
ugifte	2,314	4,915	7,229
Enkemænd	117	221	338
Er . .	3,777	7,951	11,728
Qvindeskøn:			
gifte	1,358	2,815	4,173
ugifte	2,431	4,866	7,297
Enker	445	595	1,040
Er . .	4,234	8,276	12,510
Af begge Kjøn	8,011	16,227	24,238

Efter Tællingsvejene er i Aaret 1834 ¹⁶⁾ Folkemængden beregnet i følgende Tabel, hvorved maa bemærkes, at Rubriken A indbefatter Antallet af dem der enten som Hovedpersoner, eller Fuldmægtige, Kontorbetjente, Evende, eller Drenge høre til hver Klasse. I Rubriken B derimod: Koner og Børn, Tyende, Avlsfolk, og Andre, der forsynes af hver Klasse, uden at henhøre under Rubriken A.

	Land- distriktet	Kjøb- stæderne	I alt
1. Geistlige Embedsmænd, Kirkebe- tjente og Lærerstanden A.	32	12	44
B.	190	51	241
2. Civile Embedsmænd og Betjente A.	9	62	71
B.	57	277	334
3. Privatiserende Videnskabsmænd, Li- terati, egentlige Kunstnere, Studen- ter eller Andre, som forberede sig til en videnskabelig Examen, og de som leve af Time-Informationer . . A.	2	24	26
B.	3	8	11
4. Officerer og Embedsmænd ved Land- Etagen A.	4	9	13
B.	11	43	54
5. Officerer og Embedsmænd ved Sø- Etagen. Ingen.			
6. Underofficerer og Soldater . . A.	1	7	8
B.	3	22	25
7. Matroser. Ingen.			
8. De som leve af Jordbrug . . . A.	1,629	150	1,779
B.	8,055	541	8,596

¹⁶⁾ For Aaret 1801 er en Liste at finde i Rawerts og Garliebs Be-
retning. Tabel 2. Den, som jeg her for 1834 henfatter, er et
Sammendrag af de specielle for hvert Sogn især, og ligeledes
for hver Kjøbstad især, som findes i Tabelverkets 1ste Hefte,
S. 42. 46. 54. Det maa bemærkes, at i Tabelverkets General-
tabel 54 er Christianss medtaget under Landdistriktet, men ikke
hos mig.

	Lands- distriktet	Kjøbs- stæderne	I alt
9. De som have deres Næring af Øen A.	356	522	878
B.	1,020	1,093	2,113
10. De som leve af Produkters Foræd- ling eller Forarbejdning, eller den industrielle Klasse A.	706	974	1,680
B.	1,251	2,024	3,275
11. De som leve af Handel eller Va- rers Omsætning A.	5	111	116
B.	16	537	553
12. Pensionister, Kapitalister og de som leve af deres Midler A.	212	123	335
B.	165	133	298
13. Daglejere A.	555	280	835
B.	1,452	655	2,107
14. Andre som ikke drive bestemt Næ- ring A.	108	76	184
B.	94	36	130
15. Almissefyndende A.	291	241	532
16. I Straf-Anstalter. Ingen.			
I alt . . . A.	3,910	2,591	6,501
B.	12,317	5,410	17,737
Totalsum . . .	16,227	8,011	24,238

Ved Befolkningens Betragtning efter Næringsvejene maa
 Hensyn tages paa en vigtig Omstændighed, som Amtmand Mandix,
 i Skrivelse til Rentekammeret af 2 Nov. 1801, da han ind-
 sendte Folketællingslisterne for 1801, forklarede saaledes: "Det er
 her vanskeligere end mange andre Steder, bestemt at opgive
 Næringsvejene, da, formedelt den store borgerlige og Nærings-
 frihed, som flyder af dette Lands Forfatning, en stor Mængde
 Mennesker gives, som ikke kunne siges at have nogen bestemt
 Næringsvej, men som nære sig saa godt som de kunne, ved at
 fiske i Alt, Haandverk, Fiskeri, Smaahandel, Slagteri, Brænde

viinsbrænden o. m., ere undertiden Borgere i en Kjøbstad, og som saadanne Officerer og Underofficerer ved Borgerskabet, og ernære sig dog ved Dagleje eller fast Tjeneste paa Landet. Mange have deres Ophold hos deres Familier og Venner, og gjøre i Huset hvad de kunne, uden at de egentlig kunne betragtes som Tjenestefolk. For dem som nære sig af det her saakaldte Unden- tag vil nok ogsaa savnes en egen Rubrik i Tabelkontorets Lister. Disse Personer have imidlertid for det meste ingen anden Næringsvej, og ere virkelig at betragte som en Slags Rentenerer, skjønt af det tarvelige Slags.”

Befolkningen i Stæderne er i Forhold til Befolkningen paa Landet langt større i dette Amt end i nogen anden Deel af Danmark, hvortil Grunden er at Stædernes Beboere her, under en saadan almindelig Frihed, som nys er nævnt, søge for en stor Deel deres Næring i saadanne Beskæftigelser, som egentligen ere Landboernes, i Agerbrug, Fiskeri og Søfart, og derimod ikke i det der ellers i Stæderne giver Syssler, saasom Fabrik: Indus- triens Grene, den større Søhandels Nørelser og mere uden for Landbosfaget.

Af de forestaaende Data sees, hvorledes Folkemængden fra 1753 til 1787, altsaa i 33 Aar havde omtrent holdt sig paa en vis Standpunkt. De idelige smaa Udvandringer af Mandfolk, mest i Søfarts: Næringerne, og af Piger ind i Kjøbenhavns Tjenestetjyende-Klasse, har dertil virket, og Landet gik i bemældte Tidsrum ej synderligt frem i Opdyrkning. Lovgivningen selv forbød endog øde Lands Opdyrkning, og yndede Udvandring¹⁷⁾, hvilket herefter nærmere vil blive oplyst. Fra 1787 til 1801, i 13 Aar, var en liden Tilvært af 1331 i Folketallet, men fra den Tid i 33 Aar (1801–1834) sees Tilværten at have været betydeligere; ligesom den fremdeles er i Stigning, hvilket har sin Grund i forbedret Agerbrug, den fremskribende Udskiftning, og Kjøbstædernes forøgede Handels: Nørelse.

¹⁷⁾ Efter en Liste (i Bornholmiana I.) over de fra Landet Udvand- rede, som ikke vare tilbagekomne for det korte Tidsrum fra 1 Aug. 1746 til 31 Marts 1753 var Antallet 481 Mandfolk, 207 Fruentimmer, i alt 688.

Om Antallet af Ægteviiede, Fødte og Døde for den forbigangne Tid finder man i Provstiets Bøger, hvori det med Høje kunde søges, kun Optegnelser for enkelte Aar. Der har ikke altid været holdt Orden med Ministerialbøgernes Førelse. Saaledes findes i den for Rønne for Tidsløbet fra 1780 til 1784 næsten intet Dødsfald indført, og i St. Knuds Kirkes er slet intet anført for samme 5 Aar ¹⁸⁾.

Bed efterstaaende Tabel, ¹⁹⁾ maa bemærkes: at Christiansø ikke for alle Aarene er medtaget i Provstiets Tabeller, og for enkelte Aar vel medtaget, men ikke særskilt anført. Det gjør ikke stort Udslag. Saavidt jeg har kunnet erholde Christiansøs Lister særskilte, ville Summerne blive optagne i det Udsnit af dette Skrift, som vedkommer Christiansø.

¹⁸⁾ Nogle ældre Optegnelser være her meddeelte:

Hos Thurah (S. 41) er Antallet opgivet for 3 Aar, men uden ringeste Detail, eller Oplysninger saaledes:

Aar.	Ægteviiede Par.	Fødte.	Døde.
1742	109	464	277
1743	122	568	334
1744	288	228	139.

I Urnes Samlinger ere lige forte Notitser for adskillige Aar.

Sjældsted opgav — (Thaarups Materialier 1 S. 1794 S. 85) Antallet af Fødte og Døde for ti Aar saaledes:

Aar.	Fødte.	Døde.
1770	640	932
1771	666	398
1772	479	541
1773	442	366
1774	593	348
1775	637	392
1776	637	304
1777	573	342
1778	595	308
1779	596	309.

¹⁹⁾ Tabellen er for Aarene 1802—1815 uddraget af Tabellen M 1. ved Rawerts og Garliebs Rejse, og for de følgende Aar af de fra Bornholms Provsti til vedkommende Kollegier indgivne Lister.

Imellem Folketællingerne 1801 og 1834 har Antallet af
Egteviiede, Fødte og Døde for hvert Aar især været:

Aar	Eg- tevie- de Aar	Fødte					Døde			Flere	
		Mdt.	Qv.	I alt	Uagte	Død- fødte	Mdt.	Qv.	I alt	Fødte	Døde
1802	160	295	282	577	24	27	187	194	381	196	
1803	164	299	277	576	18	22	177	164	341	235	
1804	179	347	308	655	20	31	170	169	339	316	
1805	171	324	283	607	27	24	200	192	392	215	
1806	153	269	289	558	21	18	204	179	383	175	
1807	135	303	303	606	25	37	263	248	511	95	
1808	127	310	273	583	23	29	230	220	450	133	
1809	147	296	313	609	36	23	270	197	467	142	
1810	189	318	303	621	35	27	220	186	406	215	
1811	185	248	261	509	38	29	254	211	465	44	
1812	222	339	335	674	61	35	261	295	556	118	
1813	173	336	345	681	60	21	195	190	385	296	
1814	171	307	312	619	64	27	204	224	428	191	
1815	199	374	381	755	55	35	171	203	374	381	
1816	156	341	299	640	28	24	164	168	332	308	
1817	166	341	330	671	33	27	142	166	308	363	
1818	152	309	308	617	31	29	175	171	346	271	
1819	182	346	316	662	33	24	167	167	334	328	
1820	150	303	305	608	34	23	269	277	546	62	
1821	191	328	303	631	20	20	293	280	573	58	
1822	167	352	338	690	36	27	205	201	406	284	
1823	222	386	355	741	36	29	179	170	349	392	
1824	182	366	342	708	28	21	197	158	355	353	
1825	200	387	345	732	40	38	228	236	464	268	
1826	203	370	374	744	36	26	258	252	510	234	
1827	182	343	337	680	23	35	186	201	387	293	
1828	201	386	369	755	31	28	241	242	483	272	
1829	170	334	347	681	40	30	271	278	549	132	
1830	188	358	312	670	27	24	250	258	508	162	
1831	148	368	355	723	37	24	231	221	452	271	
1832	179	358	339	697	48	34	243	255	498	199	
1833	192	372	349	721	22	27	223	267	490	231	
										7233	

I de efter sidste Folketælling forløbne Aar:

1834	272	409	410	819	35	32	252	235	487		
1835	203	381	368	749	63	26	434	416	850	—	101
1836	181	425	371	796	32	51	257	269	526	270	
1837	196	400	370	770	36	24	267	259	526	244	

Endnu maa erindres, at under Summerne af Døde ere Enkelte, hvis Lig enten vare opdrevene fra Søen, efter Død ved Strandinger og anden Ulykke, eller fra forbisejende Skibe, hvorpaa de kunde være døde, sendte i Land paa nærmeste Kyst, for at blive begravede.

Paa nogle af Provstiets Lister er Død ved ulykkelige Tilfælde anført. Saaledes for 1828: sex Mennesker døde ved en Kulschachts Sammenstyrtning. Fra 1835 Aars Begyndelse ere Listerne fuldstændigere end forhen, og opgive Antallet af de ved Selvmord og anden voldsom Dødsmaade Afdøde.

	1835.	1836.	1837.
af Selvmordere var Tallet . . .	2	—	5
- Drukne	7	3	2
- Ihjelsagne af Lynild	—	—	—
- Indebrændte	—	—	—
- Andre ulykkelige Tilfælde . .	4	2	2

I Henseende til Væxt og det Udvortes kjendes nogen Forskel paa Nord- og Sydbotnholmene, som om de kunne være nedstammede fra to forskjellige Udspring. Vel er ved ægtefabelige Forbindelser, Flytninger og Ejendoms-Omsætninger nogen Blanding foregaaet, men dog synes Forskjellen kjendelig. Jeg mindes ikke om Nogen før Skovgaard har fremsat denne Bemærkning. "Nordlænderne ere for det meste temmeligen store og stærkt byggede, oftest henved 67 til 70 Tommer høje, brede af Skuldre, og af Ansigt. Næsten alle have blaa Øjne, brunt, gult eller rødt Haar; de tale sjælden meget eller hastigen, og for det meste have de en noget grovagtig Basstemme; kort de ligne i Henseende til det Udvortes temmeligen nøje de Svenske, Gothere og Dalekarlene. Derimod ere Sydlænderne for det meste mindre af Væxt, sjælden over 66 Tommer høje, temmeligen net og let byggede, raske og behændige, største Parten smækre, og med smaa Ansigter, smaa brune Øjne og ravnsort Haar, der dog ej krøllet sig; de ere mere snaksomme og raptalende, og ligne mere efter de finniske og flaviske Folkesfærd end efter de Gothiske." Disse Sydlænder findes især i Pedersker, Poulsker, Bolsker, Jbs, og tildels i Aaker Sogne.

Vornholmerne have de Egenfaber, der sædvanligen ere Pboerne egne; faasom gode Anlæg, Næfthed, Næfthed, Næfthed, Næfthed, Næfthed, og Mod til at udholde Besværligheder. Seer man hen til Fortiden, og til at Landboen her aldrig har kjendt et faadant af høje og mægtige Adelsmænd og Jordbrotter udøvet Tyranni, der herskede over andre danske Provindser, at han for det meste var Selvejer, eller, om Fæfter, dog ikke under en haardt trykkende med mange Vilkaarligheder forbunden Stilling, eller under strænge Fogders, egennyttige og rovfyge Forvalteres Aag, at Stavnsbaand eller Noget af Livegenskabs Charaktere aldrig her har fundet Sted, fremdeles at der i Landets Historie forekommer den mærkelige Tildragelse 1658, hvorved de løsreve sig fra det utaalelige Aag, der under det svenske korte Herredømme, i Krig med Danmark, hærjede Landet, og at Vornholmerne ved deres Trofkap mod Dannerkongen, og ved en med Næfthed forbunden Klogskab erhvervede sig Hæder, Frihed og Privilegier, da finder man det naturligt, at en vis Selvfølelse og Næfthæd besjæler dem.

At de ikke har undgaaet de Plager, som uværdige Embedsmænd kunne paaføre et Folk, faasom at de omtrent i Aarene 1685 o. f. A. havde i de tre Brødre Dechner, den ene som Amtsforvalter, de to andre som Herreds- og Byfogder, tre Blodigler — (der omfider fik fortjent Straf) — har letteligen kunnet indgive dem en vis mistænkelig, misgreben, uægte Klogskab, en Forbeholdenhed, der ikke kan bestaa med Sanddrøgheds og Næfthjertigheds Aand.

At Vornholmerne have deres egen Landmilitz og Forsvars Indretning, at Officererne tages af deres Midte, selv maa erhverve sig de fornødne fundamentale Kundfaber, og faa Lejlighed til at fortsætte deres Uddannelse paa militære Instituter i Kjøbenhavn eller Sjælland, at der hos de Forbjergere, som ansættes formedelst de hyppige Strandinger ved Landets Kyster, udfordres Duelligheds Egenfaber, som Enhver, der attraaer faadan Ansættelse, maa erhverve sig, — at der ikke er nogen skarp Adskillelse imellem Borger og Bondestand — og at Embedsmænd, civile og geistlige, ofte have Slægtfabs og Venfabs Forbindelser med Bondestandens eller Landboens Medlemmer, alt faadant medfører, at den Vornholmiske Almue ikke i almindelig Dannelse eller fun-

damentale Kundskaber staaer tilbage for nogen anden af Danmarks Provindsers Almue. Derfor have og Mange fra ringe Stand, blot ved egen Duelighed og Flid hævet sig til anselige Stillinger i Livet, eller til Rigdom og hæderligt Navn. Især ere mange duelige Søfarende over alle Verdens Havne udgangne fra Bornholmernes Midte.

Endnu maa jeg bemærke, at Færdighed og Nøjsomhed, blid Munterhed, Jævnhed i Sæder er almindelig.

Emner ere her altsaa, og vise sig aabenbare til ved fremskridende Udviklinger at danne et herligt Folk. Underviisningsanstalter, forbedret Agerbrug, Havne ere de tre Hovedfordringer, der især maa fyldestgjøres. Saaledes omtrent ytrede jeg mig for næsten tre Aartier siden, og nu, efter at have i Aaret 1836 besøgt Landet, fandt jeg Grund til at igjentage det, med den Bemærkning, at Fremskridt vare blevene øjensynlige, og at de fremskridende Udviklinger love end større²⁰⁾.

Om Sproget skrev Urne i sin Tid²¹⁾. Skovgaard behandlede denne Gjenstand med nogen Omhyggelighed, og gav tillige en bornholmsk Ordbog. At mange Ord ere temmeligen afvigende fra de danske, derpaa henfattes her nogle faa Exemp-
ler, saasom: en Velle o: et Barn, en Horre o: en Dreng, en Pibel o: et Pigebarn; et Faar der læmmer siges at "ønne" (maaſte en corriperet Udtale af "ynge"). I Landbruget ere mange Ord aabenbare fra Lybekernes Lide, saasom Geise o: Lee, Stæl (Stelle) o: en nedlagt Bodegaard; hohl o: huul, Høhl o: et dybt Sted, som om Sommeren holder Vand; Garſe o: Hejre, o. fl.

Landejendommene og de forskjellige Klasser.

Landet har ingen Bønderbyer, men Gaardene ligge hver for sig adspredte.

²⁰⁾ Noget om Bornholmernes Samling ved Kilden i Almindingen St. Hans Aften, og overhovedet om deres Sæder, Klædedragt, ic. læses i Rawerts og Garliebs Beretning S. 198 o. f. — samt hos Panum, i Tillægget. Om Sagn og om Overtro see især Skovgaard S. 110. o. f.

²¹⁾ See ovenfor Noten S. 2.

Gaardene ligge dog nogenlunde paa et og samme Strøg, og en Gaarddræfte (paa Bornholmst Gårreña) har derefter, foruden Gaardens Tal: Navn, et fælles Navn, saasom: Sosegaardene i Vestermarie Sogn paa Grændsen af Aker Sogn, — Tingsstad: gaardene, omtrent 14 i Tallet, paa Vestermarie Sogns nord: østlige Kant — Klint, 9 Gaarde i samme Sogn, — Slamre: gaardene, 3 Gaarde i Bolsker Sogn ved Slamrehjerg. — Doure: gaardene i samme Sogn, o. s. fl.

Sommestedes ligge et Par Gaarde meget nær hinanden, saasom paa hver Side af en Aa, eller en Landevej, og mange saadanne Gaarde have da faaet Navn af By, saasom Aaby, to Gaarde nordvestlig i Nyker Sogn — Muleby, to andre Gaarde ogsaa nordvestlig i samme — Elleby, to Gaarde i Vestermarie Sogn ved Blykøppe: Aaen.

Nogle af hine Gaarddrætter have ogsaa Navn af By, saasom Strandbygaardene kaldes en Række af Gaarde i Nyklarsker Sogn, og en anden Gaarddræfte i Østerlarsker Sogn, og i disse to Gaarddrætter har igjen den største af Gaardene Navnet Strandby: gaarden. Lige Gaarddrætter med Navnet Strandby findes i flere Sogne, da alle Sogne strække sig til Kysten eller Stranden. Klinby sydlig i Jbsker Sogn er et fælles Navn for 4 Gaarde; Gadeby i Østermarie Sogn har 5 Gaarde, af hvilke den største kaldes Gadebygaarden; Kirkeby i samme Sogn noget norden for Kirken; Langeredeby 8 Gaarde i Bolsker Sogn, sydvest for Kirken; Kingeby i Vestermarie Sogn 6 Gaarde; Risby nogle Gaarde midt i Clemensker Sogn; o. s. fl. ²²⁾).

Uagtet Gaardene ligge hver for sig ere hver Gaards Jorder dog ikke samlede, men enhver Gaardejer har, foruden en betydelig Hjemmelod, der som oftest ikke er aldeles godt afrundet, men i et Løb af flere Bugter, en Deel Udlodder af Eng eller Skov, adspredte paa forskjellige Steder, og af forskellige Størrelser, baade i Sognet selv og ofte i Nabo sognet. Der gives Englodder, som bruges i et Aar af en Gaardmand, i det følgende Aar af en anden. Det Afsnit herefter om Udskiftningen vil vise Exempler herpaa, og efterhaanden som Udskiftningen vorder fuldført bortfalder saadant.

²²⁾ Skovgaard, adskillige Steder, blandt hvilke S. 239. 273. 290. 304.

At ikke lettelig flere Gaarde skulle ved Arv komme i en Mands Eje har Forord. af 14 Okt. 1773 søgt saavidt mueligt at hindre. Naar det ved Kjøb kan skee har Ejeren en Dispositionsret over saadanne Gaarde, i det Tilfælde, at han dør uden Livsarvinger. (Jvf. Fr. § 6.)

Al Bøndergaardene have de færreste et eget Navn, men benævnes og kjendes oftest ved Tal, hvilket endog er mest brugeligt i Henseende til dem, der har et eget Navn, der, som ubrugt i almindelig Tale, er lidet kjendt. Enkelte Gaarde have endog flere Navne. Der er i Benævnelsen af Talrækken to Klasser: Selvejergaarde, og de saa kaldte Vaarnedgaarde. Derfor seer man paa Kaarter over Bornholm, hvad ej paa andre Kaarter sees, Tegnene S. og B. med forud anførte Tal. Saaledes f. Ex. betyder 1 S, eller 1 B: første Selvejer, eller 1 Vaarnedgaard, og det gaaer igjennem en Talrække af saa mange Gaarde af hver Klasse som Sognet har Gaarde.

I "Forklaringsbogen til Jordebogen af 1691" hedder det om enhver af de Gaarde som kaldes Selvejergaarde: "at det er Bondens egen Gaard, og Ingen derudi noget berettiget, saalænge han kan yde Hs. Kongl. Majestæt sin Landgilde deraf, og derfor vorde de der paa Landet kaldte Selv: eller Jord: Ejere, af hvilke Jordejergaarde nu adskillige ere til Kongen hjemfaldne for de paadragne Restancer, som Ejermændene ej har villet, og Endeel ej har kunnet betale." Besiddere af disse sidstnævnte Gaarde, som saaledes ved Restancer af Skatter eller Afgifter bleve "øde", eller af anden Marsag, saasom formedelt Majestæts Forbrydelse og anden Misgjerning, der paadrog Boeslods Forbrydelse, bleve Kongens, overgik da fra at være Selvejere til at blive Fæstebønder, men Gaardene vedbleve dog at staa i den Talrække, hvori de forhen stode. Dog finder man ogsaa, at et Par saakaldte Proprietairgaarde, og nogle "Frigaarde", hvorefter hervedenfor, hvilke vare blevne Kongens, bleve satte under Vaarnedgaardenes Tal og Benævnelse.

Ved Benævnelsen "Vaarnedgaard" behøves den Erindring, at Besidderen af en saadan Gaard kun var Vaarned i den Betydning, som Ordet i de ældre Tider havde, at han stod under Kongens eller Kongens Lehnsmænds særdeles Beskjermelse, uden

at være iøvrigt indskrænket i Henseende til sin personlige Frihed — men derimod ikke i den senere Betydning, at være bunden til Fødestedet²³⁾.

Fra 1744, da de samtlige Kongen tilhørende Gaarde ved Auktion bortsolgtes, er i det Hele ingen Forskjel paa de to Talrækker. Besidderne have for det meste en lige Ejendoms: Rættighed paa den Maade, som herefter nærmere forklares.

Nogle saa kaldte Proprietairgaardes hele Herlighed bestaaer i, at der ikke af dem ydes til den kongelige Kasse nogen Land: gilde: Afgift, eller Kjendelsepenge, som af Landets andre Bønder; de svare ikke Afgifter, deres Beboere ere fritagne for personlig Krigstjeneste, men ej for Dragonhold, og endeligen have Beboerne haft, som er bortfaldet, Skifterettighed efter Gaardenes Husmand. Jagtret have de ikke. Under disse Proprietairgaarde ligger ej noget Bøndergods, blot Udhyggerlodder. Den Proprietairgaard, som er højest ansat i Hartkorn er, som hernedenfor vil sees, Ballansgaard paa 18 Tdr.

Disse samtlige Proprietairgaarde og deres Hartkorn ere:

Tdr. Hartkorn.

Vester Herred.

I Knudske Sogn: Almegaard 8

I Nyke Sogn: Kyndegaard 12

Bellensgaard 12

Blykøppegaard 6

Vestermarie og
Nylarske Sogne } ingen.

Sønder Herred.

I Aker Sogn: Ballansgaard 18

Pederske Sogn: Eskesgaard 12

Poulske Sogn: ingen.

Bolske Sogn, Kannikegaard, der ellers staaer i
Talrækken af Gaarde, som 15de Baarnedgaard, 12

Øster Herred.

I Ibske Sogn: Skovsholm 12

Kaasegaarden 10 1/2 Skp.

²³⁾ Jvf. Rosob Anchers Afhandling om de gamle Loves Grundsatninger § 16, i samlede Skrifter II. S. 268—272.

Ibr. Hartkorn.

I Ibsker Sogn: Nørregaard, som staaer i Tal:
rækken, som første Baarned:
gaard 12 L. 5 Skp.

I Østermarie Sogn: Gadebygaard, undertiden kaldet
det Store Halsegaard . . . 12 L.
Roefoedgaard, ellers kaldet 23de
Selvejergaard . 10 L. 1 Skp. 2 Fd. : $2\frac{2}{3}$

Østerlarsker. Ingen.

Nørre Herred.

Nø Sogn. Ingen.

Olsker Sogn: Hallegaard 12 L.

Clemensker Sogn: Baggegaard 12 —

Ruthsker Sogn. Ingen.

I alt 15.

De jorddrotlige Rettigheder, Landgilde: Species m. M., hvilke Bonden er pligtig at yde til Kongen, ere fra gammel Tid af bestemte ved formeligen forfattede Jordebøger, og ere forblevne uforandrede, saavel for de mange Gaarde, der ved Auktionen i Aaret 1744 bleve bortsolgte, som for de øvrige Bøndergaarde i Landet, og for saavidt Gaardenes Besiddere ere forskjellige fra private Jordskylde: og Proprietair: Rettegheds Besiddere skulle sidstnævnte ligeledes oppebære disse Afgifter efter bemældte gamle Bestemmelser.

Jordebogen af 28 Juni 1664 er Grundlaget for de følgende senere forfattede, og den er saameget mere vigtig, da den tillige er en Hartkorns: eller Skyldsetningsbog. Da nemlig det under Kong Christian d. 5te udførte vigtige Matrifulerings Arbejde i Danmark, hvormed i Aaret 1681 blev begyndt, ikke strakte sig til Bornholm, vedblev denne Jordebog af 1664, i hvilken Gaardenes og Ejendommenes Landskylde: Species vare reducerede til Hartkorn, at være gjældende for Hartkorns: Ansættelsen. Man seer heraf, at Ansættelsen af det gjældende Hartkorn paa Bornholm ikke — som i det øvrige Danmark — grunder sig paa Opmaaling og Taxation efter de Principer, der for sammes Ud:

førelse anordnedes, men at det Bornholmske Hartkorn er det Unitets Forhold, hvortil Gaardenes Afgifter til Jorddrotten reduceredes. Naar man i vore Tider vil dømme om Uligheden af Hartkornet paa de bornholmske Landejendomme, maa denne Omstændighed erindres, denne oprindelige Aarsag kjendes. Jeg meddeler i en noget detailleret Forklaring i Bilag Nr. 1 nogle Oplysninger om benævnte 1664 forfattede Jordebog, samt en foregaaende ældre, og de senere, ifølge Revision, Til- og Afgange forfattede, af hvilke den af 16 Juli 1696 har siden bestandig været fulgt i Oppebørseler og Regnskaber.

Om det i Aaret 1744 iверksatte Bortsalg ved offentlig Auktion af de Kongen da tilhørende Fæstegaarde paa Bornholm har jeg følgende Beretning at fremsætte: Aaret forud var af Oberst Anker A. Schorr indgivet et Forslag om hvor fordelagtigt det skulde være, at bemældte Fæstegaarde bleve ved offentlig Auktion bortsolgte til de Højstbydende, saaledes at de jorddrottlige Afgifter, der hidtil svaredes, skulde fremdeles paahvile Gaardene; derimod Fæstepenge ved Forandring af Besiddere bortfalde, men en Kjendelsepenge af 5 Rbd. ved hver saadan Forandring at svares; og at vedkommende Besidderes Fæsteret skulde være dem forbeholden. Paa en af Rentekammeret under 25 Juli 1743 afgiven Betænkning herover, blev, ved Kongl. Resolution af 26 August næstefter approberet: at saadan Auktion skulde foranstaltes. Ved kongl. Resol. af 17 Dec. 1743 bleve nogle nærmere Bestemmelser foreskrevne i Henseende til Auktionsvilkaarene. Nu udstededes under 21 Dec. s. A. Rentekammerets Plakat om Auktionens Holdelse og om de bestemte Vilkaar. I April 1744 foregik Auktionen, som varede i 15 Dage. For største Delen fik Gaardenes Beboere eller Fæsterne Tilslag. Budene vare for en stor Deel 30 til 40 Sldl. for en Lønde Hartkorn; paa nogle Gaarde til 60, 80 Sldl. pr. Td. En enkelt Gaard (6 B. G. i Knudske Sogn, 1 Td. 2 Skp. 3 Skr. samt tilfæstet Udmarksjord 1 Td. 2 Skp. Sædsjod) blev tilslaaet Beboerne for 102 Sldl. 2 Mk. pr. Tde. Hartkorn. Derimod opnaaedes for mange Gaarde kun 10 Sldl. pr. Td. Den 44 S. G. i Østerlarske 7 Tdr. 5 Skp. 2 Skr. 1 Alb. 2 Q. Udmarksjod optraabtes for 30 Sldl. pr. Td. Et Bud stete af 20 Sldl. for hele Gaarden;

men omsider fik en Lieutenant Funch Tilslag for 4 Eldl. pr. Ede. Hartkorn.

Af Rentekammerets Forestilling af 25 Juni 1744 efterat Auktionens Udfald var indberettet, sees, at Antallet af de solgte Gaarde var 230. De højeste Budts hele Beløb var 37,233 Rdl. 73 Skl. Rour. Da Hartkornets Beløb var 1,535 Edr. 3 Skp., saa udkom overhovedet kun lidt over 24 Rdl. pr. Ed. Hartkorn. Ved Kongl. Resolution af 3 Juli 1744 bleve Budene, saavidt de vare gjorde af Besidderne eller Fæsterne, approberede, men i Henseende til 41 Gaarde, der ved Auktionen vare tilslagne Andre end Fæsterne, blev ved samme Kongl. Resolution bestemt, at Fæsterne skulde have Adgang til, for Auktionsbudene at beholde dem, dog om nogen Gaard skulde ansees at være for højt opdreven, da at Fæsteren kunde betale Gaardene "efter Gaardens egentlige Værdi".

Oberst Schorr, fra hvem Forslaget om Gaardenes Salg var kommet, som ovenfor blev bemærket, fik i Betragtning deraf en Kongl. Gave af 4000 Rdl.

Da de udstødte Auktionsffjæder ere vigtige Dokumenter til Oplysning om mange Landboeres Stilling, saa gives et saadant iblandt dette Skrifts Bilag (N° 2).

Af samme, og af det i øvrigt her forklarede sees: at de bornholmske Bønder, allevegne kaldte Selvejere, vel ere dette, men i Almindelighed med den Forpligtelse: at svare jordbrottlige Retligheder og Kjendelsepenge ved Forandring af Besiddelse. Altsaa sætter man dem, med god Føje i Klasse med de Bønder paa andre Steder i Danmark, som kaldes Arvefæstere, en Benævnelse der ikke brugtes 1744, da Gaardenes Salg skete, og endnu ikke paa Bornholm bruges; Gaardenes Besidderes Retligheder og Forpligtelser ere lovbestemte, og det kan ikke være dem til Skade, eller til ringeste Krænkelse af deres Ejendomsret, at den rette juridiske Benævnelse bruges, hvorved man adskiller dem fra Ejendomme, med hvis Besiddelse ingen saadanne Forpligtelser ere forbundne, eller paa hvilke hine Ydelser ikke hvile. Af sidste Slags ere ikke mange.

Der ere nogle Gaarde, under Navn af Frigaarde, af hvilke den kongel. Jordebogskasse ikke har Landgilde eller jord:

drotlig Rettighed af Smør, Kornvarer in natura o. fl., som derimod svares til visse private Personer, der have erhvervet sig Ejendomsret dertil, eller til saadan saa kaldet Proprietairskyld. Dette er en virkelig Herlighed, som giver gode og sikre Renter af den derfor betalte Kjøbesum. Undertiden erhverver Gaardens Ejer sig ved Kjøb denne Rettighed. Mogle af disse Frigaarde svare dog til Kongens Kasse Kjendelsespenge ved Forandring af Ejere. Urne skrev i sin Tid en Afhandling (utrykt) om disse Forskjelligheder, som nøje vare satte ud fra hinanden og forklarede. Efter samme var Tallet af saadanne Frigaarde i alt 103.

Ved Forordn. 14 Okt. 1775, § 9 er fastsat, at naar Proprietairskylden er kjøbt til Gaarden, saa deles den imellem samtlige Arvinger efter Loven, dog at Gaardejeren har nærmest Ret til at indløse den.

Navnet Stæl gives en Bondeggaard eller Gaardspart, som er ubebygget og dyrkes enten under andre Gaarde eller af Kjøbstædborgere, eller ogsaa af Beboere af Fisserlejer. Vist nok har Navnet sin Oprindelse fra den Tid da Lybbeckerne fra 1552—1572 havde Landet i Pant, da de have kaldt et slikt ubebygget Sted: eine Stelle. De fleste Stæl ligge i Nærheden af Kjøbstæderne. I Aaret 1769 sendte Amtet til da værende General-Landvæsens Kollegium en Liste over alle Stæle, af hvilke de fleste havde været det i Mands Minde, og ikkun 4 været betagne Bygninger paa saa Aar tilbage. En Stæl ophører at kaldes saaledes, naar den bebygges, og omvendt kan en Gaard, ved at miste sine Bygninger, og komme under en andensteds boende Brugers Drift, blive Stæl. Antallet af Stæler er i Aaret 1837 opgivet mig at være 42.

Kirkebo kaldes de Gaarde, hvis Beboere svare en vis Afgift til Sognets Kirke, og maa gjøre visse Afgifter til sammes Tjeneste. I Decemb. 1805 søgte jeg, som da værende Amtmand, at erhverve Oplysning om Bestaendigheden med disse Forpligtelser for Gaardene, og Rettigheder for Kirkerne²⁴⁾. Amtsforvalteren erklærede: "at Kirkeboerne vare befriede for de almindelige Afgifter, hvorefter de maa forskaffe Kirkerne Maj (Birk til Prydelse ved

²⁴⁾ Bornholmiana 1ste Deel.

St. Hansdags Tid) — hente Vin og Brød til Kirkerne, og i øvrigt befordre de Materialier, som til Kirkenes Reparation behøves, alt efter vedtagen gammel Praxis, uden at man veed eller kjender nogen Lov derfor.” Sandsynligen ligger Grunden for Kirkeboerne fra de ældre Tider i en Overenskomst imellem Sognets Beboere, Kirkenes Inspektører og Øvrigheden. Nylarsker og Aaker Sogn have ingen Kirkeboer, ellers har hvert Sogn en eller to, et enkelt Sogn, Østerlarsker, har fire Kirkeboer. Som Exempel paa Kirkeboernes Ydelse anføres for Bolsker Sogn følgende: 12te og 13de B. Gaard ere Kirkeboer. Den 12te yder til Kirken 2 Lb 12 B Smør og en Td. Havre, til Præsten 1 Lb 12 B Smør og 2 Tdr. Havre. Den 13de yder til Kirken 3 Lb 8 B Smør og en Td. Havre, til Præsten en Td. 2 Skp. Byg. Begge hente verelvis Vin og Brød til Kommunionen, samt Sand og Maj for Kirken. Under Friheden for andre Vgter end til Kirken hører dog ikke Vgter for Militairvæsenet med Ammunition og til Skandsaarbejde m. M. I øvrigt ansees Kirkeboerne ligesom andre Bøndergaarde paa Landet; de sælges, mageskiftes, arves paa samme Maade og efter samme Regler som de øvrige Gaarde, ligesom og Kjendelsepenge og jordbrøtliche Rettigheder svares til Amtstuen.

Alf Gildesboer eller Gildesjorder have de fleste Sogne et eller to. Det er Jorder, hvis Fæstere eller Brugere maa svare en vis aarlig Quantitet Øl, Brændevin, Tobak &c. som nydes af Sognets Bønder eller Gildesbrødre paa visse aarlige Samlingsdage. Den rette Beskaffenhed med disse Gildesboer er ret godt fremsat i Skovgaard's Bornholms Beskrivelse S. 197 o. f. *). I min Embedstid, som Amtmand, gav jeg under 5 April 1809 det Kongel. Danske Rancelli Oplysninger om disse Gildesboer, gjorde opmærksom paa hvad der kan siges til deres Fordeel, og fremsatte min Mening om deres Anvendelse til at blive en af

*) Jf. Rosob Ankers Afhandling om de gamle danske Gilder (i hans samlede Skrifter, 3die Del, S. 211, og Noten 213), — Rawert og Garlieb S. 213.

Skolevæsenets Hjelpekilder²⁵⁾. Ikkun to af dem ere i Jordebogen indførte, eller til Hartkorn ansatte. Ellers vare disse Jorder kun smaa Lodder.

Beneficeret Gods ere Præstegaardene, Degnegaardene, og nogle Kirkejorder, som for det meste bestaa i smaa Agre og Engstykker. Ligeledes have Bysogderne nogle smaa Stykker blandt Kjøbstædijorderne. Mensalgods for Gejstligheden gives her ikke.

Af forestaaende Forklaringer oplyses Benævnelserne i de følgende Tabeller, hvori opgives Antallet af Bøndergaardene i hvert Sogn især, Sognenes Hartkorn, og Fordeling imellem Bønderne, m. M.

I. Bøndergaardenes Antal.

	De saakaldte Proprietair- gaarde.	Nummer- eller Tallrækken.		Gaarde uden Hr.	Anmærkninger.	
Vester Herred.		S.	G.	B.	G.	
Knydsker . .	1.	30	8	1		Sidste Rubriks Gaard var forhen Præstegaard.
Nyker . . .	3	28	15			
Vestermarie .	—	68	18			
Nylarsker . .	—	35	8			
Sønder Herred.						
Aaker . . .	1	67	25	2		Sidste Rubriks to Gaarde hedde Myregaard og Kan- nikkegaard.
Pedersker . .	1	30	12			
Poulsker . .	—	39	14			
Bolsker . .	1	39	14			Kannikkegaard, som er Pro- prietairgaard, er i Num- merrækken d. 15de B. Gaard, og er derfor her i Sum- men fradragen.
Ialt . .	7	336	114	3		

²⁵⁾ Saadant var og foreslaaet af den Kommission, som 1738 oversendtes til Landet, angaaende Udmarkerne og flere bornholmste Anliggender.

	De saakbete Proprietair- gaarde.	Nummer- eller Talrækten.		Gaarde uden Nr.	Anmærkninger.
		S. G. B. G.			
Transport .	7	336	114	3	
Oster Herred.					
Jøsker . . .	3	36	21	—	Den ene Proprietairgaard er i Nummerrækken den første Baarnedgaard, og derfor her i Summen fradragen Baarnedtallet.
Ostermarie .	3	79	23	—	Den ene Proprietairgaard, Roesøedgaard har Nummer, nemlig 23 S. G. og derfor fradraget Selvejertallet. Sex Huse med Jord have Gaardsnummer 18-23 som Baarnedgaarde. Jeg har ladet dem staa med i Gaardstallets Sum, fordi det ikke i Beløbet gjør noget Udslag, der fortjener Opmærksomhed ²⁶⁾ .
Osterlarsker .	—	49	22	1	Den Gaard, der ej har Nr., er Lensgaarden, en betydelig Gaard, der har været Hovedgaard.
Læreris . .	13	500	180	4	

²⁶⁾ Om de i Ostermarie Sogn i Baarnedgaardenes Nummerrække 18-23 indførte Landejendomme bemærkes, at de i Tordebogen benævnes Baarnedhuse, og ere ansatte for Hartkorn saaledes: 18 Baarned 2 Td., 19 B., den største, 4 Td. og ansat at svare i Landgilbe 2 Td. Torst, beregnet til Penge 8 Rdl. — 20 B. 2 Td. 4 Skp. 2 Ffr. 1 Alb. 1 $\frac{1}{2}$ P., 21 B., Td. — Nr. 22 og 23 vare ikke i Tordebogen anførte for Hartkorn, men siden til Landstyd ansatte for 2 Skp. 3 Ffr.

	De saakalte Proprietair- gaarde.	Nummer- eller Talrækken.		Gaarde uder Nr.	Nummærkninger.
		S. S.	B. S.		
Transport .	13	500	180	4	
Norre Herred.					
Nø	—	27	9	—	
Olsker . . .	1	35	6	1	Sidste Rubriks Gaard er Slotsvangegaard, eller Ham- mershuus Ladegaard.
Clemensker .	1	69	15	1	Sidste Rubriks Gaard kal- des Simlegaard.
Ruthsker . .	—	48	8	1	Sidste Rubriks Gaard var forhen Præstegaard.
I alt . .	15	679	218	7	

Til dette Antal af Gaarde, tilsammen 919

fommer 13 Præstegaarde og 15 Degnegaarde . . 28

altsaa . . . 947 Gaarde.

Bed i de følgende Tabeller at optage Hartkornets Beløb maa her foreløbig erindres: at en Tde. Hartkorn paa Bornholm deles i 6 Skjepper, en Skjeppe i 4 Fjerdingkar, et Fjerdingkar i 3 Album og et Album i fire Penge.

Præstegaards Jorderne, Kirkerne's Jorder, og endel andre Jorder, dels indtagne fra Udmarkerne, dels beliggende ved Fisserlejerne, saavelsom og Kjøbstædernes Jorder vare før end 1802 umatrifulerede, men ved den, ifølge Forordn. af 1 Oktbr. 1802 paabudne Afgift bleve de inddragne under samme. Da Landskatten ved Forordn. af 15 April 1818 blev paabuden og hin Afgift deri inddragen, bleve bemældte Jorder ansatte til Hartkorn i Rentekammeret i det der værende Skat-Regulerings-Kontor. Ved bemældte Kollegii Skrivelse af 15 Maj 1819 tilstillede Bornholms Amtmandskab Fortegnelser, der viste den gjorte Hartkorns Ansættelse, og bestemte, at dette saaledes ansatte Hartkorn skulde efter Fortegnelserne føres til Tilgang i Bornholms Amtstues Matriful, ligesom Skatter og Afgifter af samme skulde fra 1818

Begyndelse Mars indfordres og beregnes. Derhos tilkjendegav Rentekammeret, at for saavidt var foreslaaet at ansætte Hartkornet efter samme Maalestok, som ellers for det kontribuabale Hartkorn paa Bornholm, nemlig en Td. til 6 Skjepper o. s. v., har man fundet det rigtigst, at Hartkorns Ansættelse paa Bornholm skeer paa samme Maade, som for de andre Provindser, nemlig en Td. til 8 Skjepper.

I den nysgivne Tabel sees Antallet af Landets egentlige Bøndergaarde, og de Landgaarde, der med dem kan sættes i Klasse.

Ved Amtsforvalterens Regnskaber fremlægges aarligen en Forklaring over nedlagte Bøndergaarde, nemlig at Bygningerne vare nedbrudte. Efter den for 1837 var dette Tilfældet med i alt 10 Gaarde og en Hovedparcel. Saaledes havde afdøde Rancelliraad Jespersen under 30 April 1817 faaet Tilladelse til at 24 C. i Knudske maatte nedlægges, og Jorderne henhøre til hans Bygaard i Rønne, men ikke afhændes fra samme, uden at Bøndergaarden igjen bebygges. Under 22 Apr. 1826 tillodes Nedlæggelsen af lille Kanniksegaarden i Bolske, imod at Ejeren maatte inden to Aar godtgjøre at have, foruden de 3 til store Kanniksegaard hørende med Jord forsynede, Fæstehuse, hvilke ved indtræffende Fæsteforandringer igjen blive at bortfæste, end videre opført et nyt Huus med Tillæg af $1\frac{1}{2}$ Td. Land, til Tært 24. Et saadant Vilkaar, om Opførelse af et Huus med Jord, tilføjes sædvanligviis Bevillinger paa Gaardes Nedlæggelse.

Ved Tabelverket blev i Aaret 1834 erhvervet Efterretninger om samtlige Landejendomme, større og mindre af de forskjellige Arter, altsaa ikke blot Bøndergaarde men og Gaardparter eller Parceller, saavelsom Huusmændenes eller Udbyggernes Lodder, og de af Udmarkerne opdyrkede Jorder; og derpaa grunder sig følgende:

II. Sammariff Forklaring over det hele Antal af forskjellige Arter af Landbesiddelser, og hvorledes Hartkornet imellem dem er fordelt.

	Antal	Hartkorn				
		Edr.	Skp.	Str.	Alb.	P.
I. Selvejergods, 1ste Klasse.						
Gaarde med 8 Edr. Hartkorn og over 8 Edr.	49	505	3	2	1	$1\frac{61}{30}$
— mindre end 8 Edr. indtil 4 Edr.	18	122	;	1	2	$1\frac{44}{65}$
— under 4 Edr. indtil 2 Edr.	8	27	1	2	1	;
— — 2 Edr. indtil 1 Ed.	4	6	;	;	;	;
— — 1 Ed.	17	5	5	1	1	;
II. Selvejergods, 2den Klasse.						
Gaarde med 8 Edr. og over 8 Edr. Hartkorn	527	5499	1	2	;	$2\frac{4}{65}$
— mindre end 8 Edr. indtil 4 Edr.	242	1537	5	1	2	$1\frac{7}{30}$
— under 4 Edr. indtil 2 Edr.	64	178	2	3	2	$\frac{21}{26}$
— — 2 Edr. indtil 1 Ed.	35	51	3	3	1	$3\frac{48}{65}$
— — 1 Ed.	864	57	4	;	;	$2\frac{24}{65}$
III. Fæstegods.						
Steder over 1 Ed. Hartkorn	3	4	1	;	;	;
— under 1 Ed. Hartkorn og Huse med Jord uden Hartkorn	687	106	;	1	;	;
I alt	2518	8102	;	;	1	$1\frac{3}{30}$

Her sees: at de Gaarde, som have 8 Edr. Hartkorn og derover, ere $49 + 527 = 576$, altsaa lidet over $\frac{3}{5}$ af hint i første Tabel S. 35 opgivne Tal af 947 Gaarde. De andre $\frac{2}{5}$ ere altsaa Gaarde under 8 Edr. Hartkorn; og deriblandt nogle udparcellerede i Gaardsparter.

III. Hartkornets Beløb paa Bornholm, saavidt Landet vedkommer.

	Gammelt Hartkorn 6 Sept. til Id.					Landstats Grtfn. 8 Sept. til Id.				3 alt. Ved Sammenlægning er beregnet 6 Sept. til Id.					Ufgang.					Tgien.				
	Idr.	Sk.	St.	U.	P.	Idr.	Sk.	St.	U.	Idr.	Sk.	St.	U.	P.	Idr.	Sk.	St.	U.	P.	Idr.	Sk.	St.	U.	P.
Vester Herred.																								
Knudsker	348	1	1	:	2 ³ ₆₅	6	1	3	1	354	3	:	1	2 ³ ₆₅	:	:	:	:	:	354	3	:	1	2 ³ ₆₅
Nyker	426	5	:	:	55 ⁵⁵ ₁₃₀	10	6	1	:	437	5	1	:	55 ⁵⁵ ₁₃₀	:	:	:	:	:	437	5	1	:	55 ⁵⁵ ₁₃₀
Vestermarie	651	2	1	2	3 ⁷³ ₁₃₀	14	:	2	1	665	3	:	:	3 ⁷³ ₁₃₀	:	:	:	:	:	665	3	:	:	3 ⁷³ ₁₃₀
Nylarsker	407	2	3	:	2 ³¹ ₁₃₀	9	6	3	:	417	3	2	:	2 ³¹ ₁₃₀	:	:	:	:	:	417	3	2	:	2 ³¹ ₁₃₀
Sønder Herred.																								
Aaker	850	4	2	1	243 ⁵² ₁₃₀	21	4	:	2	872	2	3	:	243 ⁵² ₁₃₀	3	:	:	:	:	869	2	3	:	243 ⁵² ₁₃₀
Pedersker	370	2	2	1	3 ⁸⁹ ₁₃₀	12	1	:	2	382	3	3	:	3 ⁸⁹ ₁₃₀	:	:	:	:	:	382	3	3	:	3 ⁸⁹ ₁₃₀
Poulsker	424	4	1	2	43 ⁴³ ₁₃₀	6	6	:	:	431	4	1	2	43 ⁴³ ₁₃₀	:	:	:	:	:	431	4	1	2	43 ⁴³ ₁₃₀
Bolsker	484	2	2	:	15 ²⁶ ₂₆	9	1	:	:	493	3	2	:	15 ²⁶ ₂₆	:	:	:	:	:	493	3	2	:	15 ²⁶ ₂₆
Øster Herred.																								
Jbsker	510	:	1	:	3 ²⁷ ₁₃₀	16	1	:	:	526	1	1	:	3 ²⁷ ₁₃₀	:	2	3	:	12 ¹³ ₁₃	525	4	2	:	217 ¹³⁰ ₁₃₀
Østermarie	761	:	:	:	3 ³⁹ ₆₅	15	4	3	:	776	4	3	:	3 ³⁹ ₆₅	:	:	:	:	:	776	4	3	:	3 ³⁹ ₆₅
Østerlarsker	662	2	1	1	1 ⁴⁹ ₁₃₀	9	4	3	2	672	1	1	:	1 ⁴⁹ ₁₃₀	:	:	:	:	:	672	1	1	:	1 ⁴⁹ ₁₃₀
Norre Herred.																								
Nø	322	:	:	1	7 ¹³ ₁₃	5	3	3	2	327	3	3	:	7 ¹³ ₁₃	:	:	:	:	:	327	3	3	:	7 ¹³ ₁₃
Ølsker	410	2	:	1	15 ⁶⁵ ₆₅	7	3	2	:	417	5	3	1	15 ⁶⁵ ₆₅	29	:	1	1	2	388	5	1	2	359 ⁶⁵ ₆₅
Clemensker	823	1	:	1	3 ³⁹ ₂₆₀	18	1	:	1	841	2	:	2	3 ³⁹ ₂₆₀	:	:	:	:	:	841	2	:	2	3 ³⁹ ₂₆₀
Ruthsker	505	2	:	1	2 ⁴¹ ₆₅	11	:	1	:	516	2	1	1	2 ⁴¹ ₆₅	:	:	:	:	:	516	2	1	1	2 ⁴¹ ₆₅
3 alt . .	7958	4	:	1	10 ¹⁰ ₁₀	173	7	:	:	8134	3	1	:	10 ¹⁰ ₁₀	32	3	:	1	21 ¹³ ₁₃	8102	:	:	1	1 ³ ₁₃₀

Den første af foranstaaende Tatrubriker indeholder sognevis det Hartkorn, hvortil Bøndergaardene og det egentlige Landgods paa Bornholm har efter de gamle Jordebøger, saaledes som ovenfor er forklaret, været ansat, og hvoraf Hartkorns Skatter bleve fra ældre Tider beregnede.

Anden Tatrubrik indeholder det Hartkorn, som ovenfor S. 35 bemærkedes at være sat paa forhen umatrikulerede Jorder til Landskats Svarelse, efter den der nævnte Rentekammer-Skriv. af 15 Maj 1819, og paa herefter staaende specielle Tabel nærmere forklares.

Med den i fjerde Tatrubrik anførte Hartkorns Afgang, som i nysnævnte Rentekammer-Skrivelse blev approberet, har det følgende Beskaffenhed:

1. Samtlige under Aakirkeby liggende Jorder vare i Oppebørselsregistret over Afgiften efter Forordningen af 1ste Okt. 1802 opgivne som umatrikulerede, uden Hensyn til at Nyby, som hører under denne Kjøbstad, og hvis Jorder ikke særskilt kunde udfindes, forhen er matrikuleret til 3 Tdr. Hartkorn. Det blev en Følge heraf, at disse 3 Tdr. Hartkorn, igjen maatte fraskrives og komme til Afgang.

2. De for Jbsker Sogn til Afgang komne 2 Skpr. 3 Fdkr. ; — $\frac{1}{3}$ Penge, ere for den 22de Baarnedgaard i Sognet, hvis Jorder ere sammenblandede med Narsbøls Gisserlejes Jorder, og da disse særskilt ere ansatte i Hartkorn, som er indbefattet under Landskats Hartkornet, maatte bemældte Hartkorns Ansættelse igjen bortfalde.

3. Da Kjøbstæderne Allinge og Sandvig ere i Jordebogen anførte for Hartkorn 29 Tdr. ; — 1 Fdkr. 1 Alb. 2 P. og Afgiften efter Forordningen af 1ste Okt. 1802 er i Oppebørselsregistret anført i Rubriken for de til ekstraordinære Kontributioner matrikulerede Jorder, der ligge til Kjøbstaden, saa vil den ny Hartkorns Ansættelse til Landskat bortfalde.

Efter at have givet S. 37 en Generaltabel for det hele Land over hvorledes Hartkornet er fordelt imellem de forskjellige Landbesiddelser, og S. 38 hvormegit Hartkornet beløber sig til for hvert Sogn især, maatte følgende specielle Tabeller end videre tjene til en klar Overskuelse over hvad der, i et Amts landøkonomiske Beskrivelse, er af den Vigtighed som Hartkornet, og sammes Fordeling.

IV. De Specielle Tabeller.

A. Selvejergods. 1ste Klasse.

	Gaarde med 8 Td. og over 8 Td. Hartkorn.						Gaarde med mindre end 8 Td. indtil 4 Td. Hartkorn.						Under 4 Td. indtil 2 Td. Hartkorn.						Under 2 Td. indtil 1 Td. Hartkorn.						Under 1 Td. Hartkorn.					
	Antal.	Td.	St.	St.	u.	P.	Antal.	Td.	St.	St.	u.	P.	Antal.	Td.	St.	St.	u.	P.	Antal.	Td.	St.	St.	u.	P.	Antal.	Td.	St.	St.	u.	P.
Vester Herred.																														
Knudske Sogn	1	8	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	2	=	7	3	2	=
Ryde	3	46	=	=	1	130	1	6	=	=	=	=	1	3	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=
Bekermarie . . .	1	9	3	3	1	130	3	21	5	3	1	130	1	3	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=
Rylarske	=	=	=	=	=	=	1	4	5	=	2	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=
Sønder Herred.																														
Næse	7	72	4	3	2	330	5	36	=	=	=	130	1	2	7	1	2	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=
Peberske	12	118	5	2	=	330	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	1	1	1	=	=	=	=	=	=	=	=	=
Poulske	8	72	1	3	=	330	5	34	5	1	2	130	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=
Bolske	1	12	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	1	3	7	1	2	=	=	=	=	=	=	=	1	=	5	2	2	=
Øster Herred.																														
Tjæske	5	53	2	=	=	330	=	=	=	=	=	=	2	6	6	1	=	=	=	=	=	=	=	=	1	=	=	1	2	=
Østermarie . . .	2	22	1	2	=	230	1	7	2	=	=	=	1	3	2	1	=	=	=	=	=	=	=	=	2	=	6	3	1	=
Østerlarske . . .	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	1	3	2	1	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	5	1	1	=
Nørre Herred.																														
Næse	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	1	1	6	1	=	=	=	=	=	=	=	=
Nilske	2	20	=	1	2	130	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	1	1	2	3	=	=	3	=	4	1	2	=
Clemenske . . .	4	43	4	=	1	230	1	4	2	1	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	=	3	=	2	1	2	=
Ruthske	3	26	3	=	1	130	1	6	3	2	2	130	=	=	=	=	=	=	1	1	2	=	=	=	2	=	1	2	1	=
S. alt	49	505	3	2	1	130	18	122	=	1	2	130	8	27	1	2	1	=	4	6	=	=	=	=	17	5	5	1	1	=

B. Selvejergods. 2den Klasse.

	Antal.	Gaarde med 8 Tdr. og over 8 Tdr. Hartkorn.					Antal.	Gaarde med mindre end 8 Tdr. indtil 4 Tdr. Hartkorn.					Antal.	Gaarde under 4 Tdr. indtil 2 Tdr. Hartkorn.					Antal.	Gaarde under 2 Tdr. indtil 1 Tdr. Hartkorn.					Antal.	Gaarde under 1 Tdr. Hartkorn.				
		Td.	St.	St.	u.	p.		Td.	St.	St.	u.	p.		Td.	St.	St.	u.	p.		Td.	St.	St.	u.	p.		Td.	St.	St.	u.	p.
Vester Herred.																														
Knudsker Sogn	24	282	2	3	2	2 ¹¹ / ₁₆	6	33	5	2	2	1 ¹ / ₁₆	3	9	5	=	=	1 ¹¹ / ₁₆	8	11	2	3	2	1 ² / ₁₆	14	3	3	1	=	2 ¹¹ / ₁₆
Nyker	29	308	3	2	=	3 ³ / ₁₆	10	61	5	2	2	3 ¹¹ / ₁₆	2	5	4	2	=	2 ² / ₁₆	3	=	=	=	=	1 ² / ₁₆	70	=	5	=	=	1 ¹¹ / ₁₆
Vester Marie . . .	40	374	3	2	=	2 ¹¹ / ₁₆	31	209	=	1	=	1 ¹¹ / ₁₆	8	22	3	1	1	1 ¹¹ / ₁₆	6	8	5	2	=	1 ¹¹ / ₁₆	95	8	=	2	1	3
Nylarsker	35	359	=	1	=	1 ¹¹ / ₁₆	4	26	1	2	=	2 ¹¹ / ₁₆	6	20	3	=	=	=	1	1	1	=	=	3 ¹¹ / ₁₆	19	=	=	2	1	2 ¹¹ / ₁₆
Sønder Herred.																														
Næker	58	567	4	3	1	1 ¹¹ / ₁₆	23	159	5	2	1	3 ³ / ₁₆	1	4	1	=	1	=	4	6	3	3	2	2 ¹¹ / ₁₆	53	1	2	=	2	2 ¹¹ / ₁₆
Vedersker	17	177	=	1	=	1 ¹¹ / ₁₆	12	71	=	=	2	2 ² / ₁₆	1	4	3	5	=	2	1	=	1	=	=	2	30	=	=	=	=	=
Poulsker	23	241	=	2	=	2 ¹¹ / ₁₆	14	80	=	3	=	1 ¹¹ / ₁₆	4	1	1	=	1	2 ² / ₁₆	1	1	4	=	=	2	77	=	=	=	=	=
Holstker	37	387	=	2	2	2 ¹¹ / ₁₆	10	63	=	2	1	2 ¹¹ / ₁₆	3	9	1	=	2	3 ¹¹ / ₁₆	3	5	4	2	2	=	70	7	=	2	=	3 ¹¹ / ₁₆
Øster Herred.																														
Tbster	33	341	2	3	1	3 ¹¹ / ₁₆	16	101	1	2	2	1 ¹¹ / ₁₆	3	8	2	=	=	1 ¹¹ / ₁₆	1	1	3	1	=	1 ² / ₁₆	61	4	2	1	1	3 ¹¹ / ₁₆
Øster Marie	27	274	4	=	1	3 ¹¹ / ₁₆	67	446	3	3	1	3 ¹¹ / ₁₆	3	6	4	3	=	1 ¹¹ / ₁₆	1	1	=	=	=	1 ¹¹ / ₁₆	83	2	2	2	2	2 ¹¹ / ₁₆
Østerlarsker . . .	49	534	3	2	=	3 ¹¹ / ₁₆	18	109	3	1	=	3 ¹¹ / ₁₆	7	17	4	1	=	1 ¹¹ / ₁₆	1	1	5	2	2	1 ¹¹ / ₁₆	96	=	=	=	=	=
Norre Herred.																														
Næ	28	293	4	1	2	1 ¹¹ / ₁₆	2	9	1	3	1	2 ¹¹ / ₁₆	4	16	2	1	=	2 ¹¹ / ₁₆	2	3	=	2	2	2 ¹¹ / ₁₆	34	=	=	=	=	=
Nlster	30	304	3	=	2	1 ¹¹ / ₁₆	6	35	=	3	=	3 ¹¹ / ₁₆	7	18	=	1	1	2 ¹¹ / ₁₆	=	=	=	=	=	2 ¹¹ / ₁₆	24	3	3	2	2	3 ¹¹ / ₁₆
Clemensker	61	676	5	3	2	2 ¹¹ / ₁₆	14	83	5	=	=	1 ¹¹ / ₁₆	3	7	2	=	2	3 ¹¹ / ₁₆	=	4	4	1	1	3 ¹¹ / ₁₆	105	7	1	1	=	3 ¹¹ / ₁₆
Ruthsker	36	375	2	3	2	1 ¹¹ / ₁₆	9	46	4	1	=	1 ¹¹ / ₁₆	9	26	4	1	1	1 ¹¹ / ₁₆	3	3	3	2	=	3 ¹¹ / ₁₆	33	18	5	2	1	2 ¹¹ / ₁₆
I alt	527	5499	1	2	=	2 ¹¹ / ₁₆	242	1537	5	1	2	1 ¹¹ / ₁₆	64	178	2	3	2	2 ¹¹ / ₁₆	35	51	3	3	1	3 ¹¹ / ₁₆	864	57	4	=	=	2 ¹¹ / ₁₆

C. Tabel over den Forøgelse af det ældre Hartkorn, som ved nogle for immatrikulerede Jorder er skeet til Landskabs Svarelse. See foran S. 35 og i anden Talrubrik i Tabellen S. 38.

Sogne.	Præstegaarde.				Andre Jorder, meest fra Udmærkerne.				Anmærkninger.
	Td.	St.	St.	Alt.	Td.	St.	St.	Alt.	
Vester Herred.									
Knudsker Sogn	-	-	-	-	6	1	3	1	Præstegaarden er folgt.
Nyker	3	-	-	-	7	6	1	-	
Vestermarie .	3	-	-	-	11	-	2	1	
Nylarsker . .	4	5	-	2	5	1	2	1	
Sønder Herred.									
Aaser	2	7	1	2	18	4	3	-	
Pedersker . .	1	1	-	-	11	-	-	2	
Poulsker . .	4	5	3	-	2	-	1	-	
Bolsker . . .	3	7	1	2	5	1	2	1	
Øster Herred.									
Jbsker	3	6	1	-	12	2	3	-	
Østermarie . .	3	2	1	-	12	2	2	-	
Østerlarsker .	3	2	1	-	6	2	2	2	
Nørre Herred.									
Nø	1	6	1	-	3	5	1	2	
Olsker	1	2	3	-	6	1	-	-	
Clemensker . .	4	2	1	-	13	6	3	1	
Ruthsker . . .	-	-	-	-	11	-	1	-	Præstegaarden er folgt.
I alt	41	-	3	-	132	6	1	2	

D. Tabel over hvad af Hartkornets Beløb tilhører Kongen og offentlige Stiftelser.

Sogne.	A. Kongens.				B. De offentlige Stiftelsers.			
	Td.	St.	St.	Ub.	Td.	St.	St.	Ub.
Vester Herred.								
Knudsker . .	3	5	1	-	-	3	2	1
Nyker	5	4	1	-	3	-	-	-
Vestermarie .	7	7	2	2	4	2	2	1
Nylarsker . .	4	5	3	1	4	5	-	2
Sønder Herred.								
Naker	17	5	2	1	2	7	1	2
Pedersker . .	10	3	2	2	1	1	-	-
Poulsker . .	-	3	-	-	4	5	3	-
Bolsker . . .	4	-	2	2	4	5	-	1
Øster Herred.								
Jbsker	8	1	2	-	3	6	2	2
Østermarie .	11	-	3	-	3	2	1	-
Østerlarsker .	4	-	3	1	4	-	2	-
Nørre Herred.								
Nø	3	-	-	2	1	6	1	-
Olsker	4	7	3	-	-	3	-	2
Elemensker . .	12	4	2	1	3	2	1	2
Ruthsker . .	9	5	1	-	-	1	2	1
I alt . . .	108	-	3	-	43	5	1	2

Det i Rubriken A anførte Hartkorn bestaaer i Udmarksjord, Kongen tilhørende og bortfæstet dels til Gaardejere, dels til Huusmænd.

Af Hartkornet efter Rubriken B have Kirker, Hospitaler, Gildesboer kun en højst ubetydelig Deel; Præstegaardenes Hartkorn, nemlig efter næstforegaaende Tabel 41 Tdr. 3 Fdkr. udgjør næsten det hele af Rubrikens anførte Beløb. Degnegaardene staa ikke i Jordebogen anførte for Hartkorn, og, som fri for Landsskat, bleve de ikke ansatte til Landsskats Hartkorn.

**E. Tabel over hvorledes det Kongen tilhørende Fæstegods
er fogneviis fordeelt imellem Fæstere.**

Sogne.	A.				B.				
	Steder over 1 Td. Hartkorn.				Steder under 1 Td. Hartkorn og Huse med Jord uden Hartkorn.				
	Antal	Tdr.	Skp.	Ft.	Antal	Tdr.	Skp.	Ft.	Alb.
Vester Herred.									
Knudske . . .	:	:	:	:	26	3	5	1	:
Nyke	:	:	:	:	24	5	4	1	:
Vestermarie . .	:	:	:	:	24	7	7	:	2
Nylarske . .	:	:	:	:	37	4	5	3	1
Sønder Herred.									
Nake	1	1	:	1	91	16	2	1	1
Pederske . . .	:	:	:	:	59	10	3	2	2
Poulske . . .	:	:	:	:	7	:	3	:	:
Dolske	:	:	:	:	40	4	:	2	2
Øster Herred.									
Jbske	:	:	:	:	39	8	1	2	:
Østermarie . .	:	:	:	:	83	11	:	3	:
Østerlarske . .	:	:	:	:	49	4	:	3	1
Nørre Herred.									
Nø	:	:	:	:	26	3	:	:	2
Dolske	:	:	:	:	27	4	7	3	:
Elemske . . .	1	1	1	:	65	11	3	2	1
Ruthske . . .	1	1	5	3	40	7	7	2	:
I alt . .	3	4	1	:	637	106	:	1	:

F. Tabel over hvad Sognenes tiendehdende Hartkorn udgjør sogneviis, efter Oppebørsels-Registret over den ved Forordn. 1ste Okt. 1802 anordnede Afgift.

(Tabelverket 2det Hefte S. 31, 32.)

Sogne.	Kirketiende.					Præstetiende.				
	Ager og Engs Hartkorn.					Ager og Engs Hartkorn.				
	Tdr.	Skp.	Fdt.	Alb.	Penge	Tdr.	Skp.	Fdt.	Alb.	Penge
Vester Herred.										
Knudsker . . .	348	1	1	2	34 $\frac{3}{5}$	348	1	1	2	34 $\frac{3}{5}$
Nyker	396	5	:	:	2 $\frac{1}{5}$	424	:	:	:	2 $\frac{1}{5}$
Bestermarie . .	651	2	1	2	3 $\frac{73}{130}$	651	2	1	2	3 $\frac{73}{130}$
Nylarsker . . .	407	2	3	:	2 $\frac{31}{130}$	407	2	3	:	2 $\frac{31}{130}$
Sønder Herred.										
Nsker	791	3	2	2	2 $\frac{27}{52}$	841	4	2	1	24 $\frac{3}{52}$
Pedersker . . .	358	2	2	1	3 $\frac{89}{130}$	370	2	2	1	3 $\frac{89}{130}$
Poulsker . . .	419	3	2	:	2 $\frac{243}{260}$	424	4	1	2	2 $\frac{39}{50}$
Voelsker . . .	473	1	:	:	1 $\frac{29}{130}$	484	2	2	:	7 $\frac{5}{130}$
Øster Herred.										
Jbsker	480	3	:	3	2 $\frac{5}{13}$	510	:	1	:	3 $\frac{13}{5}$
Østermarie . .	751	1	1	2	2 $\frac{4}{5}$	751	1	1	2	2 $\frac{4}{5}$
Østerlarsker . .	621	3	3	2	1 $\frac{1}{130}$	645	3	2	1	1 $\frac{109}{130}$
Norre Herred.										
Ns	318	1	1	:	1 $\frac{1}{5}$	322	:	:	1	7 $\frac{1}{5}$
Olsker	366	2	2	2	3 $\frac{11}{26}$	366	2	2	2	3 $\frac{11}{26}$
Elemsker . . .	786	:	:	:	7 $\frac{1}{130}$	795	2	2	1	2 $\frac{103}{130}$
Ruthsker . . .	505	2	:	1	2 $\frac{63}{5}$	505	2	:	1	2 $\frac{63}{5}$
I alt . .	7676	1	2	:	3$\frac{71}{130}$	7848	4	:	:	12$\frac{1}{5}$

G. Antal af Huse paa Landet.

Sogne.	Huse med Jord.	Jordløse Huse eller uden an- det Jord-Til- liggende end Have eller Haveplads.
	Antal.	Antal.
Vester Herred.		
Knudske	36	6
Nyke	93	19
Vestermarie	175	18
Nylarske	62	34
Sønder Herred.		
Nake	142	60
Pederske	88	22
Poulske	87	42
Bolske	89	16
Øster Herred.		
Jbske	99	105
Østermarie	166	81
Østerlarske	145	97
Nørre Herred.		
Nø	59	14
Olseke	56	39
Clemenske	178	37
Ruthske	80	18
I alt . .	1555	608

Alf Huusmændene, eller paa Bornholm de saa kaldte Udbyggere, ere nogle saa Selvejere af deres paaboede Lodder, nogle ere Fæstere af kongelig Udmarksjord, (see foran Tabellen S. 44).

men de fleste ere Fæstere under Bøndergaardene, paa disses fra Gaardene sjærint liggende Udbodder, især nær ved Udmærkerne, hvorfra Udbyggerne søge ved Tørve og Lyngskjer og Kjørseler deres vigtigste Underhold, ligesom mange Udbyggere paa Strandmærkerne have ved Fiskeri deres Næring.

Af Udbyggerne paa Bøndergrund have nogle Fæste paa deres og Hustruers Livstid, men i Almindelighed lyder Fæstet paa 18 Aar. Fæstebrevene ringlæses sjælden. Indfæstningspengene kunne være paa 5, 10, 20 til 50 Slettedaler, sjælden 100 Eldlr.; mange have ikke Fæste, men sidde for aarlig Leje. Afgiften, som af en Udbygger svares, er 4, 5 til 6 Slettedaler, nogle faa Pund Smør, sjælden over 8 Pund og noget Dagsarbejde, saasom 2, 4, 6 eller 8 Dage aarligen, sjælden derover.

"Det var" — skrev Sjældsted 1780 — "en af de her i Landet det nødvendige Indretninger, at fastsætte de Rettigheder, som en Selvejerbonde har at fordre hos en Udbygger, som boer paa hans Grund". Jeg formener, at naar en Lovgivning, lig den i Forordningen af 29de Januar 1792 for Norges Huusmænd, sikrede Bornholms ringere Klasse af Udbyggere for vilkaarlig Behandling, var dette det rigtigste der var at anbefales (Efterslægtsselsk. Samlinger 1ste Hefte S. 36 o. f.).

Ved de bornholmske Bøndergaarde komme nogle vigtige Poster i Betragtning, nemlig:

1. Den saakaldte Sæde-Udgangs- og Indløsnings-Ret, som er en paa gamle Bedtægter grundet, og siden ved Lovgivningen nys bestemt Indretning, hvorefter saavel de saakaldte Proprietair- og Frigaarde, som Selvejergaardene i Almindelighed gaa i Arv paa en særegen Maade, og i bestemte Tilfælde kunne af de til Arvesølgen Berettigede indløses fra Fremmede. Fra ældre Tider skriver sig Oprindelsen og Grunden til denne særegne Arvegangsmaade, hvorefter yngre Søn foretrækkes den ældre, og naar ingen Sønner ere, da af Døtrene den ældre frem for den yngre o. s. fr. Under Kong Frederik den Anden i Aaret 1572 blev den ældre Bedtægt Gjenstand for nogle Kommissariers Undersøgelse. Siden skal den være stadfæstet paa en almindelig Herredag i Aaret 1636. Den omtales ikke i Christian den 5tes danske Lov, og blev ej heller da særligen stadfæstet, eller senere, for:

end lejlighedsviis ved det 1744 iwerkfattede forhen omtalte almindelige Bortfalg af de da Kongen tilhørende Bøndergaard paa Bornholm, men ellers vides ikke nogen Lov eller Anordning at have gjort nogen Bestemmelse over samme, førend jævnlige Tvistigheder over de gamle Bedtægters rigtige Anvendelse fremkaldte en Forordning af 14de Okt. 1773. Nogle af Bornholms Indvaanere indgave Ansøgning om Forandring i enkelte Poster af Forordningen, men derpaa fik de den kongl. Resolution, kommunikeret dem ved Rancelli: Skrivelse af 19de August 1775, at det skulde have sin Forblivelse ved Forordningen. Siden udstødtes Reskript af 5te Marts 1777, som gjør nærmere Bestemmelse om en Længstlevendes Ret til at beholde Besiddelsen af en med fælles Penge kjøbt Gaard, for sin Livstid. See og Plak. 14de Juni 1814 og kongl. Resol. af 22de Aug. 1827 (bekjendtgjort ved Plak. af 31te s. M.) om Lovbyddelsen ved de bornholmske Selvejergaardes Afhændelse. Anordningen og Grundene til sidstnævnte kongelige Resolution sees i Koll. Tid. 1827 Nr. 49 S. 681: 688.

Den vedtagne og ved de nævnte Lovbestemmelser anordnede Arvegangsmaade har vist nok sin Uledning fra at yngste Søn kan ved Arveladerens Død antages at være uopdragen, eller ej kommen istand til selv at erhverve, og at der altsaa kan være Høje til Hensyn til Erstatning for ham, for hvad der er bleven anvendt paa de Ældres Opdragelse, og paa at sætte dem i Birkens vej; ligesom der, hvad Døtrenes Arveret angaaer, hvor den ældre gaaer for den yngre, muligen er henseet til de ældres større Krav eller Trang til Forsørgelse²⁷).

Andensteds i Riget vides ikke nogen lignende Arvegangsmaade,

²⁷) I Skriftet: (Landsdommer) S. J. Skovgaards Kort Afbildning paa Bornholms Bedtægt om Udgangsret til Selvejergaarde. Kbhavn. 1771. 24 S. 8. vides hvorledes Arvegangsmaaden blev paa den Tid — førend Forordn. af 14de Okt. 1773 udstødtes — betragtet. See Kbhavns lærde Tid. 1753 S. 402, og lærde Efterr. 1772 S. 459.

I øvrigt er Gjenstanden nøjere udviklet i J. Mandip's danske Landbræsens Ret anden Udgave I. 588-596, og Tillægget S. 167-8, hvortil jeg henviser dem, der søge nærmere Oplysninger, for-

men i Hertugdømmet Holsteen gives den²⁸). I andre Lande gives Spor deraf²⁹).

2. Undentags Kontrakter ere her meget brugelige. De ere en Slags Fledførings Kontrakter. En Bonde, eller Udbygger, eller i Kjøbstæderne en Huusejer, bortfælger sin Gaard eller Ejendoms til en Anden, gjerne til et Barn eller Svigersøn o. s. fr. paa Vilkaar at nyde deraf, foruden en bestemt Kjøbesum, et Undentag til sin og Ægtefælles Dødsdag. Ofte gjøres den Bestemmelse, at det halve bortfalder, naar en af Ægtefællerne dør. Undentaget bestaaer i at den tilkommende Ejer skal til Sælgeren overlade Børelse paa Gaarden, Brændsel af Brænde, Lyng og Torv, et vist Quantum af alle Slags Korn, af Smør, Flesk, Grise eller Sviin, Faar, Brændevin, Tobak, en Køes eller flere Køers Malkning, eller Føring til Kreature, fornøden Ægt til Kirke eller anden Tjeneste, og saaledes mere. Elige Betingelser, som kunne være meget forskjellige, større eller mindre efter Ejendommens Beskaffenhed og Vedkommendes Forgodtbefindende og Fordringer,

uden til Kongslev II. 206; Nørregaard, Surtigkarl, Ørsted, Schlegels Statsret S. 447 = 8.

I en Afhandling, skrevet i Juli 1805 af afdøde By- og Herredsfoged Hans Gad, i det bornholmske Efterlægts-Selskabs Skrifter andet Hefte S. 165 = 176, omhandles Selvejergaardens Taxation i Anledning af Forord. af 1773; anmeldt i L. Efterr. 1807 S. 694.

²⁸) See Kiesewetter's Bemerkungen auf seiner Reise durch Holstein. Hoff 1807. — Schrader's Lehrbuch d. Schl. Holst. Landesrechte. II. 212.

²⁹) Saaledes skal den forekomme i Blekede i det Lüneborgske, og i Bistrov. — Ligeledes ved de saa kaldte Borough English i England. Jvf. Blackstone commentaries on the laws of England II ch. 6. the X edit. p. 83. Den Arvegangsmaade, at de yngste Sønner gaa for de ældre, anfører og Montesquieu i l'esprit des lois le 18 c. 21, efter du Halde, som en Skik hos Tataarerne, hvorhos anmærkes, at samme Arvegangsmaade skal finde Sted i nogle smaa Distrikter i England, og i Hertugdømmet Mohan i Bretagne; og Konferentsraad Brandis har i sit Skrift: "Ueber humanes Leben" anført en gammel Lovbog, Asaga Buch, hvorefter den har fundet Sted i nogle frisiske Lande.

drives ikke sjælden ved Ejendommens Salg urimeligen højt, saa at den tiltrædende Ejer og Efterfølgere, naar de skulle føde sig og sine, svare Skatter og Byrder, og føre Gaardens Drift rigtigt, maa falde i en ødelæggende, Mod og Lyst svækkende Gjæld. Undentag har forvoldt mange Familie-Stridigheder, og været Grund til flere Processer. Ofte kunne to til tre Undentag hvile paa en Gaard ³⁰⁾.

III. Kjøbstædernes Jorders Hartkorn.

Det blev bestemt ved den ovenfor S. 35 nævnte Rente-kammer-Skrivelse af 15 Mai 1819, og er:

	Adr.	Ekpr.	Fdr.	Alb.	
Kønne	56	:	3	1	
Ners	31	1	2	:	
Nakirkeby	36	1	:	1	
Evanike	20	:	2	1	
Hasle	22	5	3	1	
Allinge og Sandvig	29	:	1	1½	(See ovenfor S. 39.)
J alt . .	195	4	:	2½.	

Man kan, som overalt i Danmark, hense Kjøbstædjorderne til to Klasser, nemlig dels Ejendomsjorder for enkelte af Byens Borgere eller Beboere, eller Stiftelser, dels Fællesjorder, Overdrev, Fælleder, paa bornholmsk kaldte Udmarker. Denne sidste Klasse, som her kaldes "Byens Frihed", ligger uindhegnet, og benyttes i Sameje til derpaa at udslippe Kreaturer, som sultfødes, især om Foraaret. Fremdeles til Lyngrivning, Gladtørvs Tagelse, Leer og Grusgravning, hvor saadan havees o. s. v.

³⁰⁾ See Bornholms Efterslægts-Selskabs Samlinger 1ste H. S. 11-19. — 3die Hefte S. 251-265. Man har antaget, at det vilde være vigtigt om Lovgivning kunde gaa de Misligheder imøde, som ved Undentag kunne finde Sted, og jeg var i min Post som Amtmand betænkt paa at tage Sagen under Overvejelse og skrive nogen Forestilling derom, men ved Forretningens Mængde overkom jeg det ikke.

For hver Kjøbstad især ere sammes Jorder tilsammentagne matrikulerede, som anført, til Skats Ydelse til Amtstuen under et, men i Henseende til de enkelte Lodder eller de enkelte Lods-ejere, paa hvilke Skatterne skulle fordeles, saavel som Kommunal- Afgifterne, ere specielle Opmaalinger skete, og Bonitering foregaaet. Detaillen herom sees i Bilag Nr. 3.

De den kongelige Kasse tilhørende Indtægter af Bornholm.

De ere at henføre til to Hovedklasser: a) de jorddrottlige, og b) de landsherlige.

a) Ved at omhandle de jorddrottlige Indtægter komme først de forskjellige Landgilde-Specier, der fra de ældre Tider af have været ydede af Landets Bøndergaarde, og som bleve, saaledes som i det foregaaende er forklaret, bestemte for hver især ved Jordebøger, af hvilke den sidste er fra 1696. Da i Aaret 1744 de mange Bøndergaarde, som da vare Fæstegaarde Kongen tilhørende, bleve ved offentlig Auktion bortsolgte, var det et af Auktions Vilkaarene: at Kongen forbeholdtes de hidtil hafte Jordebogs Afgifter, eller Landgildevarer og Penge. Kan man end ikke opgive en saa vis Oprindelse til den Landgilde, der af det øvrige Selvejergods ydes til den kongelige Jordebogs Kasse, saa er det dog ikke usandsynligt, at det med samme har, fra ældre Perioder, havt en lignende Væbskaffenhed. At Landgilden af endel Gaarde er kommen i Privates Besiddelse kan vel tjene til Bestyrkelse for denne Mening; ligesom og den Omstændighed, at Kjøndelsepenge af saadanne Gaarde betales ved hver Forandring af Ejer.

De mangehaande forhen in natura ydede Landgilde-Specier³¹⁾ indskrænkede sig efterhaanden til Smør, som den vigtigste,

³¹⁾ Arnt Berntsen skrev 1656 (i Skriftet: "Frugtbare Herlighed," 2den Deel S. 87-88): "Borringholms Landgild er fornemmeligen af Smør, som Indbyggerne med underfiedlige til Kasse nævne, saa at af en Gaard udgives vel 6 Poster af Smør, som da ere Hoffmænds-Smør, Stutting-Smør, Ro-Smør, Sogne- og Dre-Smør, Dagværks- og Skure-Smør, derforuden falder og til Landgild atskilligt Fæned, og smaa Bede, sampt af alle Slags Korn Landgilde, derforuden Hø, Limsteen og deslige."

Kornvarer, nemlig: Rug, Byg, Havre, og en Pengebetaling for hine forhen ydede smaa Specier.

Hvad Smør-Afgiften³²⁾ angaaer da svarer en Gaard i Almindelighed 4 à 5 til 6 Lispund Smør, sjældnen under 2 Lispund, ofte over 6 Lispund, indtil en Td., som er Ydelsen for 2den B. i Østerlarsker, 5 B. i Østermarie, Baggergaard i Clemensker Sogn, og maaskee nogle faa flere. Af 17 B. i Østermarie svares $1\frac{1}{4}$ Td., af Simblegaard i Clemensker Sogn 2 Td. og $2\frac{1}{2}$ Otting; det er den højest betyngede Gaard. Kjøbstæderne Ners, Ewanike og Aakirkeby svare ogsaa en liden Smør-Afgift, der lignes blandt Byernes Afgifter, og af Kæmnerne under et svares til Amtstuen. Ydelsen skeer i Slutningen af Juni, og fremdeles, almindeligen paa 4 Ydetider, efter forud fætte Tillysninger fra Amtstuen. Smørret blev før 1807 almindeligen sendt til den kongelige Proviantgaard i Kjøbenhavn. Snart klagedes over dets Godhed, eller handlede om Gylldigheden af den Kassation, der kunde finde Sted, eller om dets Saltning, om Foustager, om Overladelse til Yderne imod Pengebetaling, om Natural-Afgiftens Forandring til en Penge-Afgift o. s. W. Efter Krigen bliver det Smør, som Yderne begjære at betale efter Kapitelstarten³³⁾ betalt med Penge; det Øvrige sælges paa Landet selv ved offentlig Auktion.

Hvad Landgilde-Kornet angaaer blev før 1807 noget af Rugen sendt til Christiansø, det Øvrige, som og Bygget, solgt ved Auktion, eller og overladt Frængende, som begjærede

³²⁾ Jeg skrev i Juli 1808 en udførlig Beretning om samme, hvoraf ovenstaaende Notitser ere uddragne. Den læses i "Statistiske Efterretninger" Nr. 1. Optagen i Bornholmiana 5 Deel.

³³⁾ For saavidt Smør, og Landgilde-Korn betales efter den Kapitels-Tart, som aarligen sættes for Bornholm, bemærkes: Den sættes aarligen i Januar eller Februar af Amtmand og Provst, oprindelsesvis ifølge Lovens 2-22-16, i Hensyn til de Kirkerne tillagte Natural-Indtægters Betaling. Benævnelsen burde rigtignok være Kirkefjød, efter Udtrykket i Reskr. af 5 Maj 1741. Kapitelstarten sættes paa Rug, Byg og Havre efter gammelt Maal Londen beregnet til 160 Potter, efter Rentekammerets Resolution i Skrivelse til Amtet af 14 Dec. 1793.

det. Efter Freden er Rugen og Bygget solgt ved offentlig Auction. Om Havre-Landgilden blev ved Rentekammerets Skrivelse af 16 Juni 1792 bestemt, at samme skulde, istedenfor at ydes in natura, betales med Penge efter den Kapitels-Taxt, som aarligen sættes.

Under den jorddrottlige Penge-Afgift, der af Bøndergaardene ydes istedenfor forskellige smaa Landgilde-Specier, efter hvad forhen er oplyst, henhører:

- a. Røgtepenge; i Almindelighed 2 Rddlr. af en Gaard, ifølge Jordebogen.
- b. Rnægtepenge. Saa kaldtes et lidet Paalæg fra ældre Tider, af hvilke Latinskolens Rektor fik 8 Rddlr. og Skarperetteren paa Landet en Andeel. Den blev oppebaaret af hver Gaard i Almindelighed med 31 Skl., af nogle dog kun 27 Skl., og af de smaa Gaarde med 22 Skl. Hører altså ikke egentligen til Landgilden, uagtet den med samme oppebæres. Udgjør for hele Landet 244 Rddlr. 41 Skl.³⁴⁾.

Næst Landgilden maa vi nævne de andre jorddrottlige Indtægter, som af Amtsforvalteren oppebæres, og i Jordebogs-Regnskaberne tages til Indtægt, nemlig:

Hvad Kapitels-Taxten har været i en Række af Aar fra 1684 til 1803 har jeg i min 1810 udkomne Oversigt over Amtet fremsat. For de sidste 7 Aar har den været som følger:

Kapitelstarten. Paa hvilke Aars Af- gæbde.	Rug. Td. Rdd. Sk.	Byg. Td. Rdd. Sk.	Havre. Td. Rdd. Sk.	Smør. Lispund. Rdd. Sk.
1832 . . .	6 11	3 17	1 55½	2 40
1833 . . .	4 10	2 38	1 24	2 40
1834 . . .	3 29	1 61	1 6	2 8
1835 . . .	3 34	2 9½	1 31	2 =
1836 . . .	3 47	2 86	1 24	2 16
1837 . . .	4 86	3 39	1 71	2 72
1838 . . .	5 =	3 65	1 69	2 72

For de 7 anførte Aar

er Middeltallet . . 4 31 . . 2 72 . . 1 40 . . 2 35

³⁴⁾ Kongl. Resol. 14 Apr. 1694. Nfts Minerva 2det Bind S. 136.

- a. Kjendelsepenge. Ved kongl. Resolution af 9 Okt. 1688 blev bestemt, "at naar nogen fri Baarnedgaard, hvortil Kongen ejer Herligheden, bliver ledig, skulde, ved hver Forandring af Ejer eller Beboer, hvad enten det skeer ved Arv, eller Udlæg paa Skifte, erlægges en Kjendelse af 5 Rdlr., enten der var højt eller ringere Hartkorn." Ved kongl. Resolution af 28 Juli 1739 bestemtes, "at af Selvejergaarde skulde ligeledes betales 5 Rdlr. ved hver Forandring, og at Rettens Betjente skulde meddele Amtsforvalteren Underretning om de Forandringer som maatte foreskalde." I Tilfælde af Udeblivelse med Betaling erlægges Beløbet dobbelt, ifølge Resolutionens 12te Post. Naar en Gaard udparcelleres, hvortil Bevilling maa søges, bliver det et Vilkaar i Bevillingen, at af Hovedparcellen erlægges en Kjendelse af 2 Rbdlr., og af hver af de mindre Parceller 1 Rbdlr. ved Forandring af Ejere. Kjendelsespengenes Beløb førend 1807 beløb sig: 1806 til 277 Rdlr. — 1807 til 266 Rdlr. — Efter de sidste Aars Regnskaber har Beløbet været: 1835 194 Rbdlr. — 1836, 7 Rbdlr. r. S. og 192 Rbdlr. 46 Skl. Repr. — 1837, 387 Rbdlr.

Med rundt Tal kan man vel ansætte denne Jordebogs Afgift til 250 Rbdlr. Sølv aarlig. Mulkter for ej i rette Tider betalte Kjendelsepenge falde vel, men højest ubetydelige: 1835 til 8 Rbdlr. 16 Skl. — 1836 til 3 Rbdlr. 48 Skl. — 1837 til 20 Rbdlr. 48 Skl.

- b. Afgift af Udmærksjorder, som til Indtægt for den kongl. Kasse bortfæstes, hvorover Jordebøger ere forfattede.
- c. Indfæstningspenge ved Forandring af Udmærksjorders Besiddelse. Deraf har Amtsforvalteren $\frac{1}{10}$.

1806 var Beløb. 251R. 38Skl. Amtsforv. Andeel 25R. 13½Skl.

1807 - — 219 - 51 - — — 21 - 91½ -

1835 - — 203 - 89 - — — 20 - 37 -

1836 - — 205 - 77 - — — 20 - 55 -

1837 - — 239 - 88 - — — 23 - 94 -

Ved kongl. Resolution af 28 Juli 1739 blev Afgiften bestemt til 1 Rdlr. 32 Skl. af 1 Td. Gædejord, 1 Rdlr. af 1 Td. Kløvgang.

d. Uvisse Indtægter af Sigt og Sagesaldshøder, samt af Brag og Dringods ere saa ringe, at det ej er værdt derfor at anføre Nøget; de fleste Aar falder intet af denne Indtægt.

e. Indtægter af AlmindingsKoven. 1835 beregnedes 3,493 Rbdlr. 21 Skl. Sedler og Tegn. — 1836 2,990 Rbdlr. — 1837 2,016 Rbdlr. 90 Skl.

Jagtforpagtnings Afgift beregnes ikke i Jordebogs; men i KontributionsRegnskabet, og vil herefter blive anført.

De Afgange og Fradrag, som i JordebogsRegnskaberne forefalde, ere:

a. Landgilde af nogle øde eller forringede Gaarde.

b. De halve Egtepenge, som 42 frivaarnede Bønder, hvis Gaarde ere under 8 Tdr. Hartkorn, nyde Frihed for i JordebogsAfgiften, efter Ordre af 8 Juli 1696, altsaa i det Hele 42 Rbdlr. Sølv aarlig.

c. Tre Tdr. Rugmeel, som efter Ordre af 12 Dec. 1693 aarlig ydes af 3 B. G. i Nafer Sogn til Nakirkeby Høspital.

d. Dagværkspenge 18 Rbdlr. 92 Skl. af Gudhjem Fiskerleje (Derom i Østs Minerva 2^{det} B. S. 137).

e. Indsvinding paa Kornvarer, Leccage paa Smørret, efter derom fastsatte Regler.

Beløbet af de jorddrotlige Indtægter kan saaledes beregnes:

1. Efter Jordebogen 16 Juli 1696 er dens fulde Landgilde:
 Sum, Topmaal iberegnet, saavidt ikke er Proprietair:
 Skuld
 Tillæg, der ej vedkomme Udmærkerne, efter den ved
 1837 Aars Jordebogs Regnskab fremlagte Forklaring,
 og senere Ordre
 2. Af Udmærkerne svares:
 a) efter Jordebog 4 Okt. 1729, og nærmere Forklaring
 i 1741 og 1753 Aars Regnskaber
 b) efter Jordebog af 28 Dec. 1743 over de siden 1729
 indtagne Jorder, og den end videre fete Tilgang .

	Smør			Rug			Byg			Havre			Penge	
	Tdr.	Sk.	B.	Tdr.	Sk.	B.	Tdr.	Sk.	B.	Tdr.	Sk.	B.	§	β
335	5	11 $\frac{1}{2}$	152	7	2	853	7	11 $\frac{1}{4}$	1240	4	:	4785	3 $\frac{1}{2}$	
7	8	10 $\frac{13}{16}$	4	1	:	4	2	11 $\frac{1}{4}$	11	4	1	54	93	
8	12	9 $\frac{1}{2}$	:	:	:	:	:	:	993	3	:	:	:	:
3	8	8 $\frac{7}{16}$	:	:	:	:	:	:	292	7	1 $\frac{7}{8}$	3	24	
Er . .	355	6	14 $\frac{1}{4}$	157	:	2	858	1	2 $\frac{1}{2}$	2538	2	2 $\frac{1}{8}$	4843	24 $\frac{1}{2}$
Derfra Afgang for forringede Bøndergaarde eller i andre Maader	11	12	13	8	2	2 $\frac{3}{4}$	23	1	3 $\frac{3}{4}$	34	3	3 $\frac{3}{4}$	219	28
Igjen . .	343	8	11 $\frac{1}{4}$	148	5	3 $\frac{1}{4}$	834	7	2 $\frac{3}{4}$	2503	7	2 $\frac{1}{8}$	4623	92 $\frac{1}{2}$
Derfra atter for Oppebørselen, Indsvinding af Kornvarer og af Smør	33	3	7 $\frac{3}{4}$	4	6	3 $\frac{5}{16}$	27	4	3 $\frac{7}{32}$	115	4	1 $\frac{7}{8}$	:	:
Igjen . .	310	4	9 $\frac{1}{2}$	143	6	3 $\frac{15}{16}$	807	2	3 $\frac{17}{32}$	2388	3	1 $\frac{1}{4}$	4623	92 $\frac{1}{2}$

Anfætter man Smørret og Kornvarerne til Pengesum efter Middeltal af 7 Aars Kapitelstarter (1832—1838, see ovenfor S. 53) bliver Beregningen:

	Rbd. Sølvs	ß.
For 310 Tdr. Smør à 2 Rbd. 35 ß. for Lpd. eller 33 Rbd. 10 ß. for Td.	10262	28
— 144 Tdr. Rug à 4 Rbd. 31 ß.	622	44
— 807 Tdr. Byg à 2 Rbd. 72 ß.	2219	24
— 2388 Tdr. Havre à 1 Rbd. 40 ß.	3383	:
udkommer et Pengebeløb af . .	16487	:
Dertil lægges den Landgilde, som er ansat i Penge	4624	:
Kjendelsepenge ved Forandring af Gaardenes Be- siddere; kan anslaaes med rundt Tal til . . .	250	:
Indfæstningspenge af Udmarksjorder ligesaa til Skov-Indtægter	200	:
	3000	:
I alt . .	24561	:
Da Udmarkerne hæfte til Nationalbanken for 7698 Rbd., saa er den Bankrente, som der- af aarlig svares med $6\frac{1}{2}$ pCt., at fradrage . .	500	36
Tilbage . .	24060	60

b) De landsherlige Indtægter af Landet:

Landets Begunstigelse i Henseende til Skatter blev lovet og tilsagt ved to kongl. Breve af 8 Nov. og 29 Decbr. 1658, stadfæstet af nogle følgende Konger ved deres Regjeringers Tiltrædelse, og ved den kongl. Forklaring af 21 Sept. 1770 over de Bornholm givne Privilegier.

A) Fra ældre Tider indtil 1807 svaredes:

1. Matrikul- eller saa kaldet Kvartalskat, ifølge kongl. Resolution af 19 Okt. 1680, to Mark af hver Td. Hartkorn, og intet særligt — som da i det øvrige Danmark svaredes i Ore eller Fleskeskat eller Rytterholdspenge, ej heller ydedes Kornskat, saa at, istedenfor det øvrige Danmark ydede 16 til 18 Mark af

en Td. Hartkorn, foruden Kongetiende, hvorfor Bornholm var fri; var Skatten her ikke en tiende Del — (som det siges i Forklaringen af 21 Sept. 1770) —. Foruden den i Privilegierne grundede Moderation i Skatten maa og lægges Mærke til, at hine Skatter nærmest vare udsfrevne til Armeens Underholdning, og tilbøielig til Flaadens Proviantering, og derfor syntes at være Bornholm uvedkommende. Denne Matrikulskat beregnedes 1807 af 7958 Td. 4 $\frac{1}{2}$ Alb. i alt til 2652 Rdlr. 85 $\frac{1}{2}$ S.

2. Efterat Forordn. af 14de Mai 1768 havde paalagt en Skat af $\frac{1}{4}$ pCt. af det kontribuerende Hartkorns Værdi, og af udlaante Kapitaler, saa blev, i Anledning af Bornholmernes Indsigelser derimod, og med Hensyn til de Grunde, der anbefalede Forestillingen om Lettelser for dem heri — (som og angaaende en ved Forordn. af samme Dato paabuden saa kaldte Salskat, som var en almindelig personlig Skat, der igjen ved Forordn. af 13de Febr. 1770 ophævedes) — bemældte pCt. Skat nedsat til det Halve, eller $\frac{1}{8}$ pCt. (Fr. 17 Juni 1773.) Denne paa Bornholm kaldte Hartkorns Skat var 1807 af Vøndergodset kun 645 Rdlr. 42 $\frac{1}{2}$ aarlig.

3. Af Udbyggerne blev betalt en liden saa kaldte Hjælpe-
Skat, nemlig 4 p. af hver Td. Sædsjod, og ligesaa meget af 3
Tdr. Kløvgang. Kongl. Befal. 25 Aug. 1739. Af Beløb 1807
kun 102 Rdlr. 90 p.

4. Kjøbstædernes Kvartals- eller Matrikulstat efter kongl. Resol. af 5te Mai 1683 var 1807 t alt 386 Rbdlt. 36 s. (jvf. Bogt. S. 13. 14.)

5. Da den ved Forord. af 1ste Okt. 1802 paabudne Afgift, blev indført, blev ved dens 45de § bestemt, at den paa Bornholm ikkun skulde erlægges med det halve Beløb. Den udgjorde for Bornholm oprindeligen af Jorder og Tiender

for Landet 4025 Rd. 40 §.

— Kjøbstæderne. 123 — 76½ p.

Afgiften forhøjedes ved Forordn. af 21de Okt. 1803, og 6te Juni 1806.

6. Af Bygninger paa Landet var Afgiften for et Aar
aanslaaet til 44 Rdlr. 70½ S . men da den største Del var for

Bejrmøller, som ifølge kongl. Resol. af 3die Aug. 1804 bleve fritagne, saa bortfaldt bemældte Beløb for det meste.

7. Af Bygninger i Kjøbstæderne blev Beløbet 439 Rdlr. 16½ ß .

8. Paa Bornholm har ingen Kjøbstæd: Konsumtion fundet Sted uden en ringe saa kaldet Malt=Accise, som er bestemt at udredes med en fast Sum, istedenfor at i ældre Tider svarede 20 ß . af hver Tønde Malt, som konsumeredes. Denne Afgift udgjør for samtlige Kjøbstæder kun 90 Rdlr. 32 ß ., nemlig i Rønne 28 Rdlr., Ners 22 Rdlr., Nakirkeby 5 Rdlr. 2 Mk., Hasle 9 Rdlr., Allinge og Sandvig 8 Rdlr., Svanke 18 Rdlr. (Mere i min Finantsstatistik S. 158.)

Andre paa Bornholm erlagte Afgifter 1807 vare:

9. Extra Afgift eller pEt. af Embeds=Indtægter var
a) af Gejstligheden 198 Rdlr. 18 ß ., men derfra ifølge Fr. af 1ste Okt. 1802, 150 Rdlr. 93 ß . Tilbage 47 Rdlr. 21 ß . b) Af civile Embedsmænd 70 Rdlr. 38 ß .

10. Rangskat. Ifølge kongl. Resol. af 2den Dec. 1795 skulle "de af Bornholms Land værende egentlige Indvaanere, som hverken nyde Gage eller Pension, og med en Charakter ere eller herefter vorde benaadede" være paa Grund af den kongl. Resol. af 30te April 1764 fremdeles fritagne for at betale Rangskat, ligesom og kongl. Betjente "og andre Pensionister, som nu (da) opholde sig der paa Landet, og hidindtil ingen Rangskat have svaret. Derimod skulle kongl. Betjente, som have enten Embeds: eller Charakter=Rang, samt Rangspersoner af Landets Indvaanere, som herefter erholde Pension, saa og andre Pensionister, som herefter til Landet ankommer, og der opholde sig, svare Rangskat, efter Fr. af 17de Jan. 1764."

11. Stempletpapirs Indtægter, indleverede i Amtstuen efter Afdrag af de to Procents Afdrag som Stempletpapirsforhandlerne i Rønne, Ners, Hasle og Allinge nyde.

12. Told=Afgiften. De udgjorde 1806 efter Bogt i alt 5397 Rdlr. Cour., nemlig Indførselstolden med Forhøjelsen 1803 og 1806 — 4200 Rdlr. Udførselstolden 1197 Rdlr. Efter Midtetal af de 4 Aar 1804/7 var Beløbet 5935 Rdlr. 90 ß . d. C.

13. Afgift af Arv, efter Fr. 12te Sept. 1792 var naturligviis meget forskjellig, og i det Hele ej betydelig for Bornholm.

14. Konfirmations-Gebyrer for Bevillinger, som, ifølge Fr. 28de Mai 1800, udleveres af Amtmanden, udgjorde efter Middelstal af 4 Aar 1805:1808 kun 288 Rdlr. d. C.

15. $\frac{1}{3}$ pCt. af Skifter efter Fr. 13 Jan. 1792 omtrent 80 Rdlr.

16. Justitskassen omtrent lige Sum.

17. Den ved Fr. 25de Jan. 1805 paabudne Afgift af Gebyrer ved Underretten var 1807 — 630 Rdlr.

18. De uvisse Indtægter i Kjøbstæderne, hvorfor Bysfogden gjorde Regnskab, saasom især $\frac{1}{3}$ pCt. af Kapitaler, Bøder &c. ansløges til 200 Rdlr.

De samtlige landsherlige Indtægter af Bornholm i Aaret 1807 beregnedes til henved eller omtrent 20000 Rdlr. d. C.

B) Efter 1807 indtil 1817 inclusive:

Da den ved Fr. 10de Okt. 1802 paabudne Afgift af Jor: der, Tiender, Bygninger blev under Krigen saaledes for Danmark forhøjet, at den efter Fr. 6te Juni 1811 kom til at udgjøre $12\frac{1}{2}$ Gang dens oprindelige Beløb, blev Forhøjelsen for Bornholm ifkun det oprindelige Beløb fem Gange taget, hvorved den Omstændighed maa bemærkes, som dertil bidrog, at visse Skatter og Byrder, som i Anledning af Forhøjelsen bleve ophævede, ikke havde været Bornholm paalagt. (Mandix Kammervæsen S. 119.)

En pCt. Skat af Kapitaler blev ved Fr. af 4 Sept. 1809 ophævet.

En pCt. Afgift af tingløste Skjæder, Gavebreve &c. blev paabuden ved Fr. 8 Febr. 1817.

Da ved Fr. 9de Juli 1813 de gamle Hartkorns Skatter bleve ansatte til et vist Quantum Korn, saa medførte dette ogsaa en Forandring i Bornholms Skattevæsen; men da de for dette Land allene bestode i den ringe Matrikulskat af 2 Mk. af en Td. Hartkorn, $\frac{1}{3}$ pCt. Afgifter af Hartkornets Værd, og en 1808 paabuden Indquarteringskat af 24 $\frac{1}{2}$ af en Td. Hartkorn, saa

blev Kornqvantummet for Bornholm kun ansat til $1\frac{1}{2}$ Fdkr. Rug og $1\frac{1}{2}$ Fdkr. Byg af en Td. Hartkorn, hvilket ikke engang var fuldt $\frac{1}{7}$ af hvad for det øvrige Danmark blev anordnet at svare.

C) Efterat 1818 en almindelig Landskat var anordnet.

Da ved Fr. af 15 April 1818 hin Kornafgift blev forandret til en fast Penge-Afgift, blev det samme Forhold iagttaget imellem Bornholm og Danmarks andre Provindser, saa at for Bornholm ikkun blev paabudet 2 Rddlr 32 $\frac{1}{2}$ Sølv pr. Td. Hartkorn og af Tienderne ikkun $\frac{1}{4}$ af det, som ellers i Almindelighed skulde svares.

I Anledning af bemældte Forordn. af 1818 bleve — som ovenfor S. 35 er bemærket — adskillige Jorder, der forhen ikke vare matrifulerede til Hartkorn, skyldsatte, hvorimod som Følge deraf den ovennævnte Hjælpekat, som af Udbyggere svaredes, faldt bort. (Rentek. Skr. 8 Jan. 1820.)

Efter de fleste Forandringer og efter 1837 Aars Regnskab, sammenholdt med de foregaaende 2de for 1835 og 1836, kunne de Skatter og Afgifter af Bornholm, som indflyde i den landsherlige Kasse, beregnes med runde Summer og omtrentlig saaledes:

	Røde Sølv		Sedl. og L.	
	Rddlr.	ß.	Rddlr.	ß.
Landskatten 16159 R. 1 $\frac{1}{2}$ Repr.				
Frageaer $\frac{2}{3}$ af Bankhæftelses-Renten, og den temporaire aarlige Eftergivelse 4889 — 54 — —			11269	43
Alf Kjøbstædijorderne intet, fordi ved Liquidation med de $\frac{2}{3}$ af Bankhæftelses-Renterne, og den temporaire aarlige Eftergivelse, intet Overskud udkommer.				
Extra-Paabudet efter Fr. 12 Jan. 1827			671	56
Bygningsafgiften 1837: for Landet 6 R.				
— Kjøbstæderne, efter Fradrag af 2 pCt. for Regnskabsførelsen 1783 —			1789	3
Lateris			13730	3

	Røde Sølv		Sedl. og L.	
	Rbdlr.	ß.	Rbdlr.	ß.
Transport	...	...	13730	3
Maltaccisen af Kjøbstæderne	90	;		
$\frac{1}{4}$ pCt. Skat af Embeds Indkomster	...	...	70	;
Rangskatten for 1837	146	;		
Afgift af Arv efter Fr. 12 Sept. 1792 ansættes til	200	;		
Den ved Fr. 8 Febr. 1810 paabudne Af- gift ved Tinglæsning af Skjæder, Ga- vebreve ic., Fæste og Arvefæstebreve	920	51		
Justitskassen har efter Domme saa ringe Indtægt, at herfor ikket ansættes.				
Efter Sportelreglementet 22 Marts 1814, jvfr. Rentekammer Cirk. 25 Sept. 1821	500	;		
De ved Amtmanden udliveredede Bevillin- gers Gebyrer	500	;		
1835 . . 534 $\frac{1}{2}$ Rbd.				
1836 . . 463 —				
1837 . . 481 —				
Stemplet-Papirs Afgiften var 1837	3839	91		
Told-Afgifterne ansættes til omtrent	5000	;	1440	;
R. Sølv Sedl.				
1835 . . 4746 R. 1627 R.				
1836 . . 6265 — 1277 —				
1837 . . 3892 — 1325 —				
Jagtforpagtnings-Afgiften	...	...	313	;
Er . . .	11196	46	15553	3

Den kongelige Kasses Indtægter af Bornholm ere altsaa:

- De jordbrotlige Rettigheder omtrent (See S. 57) 24060 Rbdlr.
- De samtlige Skatter omtrent 26750 —

I alt . . 50810 Rbdlr.

I 1837 Aars Regnskab er taget til Indtægt hvad af Am-
tet er oppebaaret for Stænderforsamlingens Holdelse, nemlig:

- af Landet 928 Rbd. 13 ß.
- Kjøbstæderne 1025 — 74 >

I alt . . 1953 Rbd. 87 ß.

men disse Summer komme Finantserne kun tilgode som Godt-
gjørelse for Udlæg.

Hvad Bankhæftelserne angaa, da maa først erindres den Taxation af Ejendommene, der er lagt til Grund for samme.

A. For Landdistrikterne.

Sognene.	Taxationen.					
	Jorder.		De to Tiender.		Bygninger.	
	Rbd.	Sk.	Rbd.	Sk.	Rbd.	Sk.
Vester Herred.						
Knudsker	149,625	66	9,013	78	;	;
Nyker	201,093	5	11,260	10	;	;
Vestermarie	263,463	18	18,322	90	;	;
Nylarsker	163,094	42	8,875	83	;	;
Sønder Herred.						
Aaker	359,415	60	17,937	88	;	;
Pedersker	144,290	60	9,716	65	220	;
Poulsker	158,427	8	11,827	88	;	;
Bolsker	222,723	58	9,565	6	;	;
Øster Herred.						
Jbsker	251,911	10	12,952	80	;	;
Østermarie	361,294	75	15,849	42	;	;
Østerlarsker	276,003	28	12,055	11	;	;
Nørre Herred.						
Rø	108,573	58	6,772	6	;	;
Olsker	177,182	94	8,219	92	;	;
Clemensker	357,631	90	16,272	36	;	;
Ruthsker	203,473	92	10,092	83	;	;
I alt . .	3,398,204	92	178,734	90	220	;

B. For Kjøbstæderne. Taxationen.

	Jorder.	Bygninger.
	Rbd.	Rbd.
København	74,832	46,233
Hals, Allinge og Sandvig	70,166	8,800
Næstved	42,068	14,266
Nakskov	52,210	2,133
Slagelse	26,961	5,833
I alt . .	266,237	77,265

Bankhæftelserne i de bornholmste Ejendommers Værdi.

Ifølge Forord. af 9 Juli 1813 § 5 er i Hensyn til Bornholms Privilegier Bankhæftelsen ansat til det Halve eller 3 pCt., men Renten heraf er som for det øvrige Danmark $6\frac{1}{2}$ pCt.

A. Landdistrikterne.	Bankhæftelsernes Beløb efter Hovedregisterne, Revision, Til- og Afgang.					
	Jorderne.		De to Tiender.		Bygning.	
	Rbd.	St.	Rbd.	St.	Rbd.	St.
I. Vester Herred.						
Knudske Sogn	4,488	74	270	39	:	:
Nyke	6,032	76	337	77	:	:
Vestermarie	7,903	86	549	66	:	:
Nylarske	4,892	80	266	27	:	:
II. Sønder Herred.						
Aaker	10,782	45	538	14	:	:
Pederske	4,328	69	291	48	13	19
Poulske	4,752	78	354	80	:	:
Bolske	6,681	68	286	91	:	:
III. Øster Herred.						
Jbske	7,557	32	388	57	:	:
Østermarie	10,838	81	475	47	:	:
Østerlarske	8,280	46	361	63	:	:
IV. Nørre Herred.						
Nø	3,257	20	203	16	:	:
Olseke	5,315	47	246	57	:	:
Clemenske	10,728	22	488	17	:	:
Ruthske	6,104	21	302	76	:	:
Den oprindelige Hæftelse er saaledes i alt	101,945	77	5,362	7	13	19
Deraf er til 1 August 1838 indfriet	3,296	39	:	:	:	:
Tilbage	98,649	38	5,362	7	13	19

B. Kjøbstæderne.

	Bankhæftelsernes Beløb efter Hovedregi- sterne, Revision, Til- og Afgange.				Indfrieede Hæftelser til 1 August 1838.					
	Jorder.		Bygning.		Jorder.		Bygning.		Til- sammen.	
	Rbd.	§.	Rbd.	§.	Rbd.	§.	Rbd.	§.	R. d.	§.
Rønne	2,245	26	1,387	19	935	90	780	2	1,715	92
Hasle	869	41	222	57 $\frac{1}{2}$	31	18	15	29	46	47
Allinge og Sandvig	1,236	$\frac{1}{2}$	41	67 $\frac{1}{2}$						
Nersø	1,262	37 $\frac{4}{5}$	428	9 $\frac{2}{5}$						
Aakirkeby . . .	1,566	58	63	86 $\frac{2}{5}$	4	19	;	;	4	19
Svanike	808	81	175	20	611	89	155	5	766	94
I alt	7,988	52 $\frac{3}{10}$	2,318	68	2,394	5	1,320	28	3,714	33

Bankhæftelserne paa Bornholm d. 1 August 1838 vare alt-
saa efter de to forestaaende specielle Tabeller.

	1. Vanddistrik- terne.		2. Kjøbstæ- derne.	
	Rbd.	§.	Rbd.	§.
Saaledes som Ejendom- mene i det Hele staa indteg- nede i Bankens Bøger, efter Revision, Til- og Afgange:				
1. Af Jorder	101,945	77	7,988	52
2. Tiender	5,362	7	;	;
3. Bygninger	13	19	2,318	68
	107,321	7	10,307	24
Naar fradrages de til 30 Juli 1838 indfrieede Hæftelser .	3,296	39	3,714	33
Bliver tilbage den 1 August 1838	104,024	64	6,592	87

Brandforsikrings-Summiernes vedvarende Stigen er Kjen-
detegn paa Formuens Stigen. I Forbindelse hermed nævne vi
noget om Brandvæsens Anstalterne.

A. For Landet.

Da Forord. af 29 Febr. 1792 om Brandvæsenet overalt
paa Landet i Danmark var udkommen, indgik Amtet, saavidt
Brandredskabers Anskaffelse angik, med en Forestilling, som
foranledigede den egl. Resolution af 27 Marts 1793: "at Brand-
væsenets Indretning kunde efter Omstændighederne paa Born-
holm udsættes indtil nærmere allernaadigst Befaling."

Brandforsikringen er Tid efter anden bleven mere benyttet.
Den 30 Juli 1808 vare ifkun de 15 Præstegaarde, af Degne-
gaardene kun 2, af Bøndergaardene kun 19, 1 Vandmølle,
2 Udbyggerhuse og endeligen Bygningerne ved Fyrtaarnet
antegnede under Brandforsikringen for i alt den Sum 62,900 Rdl.
For den højeste Sum stod Rahbekkegaarden i Knudske Cogn,
tilhørende daværende Toldinspektør Lohmann, for 5,140 Rdl.;
dernæst Østermarie Præstegaard for 2,830 Rdl.; Resten ringere.

1834, d. 31 Marts, var Brandforsikringens Beløb for
Landet 588,670 Rbdlr. Søl³⁵⁾. Paa 26 Aar fra 1808 var
Taxations-Summen altsaa voren til over det nidobbelte.

1836, d. 31 Marts: (Meddelt fra Amtsforvalteren.)

Vester Herred.

Sognene.	Brandforsikringen.
Knudske	40,190 Rbdlr.
Nyke	65,250 —
Østermarie	63,520 —
Nylarske	35,130 —

Sønder Herred.

Aaser	75,060 —
Nederske	34,220 —
Poulske	22,100 —
Bolske	34,360 —

Lateris . 369,830 Rbdlr.

³⁵⁾ Specielt for hvert Sogn sees i Tabelværkets 2det Hæfte S. 30. 32.
jvf. 143.

Søgnene.

Brandforsikringen.

Transport . 369,830 Rbdlr.

Øster Herred.

Jbster	29,350	—
Østermarie	58,990	—
Østerlarsker	54,800	—

Vestre Herred.

Nø	15,270	—
Olster	27,960	—
Clemensker	75,940	—
Ruthsker	39,480	—

I alt 671,620 Rbdlr.

B. For Kjøbstæderne:

1795 fik Bornholm sin første offentlige Sprøjte, som anskaffedes for Nexø, og Landets største og folkerigeste Kjøbstad fik ingen Slangesprøjte førend 1810³⁶⁾. Siden ere efterhaanden Brandanstalterne forbedrede.

Brandforsikringens Beløb for samtlige Bornholmske Kjøbstæder d. 30 Juli 1808 var 235,340 Rbdlr.³⁷⁾ 1836, eller 28 Aar senere, var Beløbet steget til 580,190 Rbdlr.; nemlig:

	Købstædernes Beløb den 30 Juli 1836.	Rotitulum= metr.	Over 4,500 Rbd.	Stellem 3 og 4,500 Rbd.	Stellem 2 og 3,000 Rbd.	Stellem 1,500 og 2,000 Rbd.	Stellem 1,000 og 1,500 Rbd.	Stellem 400 og 1,000 Rbd.	Stellem 100 og 400 Rbd.	Stellem 20 og 100 Rbd.	Stellem 10 og 20 Rbd.
Rønne . . .	363,050	786	8	9	15	11	28	109	395	183	10
Hasle . . .	36,710	120	1	1	1	1	4	13	60	30	6
Sandvig . .	6,580	55	1	1	1	1	1	4	17	18	16
Allinge . .	25,720	105	1	1	1	3	3	14	32	38	13
Svanke . .	51,440	215	1	3	2	1	3	16	73	107	11
Nexø . . .	76,910	290	2	1	3	5	4	26	96	128	32
Narkeby . .	19,780	119	1	1	1	1	1	2	34	71	14
	580,190	1690	11	13	21	20	43	184	707	575	102

³⁶⁾ Om Brandanstalterne indtil den Tid ere nogle Rotitser i min "Oversigt" S. 116—118.

³⁷⁾ Detailleret viist i samme Skrift S. 112 o. f.

Anmærkninger.

Rønne. De over 4,500 Rbdlr. forsikrede Bygninger vare: Kirken for 9,240 Rbdlr., en Gaard paa Torvet, da tilhørende den siden afdøde Frue Pingel 9,020 Rbdlr., Kaptain N. Markers Gaard 6,240, Kapt. Johnsons 6,030, Kastellet 5,490, Rønne Raadstue 4,850, Kjøbmand Grønbecks 4,780, Kommandant, Oberstlieutenant Hoffmanns 4,520 Rbdlr.

Hasle. Kirken 4,570 Rbdlr., Byfogden Assessor Jacobsens Gaard 3,310, Sogne-Præstens 2,600, Kjøbmand Juuls 1,770, Arbejdshuset 1,080, Skolen 640, Raadstuen 1,080 Rbdlr.

Sandvig. Raadstuen 800 Rbdlr., Fyr-Inspektørboligen 700, Kulhuset 400 Rbdlr.

Allinge. Kirken 2000 Rbdlr., Krigsraad Gardes Gaard 1,640, Kjøbmand Hillebrandts Enkes 1,550, Strandingskommissionær Hjorts 1,170, Kjøbmand Holms 1,160, Skolen, en ny grundmuret Bygning med Lokale for Lærerne, 260 Rbdlr.

Svanike. Arbejdshuset 4000 Rbdlr., Kirken 3,200, Kjøbmand Pingel: Simsens Gaard 3,360, By- og Herredsfoged Sommers 2,800, kejserlig russisk Vicekonsul Hansens Gaard 2,500 Rbdlr.

Næst. Kirken 5,330 Rbdlr., Frederiks Stenbruds Bygninger 6,250, Arbejdshuset 1,670, Skolen 890, Raadstuen 460, Ammunitionens og Materialhuset 910 Rbdlr. Af private Bygninger: Overauditor Arboes Gaard 2,700, da værende Amtmand Jespersens 2,370, Kjøbmand Winsløvs 2,070 Rbdlr.

Nakirkeby. Kirken 7,200 Rbdlr.

Oplysninger om hvilke Slags Kommunal-Udgifter Amtet har at udrede gives i følgende Data:

I. Regnskabet for Bornholms Amts Repartitions-Fond for 1837 viser at Udgiften var i bemeldte Aar i alt: 5,257 Rbd.

Deraf benævne vi her: Efter Forordn. 15 Sept. 1832 til Døvsomme-Institutet, Stifts- og Landphysici og Distriktslæger, Veterinærskolen &c. 413 Rbdlr. 32 Skl. — Efter Plak. af 5 Marts 1834 til Tugt-, Rask- og Forbedringshuset i Rjøs-

benhavn 345 Rbdlr. 80 Skl. Sølv. — Tillægs:Gagen til Landets Amtmand, ifølge Kongl. Resol. 21 Apr. 1832, 300 Rbdlr. Sølv. — Fremdeles til 6 Politibetjente, (de to i Rønne) til 12 Jordemødre, Salarium og Diætpenge m. M. til Prokuratorer og Andre i Justits- og Befalede Sager, Underholdnings- og Baretægtspenge for Arrestanter, Klæder til dem og Medicin, Fragt for dømte Tiltaltes Oversførsel imellem Bornholm og Kjøbenhavn, Lægeforretninger i Medicinalpolitiets Anliggender, Kur for veneriske Syge og alle de andre Udgifter, som ifølge Anordningerne henhøre under Amtsrepartition.

Nogle smaa Indtægter falde for Fondet, saasom hvad ved Dommes Eksekution kan erholdes til Erstatning af gjorte Forskud paa Sager mod Tiltalte ic.

II. Hvorledes Ligningen eller Udskrivningen skal stee, og fordeles paa Landet og paa Kjøbstæderne er bestemt ved Plakat af 31 Dec. 1819 og Rentekammerets Skriv. af 19 Juni 1822, og da en klar Oversigt derover faaes i de Bekjendtgjørelser, som Amtet derom aarligen udsteder, saa vorder den, som for 1837 udstedtes til Inkassation, optaget blandt Bilagene Nr. 4.

III. Fremdeles har jeg i den Beregning, som ifølge Reskr. 9 Febr. 1816 og derpaa grundede Rentekammer/Circulairer af 11 Juni 1816, 31 Okt. 1818 og 9 Dec. 1820 indsendes til bemeldte Kollegium, uddraget Efterretninger om hvad de offentlige Præstationer, anslaaede i Penge have i Aaret 1837 beløbet sig til, som ere udbredede af Beboerne paa Landet i Bornholms Amt, og hvad de, fordelte paa Hartkornet, beløbe sig til for hver Tønde Hartkorn, hvorefter i Bilag Nr. 5 oplyses.

Det bornholmske Militairvæsen, Dragonhold ic.³⁸⁾

Fra gammel Tid af har Landet havt sin egen fra den øvrige Stat særskilte militaire Forfatning, et Landeværn, der i Genr. O. Scheels berømte Verk om Krigens Skueplads ic. (S. 193) gives den Ros: "at være et virkeligt Mønster for det hele danske Rige." Kong Christian d. 4de 39) ordnede samme i

³⁸⁾ Jvfr. J. v. Røder. 1837 S. 95-97. — Den militære Kalender.

³⁹⁾ Slanges Christian, V. S. I. 276. 510.

Marene 1611 og 1624 paa den Naade, at den er Grundvold til den, efter fremskridende Forbedringer, endnu gjeldende. Enhver af Landets Mandfjøn er Soldat, med Undtagelse af Embedsmænd, Præster med deres Sønner, saavidt disse ej ere Bønder, eller drive borgerlig Næring (kongl. Resol. 13 Jan. 1774) samt Degne og Skolelærere (Instruktion for Kommandanten 23 Aug. 1817 § 81).

Den øverst befalende militaire Embedsmænd fører Navn af Kommandant. En kongl. Instruktion for ham er udstædt d. 23 Aug. 1817.⁴⁰⁾ I forrige Tid har Kommandant-Posten ofte været forenet med Amtmands-Posten, og oftest var da en Vicekommandant ansat. For noget over 50 Aar siden ophævedes saadan Post, og en Exerceer-Major, nu kaldet tjenstgjørende Major, blev ansat.

Det regulære Militaire er inddeelt i to Kompagnier Artilleri, 4 Kompagnier Infanteri, et Kompagni Jægere, 4 Kompagnier Dragoner. En Auditor er tillige Regimentskvarttermester. En Regimentschirurg. Landets Amtsforvalter er tillige Proviant- og Ammunitionsförvalter.

I Sept. 1836 meddeelttes mig hvad den hele Styrke af de regulære Tropper da var, og da Forandringerne ere ubetydelige, optager jeg her Meddelelsen.

⁴⁰⁾ Er trykt i Samlingen af militaire Reskr. 1c. Den forhen gjeldende er dateret 21 Juni 1746.

	Styrken skal være				Styrken er				Anmærkninger.
	Office- rer.	Under- offic.	Spil- lem.	Sim- ple.	Office- rer.	Under- Offic.	Spil- lem.	Sim- ple.	
Kommandanten	1	1	1	1	1	1	1	1	Nyder, foruden den reglementerede Lønning 916 Rbdlr., tillige Chefs-Sagen ved det Kompagni han staaer. Har reglementeret Lønning 258 Rbdlr. og dertil Chefs-Sagen ved det Kompagni, hvorved han staaer. Har 96 Rbdlr. Lønning og Lieutenants-Sage ved det Kompagni, hvorved han staaer. 50 Rbdlr. Tillæg til Chefs-Sagen ved det Kompagni, hvorved han staaer. 20 Rbdlr. Tillæg til Lieutenants-Sagen ved det Kompagni, hvorved han staaer.
Den tjenstgjørende Major	1	1	1	1	1	1	1	1	
Adjutanten	1	1	1	1	1	1	1	1	
Dragon-Majoren	1	1	1	1	1	1	1	1	
Dragon-Adjutanten	1	1	1	1	1	1	1	1	
Ved de to Artilleri-Kompagnier.									
Kompagni-Chefer	2	1	1	1	2	1	1	1	
Premier-Lieutenanter	2	1	1	1	2	1	1	1	
Second-Lieutenanter af 1 ^{ste} Klasse	2	1	1	1	2	1	1	1	
Second-Lieutenanter af 2 ^{den} Klasse	4	1	1	1	3	1	1	1	
Lateris	10	1	1	1	9	1	1	1	

	Styrken skal være				Styrken er				Anmærkninger.
	Office= rer.	Under= offic.	Spil= lem.	Sim= ple.	Office= rer.	Under= offic.	Spil= lem.	Sim= ple.	
Transport . . .	10	1	1	1	9	1	1	1	
Fyrværker	1	1	1	1	1	1	1	1	
Kommandeer-Sergeant . .	1	1	1	1	1	1	1	1	
Overkonstabler	1	20	1	1	1	20	1	1	1 gjør Tjeneste som Gymnastiklærer, 1 som Musikdirektor.
Konstabler	1	1	1	62	1	1	1	80	10 gjøre Tjeneste som Hoboister, 1 som Gevaldiger, 2 som Kompagni-Gymnastiklærere. De 18 ere overkomplette og ulønnede.
Underkonstabler	1	1	1	460	1	1	1	536	76 overkomplette og ulønnede.
	10	22	1	522	9	22	1	616	
Ved de 4 Dragon-Kompagnier.									
Kompagni-Chefer	4	1	1	1	4	1	1	1	
Premier-Lieutenanter . . .	4	1	1	1	4	1	1	1	
Second-Lieutenanter . . .	4	1	1	1	11	1	1	1	7 ere à la suite og ulønnede.
Bagtmestere	1	4	1	1	1	4	1	1	
Læteris . . .	12	4	1	1	19	4	1	1	

	Styrken skal være				Styrken er				Anmærkninger.
	Office- rer.	Under- offic.	Spil- lem.	Sim- ple.	Office- rer.	Under- offic.	Spil- lem.	Sim- ple.	
Transport . . .	12	4	:	:	19	4	:	:	14 ere Vicekorporaler } Disse staa i DragonNum- mer, hvorimod 22 Drago- de 8 overkomplette } ner vakante.
Korporaler	:	16	:	:	:	30	:	:	
Trompetere	:	:	4	:	:	:	12	:	
Dragoner	:	:	:	476	:	:	:	454	
	12	20	4	476	19	34	12	454	
Ved de 4 Infanteri-Kom- pagnier.									
Kompagni-Chefer	4	:	:	:	4	:	:	:	
Stabs-Kaptain	1	:	:	:	1	:	:	:	
Premier-Lieutenanter . . .	4	:	:	:	4	:	:	:	
Second-Lieutenanter . . .	4	:	:	:	9	:	:	:	5 ere à la suite og ulønnede.
Kaptainer des armes . . .	:	4	:	:	:	4	:	:	
Sergeanter	:	8	:	:	:	4	:	:	Kompagnierne mangle 4 Sergeanter men have lige saa mange lønnede Korporaler tilovers.
Korporaler	:	12	:	:	:	41	:	:	25 ere Vicekorporaler.
Lateris . . .	13	24	:	:	18	49	:	:	

	Styrken skal være				Styrken er				Numærkninger.
	Office- rer.	Under- offic.	Spil- lem.	Sim- ple.	Office- rer.	Under- offic.	Spil- lem.	Sim- ple.	
Transport . . .	13	24	4	4	18	49	18	18	14 overkomplette ere deels Tambourer, deels Pibere. hvoraf 423 ere permitterede.
Tambourer	4	4	4	4	4	4	4	4	
Soldater	4	4	4	1000	4	4	4	1871	
	13	24	4	1000	18	49	18	1871	
Ved Jæger-Kompagniet.									
Kompagnichef	1	4	4	4	1	4	4	4	20 ere overkomplette. Den ene er Stabs Halvmaaneblæser, de 8 overkomplette. De 30 ere Postløbere og have ingen Ar- matur.
Premier-Lieutenant . . .	1	4	4	4	1	4	4	4	
Second-Lieutenanter . . .	3	4	4	4	3	4	4	4	
Ditto à la suite	3	4	4	4	4	4	4	4	
Commandeersergeant . . .	4	1	4	4	4	1	4	4	
Overjægere	4	11	4	4	4	31	4	4	
Spillemand	4	4	5	4	4	4	13	4	
Jægere	4	4	4	300	4	4	4	330	
	8	12	5	300	9	32	13	330	
I alt for de regulære Kom- pagnier	43	78	13	2298	55	137	43	3271	

	Styrken skal være				Styrken er				Anmærkninger.
	Office= rer.	Under- offic.	Spil- lem.	Sim- ple.	Office= rer.	Under- offic.	Spil- lem.	Sim- ple.	
Ved 7 Borger-Kompagnier.									
Kompagnichefer	7	:	:	:	6	:	:	:	1 vacant.
Stabskaptainer	4	:	:	:	4	:	:	:	
Lieutenanter	14	:	:	:	17	:	:	:	3 à la suite.
Underofficerer	:	48	:	:	:	65	:	:	17 Vicekorporaler.
Spillemænd	:	:	23	:	:	:	39	:	16 overkomplette.
Borgere	:	:	:	ubest.	:	:	:	1447	431 ere permitterede.
	25	48	23	ubest.	27	65	39	1447	
Ved de 4 Herreds-Kompagnier.									
Kompagnichefer	4	:	:	:	4	:	:	:	
Lieutenanter	8	:	:	:	14	:	:	:	De 6 staa à la suite.
Underofficerer	:	40	:	:	:	39	:	:	1 vacant.
Spillemænd	:	:	16	:	:	:	14	:	2 vacante.
Herredsmænd	:	:	:	ubest.	:	:	:	1143	Af dem 15 permitterede.
	12	40	16	ubest.	18	39	14	1143	
Borger og Herreds-Kompagnierne, i alt	37	88	39	ubest.	45	104	53	2590	
Den hele Styrke	80	166	52	2298	100	241	96	5861	

Mellemstaben bestaaer af 1 Tøjmeester med 475 Rbdl. Lønning; 1 Regimentsquarteermester og Auditor med 249 Rbdl., 1 Regimentskirurg med 139 Rbdl. — Understaben, 1 Bøssesmager og Skæfter med 290 Rbdl., 1 Gevaldiger med 29 Rbdl. 67 Skl. — og to Lodser.

Den hele militaire Magt koster Staten aarligen 12366 Rbdl. Sølv. Officererne ved de regulære Kompagnier lønnes af den kongl. Kasse, men Mandskabet har ikke Sold, klæder sig selv i bestemt Uniform, men væbnes paa Statens Bekostning. Ved Herreds-Kompagnierne have blot Cheferne Lønning. Ved Borger-Kompagnierne ikke. Officererne og Under-Officererne ved Herreds-Kompagnierne og Borgerfabet have derimod nogle Friheder for personlige civile Byrder; hvorom i mine Beskjendtgjørelser 2det Hefte S. 98 o. f.

Om Dragonhold bemærker jeg følgende: Ved kongl. Resolution af 14 Mai 1808 blev bestemt hvilke Gaarde paa Bornholm skulde holde Dragon, nemlig i Sønder Herred 140, i Øster Herred 110, i Vester 114 og i Nordre Herred 136, i alt 500 Gaarde; og at denne Bestemmelse hvert 5 eller 10 Aar skulde fornyes. Ifølge kongl. Resolution af 6 Juli 1832 til Bornholms Kommandantskab skulde en Revision af Dragonholdet foretages. Samme lyder saaledes: "Under Dags Dato have vi allernaadigst reskriberet vort danske Rancelli saaledes: Efter Andragende fra Kommandantskabet paa Bornholm approbere vi her ved allernaadigst: at en Kommission nedsættes paa Bornholm til paa ny at regulere eller gjøre Forandring i Dragonholdet der paa Landet, hvis aldeles gyldige Grunde maatte tale for saadan Forandring. Bemeldte Kommission skal bestaa af Amtmanden over Bornholm, Kommandanten sammesteds, saavelsom By og Herredsfogden og Dragon-Kompagnichefen i det Herred hvori Revisionen foretages, tillige med Milicens Auditor, hvilken sidst nævnte tillige har at føre Protokollen."

Kommissionens Omfætning i Dragonholdet bestod i, at 8 Gaarde i Sønder, 11 i Øster, 12 i Vester, og 9 i Nordre Herred bleve fritagne, og ligesaa mange i hvert Herred igjen paa lagte Dragonhold. Ved under 28 Dec. 1832 at indstille denne

Omsætning til kongl. Approbation, henstillede Kommissionen til: lige: at Resolutionen af 6 Aug. 1808 kunde være at modificere saaledes, at Forandring eller Omsætning af Dragonholdet kun bør skee for enkelte Gaarde naar Naturbegivenheder eller særdeles indtræffende Omstændigheder, som ej hidrøre fra Gaardejerne selv, sætte Gaarden ud af Stand til at udrede Dragon, og da ikkun efter Indstilling igjennem det Kollegium, hvorunder Lovene om Ejendoms-Retten sortere."

Igjennem Amtet blev Kommissionen ved det kongl. danske Rancellies Skrivelse af 12 Nov. 1833 meddelt til Underretning: "at det under 20 f. M. allernaadigst havde behaget Hs. M. Kongen at approbere den af Kommissionen foretagne Omsætning af Dragonholdet, der skal gjelde som en vedvarende Regel for Fremtiden, hvori kun maa skee Forandring for enkelte Gaarde, naar Naturbegivenheder eller særdeles indtræffende Omstændigheder, som ej hidrøre fra Gaardejeren selv, maatte sætte Gaarden ud af Stand til at præstere Dragonholdet, men at Sagen dog først i ethvert Tilfælde igjennem dette Kollegium foredrages Hans Majestæt til allernaadigst Afgjørelse."

Da Artilleri-Materialet var bleven gammelt og for endel kassabelt, blev samme, ligesom al paa Bornholm værende Ammunition og Projektilerne, sat under speciel Undersøgelse og Bedømmelse af en Komite af den under 9 Septbr. 1834 befalede Kommission til Regulativets Udarbejdelse for Fæstninger og Batterier. Denne Undersøgelse begyndte 1836, fortsattes i de paafølgende to Aar, og vil i indværende Aar 1839 vist nok blive sluttet.

Ved Sø-Kjøbstæderne og ellers paa bequemme Steder rundt om hele Landet, hvor Landing snarest kunde befrygtes, ere Batterier anlagte og Skanser eller Brystværn opførte og vedligeholdte, hvilket Milicen og Landets Beboere besørge; og paa de største Højder ere Bæver eller Værter oprejste. Den for ældre Tider bestaaende Bavn-Indretning for hvilken ikke gives faste Regler, uden at Bavnemesterne ere fri for anden militair Tjeneste fandt Kommandantsskabet ikke hensigtsvarende, men foretrak et mindre Antal, men at de da kunde give et større og længere vedvarende Blus.

Vaaben-Gvælfser har Millicen om Sommeren hver Søndag efter Gudstjenesten ved Kirkerne eller paa Exerceerpladserne.

Millicen har blot Bestemmelsen at bruges til Landets eget Forsvar; og Bornholm er fri for Udskrivning af dets unge Mandskab til Krigstjeneste uden for Landet, paa Grund af Privilegiet af 29 Dec. 1658 og den kongl. Forklaring af 21 Sept. 1770. Indrøllering til Orlogstjeneste finder ej heller Sted, undertagen for saavidt det unge Mandskab er draget til Kjøbenhavn eller andensteds hen; jvf. kongl. Resol. af 27 Jan. 1741 og Rancelliskriv. 20 Juni 1795. Amtmanden har her, efter indført Skik, ikke det mindste med militaire Gjenstande at bestille, hverken som Sessions-Deputeret eller i andre Maader; kun at han kan være udnævnt til Medlem af Kommissioner; saaledes som ovenfor er givet Exempel paa.

Den bornholmske Gejstlighed, og sammes Indtægter.

I Henseende til det Gejstlige udgjør Landet, tilligemed Christiansø, et Provstie, liggende under Sjællands Bispestol.

Provsten er tillige Sognepræst til Rønne, og dermed forenede Knudske-Menighed. Af Landets 15 Sogne er Vestermarie annekteret til Mylarske, ifølge kongl. Reskr. 25 Marts 1808 (Koll. Tid. No. 20). Kjøbstæd-Menighedernes Betjening er forenet med nærmeste Sognes. Sognepræsternes Antal er saaledes, Provsten medtalt, 14. Rønne havde forhen en residerende Kapellan, men dermed er foregaaet den Forandring, at en ordineret Katechet er ansat, og han er første Lærer ved Borger-skolen i Rønne.

I Rønne og Aakirkeby ere Præsteboliger, men ikke i de andre Kjøbstæder, da Præstegaardene ligge med tilhørende Jorder, der i Henseende til Avlsbrug kan sættes i Klasse med de bedste Bøndergaarde, i de med Kaldene forenede Landsogne.

Beløb af den Tiende og de Afgifter, som til Præsterne paa Bornholm ydes.

Sognekaldbene.	Rug	Byg	Havre	Penge		Paasferettighed og andre Ydelser.
	Edr.	Edr.	Edr.	Rdd.	ß.	
Vester Herred.						
1. Rønne og Knudske Mes- nigheder (Koll. Tid.) . . .	15 $\frac{9}{10}$	41 $\frac{2}{5}$	41 $\frac{4}{5}$	:	:	26 $\frac{1}{2}$ Lam, 37 Gæs, 38 Lpd. Brød, 38 Sneseg.
2. Nyker (Koll. Tid. 1836. S. 846)	25	46	39	:	:	31 Lam, 38 Gæs, 42 Lpd. Brød, 42 Sneseg. Af Udbyggerfolk omtrent 100 Arbejdsdage. Offer og Accident- ser omtrent 180 Rddlr. En god Præstegaard.
3. Vester Marie. (Koll. Tid. 1821. S. 78) Forenet med Nykarsker	28	95 $\frac{3}{5}$	93	:	:	64 Lam, 87 Gæs, 86 Paasferettigheder. Leje af den for- henværende Præstegaard. 28 Edr. Byg.
4. Nykarsker (Koll. Tid. 1821. S. 78)	15 $\frac{1}{2}$	50 $\frac{4}{5}$	28 $\frac{4}{5}$	:	:	40 Gæs, 33 Lam, 42 Paasferettigheder, eller 42 Lpd. Brød, 42 Sneseg, 8 Traver Langhalm, 20 Kurve Fisk. Offer og Accidentser af de to forenede Kald 210 Rddlr.
dertil af Fiskerlejet Ar- nager	..	..	..	8	64	
Sønder Herred.						
5. Naker, hvormed Nafir- keby er forenet, ...	13 $\frac{2}{5}$	97	71 $\frac{7}{10}$	14	:	Paasferettighed.
6. Pedersker	24 $\frac{3}{10}$	40 $\frac{2}{5}$	22	:	:	Paasferettighed.

Sognekaldene.	Aug	Byg	Havre	Penge		Paaferettighed og andre Ydelser.
	Tdr.	Tdr.	Tdr.	Rbd.	ß.	
7. Poulsker. (Koll. Tid. 1832 S. 613. 1839. 212.)	26 $\frac{1}{10}$	39 $\frac{1}{5}$	65 $\frac{1}{4}$	12	68	33 Lam, 47 Gæs, 50 Lpd. sigtet Brød, 50 Snefe Æg, 12 Pd. Smør, Mælk til omtrent 2 Lpd. Ost. Refusion 6 Rbd. 64 ß. Dagsværk præsteres af 90 Mand og 90 Qvin- der. Offer og Accidentser anslaaes til 130 Rbd.
8. Bolsker. (Koll. Tid. 1833. S. 429.) . .	3	72 $\frac{1}{2}$	19	:	:	52 Lam, 52 Gæs. Paaferettighed 52 Lpd. Sigtebrød, 12 Pd. Smør, 3 à 4 Lpd. Ost. Offer og Accidentser 250 Rbd.
dermed er forbundet Nersø Kjøbstad	:	22 $\frac{1}{2}$	:	20	:	
Ofter Herred.						
9. Ibsker (Koll. Tid. 1838. S. 1034.)	17 $\frac{1}{5}$	58 $\frac{1}{5}$	50 $\frac{4}{5}$	9	35	56 Lam, 59 Gæs, 57 Lpd. Brød, 57 Snefe Æg, 2 Par Høns, 3 $\frac{1}{2}$ Lpd. Smør, 3 Rbd. 72 ß. Refusion af Frede- riks Stenbrud, omtrent 30 Ol Sild. Offer og Accidentser 300 Rbd.
Svanike Kjøbstad er for- bundet med Landsfognet .	:	10	:	:	:	
10. Østermarie. (Koll. Tid. 1823 S. 676 og 1826 S. 562.)	3 $\frac{4}{5}$	87 $\frac{1}{5}$	97	1	32	96 Lam, 96 Gæs, Paaferettighed, 97 Lpd. Sigtebrød, 97 Snefe Æg, $\frac{1}{2}$ Td. saltet Torrf, samt af Fiskelejerne

Sognefaldene.	Rug	Byg	Havre	Penge		Paasferettighed og andre Ydelse.
	Edr.	Edr.	Edr.	Rbd.	ß.	
11. Østerlarsker Tørre Herred.	15 $\frac{1}{10}$	72 $\frac{1}{10}$	58 $\frac{1}{2}$	2	64	Opnæstad, Saltuna og Vølshavn 2 Ol Sild af hver Sil: defisker; Olenes Antal omtrent 50. Højtidsoffer og Acci: dentser har Sognepræsten opgivet mig at være omtrent 200 Rbd.
12. Nø. (Koll. Tid. 1821.)	16 $\frac{4}{5}$	42 $\frac{2}{5}$	37	:	:	Paasferettighed. 35 Lam, 34 Gæs, 34 Sneise Æg, 1 Lpd. 1 Stk. Sig: tebrød. Offer og Accidentser omtrent 50 Rbd.
13. Ølsker, forbundet med Allinge og Sandvig. (Koll. Tid. 1819 S. 334. 1826 S. 632.)	17 $\frac{3}{5}$	47 $\frac{4}{5}$	65	44	:	40 Lam, 44 Gæs, 40 Lpd. sigtet Rugbrød, 42 Sneise Æg.
14. Clemensker	21 $\frac{1}{5}$	76 $\frac{3}{10}$	88	:	:	Paasferettighed.
15. Rithsker; i Forbindelse med Hasle. (Koll. Tid. 1820 S. 217. 1836 S. 711.)	14 $\frac{1}{10}$	78	95 $\frac{9}{10}$	20	:	52 Lam, 54 Gæs, 8 Ol Sild, 8 Ol Torff, 54 Brød à 1 Lpd., 54 Sneise Æg. Offer og Accidentser anslaaet til 250 Rbd. Af forhenværende Præstegaard i Rithsker 4 Edr. Rug, 12 Edr. Byg, 9 Edr. Havre, 6 Lpd. Smør og Renten af 748 Rbd. 14 $\frac{2}{3}$ ß. Sølv, hvorimod Præsten maa selv skaffe sig Bolig i Hasle, uden Bederlag; men af be: mældte bortsolgte Præstegaard er Præsten forbeholdt omtrent 13 Edr. Land Havrejord og lidt Eng.

Følgende Anmærkninger tjene til nærmere Oplysning:

Tienden er fra ældre Tider af bestemt at ydes i Lønde og Skjeppe; Tal. Nogle Gaarde svare en Lønde Rug, eller Byg, eller Havre, andre visse Skjeppe, mere og mindre, efter den engang gjorde Bestemmelse. Nogle faa Steder svares Fisketiende, som ovenfor i Tabellen vises, enten in natura, eller, som fleer for Gudhjem og Melstad, med Penge. Fisketiendens Ydelsestid er Mikkelsdag; efter Rancelliskriv. 19 Sept. 1795. Silde ydes ved Midsommers Tid.

Som en Slags Qvægtiende er Ydelsen af Lam og Gjæs.

Paaskerettighed, et Lis pund sigtet Rugbrød og en Enes Eg af en Gaard.

Ostemølf eller Midsommers Rente. Efter Budsendelse fra Præsten levere Bønderne paa bestemt Tid og Sted en Spand Mølf, liden eller stor, hvilken vel kan overhovedet ansættes til 6 Potter for hver. (Amtets Erklæring 5te April 1809.)

For disse nævnte Rettigheder kjender jeg ikke autentiske Dokumenter; de hæves af Præsterne efter Formænds gamle Optegnelser; og for saavidt Maal finder Sted, hvilket fleer med det saa kaldte gamle Maal, har Tvist ej været undgaaet, hvilket gav mig, som Amtmand, Anledning til under 2den og 5te Apr. 1809 at forestille Mytten af at et autentiskt Dokument blev erhvervet, og derved tillige Maalets Reduktion til nyt beregnet.

Dagsværk, nemlig en Dags Arbejde af hver Udbygger, og Hustru, eller Betaling derfor; Rancelliets Resolution af 4 Dec. 1830 indeholder Oplysning om samme. Der var — i Anledning af et til Rancelliet indkommet Andragende fra en Sognepræst paa Bornholm — begjært Kollegiets Resolution om hvorvidt Rancelli. Skriv. af 1ste Okt. 1785 til Stiftamtmand og Biskop over Sjællands Stift endnu, efterat Plakater af 20de Marts 1801 og 6te Juli 1828 ere emanerede, kan ansees at indeholde Berettigelse for Præsterne paa Bornholm til at erholde større Erstatning for Dagsværk end de øvrige Geistlige i Danmark. Rancelliets Svar var: at det bør have sin Forblivende ved den gamle paa Bornholm indførte, ved Rancelliets forbemældte Skriv. af 1ste Okt. 1785

stadfæstede, og ved allerhøjeste Rskr. til samme af 12te Dec. 1788 end ydermere hjemlede Skif, hvorefter saavel Manden som Konen hver have at forrette sin Høstdag, naar der paa Huslodden dyrkes Kornsaad, dog saaledes at Betalingen, saafremt de ikke ville præstere Dagsværket in natura, i Overeensstemmelse med Plak. af 20de Marts 1801, er for Manden 24 ß . og for Konen 16 ß . Sølv. Bemeldte Plakat kan heri ikke have gjort nogen Forandring, da den er givet for at afgjøre, hvorvidt baade Høstdag og Tiende kunde fordres, naar der ved Udskiftning eller paa anden Maade var tillagt Husmænd Jordlodder, hvorpaa Kornavl drives, men dette Spørgsmaal kunde ikke opstaa paa Bornholm, hvor Tiende ikke svares af Udbyggernes Korn eller Qvægavl, og Plak. af 5te Juni 1828 kan endnu mindre deri have gjort Forandring, da den kun angaaer Jnderster. Saavel ifølge disse Plakater, som efter Loven og Sagens Natur, kan derimod Præsten ingenlunde fordre Pengebetaling, naar vedkommende heller ville yde det Arbejde, der er Forpligtelsens egentlige Gjenstand.

I Kjøbstæderne svares Præstepenge, som nogle Steder efter Julefesttiden kaldes Mikkelspenge. Samme ere bestemte i Rønne til 100 Rbdlr., i Nersø til 20 Rbdlr., i Nakirkeby til 20 Slette-daler, i Hasle til 20 ß . aarligt af hvert Arnested; og saaledes forskjelligt; oppebæres de fleste Steder af Kæmneren, og leveres Præsten i samlet Sum. (Kancel. Skriv. 20 Sept. 1800.)

Højtidsoffer og uvisse Accidentser. — Derved har jeg ikke noget særskilt at bemærke.

For den ordinerede Katechet i Rønne ere Embeds Indtægterne: a) af en i Knudskers forrige, men bortsolgte, Præstegaard indestaaende Kjøbesum, stor 2217 Rbdlr. Sølv, Renten beregnet til 88 Rbdlr. 65 ß . Sølv. b) Refusion af samme Gaard 4 Td. Rug, 12 Td. Byg, 12 Td. Havre, der betales efter hvert Aars Kapitelstart. c) af Rønne Kirke 16 Rbdlr. Sølv aarligt. d) Til Skolens Renholdelse, Sand ic. 34 Rbdlr. Sølv. Mikkelspenge af Rønne Kjøbstad, 28 Rbdlr. Sedler aarligt. e) Til Brændsel til eget Brug 25 Rbdlr. Sedler. Desuden fri Bolig i Skolebygningen. Offer er anslaaet til over 300 Rbdlr. aarligt, hvorimod Katecheten er pligtig at besørge Sengen i Rønne Kirke,

der forhen blev bestyret af Borgerskolens tredje Lærer for 24 Rbdlr. Sedler aarligt, ligesom Kateketen ogsaa skal besørge Gudstjenesten i Knuds Kirke hver anden Søndag, naar der er først Tjeneste; dog har han dertil fri Befordring af Sognepræsten. (Koll. Tid. 1833 Nr. 43 S. 678.)

Kirkesangerne (forhen og endnu almindeligen kaldte Degne) ere 15. De have en liden Gaard (her kaldet Degnebo), en Skjeppe Byg af hver Gaard, Paaskerettighed, Dagsværk og mere, almindeligvis halvt imod Præsterne. De svare en ringe aarlig Afgift til Kønne lærde Skole, bestemt ved Stiftsdirektionens Reglement af 23de Juli 1750, men samme udgjør ialt ifkun 13 Rbdlr. 2 Mk. Det højeste svare de i Østermarie og Næker Sogne, nemlig hver $1\frac{1}{2}$ Rbdlr., de andre 8 Mk., 7 Mk., o. s. fr. Ringest er 3 Mk. Kønne og Knudsker ere fri.

De bornholmske Kirker, hvis Bestyrelse, som *pia corpora* under Stiftsdirektionen, skeer ved Kirkekommissionen, eller Amtmand og Provst, er i Tallet 21. De vigtigste Indtægter for Landsognenes Kirker ere Tiende, Landgilde Smør af de saa kaldte Kirkebo (see ovenfor S. 31) og Renter, for saavidt Kirkerne have Kapitaler. Kjøbstædernes Kirker, som ere fattige, har Stoleleje: penge, og Indfæstning. Nogle Kirker har Jorder og Enge, som yde aarlig Afgift. Med Kirketienden har det lige Beskaffenhed, som med Præstetienden, at den ydes i Korn og Penge, og i nogle Sogne er den meget ringe, saaledes har Ruths Kirke i alt kun Tiendepenge 11 Rbdlr. 14 s. To Gaarde give hver 2 Mk. 8 s., en Gaard 2 Mk., ellers gives 24 s., og mindre, indtil 12 s. af en Bonde. I Rø Sogn svarede forhen en Smør: Tiende, men efter Stiftsdirektionens Approbation af 21de Dec. 1751 blev samme forandret til Penge: Afgift, efter en Beregning af 5 s. for et Pund Smør, hvilket var den Tids Pris. Denne Kirkes hele Tiende er saaledes kun 21 Rbdlr. 89 s. Foruden at denne Kirke saaledes har en ubetydelig eller saa godt som ingen aarlig Indtægt, har den ej heller kunnet samle noget Fond

til foreskaldende svære Omkostninger, som Vedligeholdelse og Reparationer kunne udfordre. Hine to Kirker give et mærkeligt Exempel paa Urigtigheden i at forvandle Naturalafgift til en uforanderlig Penge-Afgift, hvorved Hensyn til Forandring efter Tidernes Medfør ikke tages. — Vestermarie-Kirke er den rigeste.

I Henseende til det Civile er Amtmanden øverste Embedsmand, hvis Lønning nu er 1500 Rbdlr. af Finantskassen, foruden 700 Rbdlr. til Kontorhold, og 300 Rbdlr. af Amtsrepartitionsfonden. Fra 1660 til 1739 var Amtmandsposten, paa enkelte Aar nær, forenet med Kommandantens, eller den højeste militære Post. Ved kongl. Reskr. af 6te Juli 1742 blev oprettet et Slags Regjeringsraad, under Navn af den "bestandige Kommission", hvilken ved Reskr. af 19de Nov. 1802 blev ophævet. I Tidsrummet fra April 1781 til 30te Mai 1787 var Amtmands Embedet ophævet, og Forretningerne fordelte imellem den bestandige Kommissions Medlemmer. Fra 1802, ifølge kongl. Resol. af 27de Juli, har Amtmanden tillige havt Bestyrelsen af Kjøbstæderne, som forhen vedkom Stiftamtmanden over Sjellands Stift⁴¹⁾.

Amtsforvalteren varetager Oppehørselen af de kongl. Skatter og Afgifter, Korn- og Smør-Magazinerne, Amtsrepartitionsfonden, og Amtsfattiggassen, Bankhæftelses, og Brandfontingents Indtægter. Han er tillige Ammunitions- og Materialforvalter, og har fri Bolig i en efter kongl. Resol. af 23de Apr. 1781 kjøbt Gaard i Rønne.

Landet har fire Byfogder, og hver af dem er tillige Herredsfoged i sit Herred, forvalter Underretterne, Skifte- og Auktionsvæsenet, Politiet. Bysskriverne ere fem, af hvilke de fire ere tillige Herredsskriverne.

⁴¹⁾ Mere herom, med Liste over de Mænd, der have været Amtmænd, Kommandanter og Gouvernører, hos Thurah S. 276 og i mine smaa Bidrag til Bornholms Statistik S. 214-220.

Toldvæsenets Betjente ere: en Toldinspektør, en Toldkassierer, en Toldoppebørsels Betjent i Nærs, og en Toldbetjent i Rønne.

Over Skovvæsenet er en Holzførster med underordnede Skovfogder. For Fyrvæsenet en Inspektør. For Frederiks Sandsteensbrud en Inspektør. Fire Strandingskommissionærer ansættes af Amtmanden, ifølge Reskr. 27de Mai 1785. Ligeledes ere de 15 Sandemænd, en i hvert Sogn, ansatte af Amtmanden. De ere ligemed Sognefogder i det øvrige Danmark, men at de skulle ifølge nysnævnte Reskript tillige være Forbjergere ved Strandinger, gjør deres Tjenester attraaede, og indbringende, i de enkelte Sogne, hvor ofte Strandinger forefalde.

I. Hvorledes ere Jorderne bestaaende? saavel Jordsmon som Underlag? høje eller siede? jævne eller bakkede? Vide Jorderne af skadeligt Vand?

Vigtigheden af og det Særegne og Mærkelige ved dette Lands geognostiske Forhold, og disses store Indflydelse paa Jordernes Besskaffenhed leder mig til først at tage Hensyn dertil, saa meget mere da det kommer i Betragtning ved det, der længere hen i Skriftet bliver at berette om Vissylterne for Landboerne, og om Landets vigtigste Mineralprodukters Udbringelse og Anvendelse.

Bornholm synes at være, i en tidligere Periode, ved et af Naturens kraftfuldeste Spil løsrevet fra den store nordiske Halvø, Skaane og Bleking, med hvis Kyster de bornholmske have Lighed.

Over Landets geognostiske Forhold har, især fra den Tid Videnskaben begyndte at udvikle sig til den nærværende Standpunkt, Videnskabsmænd og Lærde af Faget anstillet Undersøgelser, og meddelt Skrifter og Afhandlinger, af hvilke jeg her anfører: 1. den ovenfor S. 3 nævnte af Dhrr. Rawert og Garlieb 1819 udgivne Beskrivelse, med tilhørende geognostiske Kaart, over deres Reise til Bornholm. 2. de to Beretninger af Dhrr. J. C. Ørsted og K. Esmarck om deres i Aarene 1818 og 1819 foretagne

Rejser. 3. Afhandlingerne af Dhr. Dct. Forchhammer ⁴²⁾, Dct. Pingel ⁴³⁾, og Dct. Beck ⁴⁴⁾.

Jeg bør her afholde mig fra hvad der ligger uden for mit Fag, og altsaa — med Henviisning til disse Skrifter og Afhandlinger — indskrænke mig til enkelte almindelige Bemærkninger, hvorved især tages Hensyn dels til den økonomiske Anvendelse af Landets Mineralprodukter, og de Vi-Næringsveje Landets Beboere derved have, eller kunne søge, dels til Besvarelse af de Spørgsmaale, der i Overskriften ere opgivne. Jeg følger især Professor, Dct. Forchhammers Vejledning og Udtryk.

Drager man en Linie fra Kaasby, vestlig for Ruths Kirke, sydester til Skovgaarden i Knudsøer Sogn, dog med en stor Bugt omkring Nykirke, end videre en Fortsættelse af denne Linie fra Skovgaarden mod Øst til Frederiks Stenbrud ved Nærs, saa er derved løseligen angivet Grændselinien imellem de kornet kryсталiske (plutoniske) Bjergarters og andre Dannelser. "Alt hvad der ligger østlig og nordlig for denne Linie er plutonisk Terrain,

⁴²⁾ Professor, R. af D. Dct. Forchhammer deltog med Dhr. Ørsted og Esmarch i deres Undersøgelser, og har siden flere Gange været paa Bornholm, saasom 1836 og 1838. Af hans Skrifter og Afhandlinger blev ovenfor S. 10 nævnt hans Afhandling om Østersøens Dannelse. Her er end videre at erindre: "Danmarks geognostiske Forhold for saavidt som de ere afhængige af Dannelser, der ere sluttede; fremstillede i et Indbydelses-Skrift til Reformationsfesten d. 14. Nov. 1835", med et geognostisk Kaart. Ov. — Om de bornholmske Kulformationer; indført i det kongl. Videnskabernes Selskabs naturhistoriske og mathematiske Afhandlinger VII. 1837. med et geognostisk Kaart over Bornholms Kul-Egn, og tre lithographerede Tavler. — Om Landets højere Stand paa Bornholm. Sammensteds.

⁴³⁾ To Afhandlinger af Dct. Pingel ere meddelte i "Tidsskrift for Naturvidenskabernes, i IV. B. 1826 om Jernsandet, og det grønne Sand paa Bornholm S. 273—281. — og i V. B. 1828 om Overgangsformationen paa Bornholm. S. 285—297.

⁴⁴⁾ Dct. Beck, som flere Gange har været paa Bornholm, skrev for det geologiske Selskab i London en Afhandling: "Notes on the geology of Denmark", som der den 26 Dec. 1835 blev oplæst, og hvis Indhold er anmeldt i bemeldte Selskabs "Proceedings" for bemeldte Aar.

som med meget saa Undtagelser bestaaer af en Stenart, der bestandigen spæver imellem Granit og Gneus. Dets Terrain indtager omtrent $6\frac{1}{2}$ Kvadratmils Overflade".

"Dets højeste Punkt, Rytterknægten, ligger i den sydvestlige Deel, og er henved 500 (496) danske Fod over Havets Niveau. Andre Højder i samme Terrain ere Ruths Kirke-Bakke 436 Fod, og Aakirkeby's Bakke 284 Fod."

"Disse og flere andre Punkter hæve sig frem over en Slette af omtrent 250 Fods Højde over Havet, som paa mange Sider er igjennemskåret af Dale, der ere hyppigen skarpt begrænsede af lodrette Klippevægge, aabenbart Kløfter i Granit:Gneussen. Der hvor disse Kløfter mangle er Overfladen bølgeformig, og yderst lidet bedækket af Jord. Nærmere imod Kysterne sænker Landet sig temmelig rask, ofte endda terrasseformig, og Kysterne selv ere i denne hele Strækning, paa saa Undtagelser nær, lodrette, med et dybt Hav umiddelbart ved Landet. Det er disse Dale, i Bunden bedækkede med frugtbart Muld, hvis frodige Plantevæxt danner en saa paafaldende Modsatning mod de nøgne skarpe Klippevægge, og som giver Egnen en Charakter, der er saare forskjellig fra den Landets andre Dele vise. Granit:Gneus: Sletten er bevokset med Lyng, hvor ikke Levninger af gamle eller ny Ege:skove afbryde Hedens Ensformighed. Bøgen trives ikke paa dette Terrain, som deler Granit:Gneusens Egenskaber med Sverrig og de skotske Øer, nemlig den at forvitre meget langsomt, og at danne derved mere Grus end Leer."

"Hoved: Stenmassen, ja næsten den eneste, som forekommer i denne Strækning, er, som sagt, Granit:Gneus med rød bladig Feldspath i overvejende Mængde, grønlig sort Glimmer og hvid Kvarts. Iffun paa saa Steder (Kielse:Naen i Østerlarsker Sogn) er Stenen ret udmærket Gneus, hvor den ogsaa indeholder Granater; i den største Del af det plutoniske Terrain er Gneus: Charakteren derimod langt fra ikke saa skarpt udtrykt; vel ligger Glimmeren før det meste lagvis, men dog ikke med den Regelmæssighed, som den udmærkede Gneus viser. I mange Lag er den aldeles forsvunden, og det er sand Granit, der er saa feldspathrig, at de to andre Bestanddele næsten forsvinde. Gange af den Art som man har kaldet samtidige, og som bestaa iffun

af en mere grovkornet Granit, og ikke skarpt ere adskilte fra Hoved:Stenen, gennemkrydse den i alle Retninger. Indblandet i Granit:Gneussen forekomme mange forskjellige Lag af Mineralier, vel i Hele forsvindende mod den store Masse af Hoved:Stenen. Saaledes forekommer Molybdænglands (Hammershuus og Paradis:haften), Titanjern (Hakkeled i Vestermarie: Sogn), Jernglands (Svanike). Paa det Forbjerg, hvorpaa Knudskirke ligger, optager Granit:Gneussen Hornblænde, der bliver til en sand syenitagtig Sten, som især paa Klippegaardens Jorder bliver brudt og tilhugget, og er bleven en meget vigtig Erhvervskilde for Bornholm", (hvorum herefter) — "I Nærheden af Ners bliver Granit:Gneussen mør, den optager chloritagtige Mineralier, og indeholder nu Kobberkies, Blyglands og gediegent Kobber".

"I Bobbeaen findes et Indlag i Hoved:Stenen, - som bestaaer af Quartz, Jaspis, Brunspath, og Jernglands, en Bjergart, som forvitrer meget let, og hvori Bobbe: Aen har været istand til at indsfjære sig en dyb Seng."

"Hele det plutoniske Terrain er igjennemskaaet i alle Retninger, og, som det synes uden nogen Lov og Orden, med Grønsten:Gange, som altid staa lodrette, eller afvige ikkun lidet fra den Retning, og hvis Mægtighed afværler fra nogle faa Tommer til 3 à 4 Favne." — "Undertiden er Grønstenen atter gjennemskaaen af Gange, hvis Udfyldning da er enten Hornsten eller Kalkspath. Grønstenen er undertiden sort — i enkelte Tilfælde er den porphyritisk med Krystaller af almindelig Feldspath. Den indeholder meget hyppigen Svovlkies.

Af Overgangsformationen er Sandsten det første Led. Grændselinien imod Urbjergets Sydside er ovenfor anført, og Terrainen indtager en Overflade af omtrent $1\frac{1}{2}$ Kvadratmille, "der, formedelst Sandstenens tydelige Schichtning og dens ringe Hældningsvinkel, har et meget ensformigt Udseende, og, formedelst dens Mangel paa Kalk og Leer, forvitrer til en ikkun lidet frugtbar Jordbund."

I Sandstens Terrainen forekomme ikkun Sandstenarter, men ingen andre underordnede Mineralier. Sandstenen selv er enten reenforkornet Quartz (Brændehalde), eller af lignende Beskaffenhed som den forrige, med en Del grønne Partikler (Snogebæk), eller

blødere og med mere Leer iblandet (Ners, Stenbrud), eller porphyritisk med usforvitret Feldspath (Nakirkeby). Den forekommer i Lag, hvis Mægtighed stiger til to Fod, og paa den anden Side undertiden bliver skifrig, og hvide, brune, røde, grønne Farver findes, undertiden endog afvejlende i meget tynde Lag. (Snogebæk). Alle Sandstenlag hælde fra det plutoniske Terrain, men sjældent mere end 5°. Kvartsen, som Sandkorn, er saa overvejende i denne hele Formation, at alle andre Mineralier forsvinde imod den. Den udgjør selv i den mest blandede Sandsten over 90 pEt. Dernæst er Feldspathen den hyppigste Bestanddel, tildels i frisk, hyppigere i forvitret Tilstand som Leer. Næst efter disse er Jernite den vigtigste Indblanding; det er fordelt i Bindemidlet, og aldrig adskilt for sig selv. Tilfældt maa endnu enkelte hvide Glimmerblade anføres. Kalksten mangler aldeles. I Sandstenen, omendkjønt den indtager saa betydelig en Del af Bornholm, har man endnu ikke opdaget Forsteninger, hverken af Planter eller af Dyr, men enkelte Spor af Kul: Udskillelser forekomme deri."

"Sandstenen er ledsaget af en mere sammensat Dannelse, hvori Kvartsen langt fra ikke spiller en saa overvejende Rolle." Hr. Ørsted, Esmarck, Forchhammer have betegnet den som Graavakke og Graavakkeffiser. "Den danner aabenbart en Overgang imellem Sandstenen og Leerskiferen, men den er dog væsentlig forskjellig derfra. Dens Terrain indtager næppe en Kvadratmil af Bornholms Overflade, hvori der er mere Afvejling end i Sandstenen, og som er frugtbart Land."

"Kvartskornene ere mindre, og i ringere Mængde tilstede, Glimmeren tildels hvid, tildels grøn, forekommer i Overflodighed, og Feldspathen findes ikke frisk, men som Leer, eller Leerskifermasse. Stenen har derfor en grøn eller graa Farve, og en langt mere skifrig Struktur end Sandstenen. Den helder fra Sandstenen, altsaa imod Syd under meget smaa Vinkler. Denne Dannelse bestaaer af den kornet-skifrige Hovedmasse og en meget fin-kornet splintret Stenart, som endnu ikke er nøjere undersøgt. Den indeholder paa enkelte Steder allerede Kalksten i smaa Myrer af nogle Tommers Diameter, og er hyppigen igjennemtrukket af smaa, en Linie tykke, Aarer af Kalkspath med Svovlkies. Paa

Bornholm har man hidtil ikke fundet noget Spor af Forsteninger i denne Formation. I disse grønne Skiferes Terrain forekomme paa to Steder endnu andre Udviklinger, nemlig omkring Læsaaen, og omkring Blaaen."

Professør Forchhammer kalder denne Dannelse Leer-skiferformationen. "Dens vigtigste Led er en Leer-skifer med en graa Streg. Terrainen indtager rigeligen en Fjerdedel Kvadratmil af Bornholms Overflade, der udmærker sig ved en Jevnhed og Frugtbarhed, som den deler med alle Leer-skifere. Ifkun i Rispebjerget (i Poulsker Sogn) opnaaer den nogen betydelig Højde over Havet, nemlig 171 danske Fod."

"Foruden Leer-skiferne, som Hovedmassen, indeholder dette Terrain Hvedeskifer, Allun-skifer og en Overgang imellem Leer-skifer og Allun-skifer, (Graptolith-skifer) Kalksten og Kisel-skifer." — "Leer-skiferen er kalkholdig og bituminøs, mere Bitumen findes i Graptolith-skiferen, og Allun-skiferen, som indeholder en yderst ringe Mængde Kalk, er saa bituminøs at den brænder med Flamme."

"De store Lag af Kalksten ere igjennemtrængte med Skifer, og blive deraf Kisel, Leer og Jernholdige, medens de tillige optage Bitumen, men denne Kulbrintsforbindelse igjennemtrænger især Kalknyrer af 5-6 Fods Gjennemsnit, der forekomme i de bituminøse Skifere, og derved antager en sort Farve og en ubehagelig Lugt, naar den gnides. Den kaldes Stinksten, eller Anthracolith. Den mest finornede er en smuk sort Marmor. Allun-skiferen er formedelst det Svovl, Kali og Leerjord som den indeholder, og formedelst Mangel paa Kalk fortrinlig skicket til Allunfabrikationen. Kalksten af de store Lag som forekomme i Nærheden af Allun-skiferne er formedelst sin Kiseljord, Leerjord og Jern meget skicket til ved Brænding at give en stærk bindende Kalk. I Kalknyrer, som forekomme i Leer-skiferne selv, findes i smalle Aarer smaa til alle Sider krystalliserede Bjergkrystaller med Kalkspath, Tangspath, Blende, og Svovlkies. Bjergkrystallerne ere bekjendte under det Navn bornholmske Diamanter, og blive allerede omtalte af Plinius."

Kulformationen paa Bornholm er den, der især har været Gjenstand for de omhyggeligste Undersøgelser, men tillige den,

hvorom Meningerne have været mest delte. Da Professor Forchhammer, i hans, i det kongelige Videnskabernes Selskabs Skrifter indførte, sidste Afhandling, oplyst med et geognostisk Kaart, har udførligen udviklet de forskjellige Meninger og Jagttagelser, maa naturligvis Enhver, der søger klare Ideer herom, holde sig til samme Afhandling. Forfatteren viser, at den Formation, der indeholder de bornholmske Kul, og er yngre end Overgangsdannelsen, men ældre end Grønsandet, hvorom nedenfor, har tre Led, der have en Forskjellighed med Hensyn til deres geographisk: geognostiske Beliggenhed, de i hver Del udviklede Stenarter, Dannelsesstiden og de underordnede Lag. Det ældste Led bestaaer af jernfrit Sandsten, og jernfrit Leer, og svarer til Sandstenen ved Hør og Vidserød i Skaane. — Det andet Led bestaaer af jernholdig Sandsten, Jernsten, jernholdigt Leer, jernfrit Leer og Kul. Det indeholder Aftryk af Landplanter og Levninger af Sædyr. — Det tredje Led bestaaer af jernfrit Leer, Sand, Sandsten, og Kul, og de eneste Forsteninger, som hidtil ere opagede deri, ere Aftryk af Saltvandsalger. De have været udsatte efter deres Dannelse, og førend Grønsandet blev affat, for de mest voldsomme plutoniske Hævninger og Sænkninger.”

Vi have tilbage at omtale den vigtige Formation, Grønsandet, og Graakridtet, der hidtil i Danmark kun er fundet paa Bornholm. Man kjender paa denne Viser to Steder, hvor disse Dannelser forekomme, nemlig den lille Bjergkjede, som gaaer fra Stampeaaen til Arnager, og en Dannelse, som ikke træder frem i Overfladen, men som er opdaget ved Brøndgravninger i Nyker Sogn. Det. Pingel har især oplyst hvad om denne Formation er opdaget. Her bemærkes blot, at Grønsandet viiste i Stampeaaen ganske nøjagtigt den samme Egenskab, som man har benyttet i andre Lande, nemlig den at være overordenlig vandrig, og altsaa at give, naar man ved Borehuller gjør et Indsnit i disse Sandlag, en Overflødighed af udmærket godt Vand.

Af en af Professor Forchhammer det kongelige Videnskabernes Selskab meddelt Afhandling, der indeholder en Række af Undersøgelser om Vandets højere Stand paa Bornholm, vil endnu Optagelsen af følgende Oversigt her være paa sit Sted.

"Da Østkysten formedelst de granitiske Stenarter, som danne den, er fortrinligen skiftet til saadanne Undersøgelser, ere hans Jagttagelser næsten ubelukkende indskrænkede til denne Side af Den. De højeste Steder, hvor man endnu træffer Spor af saadan højere Vandbedækning, ligge omtrent 250 Fod over Havets nuværende Niveau, og kunne forfølges langs med hele Østkysten, men mangle aldeles paa den vestlige Side af den granitiske Højderyg, der strækker sig fra N. til S. Det denne Flod har affat er Leer med Stenarter især af Overgangsformationen, der ligne dem, som endnu findes faststaaende paa Derne Gotland og Vland. Da Stenene ikke ere afrundede, og ikke udslemmede af Leret, eller samlede i enkelte Lag, kan det ikke her være en højere Vandstand, men ifkun en Oversvømmelse, der har affat disse Maser."

"I en Højde af omtrent 40 Fod over Havets nuværende Overflade viser sig fra Allinge til Nærs, over alt hvor en liden Bugt begunstiger Dannelsen, følgende Forhold: Den inderste Del af denne Bugt, hvis Bund altsaa ligger 40 Fod over Havets Niveau, dannes for det meste af en liden Tørvemose, derpaa kommer ud imod Havet, men løbende parallel mod Kysten, et Lag rullede Sandstene, en sand Havstok, som ifkun har en ringe Brede, men falder med en Skrænt, under en Vinkel af 15° imod Søen. Den saaledes dannede Bold er omtrent ti Fod høj, og hviler paa en omtrent 160 Fod bred fuldkommen horizontal Slette, der ligeledes løber parallel med Stranden, og helt igjennem bestaaer af Havstoksten. Efter denne følger en Skrænte, der er omtrent 100 Fod bred og er falden ensformig under en Vinkel af $9-10^{\circ}$; efter denne følger tilsidst den nu værende Havstok med en Vinkel af $12-13^{\circ}$."

"Af disse Jagttagelser sluttet: at en meget voldsom Oversvømmelse, som kom fra Øst, har givet Bornholm dens nuværende Form, at Havet efter denne Flod, i en meget lang Tid, men roligen og med uforandret Forhold til det faste Land, har affat den første Havstok, hvorpaa Den ved en pludselig Hævning blev rejst omtrent ti Fod. En meget lang rolig Periode fulgte, hvori den 160 Fod brede horizontale Havstokslette blev dannet. Derpaa begyndte Den at hæves meget langsomt og ensformigt, og i denne Periode blev den brede Havstokskrænt affat. Paa

denne Skrent findes Grave, opkastede af Havstokkene og ikkun betegnede ved en Ring af lidet større Stene. Da det, ifølge en Meddelelse af Hr. Gehejme-Arkivarius Finn-Magnussen, var Skik i den første Tid af Christendommens Udbredelse i Norden at nedgrave de Christnes Lig der hvor Land og Hav skilles, altsaa i Havstokken, og de Christne, da de fik Overmagten, tvang Hedningerne til samme Begravelsesmaade, kan man sandsynligvis antage, at Havet henved Aaret 900 har naaet til det Sted, hvor Gravene nu findes. Dette giver en Hævning af Den af en Fod i Aarhundredet, og lægger man disse Data til Grund, da vil Phænomenernes Chronologi, regnet tilbage fra den nærværende Tid, omtrent være følgende: I 1600 Aar har Den hævet sig langsomt og regelmæssigt, og 2,500 Aar ere henrundne imellem det Jordskjælv, der hævede Den pludselig, og Begyndelsen af den regelmæssige Hævning. Det store Jordskjælv er altsaa inderuffet for omtrent 4000 Aar, og den store Oversvømmelse fra Øst nogle Aarhundrede før den Tid. Erfaringer paa Østkysten af Den sætte dens vedblivende Hævning uden for al Tvivl." ⁴⁵⁾

Ved denne korte Oversigt over Landets geognostiske Forhold erkjender jeg den vel for Geognofterne, der kjende mine brugte Kilder, overflødig; — men jeg har havt Hensyn paa de Læsere, der ikke ere det, men dog kunne ønske at kjende Resultaterne, som jeg altsaa har søgt at meddele.

Dernæst maae jeg nævne de Flyvesands Strækninger, som Landet har, paa 3 Strøg af Udmarkerne, nemlig: 1) Nord paa Landet ved Hammeren, 2) langs Vestkysten imellem Rønne og Hasle, og 3) paa den sydsørlige Deel af Landet i Poulsker Sogn fra Snogebek Fiskeleje til Stødby; Aaen. Forord. af 19 Septbr. 1792 om Sandflugtsdæmpning blev, efter dens Udgivelse, ogsaa bekjendtgjort for dette Amt. Bornholmernes Uvilie mod alt Nytt forvoldte især, at intet blev foretaget førend Amtmand Mandix, som 1801 kom til Landet, antog sig med Nidkjærlighed Sagen. Sandflugts-Kommissærer bleve udnævnte, Undersøgelser foretagne, Forslag om de fornødne Foranstaltninger til Flyvesandens Dæmpning imellem Rønne og Hasle skrevne, og nogen Begyndelse til den lagte Plans Iværksættelse blev

⁴⁵⁾ Noget om disse Havstokke i Rawerts og Garliebs Rejse S. 55-57.

gjort. Sin Forord. af 1792, og i Særdeleshed dens Forbud imod Sandverters Oprivelse, Bredtørvs Skjæren og Lyngrivning blev indskjærpet Vedkommende. Men mange Hindringer mødte, og tre Ansøgninger bleve indgivne om at den sandfugne Strækning maatte blive i sin ufredede Tilstand. Amtmanden fandt det efter Omstændighederne, som han i en udførlig Skrivelse til Rentekammeret af 2 Novbr. 1802 udviklede, rigtigst, at oppebi Kollegiets Svar paa det han havde berettet og indstillet, hvorhos han ytrede Ønsket om, at en i Faget kyndig og erfaren Mand maatte tage det Lokale i Djessyn, hvorefter de af en saadan Mand foreslagne, og af Rentekammeret sanktionerede Foranstaltninger vilde af de Vedkommende Sogneboere vel kunne ventes udførte med mere Tillid og Overbevisning om deres Rigtighed. Den siden afdøde Etatsraad og Professor Erik Viborg blev overdraget at gjøre en Rejse til Bornholm; men hans mange Forretninger voldte Opfattelse heri, Krigen kom; og 1809 skrev jeg: "Sandflugten, som i de siden 1792 henrundne 17 Aar kunde være dæmpet, raser, og Patrioten harmes over den fule Mand, der beskytter dens Næsen." — Omfider, mange Aar efter Mandix's Forestilling, og min Erindring, kom Viborg, man fik efterhaanden Glyvesands; Strækningen imellem Rønne og Hasle dæmpet. Nuværende Sandflugtskommisær Hr. Holksfyrster Fasting har havt den Godhed at meddele mig følgende Beretning (fra Septbr. 1836).

"Glyvesands Strækningen nord paa Landet ved Hammeren indeholder omtrent 350 Edr. Land og strækker sig fra Hammer Sø henimod Sandvig. Den synes ingenlunde at være farlig, dels fordi Klipperne ligge ikke lybt under Sanden, dels fordi denne af de vestlige og nordvestlige Vinde drives i Sandvigs bugten; skulde en østlig Storm, imod Forventning, føre Sanden ind imod Landet, vil de derværende høje Klipper afgive et sikkert Værn imod samme. Paa Grund heraf er intet foretaget til dens Dæmpning, ligesom der heller ikke er ansat nogen Klitfoged ved samme."

"Sandmarken imellem Rønne og Hasle er en lang særdeles smal Strækning langs Kysten, der indeholder et Areal af 950 Edr. Land. Den har i Fortiden været farlig, hvilket nok

som skjønnes af den Mængde Sand, der ved de vestlige Storme er dreven ind i Landet fra samme. Først i Aaret 1819 blev den tagen under Fred og ordentlig Behandling, og ved afdøde Sandflugtskommisær, Rancelliraad Jespersens særdeles Virksomhed er den nu, saa at sige, fuldkommen dæmpet, ja endog et Skovanlæg begyndt samme Sted."

"Sandflugten fra Poulsker og Pedersker Sogne er ligeledes en meget lang og smal Strækning, der kun ved den saakaldte Dueodde har nogen Brede; den udgjør et Areal af omtrent 2000 Tdr. Land. Ved at see de herværende meget høje Klitter og dybe Sandmæler skulde man i første Øjeblik forledes til at ansee denne Sandstrækning for særdeles farlig, og som saadan har den ogsaa yttret sig længere tilbage i Tiden, hvilket noksom skjønnes paa de norden for samme liggende Jorder. Betragter man derimod dens Beliggenhed og den nuværende Form af Mælerne, vil man, hvilket Erfaring har stadfæstet i flere Aar, overtødes om, at, da de herskende Vinde her ere: Nord, Nordvest, Vest og Østen, saa føres Sanden af disse i Havet, i det bemeldte Sandflugt udgjør det sydøstligste Punkt af Landet, ja man kan endog tydelig see, hvorledes Landet voxer i det Havet opfyldes med Sand. Da bemeldte Sandflugt endnu ligger til fælles Græsning er der ikke foretaget noget til dens Dæmpning, kun er der ansat en Klitfoged, der skal føre Tilsyn med, at de sammesteds værende Sandværter ikke oprives af Skadefro Mennesker, hvorfor han aarlig erholder 16 Rbdl. i Løn."

"Af de mange forskjellige Træarter: Gran, Fyr, Lærke, Eg, Birk, Rød-Elle, Kirsebær, Valnød og Hassel, hvormed der er gjort Forsøg til et Skovanlæg paa Sandflugten imellem Rønne og Hasle, er Fyrren og Ellen de prædominerende. Den første synes at trives ret godt for saavidt den nordvestre Vind, den vidtløftige og usammenhængende Sand, samt phalæna turconella ikke har virket skadeligt. Ellen voxer frodig langs Naløbene, ligeledes tilsyneladende paa de fugtigere Steder langs Hasle Landevej; hvorvidt den vil holde sig her er endnu problematisk; at den ikke hører hjemme paa de højere Sandstrækninger har allerede noksom vist sig. Birken synes at komme ret godt, ligesom Kirsebærtræet, hvor det har Ly, viser en frodig Væxt. Gran og

Lærke har hidtil ikke villet lykkes. Egene vegetere kun, og Nøddetræerne have kun Liv ved Aløbene."

"I indeværende Sommer (1836) har man begyndt at anlægge en Planteskole, paa lidet nær en Td. Land stor, tæt ved den saakaldte Blykoppe-Aa, omtrent midt for Sandflugten, og lige ved en af Klitfogdernes Volig".

"Ved bemeldte Sandflugt er ansat 4 Klitfogder, hvorfra en boer ved dens sydlige, en ved dens nordlige Grændse, og tvende omtrent midt for samme. Heraf have de tre fri Volig, med 3 Tdr. Land; de to ældste nyde 16 Rbdlr. i aarlig Løn, den yngste, saavelsom den fjerde, hvilken sidste kun er antagen indtil videre, faaer 12 Rbdlr. aarlig".

"Da der saa at sige ikke er Hegn for Sandflugten, er det især Klitfogdernes Pligt at vaage over den tilhørlige Fred, samt paasee og forhindre enhver Uorden, som maatte indtræffe, ligesom det paalægges dem, imod Betaling, at deltage i de udførende Arbejder".

"Da bemeldte Sandflugts Dæmpning, saavelsom det samme steds begyndte Skov anlæg ikke, som det plejer, er udført ved Pligtarbejde, men for Penge, har det med et rundt Tal indtil Dato (Sept. 1836), foruden Sandflugtskommissarens Gage, kostet 10,000 Rbdlr. i det, i de forløbne 17 Aar, aarlig er anvist 600 Rbdlr. til Anvendelse paa samme".

"Paa Skrænten af Blykoppe-Aaen findes en sjælden Kilde, der udmærker sig dels ved sit fortrinligt gode Vand, dels og ved at bære Navn af Prinds Christian Frederiks Kilde, hvilket Hans kongl. Højhed naadigst tillod, da han i Aaret 1824 glædede Bornholmerne ved sin høje Nærværelse. Afdøde Kancelliraad Jespersen lod i den Anledning oprejse en Støtte ved samme af en Granitsten, hvori, hvad der er meget sjældent, findes tvende paralleltløbende Jernaarer; paa bemeldte Støtte findes en Indskrift, forfattet af Rektor Bohr".

I den siden Sommeren 1836 forløbne Tid er Plantning, Udsaaning af især Fyrrefrø, Grøsters og Hegns Bedligholdelse, ny Vandledning, kort alt hvad der hører til Skovkultur, fortsat med Hælb ved Sandflugtskommissarens Nidkjærhed og Flid;

hvortil foruden hans Lønning har været anvist 1837, 300 Rbdlr. og 1838, 350 Rbdlr. ligesom Frø herfra har været oversendt.

Nu overgaa vi til egentlig Besvarelse af de fremsatte Spørgsmaal. En af Landets udmærkede Landmænd, og der tillige har Bekjendtskab med Rigets øvrige Egne, siger: Der gives vel næppe nogen Provinds i Danmark, hvor Jorderne paa et lige stort Areal ere saa forskellige, som paa Bornholm. Det er derfor sjældent paa en Gaards Jorder, som i Areal udgjør 60 til 70 Tdr. Land, at finde 4 til 5 Tdr. Land af en og samme Jordblanding, saaledes som man i Almindelighed bedømmer samme uden kemisk Undersøgelse.

"Af de to næsten lige store Dele, hvori den høje og store Lyngstrækning deler Landet, af hvilke den nordvestre har nogen nordlig, og den sydsøstlige nogen sydlig Hældning, er den første mere leerblandet, den anden mere sandblandet, men i Almindelighed taget har Landets Jorder, med Undtagelse af de Strækninger, der grændse nærmest til Sandflugten baade syd og vest paa Landet, saavel som og de Lyngen nærmest liggende mindre dyrkede Jorder, Leer i Underlag. Landet er, med Undtagelse af Poulsker og tildels Pedersker Sogn i Sønder-Herred, og den største Del af Nyker Sogn i Vester-Herred meget ujevnt, og som en Følge deraf afverle Jorderne med Højder og Sider, og da Blandeflinger, dybere end en Plov kan gjøre dem, ere yderst sjældne her, saa lide nogle Agre og Engjorder, næsten ved enhver Gaard, af staaende Vand".

De Agerdyrkere, der have udført Grøstearbejde af noget Værd, ere snart opregnede: nemlig Konsul Winsløv, største Løds ejer i Rønne Bang, de afdøde Rancelliraader Jespersen og Lohmann i Rønnes Omegn, en gammel afdød Bønde Hans Mortensen i Knudsker Sogn, en af Pedersker Sogns forhenværende Præster, Sørensen; Proprietarerne Kammeraad Tschum Jespersen i Voelsker Sogn og Stender i Clemensker Sogn. Sidstnævnte har mere end Nogen anlagt, og aarligen anlægger, saavel aabne som bedækkede Grøfter af nogen Betydning.

Jngen er bedre istand til at give Oplysninger om Jordernes Bessaffenhed end de Landinspektorer, som have udført Udsiftningsforretninger her paa Landet, og da jeg om to Sogne vestligt, og et Sogn østligt, har erholdt saadanne Meddelelser, hvilke overhovedet og for en stor Del passe paa de øvrige Sogne, saa skulle disse vist findes egnede til Optagelse.

1. Nykker Sogn i Vesterherred, udsiftet i Aaret 1836 af Landinspektør Genckell. "Sognet (hvis Areal er 3740 Td. Land, see S. 11) danner en skraa Flade fra Ost til Vest, uden nogen mærkelig Højde, og med et saa passende naturligt Fald mod Vest, at den rette Brug af Spaden kan have enhver mulig Skade, som overflødigt Vand maatte kunne medføre. Med Hensyn paa Jordernes Bessaffenhed, kan Sognet inddeles i den vestlige og den østlige Del, hvoraf den første (med en Undtagelse af en Strækning vestligt langs Strandmarken, circa 120 Tdr. Land, som befindes at være maadelige Sandjorder med løst Underlag), kan henregnes til gode Jorder, da de besidde en passende Blanding af Leer og Sand med fast Underlag, og for saavidt de ere opdyrkede, eller af de saa kaldte Byggjorder, med en betydelig Overvægt af Muld. I den østlige Del bliver Leret mere skarpt, og østligt Sandet mest prædominerende, dog er Blandingen og Underlaget ret godt, og Faldet, som overalt i Sognet, fortrinligt. I denne Part af Sognet henligger et Parti magre høje Enge, mere skabte for Ploven end Leen, hvorfor de burde opdyrkes, hvilket vel og tør ventes at skee med Tiden. Af Sandflugt findes østen for Strandmarken kun et ubetydeligt Stykke paa 18 S. Grund nærmest bemeldte Strandmark".

2. Clemensker Sogn i Nørreherred udsiftet i Aaret 1836 af Landinspektør Genckell. Det sees ovenfor S. 12, at Sognets Areal er 11280 Tdr. Land. Det har følgende Bessaffenhed: "Vestlig i Sognet og vest for Kirken ere Jorderne i Almindelighed gode, med passende Blanding af Leer og Sand, fast Underlag, og med Muld i betydelig Dybde, hvor Kultur i en Række af Aar har fundet Sted, dog undtages herfra en Strækning af omtrent 200 Tdr. Land vestligt langs Strandmarken, som i sin Tid har lidt betydeligt af Sandflugt, og bestaaer af maadelige Sandjorder, mange Steder med en god Muld til Underlag, men

i en Dybde af over $\frac{1}{2}$ Alen. Østligt, Nord og Syd i Sognet ere Jorderne derimod langt mindre gode, da Leret hel hyppigt falder skarpt og bart og ofte vel prædominerende, Veliggenheden mere ujevn, det Hele mere stenigt og raat; dog findes ogsaa her plet, viis ret gode Jorder, og et i Almindelighed temmelig godt Underlag, isærdeleshed nordligst. Med Undtagelse af Strandmarken findes ikke Sandflugt i Sognet. Af skadeligt Vand kan her egentlig Intet siges at lide, men da her, som andensteds ikke tilstrækkelig grøstes, kan vedholdende Regn flere Steder medføre skadeligt Overskyl. Som betydelige Højder nævnes: Hoglebjerg, Dueberg, Simlebækker, og Bjørnebækker".

3. Østermarie Sogn i Østerherred, udsølstet i Aarene 1836 og 1837 af Landinspektør Balslev, af hvis Meddelelse jeg optager Følgende: "De gode Jorder findes i dette Sogn, som overalt paa Bornholm med saa Undtagelser, langs med Havet, hvorimod de slettere Jorder altid maa søges i Nærheden af Højlyngen. Ved at drage en Linie imellem følgende Punkter, nemlig: fra Østerlarsker Sognegrænse over 22de Baarnedgaard, den sydlige Ende af Rissekoven, 15, 13de og 67 Selvejergaarde, Brusebroen, 55, 39, 38 og 35 Selvejergaarde til Jbsker Sognesjæl, dannes en nogenlunde bestemt Grænse imellem den frugtbare og den mindre frugtbare Del. At paa nogle Steder temmeligen gode Jorder findes i den slettere Del, og omvendt, er vel ufornuødent at bemærke. Sed Leer er i Sognets bedre Del den Jordart, som antræffes saa hyppigt, at Afvigelser herfra maa ansees som enkelte Undtagelser. Som Exempel herpaa kan anføres en Del af Koesfoedegaards (23 S. G.) Jorder, hvilke ikke ere saa stærkt lerede som mange andre Jorder i denne Del af Sognet, da de have en Blanding af Sand, som er dem meget tjenlig, og betydeligt letter deres Drift. Nordlig for denne Gaard findes endog en Strækning, hvori Hovedbestanddelen er Sand, men dette og det Forhold, hvori det staaer til andre Jordarter, med hvilke det er blandet, er saaledes: at Strækningen desuagtet maa regnes til de gode Jorder. Sort Muld antræffes meget sjældent, og saavidt mig bekjendt kun to Steder i hele Sognet, nemlig vestlig for Maglegaard (5te og 15de B. G.) og i en liden Tofte sydlig for 29de Selvejergaard; og disse Jorder, som med et dybt Overlag af

fort Muld have Leer til Underlag, maa henregnes til de fortrinlig gode. Det øverste Jordlag i den Del af Sognet, som ligger imellem den foran beskrevne Grændse og Højlyngen, er enten Sand af gul, rød, enkelte Steder sort Farve, eller en meget mager lysgul, oftest med Sand blandet Leerart. Denne Leerart har, foruden disse uheldige Egenskaber, tillige den, at Pløjefuren let gjenneemblødes i Bøde, løber da sammen, og sætter Skorpe i derpaa indfaldende Tørre".

"Ved at omtale Overlaget maa jeg fortelig berøre den Strækning, som i Sognet fører Navn af Lyrshyleer, og tilligger de saa kaldte Lyrshygaarde. Den begynder ved Iseregaarden (7de Baarn.) følger i Øst Vasebaen, som den i Syd ikke langt overstrider og løber ind i Jbsker Sogn, forbi 2 der beliggende Gaarde, Rnappegaarden og Lappegaarden. I nordlig Retning strækker den sig til Lyrshøj, Lundegaards (32 S. G.) Jorder og op mod Brændsmark. Dette Leerlag er af en særdeles sej Beskaffenhed, og saa reent, at man ved en Undersøgelse uden Udvaflning ikke bemærker den mindste Blanding. Vandet holder sig i den Grad i dette Leer, at det kan løbe ned af Pløjfuren, uagtet det øverste Lag er saa' tørt, at det begynder at slaa Revner. Det er let begribeligt, at dette Jordsmon er højt besværligt at dyrke, og at det under let indtræffende uheldige Omstændigheder ofte nægter at lønne sine Dyrkeres Arbejde med mere end et Par Fold. Under modsatte Omstændigheder er det derimod istand til at give en rig Høst".

"Om Underlaget seer jeg mig ikke istand til at meddele de Oplysninger, jeg gjerne ønskede, da mine Efterretninger i denne Henseende kun hidrøre fra den til Udfirstningen udførte TARATION. Ved denne blive Jorderne ikke undersøgte med den Nøjagtighed, som er fornøden til at bedømme Underlaget i en Dybde af 1 til $1\frac{1}{2}$ Alen, og man holder ved disse Forretninger heller ikke Optegnelsen over Jordernes Bestanddele. Hvor jeg ved enkelte Leiligheder har seet Jordlagene, til en Dybde, som overstiger de sædvanlige Undersøgelser, have de altid været af samme Beskaffenhed, som Overlagets, kun med den Forskiel som Gjødningen forarsager, og jeg har Grund til at tro, at dette i Almindelighed er Tilfældet i Østermarie Sogn. Klippernes hyppige Fremtræden i

Dagen, beviser imidlertid, at hele Sognet hviler paa en Klippe, som det sidste Underlag".

"Skjønt Østermarie Sogn i det Hele har en Belliggenhed, der snarest bør kaldes høj, er det dog ikke bakket. De Ujævnheder, som Sognet har, fremkomme mere derved, at Terrainet er gennemskåret af Dale, end ved egentlige Bakker. Blandt disse Dale ere de, hvori Kjelse-Åa og Gyldens-Åa flyde, mærkelige formedelst deres Dybder paa mange Steder. Ogsaa imellem Maglegaard (5 og 15 B.) og Bekkegaard (26 S.) findes en dyb Dal, og ved Navnsgaardene den saa kaldte Navnsdal. Her maa jeg omtale det under Navn af Randsløve Staar bekendte Indsnit eller Kløft, skjønt det ikke er hvad man forstaaer ved en Dal. Denne Kløft i de ret opstaaende Klipper ved Havet, nordlig for Randsløvegaardene, er, hvor den er dybest, 50 Fod dyb. Siderøgene, som nærme sig hinanden noget mere for oven end for neden, ere i dens korteste Afstand kun to til tre Alen fra hinanden, og Bunden i Kløften danner en frum og flaat Glade, hvorved det bliver muligt at gaa ind i Kløften ved Klippens Fod og ud af den paa dens Top".

"De Bakker, Sognet har at fremvise, hæve sig alle over det lavere beliggende Jordsmon ved en jevn Stigen. Bobakken synes vel at gjøre en Undtagelse herfra, da dens sydlige Side har et stærkt Fald ned mod Gyldens-Åaen, men dette Fald mod Syd hidrører egentligen derved, at Bakken ligger temmelig nær den før omtalte Dal, i hvilken Gyldens-Åa flyder, og da denne under Bobakken er dybere end almindeligt, er det mere Dalens Belliggenhed ved Bakkens Fod end Bakkens egentlige Dannelses, som bevirker det stærke Fald mod Syd. Mellem Fisserlejet Opnæstad og Saltenehusene rejse Klipperne i Havkanten sig for det meste lodrette op fra Havet. Bakken, hvis Fod begynder paa disse Klippers Overkant, har ved Søgaarden (19de S.) en stærkere Stigen end nogen anden Bakke i Sognet. Dettens højeste Punkter ere; den Bakke, hvorpaa store Mølegaard (58 S.) ligger, Bobakken, den Bakke, hvorpaa Skrehalle-Mølle ligger, den hvorpaa Roesøedegaarden (23 S.) ligger, Gryesbakken, og Kurebakken, hvilken sidste efter Njemaal er den højeste i Sognet".

"Bornholms høje Veliggenhed med Fald paa alle Sider til Havet, og den Mængde smaa Aaer og Bække, Landet er gjen-nemfsaaet af, gjør at Vandet snart finder Afløb. Som Følge heraf findes paa Bornholm i Almindelighed saare faa, og i Østermarie Sogn i Særdeleshed kun to Strækninger af Betyd-nhed, som kunne siges at lide af skadeligt Vand. Disse to Engstrækninger ville hernebenfor nærmere blive omtalte. Der- imod er der paa mange forskellige Steder i Østermarie Sogn mindre Jordbyninger, og hvad man her kalder Sval (Væld) i Agerjorden, som ved det Vand, der samles i hine og udvælde af disse, ofte ere til Skade for Agerbruget; men, for at raade Bod paa disse Mangler ved at anlægge Brakgrøfter og bedæk- fede Rønder, har man hidtil gjort lidet eller intet. I Øster- marie Sogn, som overalt, hvor Klipper er Grundlaget, er især Sval meget hyppigt, og bevirkes derved, at Klippen hindrer Vandet fra at synke. Det trænger sig derfor fra de højere Steder langs med Klippens Overflade til de lavere, og bryder, naar det standses i denne Fremtrængen, eller træffer et tyndt Jordlag paa Klippen, frem paa Jordens Overflade. Hvor me- get end bedækkede Rønder ere at anbefale paa slige Steder, især da Sten haves i Overflødighed, er det dog en Sjældenhed at see saadanne anlagte for at udtørre Svallene. Da man har gjort saa lidet for at skaffe Vandet Afløb af Agrene, er det let begribeligt, at man har gjort endnu mindre for at befri Engene for skadeligt Vand. Ere disse ikke af Naturen anviste en saadan Veliggenhed, at Vandet uden Hjælp finder Afløb, bliver det ofte staaende til det, dels ved at synke i Jorden, dels ved at bort- dunste, udtørres. Slaumyren, den ene af de to omtalte Eng- strækninger, omtrent 30 Edr. Land, fremviser et blandt flere Ex- empler herpaa. Uagtet dens Udgravning ikke er forbundet med nogen betydelig Vanskelighed, er der saa godt som intet gjort for at skaffe den Afløb. Den anden Engstrækning, Glappemyren, hvoraf omtrent 7 Edr. Land staa under Vand, er omtrent samme Vilkaar underkastet. Det bør bemærkes, at begge disse Enge, især den sidstnævnte, ere af en maadelig Bonitet".

"I Østermarie Sogn kjender jeg intet Sted, som er pas- sende for Anlæg af Vandingsenge. Hertil udfordres en roligt

flydende Aa, eller en anden Vandbeholdning, hvorfra det Vand kan have, som udfordres til Engens Vanding; men alle Aaer og Bække i dette Sogn have et stort Fald, ere derfor ved Tøbrud eller Regnsfyl rivende Strømme, og løbe i kort Tid tørre, da ingen Vandbeholdninger gives, hvorfra de kunne forsynes”.

II. Kilder, Indsøer. Er Vandmassen i disse i de senere Aar betydeligen aftaget? Hvad menes Aarsagen dertil at være? Har man udtørret Søer eller Moser?

Af Kilder har Landet en Mængde, saavel paa de dyrkede som udyrkede Jorder, men af dem fortjene egentligen kun fem at benævnes, som anførte i Topographierne, nemlig: 1) Salomons Kapels Kilde, paa Hammeren ikke langt fra Stranden, tilfyget med Sand, og næppe mere at finde. I ældre Tider har ved samme været et Kapel, som er bleven afbrudt. ⁴⁶⁾ 2) Helligdoms Kilden i Nø Sogn har sit Leje i en Klippe i Havets Kant, tæt under de højeste af de saa kaldte Helligdoms Klipper. Da Situationen heromkring er sjælden skøn, og af en vild Egns Natur, tiltrækker den Rejsendes Besøg. En dyb, trang Dal indesluttet her af to, over 50 Fod høje, lodrette Granitklipper, hvis Fodder besyldes af Havet. Nedgangen til denne Dal gaaer over stejle sammenstyrtede Klippestykker. Kilden bliver St. Hans Aften den 23de Juni meget besøgt paa lige Maade som andre Kilder, der ere komne i et Slags Ny. ⁴⁷⁾ 3) Almindings Kilden, som i et Middelpunkt af Landet har et større Besøg bemeldte Aften og med bedre Samlings Lejlighed. ⁴⁸⁾ 4) Biskopskilden paa Buekegaardens Grund, nordligt i Nyker Sogn. Fra samme har en liden Bæk, som efter et kort Løb imod Vest falder i BaggeAaen, sit Udspring. 5) Prinds Christian Frederiks Kilden ved BlykoppeAaen, i Flyvesands Strækningen imellem Rønne og Hasle; ovenfor S. 97 nævnt. En noget sydsøstligt for Rønne liggende Dal,

⁴⁶⁾ Rawert og Garlieb S. 182.

⁴⁷⁾ ibid. S. 176.

⁴⁸⁾ ibid. S. 197.

hvori en liden Bæk, Onsbæk, har sit Løb, er meget kilberig, og her opdagede afdøde Assessor Rasmussen en stærk fremsprublende, temmelig jernholdig og efter Kulsyre smagende Kilde.⁴⁹⁾

Indsøer, efter det egentlige Begreb af Ordet, kan her ikke siges at være. Af nogle færste Bænder af kort Udstrækning, og for største Del Tørvemosers Vandbeholdninger, nævnes de mærkeligste, nemlig: 1) Hammersøen, nord paa Landet, nær ved Hammershus Slots Ruiner, indsluttet paa de 3 Sider af udyrkede Sandjorder og Klippehøjder, og paa den fjerde adskilt fra Havet ved en Dal. Den har en Længde af omtrent 1000 Alen. Bredden paa den vestlige Kant 293 Al., paa den østlige 172 Al. Overfladen er 250,793 Kvadratalen, eller 17 Tdr. 12,793 Al. Dens største Dybde er 42 Fod.⁵⁰⁾ Man har troet, at i denne Sø skulde kunne, ved at sætte den i Forbindelse med Havet, dannes en god Havn, endog for Fregatter; men overordentlig store Summer vilde dertil udfordres. I Aaret 1809 blev en nøjagtig Undersøgelse derover foretaget af daværende Ritmester, nu Kammerherre og Oberst v. Salchow. 2) Borresø i Almindingen. 3) Ølene paa Højlyngen; den ligger i Nærheden af store Ølegaard (58 S.) sydvestlig i Østermarie Sogn, indeholder omtrent 60 Tdr. Land, foruden en omslydt Græsholm af omtrent 40 Tdr. Lands Størrelse, og er paa det dybeste næppe over 3 Alen dyb. 4) Færst Sø ved Nørre. Flere smaa Søer ere over hele Landet, nogle paa Højlyngen.

I Landets ringe Udstrækning, i Mangelen paa større Vandbeholdninger end de omtalte, og i at Kilderne ikke ere rige, ligge Aarsager til at her ikke ere Aaer af nogen Betydning, og til at Vandløbene paa Bornholm, med yderst faa Undtagelser, ere tørre om Sommeren, og Vandfaldenes stærke Fald bevirker den rivende Fart, hvormed Vandet afløber.

Et paa Aaer og Bække rigt Sogn er Østermarie. Her flyde, foruden de som have Udløb i andre Aaer og Bække, omtrent 14 ud i Havet. Blandt disse ere Kjelse-Aa og Gyl-densaa de betydeligste. Kjelse-Aa har sit Udspring ved Aaløse

⁴⁹⁾ ibid. S. 136.

⁵⁰⁾ ibid. S. 186.

Gaardene, sydligst i Sognet, følger omtrent Grændsen og til dels danner den imellem Østermarie og Østerlarsker Sogne, og udfalder, efter et Løb mod Nordvest, i Havet nær ved Saltunehusene. Gyldensaaen, østligere, har sit Udspring paa Højlyngen, løber under Anne- og Bruse-Brøerne, igjennem Lyrby Skov, og falder i Havet østlig for Fiskerlejet BølsHAVN. Under Navnet Gyldensaaen forstaa Sognets Indvaanere egentligen kun den nederste Del af Aaen. Waa-Aaen, ligeledes en af Landets større Aaer, er, for saavidt den løber igjennem Østermarie Sogn, mindre betydelig. Den har sit Udspring ved Smedegaardene (50 og 51 S. G.), løber forbi Dalslunde og Lyrbygaardene, ved hvilke sidste den begynder at blive af Betydning, falder derpaa ind i Jbsker Sogn, og ud i Havet ved Risted Fiskerleje. Østen for Maglegaarden (5 og 15 B.) i en ovenfor S. 102 omnævnt dyb Dal findes en Bæk, som har sit Udspring i Maglegaards Skov, og som falder i Havet ved BølsHAVNS Fiskerleje. Risebækken, en liden Bæk (som man adskiller fra en større af samme Navn, der hervedenfor nævnes, og hvis Løb er sydligt) har sit Udspring vestlig i Sognet i Rise Skoven, løber ned mellem Saltunehusene, ej langt fra Kjelse Aaens Udløb.

Fra den (S. 105) ovennævnte Indsø Ølene paa Højlyngen, udspringer Ølaaen, et af Bornholms større Vanddrag, gennemløber en Del af Højlyngen, Bølsker og Pedersker Sogne, og udfalder i Havet tæt ved Slusgaarden i sidstnævnte Sogn.⁵¹⁾

Vestligere løber Grødby-Aaen, samt ikke langt derfra Les-Aaen, begge i Aker-Sogn, den sidstnævnte den største paa Landet. Længere vestlig i samme Sogn Risebækken, som ikke langt fra dens Udløb i Havet danner i en dyb Skiferkløft et lidet Vandfald af 8 Fods Højde. Lille-Aaen, ikke langt fra Sosevigen, deler sig ikke langt fra Udløbet i to Arme.⁵²⁾

Paa Landets Vestside sydfra have adskillige smaa Aaer deres Udløb, blandt hvilke her nævnes: By-Aaen, norden for Rønne, Blykøppe-Aaen i Nyker Sogn.

⁵¹⁾ Ramert og Garlieb S. 84.

⁵²⁾ ibid. S. 174—175.

Endeligen bør Bobbe-Aaen erindres. Den danner Grændsen imellem Nø og Østerlarsker Sogne. Omtrent $\frac{1}{4}$ Mil vesten for Gudhjem styrter den sig igjennem et mægtigt Granitlag, hvor Klippevægge af mere end 20 Alens lodrette Højde hæve sig til begge Sider. Denne Aaes Navn findes ikke paa Videnskabernes Selskabs Kaart.

Det skjønnes ikke, at Vandmassen i Landets Kilder og Bæde er i Aftagende.

III. Hvorledes er Klimatet? tørt? fugtigt? koldt? lunt? &c.

I Ligning med de øvrige danske Her kan Klimatet ej være synderligt forskjelligt. At Landet hæver sig noget højt, og er noget bjerget og klippigt, gjør Klimatet sundt. I den nordre Del finder man det, fornemmelig i Vintertiden, koldere end i den sydlige Del.

Nogen fortsat fuldstændig Samling af meteorologiske Jagtagelser har man ikke. Nogle Notitser for Aarene 1752 og 53 have af Urne.⁵³⁾ Panum har nogle faa Bemærkninger om Klimatet.⁵⁴⁾ Afsdøde Rektor, Professor Andresen holdt i den Tid, han var her, en meteorologisk Journal. Et Stykke af samme, nemlig for Aaret 1804, staar i det bornholmske Efterslægts Selskabs Skrifters 1ste Hefte. Man har og af ham, i Tidsskriftet "Iris og Hebe" for Juni 1802, en Efterretning om tre mærkværdige Uvejr i Rønne, indtrufne 11 Aug. 1798, 31 Juni og 3 Novbr. 1801. — Afsdøde Fyr-Inspektor Petersen holdt fra Aaret 1800, med den ham egne store Nøjagtighed og Orden, en Journal ved Fyret over de herskende Vinde, Luften og Vejrtilget. Jeg bemærker her, at for 1808 var Resultatet: at der i 146 Dage har været mere og mindre Taage og taaget Luft, og at de vestlige, sydvestlige og nordvestlige Vinde, som de her mest herskende, havde blæst i omtrent 182 Dage, uagtet de østlige Vinde i bemeldte Aar blæste meget oftere og stadigere end i noget af de foregaaende Aar siden 1800.

⁵³⁾ i Bornholmiana 1ste Del.

⁵⁴⁾ i Tillægget til hans Skrift S. 1—7.

Nordøst-Vinde ere de koldeste, men Skove og enligst staaende Træer lide dog egentligt kun af Nordvestvinden.

I Henseende til tørt og fugtigt Vejrlygt, der falder meget afverlende, ere ingen Jagttagelser gjorde, hvorpaa nogle Anførsler kunne grundes. Sjældne ere Forandringer i nogen saadan Grad, at Vegetationen lider synderligen derunder, i det Hele taget, med Undtagelse af de Alger-Græsgange, som paa de udmagrede Havreagre bortvisne, naar tørre Sommer indtræffe.

En tør Laage, paa Bornholm kaldet "Skøræg", er i tørre Sommer temmeligen almindelig.

Endnu maa bemærkes, som en Følge af at Højlyngens Strækning fra N. V. til S. O. deler Landet i to Dele, at Vegetationen om Foraaret begynder paa Østkanten, især i Ewanike Egne, flere Dage — 8 til 10 — tidligere end paa Vestkanten, i Rønne og Hasle, fordi de vestlige Vinde, som da ere de herskende, tabe, standsede af bemeldte Højdestrækning, deres Indflydelse.

Meteorologiske Jagttagelser veed jeg ikke at blive nu holdte af Nogen her i Amtet. "De holdes sikkerligen ikke af Nogen" tilskrev mig en af Landets udmærkede Landbrugere. Nyttigt vilde det være, at nogen Foranstaltning i denne Henseende stete, eller Interesse derfor blev vaakt; f. Ex. ved Landets Efterlægts Selskab.

"Da et Lands Grundvarme er en af de vigtigste Størrelser, der komme i Betragtning blandt de Aarsager, der bestemme dets Frugtbarhed, saa er det ikke uvigtigt at besidde Jagttagelser af dette Slags for ethvert nogenlunde udstrakt Landstrøg". Med denne Bemærkning have Hr. H. C. Ørsted og L. Es-march meddelt, ⁵⁵⁾ at de paa deres Rejse 1819 fandt en fortrinlig beqvem Lejlighed til en saadan Undersøgelse ved tvende Kilder, som ved Boringer fremsprang i en Dybde af mere end 100 Fod under Jordens Overflade. "Vi tro — sige de — at man gjør bedst i at sætte Landets Grundvarme, efter Middeltal, $8\frac{1}{2}$ Grad, efter det hundrededelte Thermometer, eller $6\frac{2}{3}$ Grader efter det Reaumurffe."

⁵⁵⁾ Beretningen for 1819. S. 69—70.

Landets isolerede Leje afbryder i strænge Vintere for lang Tid Forbindelse med den øvrige Verden. I Aaret 1799 havde man, efter Skougaard (S. 181), intet Budskab til Landet fra andre Steder fra December til Mai Maanedes Midte. I Vinteren 1804—5 havde man fra 16de Dec. 1804, da det sidste Skib hjemkom, indtil 29de April 1805, altsaa i over 4 Maanedes neder, ikke mere end een Gang Tidender fra Kjøbenhavn, nemlig ved en Expres, som Amtmandskabet affendte igjennem Skaane. Den afgik fra Rønne den 17de Jan., kom temmeligen snart til Kjøbenhavn og ilede derfra; men vanskelig Tilbagerejse formedelst Vinterens Strængthed, og Expressens derved forarsagede Henliggen i Skaane, forvoldte, at der medgik 60 Dage fra hans Afrejse fra Bornholm, til hans Tilbagekomst den 18de Marts, da han hjembragte Breve og Aviser, men kun til den 25de Jan.

Overgang over Isen fra Bornholm til Skaane finder man at være skeet den 21de Marts 1635, efter Rasn's og Thurahs Optegnelser. Rasn skrev: "1635 den 21de Marts gik David Dick, selv femte, over Isen fra Skaane til Bornholm, hvilket ikke var skeet tilforn udi Mands Minde". Den næste Optegnelse jeg finder om saadan Overgang, er fra 1709, da Amtmand Keetz oversendte sin Tjener til Cimbrishavn i Skaane, for at afhente Tidender. Han afgik, selv anden, den 16de Marts og kom den 19de tilbage fra Skaane.⁵⁶⁾

I den langvarige Vinter 1838 gik en Borger den 9de Marts fra Rønne med et lidet Følge over Isen fra Bornholms Nordkyst til Skaane, og derfra videre til Kjøbenhavn, hvor han ankom den 23de Marts med Breve. Ved hans Afgang fra Bornholm øjnedes intet Sted derfra aadent Vand.⁵⁷⁾

⁵⁶⁾ Døts Minerva 2 Bind 1837 S. 180.

⁵⁷⁾ Handelstid. 1838 Nr. 27.

IV. Hvorledes er Udskiftningen? Ere Jorderne meget udparcellerede? hvilke Følger har det havt? i Henseende til Folkemængde, Dyrkning, Tillæg af Arealer 2c.

Med Fællesskabs Ophævelse, og Udskiftnings Udførelse begyndte man seent, mødte mange Vanskeligheder, og havde langsom Fremgang, saa at endnu saare meget tilbagestaaer. Iblant de Grunde man hørte imod Sagen var, at man ikke vilde vide af at Fællesskab fandt Sted. Bornholm har ikke, som bekjendt, og ovenfor bemærket, Bønderbyer, men Bøndergaardene ligge adspredte; Enhver Gaardmand havde vel, foruden den paa 20 til 30 Eder Land tæt ved og rundt om hans Gaard, liggende Hovedlod, som han brugte aldeles uden noget Fællesskab, flere imellem andre Gaarders Lodder liggende Udlodder, ofte et Antal af indtil 20 ja vel flere, og undertiden liggende i Nabofoagne, ikke sjælden i en Afstand af indtil en halv Mil fra Gaarden selv, hvilke Udlodder Ejeren vel har Ret til at bruge, som han selv vil, men i hvis Brug han dog er afhængig af den Brug hans Naboer, med lige Ret, ville gjøre af deres Lodder, dette er altså en af de skadeligste Arter af Fællesskab. Den Forskjel, der finder Sted imellem dette de facto eksisterende Fællesskab paa Bornholm, og det, som var — førend Forordn. af 23 April 1781 blev udstedt — udbredt næsten overalt i Danmark og tildels endnu eksisterer paa enkelte Steder — bestod i at Beboerne af en By havde deres Jorder, Ager om Ager, beliggende imellem hver andre — paa mange forskjellige Steder, hvoraf fulgte Jordenes Inddeling i Marker, og visse Bedtægter imellem Lodsejere og Driftsmaaden. Bornholmeren brugte derimod sine Lodder, som han tykkedes, og kunde ubehindret indhegne dem om han vilde kunde nedsætte Husmænd eller Udbyggere paa samme, bortmake lægge dem og saaledes øve efter Godtbefindende en Ejendomsret med hvilken en Udskiftnings-Lov og Evangs-Nøgler ansaaes at maatte komme i Strid. Derfor paastod man, at Forordn. af 23 April 1781 ikke kunde finde Anvendelse paa Bornholm. Den vilde medføre, sagde man, at manges Jordbruger kom til at miste, enten ganske eller for Endel, gode opdyrkede Lodde og at saa sætte igjen i Vederlag, og dette ikke endda uden be-

tydelige Udgifter; Landets lokale Bessaffenhed, og den forskjelligte Anvendelse af Bøndergaardenes Jordlodder, som Eng, Bygjerder, fjerntliggende uopdyrkede Havrejorder, forskaffe Brugerne ulige Fordele, der, ved sammes Fordeling efter en lovbestemt Udfisktningsplan, næppe vilde kunde tages tilstrækkelig i Betragtning, men fremfor Alt vilde de Skovparter, som i nogle af Sognene findes beliggende enten paa Hovedlodderne eller paa Udlodderne, og paa hvilke Ejerne sætte megen Pris, frembyde de største Vanskeligheder. Selv Udfisktning af Skov mod Skov, hvor denne lod sig nogenlunde iværksætte, vilde ofte vække Misnøje. Fra saadan Synspunkter ansaae man Vedhængen ved de gamle Ejendomme af adspredte Lodder nødvendig, og nærede Uvillie mod Udfisktning. Under min Embedsførelse som Amtmand, fra Maj 1804, maatte naturligvis en saa vigtig Sag for et Amts Velstand som Landbrugets Forbedring, der er saa afhængigt af hine Udlodders Samling ved Udfisktning, blive en vigtig Gjenstand for Omtænkning og Forsorg; det af mig stiftede bornholmske Efterslægts-Selskab kunde indvirke paa at faa de da herskende Ideer, der begrundede Bornholmernes da almindelige Uvillie imod Udfisktning, berigtigede, og en af Selskabets Medlemmer, da værende Sognepræst til Ny Larsker og Bester Marie, den siden afdøde Hædersmand Christian Fog, skrev en Afhandling herom, hvori han udviklede hvorledes "Udfisktning, Fællesskabs Ophævelse, er en væsentlig Betingelse for et forbedret Agerbrug."⁸⁹) Jeg indhentede Oplysninger og Betænkninger fra By- og Herredsfogderne. Plan for de store Strækninger af øde Lands, Udmarkernes, bedre Benyttelse maatte tillige komme under Overvejelse.

Jeg var færdig med at kunne indgaa til Rentekammeret med en Forestilling om Sagen, da Krigen begyndte, og mangehaande paatrængende Forretninger, der bleve dens Følger, gjorde Krav paa min hele Tid, og lagde Hindringer for Fredens Sysler. Tolv lange Aar hermandt nu førend Udfisktnings Arbejder begyndte, nemlig ved et af Landets mindre Sogne, Poulsker.

Bornholm og Christiansø havde faaet en midlertidig militær

⁸⁹) Denne Afhandling blev trykt i de af det bornholmske Selskab for Efterslægten udgivne Samlinger, 3die Hefte S. 220 o. f.

Overbestyrelse; en Gouvernør var bleven ansat, med Adjutanter. Jeg, der fandt mig ved Omstændighederne beføjet til at ansøge at blive forløvet fra Amtsmændsposten, hvis Virksomhed var lammet, og efter min Ansøgelse var bleven overflødig, bevilgedes Forløvelse under 1 Febr. 1809, og saalænge Krigstiden varede blev ingen virkelig Amtmand ansat; men en konstitueret.

Gouvernementet, som udstrakte sin Virksomhed til rene civile Sager, vilde ogsaa vise Omsorg for Udsiftningsvæsenet, og Agerbrugets Forbedring. Det indgav en Forestilling til Kongen om, hvorledes Landets ufuldstændige Matrikul, ligesom Mangel af Opmaalning skulde være Aarsag til Skatternes højest ulige Fordeeling, og at Vejledning til bedre Agerdykningsmaade maaske snart kunde bringe de fattigere Bønder til Velstand. I Anledning heraf befalede Kongen under 24 Sept. 1809 Rentekammeret at indkomme med Forestilling om hvad i den Henseende kunde foretages, og hvorledes de angivne Mangler bedst, lettest og hurtigst vilde være at afhjælpe. En anden Forestilling fra Gouvernementet angik, at der paa Den skulde være betydelige Skatterestancer, der stedse vorede, hvorfor foresloges, at en Kommission maatte om denne Gjenstand nedsættes. Rentekammeret fik under 19 Okt. 1809 kongelig Befaling om ogsaa herover at afgive Betænkning. Rentekammeret udbad sig under 11 Novbr. kongelig Tilladelse til at udsætte disse Betænkningers Afgivelse indtil nogle fra den Gang konstituerede Amtmand Jespersen i denne Henseende forlangte Oplysninger vare erholdte; og saadan Udsættelse blev under 26 Jan. 1810 tilstaaet.

Da Amtmandskabet havde givet de fornødne Oplysninger foredrog Rentekammeret Sagen for Kongen, hvorefter, i Overensstemmelse med den af Kammeret under 13 Marts gjorte Indstilling, blev under 20 s. M. givet den kongelige Resolution: "at den ny Matrikulering paa Bornholm skulde foretages, saasnart de da værende Hindringer, ved Forandring af Konjunkturerne, vare bortryddede, og i Særdeleshed saasnart en stadig og sikker Samfærdsel imellem Sjælland og Bornholm var tilvejebragt" — samt at — "med denne Matrikulering tillige Landets Udsifting, og en fordelagtigere Anvendelse af Udmærksjorderne skulde sættes i Forbindelse. Imidlertid skulde det paaligge Rentekam-

meret at træffe alle nødvendige Forberedelser; saaledes at Matrikulerings Arbejde uden Opsættelse kunde paabegyndes, saasnart Tidsomstændighederne tillade det."

1816 under 6 Februar tilfrev Rentekammeret Amtmand Jespersen, at der nu ikke længere Noget kunde være til Hinder for, at foretage Matrikulerings Arbejde paa Bornholm, samt meddelte ham foreløbigen Efterretning om den Fremgangsmaade, der blev at følge; under 9 April næstefter anordnede Kammeret det end videre Fornødne, samt tilmældte ham, hvilke Landinspektører og Landmaalere vare beordrede at udføre Matrikulerings Arbejdet, for saavidt de tilværende Kaarters Prøve og Berigtigelse, og de ny nødvendige Opmaalinger angaaer. Disse Mænd vare Kaptain og Landinspektør Pedersen, Lieutenant og Landinspektør Petersen, Landinspektør F. Møller, Lieutenanterne og Landmaalerne Lyders, F. C. Schmidt, Ibsen, Koefoed, Landmaalerne Juel, Grandjean, Hans Kahlf, Jeremias Lund, Niels Olsen. Førstnævnte skulde bestyre Forretningen, bestemme Ordenen, og tildele Enhver sit Arbejde. (Ibsen og Koefoed kom ikke til Landet.)

Medens disse nu var beskæftigede med de dem overdragne Arbejder, sendte Amtmanden ved Skriv. af 29 Sept. 1817 til Rentekammeret 17 ligelydende Ansøgninger, en for hvert af Landets Sogne, undertegnede af flere eller færre af Sognets Beboere. Sammes Indhold var, at der, efterat Matrikulerings Arbejdet var begyndt, næredes mere og mere Ønsket om, at Jordernes Udskiftning maatte sættes i Forbindelse dermed, for at Jordbrugernes mange og vidt adspredte Smaalodder kunde samles, men da Supplikanterne formeente, at Udskiftningen paa Bornholm ikke kunde betragtes aldeles som i Danmarks øvrige Provindser, efterdi saavel Landets naturlige Situationer, som der der almindeligen indførte Landbrug havde Særegenheder, og der desuden blandt Bornholmerne gaves Mange, som ikke kunde fatte, hvorvidt en saadan Udskiftning kunde foretages, uden at medføre Tab for Nogle af de Paagjældende, og derfor ængstedes ved Tanken om en Forandring, anholdt de om, at en Kommission af nogle med Landet bekendte Mænd maatte anordnes, for at undersøge, om Udskiftning paa Bornholm, uagtet Landets Sær-

egenheder, var mulig, og i saa Fald at foreslaa de Regler og Bestemmelser samme maatte underkastes. Disse Ansøgninger, der vare Amtmanden tilstillede fra Sognepræsterne, vare opstaaede derved, at Enkelte af hvert Sogns Beboere havde, for at fremme Sagen, sendt Stedets Sognepræst et Exemplar med Anmodning at forelægge Sogneboerne samme, for at de, som deri vare enige, kunde undertegne deres Navne. Amtmanden bemærkede: at efter Bøndergaardenes Beliggenhed vilde Udskiftning ikke medføre de Vanskeligheder som andre Steder, hvor hele Byer skulde udflyttes, og at den derfor ufejlbarligen vilde være at udføre. Saavidt han havde erfaret troede han dog, at det var Indvaanernes Ønske, at ikke en almindelig Udskiftning skulde finde Sted, men alene at erholde et Slags Magelæg eller Udskiftning af de mange næsten fra enhver Gaard i temmelig Afstand henziggende Udlodder, eller af saa kaldte Havrejorder. Hvorledes dette bedst kunde skee, forment han, at skulde være Gjenstand for den ansøgte Kommissions Forslag og Underhandlinger, og til at indtræde i denne Kommission foreslog han adskillige Mænd, foruden Major og Landinspektør Pedersen, der, saavidt han vidste, havde foranlediget de ovenmeldte Ansøgninger; i øvrigt tilstillede han Kammeret tillige nogle Ansøgninger fra fem forskellige Sogne, underskrevne af en stor Del af disse Sognes Beboere, som erklærede sig imod den ansøgte Kommissions Medfættelse, og bade sig fritagne for nogen befalet Udskiftning af deres Jorder, hvilke de vilde beholde såaledes som de fra Alders Tid havde ligget til deres Gaarde. Som Grund for dette var tilbels i Ansøgningerne anført, at Udskiftninger vilde være Bønderne til Tab, opvække Misnøje og Uenighed blandt dem, samt desuden paaføre dem en byrdefuld Udgift.

Rentekammeret svarede under 20 Dec. 1817, at da der ikke kunde være grundet Aarsag til at omtvile, at Udskiftning af Jordfællesskab, for saavidt den paa Bornholm fandt Sted, vilde vise sig af lige saa gavnlig Virkning der, som den allerede længe havde viist sig i det øvrige Danmark, og man ej heller skjønnede, at Landets særegne Bessaffenhed vilde gjøre Udskiftningerne der vanskeligere end andensheds, fandt Kammeret ikke Anledning til at andrage for Kongen om den foreslaaede Kommissions Nedsæt-

telse, men Amtmanden anmodedes om at søge saavidt muligt at opmuntre Indvaanerne til at benytte den Lejlighed, som Matrikulerings Arbejdet gav dem til, ved Hjælp af de Kopier af de optagne Kaarter, som med paategnede Matrikulerings Tarationer kunde for en billig Betaling have, og af den Mængde duelige Landinspektører og Landmaalere, som arbejdede derved, at faa deres Jorder lettere, og med en ringere Bekostning end ellers vilde være muligt, udfisktede, hvilket efter Forordn. af 23 April 1781 ikke kunde nægtes nogen Lodsejer i Fælliget, som saaledes ønskede at udfisktes. Fremdeles anmodedes Amtmanden om, til Udfisktingernes Fremme, naar samme af Nogen blev forlangt, at bringe to, eller om fornødent eragtedes, flere kyndige Landmænd i Forslag, som kunde beskikkes til Landvæsens Kommissarier i Bornholms Amt.

Af hine Ansøgninger, som fra Amtmanden vare sendte Rentekammeret, og af samme besvarede saaledes som anført, var ogsaa et Exemplar sendt Hans Majestæt Kongen, der under 7 Febr. 1818 gav Rentekammeret Befaling, at afgive Betænkning, om det ikke efter Bedkommendes Dnsse kunde overdrages til en Kommission at undersøge, og gjøre Forslag om, hvorledes Udfiskting bedst kunde iværksættes, med Hensyn til Landets særegne Lokalteter, og den hidtil brugelige Agerdykningsmaade.

Paa hin Skrivelse fra Rentekammeret til Amtmand Jespersen svarede han under 29 Maj 1818; hvorledes han troede at Bønderne vel vilde attraa Udfiskting, naar de kunde bringes til at indsee, at derved alene tilsigtedes deres eget Vel, og at det vilde være godt, at der først blev lagt Plan til et enkelt Sogns Udfiskting, hvortil han foreslog Poulsker Sogn, dels fordi han haabede bedst at kunne virke paa sammes Beboere, hvis Herredsfoged han i noget over 20 Aar havde været, dels fordi Præsten sammesteds havde ytret Dnsse om Udfiskting, og som Indsødt ogsaa bedst kunde gjøre Bønderne Nytten deraf indlysende, foruden at Sognet er et af de mindre i Amtet, og der ej findes Skov eller vanskeligt Terrain.

Ikke længe derefter indsendte Amtmanden en Ansøgning fra endel af benævnte Sogns Beboere om Udfiskting, og om at

bevilges enten Fritagelse for Udgift derpaa, eller Løttelse i Bekostningerne.

Kammeret tillod, i Forventning af kongelig Approbation, og for at fremme Sagen, at Poulsker Sogns Beboere maatte erholde deres Jorder udfæstede for halv Betaling, samt Kopi af Matrikulerings Kaartet, med paategnet Taxation af Jorderne, imod derfor kun at erlægge Kopierings Omkostningerne.

Efterat Kammeret derpaa, i kongl. Befaling af 26 Dec. 1818 havde faaet Erindring om hin Betænkning, og havde afgivet samme, sandt dets Indstilling kongelig Approbation i Resolution af 24 April 1819 (kommuniceret Amtmanden d. 8 Maj næstefter) saa lydende: "Efter hvad Bort Rentekammer heri allerunderd. har fremsat, bifalde Vi allernaad. at for det første Mægelægninger af Jorderne i Poulsker Sogn paa Bornholm maa forsøges iverksat, ligesom Vi og allernaadigst approbere den af Kammeret truffne Foranstaltning, at Halvdelen af de hertil medgaaede Omkostninger afholdes af Vor Kasse, og at Kopi af Matrikulerings Kaartet med paategnet Taxation udleveres Bedkommende, alene imod Betaling af Kopierings Omkostningerne. Men derhos ville Vi allernaadigst have Bort Rentekammer paalagt, saa meget som muligt i Almindelighed at søge fremmet frivillige Overenskomster imellem Bornholms Beboere om Mægelægningen af deres Udlodder, eller saa kaldte Havrejorder, til hvilken Ende ogsaa andre Sogne end Poulsker Sogn kunde meddeles Kopi af Matrikuleringskaartet paa samme Vilkaar, som for sidstnævnte Sogn ere bestemte. Og da det til Hensigtens Opnaaelse vil være af megen Nytte, at en Landvæsens Kommission, bestaaende af saadanne Mænd, om hvilke man med Visshed kunde antage, at de med Iver og Sagkundskab ville fremme det tilsigtede Øjemed, anordnes for Bornholm, saa ville vi allern. have Kammeret paalagt, herom snarest muligt at nedlægge allerund. Forslag."

Dette sidste Skæte under 8 Jan. 1820, hvorpaa, ved kongl. Resolution af 17 f. M., blev bifaldet: at Major G. M. Koefoed, Rancelliraad Peder Jespersen, og Inspektøren ved Frederiks Stenbrud, Kammeraad og Landinspektør Genning Petersen maatte antages til Landvæsens Kommissærer paa Bornholm.

Af disse bøde i det følgende Aar den førstnævnte; og da Amtmanden formeente, at i hans Sted ingen ny Landvæsens Kommissar for det første behøvedes, overlod Kammeret ham, naar han i sin Tid maatte finde en Tredie igjen nødvendig, at bringe en saadan i Forslag.

Hvad Poulsker Sogns Udskiftning angaaer, da vare nogle særegne Bæmskeligheder Følger af at en planmæssig Udskiftning var noget Nyt og Uvant for Bornholmerne, som i Almindelighed ikke kunde tilbageholde Betænskeligheder, Indsigelser og nogen Uvillie. Derfor maa jeg her noget opholde mig ved denne Sag. Udskiftningens Udførelse overdroges den ovennævnte Major og Landinspektør Pedersen, en Mand der med Ovelse i saadanne Forretninger i andre danske Provindser, og med samvittighedsfuld Opfyldelse af Kaldspligt forbandt en prisværdig Aand for Alt hvad der var Almeengavnligt. Under 22 Sept. 1819 blev nu et Landvæsensmøde holdt, hvorved det eenstemmigen blev antaget, at den af ham med Hensyn paa Matrikulering foretagne Bonitering af Sognets Jorder, ligeledes skulde lægges til Grund for Udskiftningen eller Mægelægningen. Da Major Pedersen dernæst æskede Sogneeskjellene saavel for Poulsker Sogn, som for Landets øvrige Sogne, og for Herrederne, blev i denne Henseende et Møde holdt den 28 næstefter, til hvilket samtlige Herredsfogeder, Sognepræster, Sandemand og to af de kyndigste Mænd for hvert Sogn vare indkaldte. Nogle af Sognepræsterne udebleve, (hvilket de vist nok ikke burde have gjort) og underskrev altsaa ikke de Bestemmelser, som ved dette Møde vedtoges. Den 19 Okt. indsendte Amtmanden Forretningen med tilhørende Kaarter og Vilag til Kammeret, og forespurgte, om ved det Passerede var Noget at forandre eller tillægge. Fra Kammerets Side var intet at erindre, men det holdt sig forpligtet til at indlede under 13 Nov. 1819 en Brevverling med Kancelliet over Sagen, nemlig om de fra Mødet udeblevne Præster kunde, som Amtmanden formeente, ansees for at have bifaldt Forhandlingerne. Kancelliets Svar under 15 Maj 1821 indeholdt, at det intet havde imod de om Eskjellene vedtagne Bestemmelser, og at Grunden til at Sagen saalænge havde henstaaet uafgjort, var at Kaartene vare forkomne, og ny havde siden

maattet forskaffes. Kammeret meddelte Amtmanden under 26 s. M. saavel dets eget som Kancelliets Svar, og nu (efterat tre Aar vare henrundne siden Amtmanden foreslog dette lidet Sogns Udsiftning) var den ommeldte Hindring for Fremgangen eller Udførelsen, som havde beroet paa Svaret, hævet.

Den 9 Okt. 1821 blev et nyt Landvæsens Kommissionsmøde holdt, for at faa det Fornødne bestemt med nogle til Poulsker Sogn grændsende Jorder af andre Sogne, Markeskjellenes Regulering m. M. og Major Pedersen fortsatte derefter sit Arbejde indtil han d. 2 Okt. 1822 indmeldte, at være færdig med Magelægningen af Poulsker Sogn. I Landvæsens Kommissions Møder d. 10, 11, 12 Okt. bleve nu Kaarterne fremlagte, ligesom de gjorde Forandringer i Forvejen vare blevne anfsuelige for Enhver af Jordbrugerne, ved Affætning paa Markerne. Ved disse Møder erklærede vel Nogle sig utilfredse med Magelægningen, men de Fleste af disse samtykkede dog deri, efterat deres Klager nærmere vare igjennemgaaede, imod at der i Henseende til de dem tildelte Jordlodder foretoges nogle smaa Forandringer. Enkelte derimod vedbleve dog, Landvæsens Kommissions Bestræbelser uagtet, at nægte deres Samtykke, tildels uden at opgive nogensomhelst Grund derfor, i det de blot erklærede, at de vilde beholde deres Jorder som de vare førend Magelægningen. Paa Eidsnævntes Indsigelser fandt Landvæsens Kommissionen derfor ikke at kunne agte. De for de Førstnævnte gjorde Berigtigelser bleve ikke strax iwerksatte af Major Pedersen, dels, som han angav, formedelst hans Svagelighed, dels formedelst hans Beskæftigelse med Matrikulerings Arbejdet. De bleve derfor først foretagne i Foraaret 1823, og derefter holdtes et nyt Landvæsens Kommissions Møde d. 16 og 17 April s. A., i hvilket nu Jordbrugerne, paa fire nær, erklærede sig tilfredse; men da disse fire paa ingen Maade vare at formaa til noget Samtykke, blev Forordningen af 23 April 1781 § 29 at følge, nemlig at Undersøgelse af Sagen maatte skee af en Landinspektør; men da dette vilde være forbundet med Vidtløftigheder, og Udsiftningen ellers maatte ansees i det Hele tilendebragt, forelagde Kommissionen dem, om de maatte være villige til, under Forbeholdenhed af deres formeentlige Ret, at modtage

de for dem affatte Lodder til Afbenyttelse indtil videre. Dog ej heller herpaa vilde de indlade sig. Uagtet Sognets Udskiftning saaledes ikke kunde siges at være fuldført, antog Landvæsens Kommissionen, for hvilken det Spørgsmaal var fremsat, om Sognets Jordbrugere maatte benytte Jordlodderne, saaledes som disse af Major Pedersen vare affatte, dog i dens herom affagte Eragtning, at burde tillade dette, efter samtlige forhaanden værende Omstændigheder og i Særdeleshed den, at det vilde have givet Anledning til almindelig Uenighed iblandt Bønderne, om man vilde have henviist dem til deres gamle Avlsbrug, og deres forrige Jorder. En anden Omstændighed ved dette Sogns Udskiftning forvoldte ogsaa nogen Uejlighed. Major Pedersen havde nemlig, ved sin i Aastedsrådet i Okt. 1822 fremlagde Plan, faaet to Jordlodder ansatte, som han tænkte sig til Sognets almindelige Bedste i Tiden, saasom til en Skolelob og en Jordemoderlod. Han havde nemlig eftermaalt alle gamle Beje i Sognet ikke alene særskilt over hver Gaards Jorder, men og særskilt over ethvert tareret Stykke i Gaardens Jord, Bejenes Bredde beregnet til sex Allen, og dernæst de ny Beje. Ved hans brugte Fremgangsmaade var saaledes udkommet i Alt $8\frac{1}{4}$ Td. Land geometrisk Maal, eller omtrent 3 Td. Land til Tarten 24, i to Lodder, den ene paa $1\frac{1}{4}$ Td., den anden paa $1\frac{3}{4}$ Td. Land boniteret Jord. Her fandt Uvillien Anledning til Klager, som indløbe fra flere Lodsejere, der vare utilfredse med at saadanne Jorder, som kaldtes Overskudsjorder, vare affatte; derved foraaarsagedes en ny Forretning, som blev udført af Kammeraad og Landinspektør Petersen, hvorved de vedkommende Lodsejere fik deres Andel i Overskudsjorderne udlagt enten i disse selv, eller ved Magelæg af Jord fra deres Naboers Lodder.

Efterat saaledes de saa kaldte Overskudsjorder vare igjen fordelte og udlagte til Jordbrugerne⁵⁹⁾ stadfæstede Rentekam-

⁵⁹⁾ I en udførlig Skrivelse fra Major Pedersen, af 20 Marts 1824 havde han udviklet Sagens Omstændigheder, og efter en kongelig Befaling af 27 Sept. 1825 havde Kammeret under 17 Jan. 1826 afgivet Oplysning herom.

meret under 15 Febr. 1825 Udsiftningen, som fuldbragt, og anmodede Amtmanden om, i Anledning af to Løbsejeres vedblevne Klager, at tilkjendegive dem, at Kammeret ikke kunde indlade sig paa deres Andragender, men at man, dersom de formeente at dem var tillagt mindre Jord i deres Lødder end dem efter Maal og Tægt kunde tilkomme, vilde, paa deres nærmere Begjering derom, foranstalte Udsiftningen undersøgt ved en anden Landinspektør.

Endnu maa jeg angaaende dette Sogns Udsiftning bemærke, at det Kongl. Danske Rancelli havde under 26 April 1825 tilkjendegivet Stiftsøvrigheden over Sjellands Stift, at det intet havde imod, at samme bemyndigede Amtmand Jespersen og den da paa Bornholm konstituerede Provst, til paa Stiftsøvrighedens Begjæring at approbere Poulsker Sogns Udsiftning, for saavidt det benificerede Gods angik.

Ved en anden Rancelli: Skriv. af 28 April 1827 approberedes, at det Stykke Jord, som efter ovennævnte Forklaring tilkom det benificerede Gods, maatte sælges, og Kjøbesummen for Sognets Præstegaards og Degnekalds Andele gjøres frugtbringende til Fordel for Benificiarierne, for saavidt de ikke medgaa til at dække Udgifterne i Anledning af Præstegaardens og Degneggaardens Jorders Udsiftning.

Den lange Tid, der var forløbet med dette lidet Sogns med de forklarede Vanskeligheder forbundne Udsiftnings- Arbejder, indvirkede ikke fordelagtigt paa de herskende Ideer om hvorvidt Forordn. af 23 April 1781 angaaende Jordsællesskabs Ophævelse, med flere Foranstaltninger til Landvæsenets Forbedring i Danmark kunde være anvendelig paa Bornholm, eller om Dens lokale Besskaffenhed maatte kræve en anden end den der foreskrevne Fremgangsmaade, og om da nogen ny Anordning i saa Henseende for Bornholm i Særdeleshed maatte være fornøden.

Amtmand Jespersen var af Rentekammeret tilskrevet om at indhente de paa Bornholm værende Landvæsens-Kommissariers og Landinspektørers Erklæringer, og ved sammes Indsendelse tillige afgive sin Erklæring over Sagen.

Disse modtoges i Begyndelsen af Aaret 1827 af Rentekammeret, som nu først ansaae sig istand til at efterkomme en i Re-

friptet af 8 Aug. 1826 erholdt kongl. Befaling om at oplyse hvorvidt Udfistningen paa Bornholm var fremmet, og naar den kunde ventes tilendebragt. Ved at foredrage Hans Majestæt Hovedindholdet af fornævnte Oplysninger bemærkede samme, hvad Matrikulerings-Kommissionen ved en anden Lejlighed, nemlig efter en paa Matrikuleringsvæsenets Vegne paa Bornholm i Aaret 1824 foretagen Rejse, havde ytret om Udfistningen samme: steds, hvormed Kommissionen havde havt for Hje den ovenfor nævnte kongelige Befaling af 20 Marts 1810, om at Landets Udfistning skulde sættes i Forbindelse med dets Matrikulering.

Nogle, og blandt dem Amtmanden, antog at der intet Fællesskab fandt Sted, og fremkom med de ovenfor angivne Omstændigheder, der skulde gjøre Anvendelse af Forordningen af 23 April 1781 paa Bornholm uanvendelig, og dette saa meget mere som denne Lovgivning forudsætter en anden Beskaffenhed af Jordejendommen end den der finder Sted paa Bornholm, i det den antager Fællesskab, som absolut tilværende, og undtager indhegnede Jorder fra Udfistningen; derimod antoges, at Magelæg af Udlodderne kunde udføres, hvor Forening derom mellem Bedkommende maatte være let at træffe, altsaa naar det fandtes gjensidigen fordelagtigt, dog, tilføiede Amtmanden, saaledes at de Lodsejere, hvis Jorder grændsede op til deres, imellem hvilke Forening om Magelæg blev truffet, skulde være forpligtede til, hvor det ansaaes nødvendigt, at lade deres Jorder gaa ind med under Magelægget, for at dette kunde i det Hele blive saa fordelagtigt som muligt, og saaledes formeentes det rigtigst, at særskilte Bestemmelser bleve fastsatte angaaende den foreslagne Magelægning, og at det Fornødne herom derefter paa en eller anden Maade blev kundgjort. Andre, og deriblandt Matrikulerings-Kommissionen, fik den modsatte Anskuelse gjort gjældende, til den overordentlige Gavn for Landet, der er bleven dens Følge. Udfistning, saaledes som Forordningen 23 April 1781 paabyder den, kan og bør finde Sted paa Bornholm, ytrede de med følgende Bemærkninger. Paa Bornholm findes vel intet saadant Fællesskab, som var almindeligt i Danmark, da Anordningen udkom, men der er dog i Virkeligheden Fællesskab, thi Udlodderne ligge adspredte paa mange forskjellige Steder, og imellem hverandre,

faa at nogen fri Afbenyttelse af samme ej kan skee. Hoved-
 hensigten med al Udskiftning, at faa de adspredte Jordlodder
 samlede, og derved at erholde en Andre aldeles udelukkende fri
 Benyttelse for dem, kan altsaa paa Bornholm ligesaa fuldt op-
 naaes, som andensheds, men dette lader sig alene skee ved Udskift-
 ning, ej ved Magelægning; thi overlades alt til frivillige For-
 eninger imellem Vedkommende selv, kan næsten intet ventes gjort
 for Eagens Fremme, og dog udfordres det, tildels af Jordernes
 Beliggenhed, følgende flette Agerbrug, at en Forandring til
 Landets Opkomst maa foregaa, og de Banskkeligheder, som Dens
 lokale Beskaffenhed kunde synes at lægge i Vejen for en alminde-
 lig Udskiftning, maatte ved nærmere Betragtning for det meste
 bortfalde, eller dog letteligen ville kunne hæves. Skovene, der
 vilde frembyde de største Banskkeligheder, kunde ved Udskiftningen
 tilbeles dem, som allerede vare Ejere af samme, eller og udskiftes
 mod anden Skov, i alt Fald kunne der ogsaa fastsættes egne
 Bestemmelser om hvorledes ved Udskiftningen skulde forholdes med
 Skovene, og i den Henseende foreslog Matrifulerings-Kommissionen,
 at saadanne Stykker Skov eller Krat, som ikke indeholde mere
 end to Skjepper Land eller 3,500 Qvadr. Alen, ikke bleve tagne
 i Betragtning, men komme med ind under Udskiftningen som
 Ager og Eng, dog i Mangel af Overenskomst om Trærnes
 Afstaaelse, at disse inden en vis Tid, f. Ex. inden to Aar,
 maatte være borttagne. Skovparter paa to Skjepper Land og
 derover maatte derimod vedblive at tilhøre den nuværende Ejer,
 men deres Grændser ville blive nærmere at bestemme for Ind-
 hegningens Skyld, og Grunden maatte beregnes som Udlæg for
 den der fik Skoven, og maatte den, paa hvis Lod denne laa, i
 Overensstemmelse med Hegns Anordningerne, være forpligtet til
 halv Deltagelse i Skovens Indhegning. I Henseende til Ud-
 gang for Ejerne til saadanne, paa Andres Lodder liggende, Skov-
 stykker vilde det fornødne være at iagttage i Udskiftningen, men
 i øvrigt paatvies det ikke, at de Ubequemmeligheder, som med
 Hensyn til Skovene endnu efter Udskiftningen muligt kunde
 vedblive for Vedkommende, snart vilde udjævnes ved Ombytning
 eller Salg imellem de respektive Vedkommende.

Efter at Rentekammeret havde foredraget. Kongen samtlige Omstændigheder, og indstillet adskillige Begunstigelser for dem af Børnholms Indvaanere, der maatte ønske deres Jorder samlede, blev Indstillingen ved kongel. Resolution af 30 Maj 1832 approberet, og i Forbindelse dermed er Plakaten af samme Dato udstædt, hvis Bigtighed i Landets Kulturhistorie allerede har viist sig, hvorfor den her optages: "Vi have allernaadigst taget under Overvejelse, hvorledes Agerbruget paa vort Land Bornholm kunde være at fremme og Indbyggernes Velstand derved befordres. Ligesom vi til den Ende have besluttet at see det Fællesskab, der nu finder Sted med Hensyn til de saa kaldte Udmarksjorder, mellem os som Ejer, og Bornholms Indvaanere som Brugere, hævet paa den Maade, at de Sidstnævnte saa fuldkommen Erstatning for den dem tilkommende Brugsret til Græsning og Lyngslet, ved at erholde et dertil svarende Areal udlagt til Afbenyttelse i sin Tid som Ejendom, saaledes have vi tillige henvendt vor Opmærksomhed paa Bortryddelsen af de Hindringer, som den adspredte Beliggenhed paa mange forskjellige Steder af de enkelte Lodsejeres Jorder lægge i Vejen for et velordnet Landbrug. Det er desaaarsag Vort Villie, at det skal staa i enhver Lodsejers Magt at forlange sine samtlige Jorder — derunder indbefattede saavel Indlodden som Udlodderne — samlede i Overensstemmelse med Forordningen af 23 April 1781 og sildigere, dermed i Forbindelse staaende, Anordninger, paa et Sted, eller hvor dette ikke er muligt paa to, eller højst tre Steder, saaledes at de andre Lodsejere i Sognet ikke kunne modsætte sig saadant, men, skjønt de selv maatte ønske at beholde Sognets øvrige Jorder paa den Maade, hvorpaa de hidtil have besiddet samme, skulle være forpligtede at deltage i Omkostningerne ved de til Opnaaelsen af det omhandlede Djemed fornødne Foranstaltninger. Imidlertid er det, til Beboernes Bedste, vort landsfaderlige Ønske, at Djemedet vorder opnaaet saa almindeligen som muligt, og at i Særdeleshed alle et Sogns Lodsejere forenes om at attraa de dertil nødvendige Foranstaltninger udførte. Vi forvente derfor allernaadigst, at samtlige Vore Undersaatter paa Vort Land Bornholm lade sig denne for deres eget Vel vigtige Sags Fremme være magtpaaliggende. Og ville Vi, for saa meget som

muligt at bidrage hertil, have de Lodsejere paa bemeldte Bort Land, der begjære at erholde deres Jorder samlede paa den ved ovennævnte Anordninger foreskrevne Maade, tilstaaede følgende Begunstigelser, nemlig: 1. at dem maa udleveres de fornødne Kopier af de til Brug ved Matrifukeringen optagne Kaart, dog uden paaregnet Taxation, alene mod Betaling af de sædvanlige Kopierings- Omkostninger; 2. at Halvdelen af de øvrige Udgifter i den omhandlede Henseende maa udredes af vor Kasse for deres Vedkommende, der mælde sig med den ovennævnte Begjæring inden Udløbet af tre Aar; 3. at de paagjældende Lodsejere, naar de, efter at deres Jorder ere paa foransførte Maade blevne samlede, indhegne deres Lodder, erholde den Os sammesteds tilkommende Jagtret, dog først fra Udløbet af den Tid til hvilken bemældte Jagtret nu er bortforpagtet, altsaa fra d. 22. Sept. 1837; og 4. at i de saa Tilfælde, hvor Gaardes Udflytning i den her omspurgte Anledning maatte blive nødvendig, Vedkommende, sem dertil erklære sig villige, maa af vor Kasse udbetales en Flytningshjælp af 12 Rbdl. Sølv for hvert Fag Stuehuus, og 6 Rbdl. Sølv for hvert Fag Udhuus."

Hvorledes Udflytningen fra denne Tid af har havt god Fremgang, og hvorvidt den i det Hele er fremmet, samt ved hvilke Landinspektører udført, vises i følgende fognevis hensatte forte Oversigt:

I. Vester Herred.

1. Knudske Sogn. Beboerne ansøgte i Aaret 1834 om Udflytningens Udførelse, og Landinspektør Balslev begyndte dermed i Aaret 1837.
2. Nyke Sogn. Ifølge Rentekamr. Skr. 22 Marts 1834 er Arbejdet i Aarene 1836 og 1837, udført ved Landinspektør, Krigsassessor Genckell. Gaardene havde deres Jorder adspredte paa 3 til 18 Steder. Resultatet af Udflytningen er at 28 Gaarde fik deres Jorder hver i en samlet Lod, 17 i en Hovedlod og een Udlod, og to i en Hovedlod og to Udlodder. De til Husmændene bortfæstede Jorder vare særskilt udlagte, og Enkelte fik en fralliggende Skovlod. Ved Landvæsens Kom-

missions: Møder d. 15 og 16 Okt. 1838 sluttedes Udskiftningen.

3. Vestermarie Sogn. Ifølge Rentekamr. Resol. af 23 Sept. 1837 blev Udskiftningens Udførelse overdraget bemældte Landinspektør Zentzell, som i Slutningen af Aaret 1838 begyndte Arbejdet.
4. Nylarsker Sogn. Efter Rentekamr. Resol. 16 Juni 1838 blev Landinspektør Balslev overdraget at udføre Udskiftningen, efterat ved Kongl. Resol. af 22 Maj var bevilget, at Jordbrugerne maatte nyde Godt af de ved Plak. 30 Maj 1832 tilfagte Begunstigelser.

II. Sønder Herred.

5. Naker Sogn. Udskiftning blev ifølge Rentekammer Resol. af 28 Febr. 1833 begyndt ved Landinspektør Gastrup, og udførtes kun for nogle enkelte Gaarde og Gaardslodder i nordøstre Del af Sognet, nemlig Skovgaarden eller 6 S. G., Lykkesgaarden eller 6 B. G., to Eibygaarde, nemlig 7 og 8 B. G., en Parcel af 6 B., en Parcel af 24 B. og nogle Udbyggerlodder. Efter at en Delingsplan d. 29 Juni 1836 var lagt, blev Udskiftningsforretningen sluttet ved Sønder Herreds Ting d. 23 Aug. s. a. Hartforntet udgjorde 369 Edr. 2 Skpr. Sognets Udskiftnings Fortsættelse blev ved Rentekammerets Resol. 28 Maj 1836 overdraget Landinspektør Johansen.
6. Pedersker Sogn. Udskiftning ifølge Rentekammerets Resol. 23 Febr. 1833 udført ved Landinspektør Gastrup. En Delingsplan blev forfattet 29 Aug. 1833 og et Tillæg til samme d. 4 Sept. 1835. Tre Husmænd blev anvist Bygningshjælp, nemlig 72, 66, og 54 Rbd. i alt 192 Rbd.
7. Poulsker Sogn. Udskiftning udført ved afdøde Major og Landinspektør Pedersen, saaledes som i det Foregaaende er forklaret, begyndte i Sept. 1819, sluttedes 1825.
8. Bolsker Sogn. Udskiftningen blev, ifølge Rentekammerets Ordre 25 Juli 1835, begyndt ved Landinspektør Johansen, og af ham 1836 sluttet. Bygningshjælp tilstodes 4 Land:

brugere; nemlig to hver 66 Rbd., een 72, og een 84 Rbd., i alt 288 Rbd.

III. Øster Herred.

9. Ibsker Sogn. Udfikstningen udført ved Landinspektør Balslev, som 1832 begyndte samme, og fik den tilendebragt d. 12 April 1835. 7, 8, 9, 10, 11 S. og 8 B. drives af Borgere i Ewanike, som Stæle. Disse og nogle Parceller udgjorde derfor et "Ejer:Laug" med Ewanike Kjøbstad.
10. Østermarie Sogn. Efter Rentekammerets Resol. 25 Maj 1833 er Udfikstningen udført ved Landinspektør Balslev. Udfikstnings Forretningen sluttedes i Aaret 1837. Jordbrugerne i Aløse, nordvestligt i Sognet, blev betragtet at udgjøre et Ejer:Laug med Østerlarsker Sogn.
11. Østerlarsker Sogn. Efter Rentekammerets Resol. 3 Okt. 1835 blev Udfikstningens Udførelse overdraget Landinspektør Johansen.

IV. Nørre Herred.

12. Rø Sogn. Ifølge Rentekammerets Resol. 8 Maj 1834 er Udfikstningen udført ved Landinspektør, Assessor Genckell.
13. Olsker Sogn. Udfikstningen overdraget Lieutenant og Landmaaler Lind 14 Okt. 1837.
14. Clemensker Sogn. Efter Resol. 20 Juli 1833 er en Udfikstning ved Landinspektør Genckell udført for 27 Gaarde af de 87 som Sognet har. Ifstedenfor at disse 27 Gaarde forhen havde deres Jorder adspredte indtil paa 22 Steder, fik de 20 af dem Jorderne udlagte i en samlet Lod, de 7 i een Hovedlod og een Udlod, alle Lodder i temmeligen regulære Figurer; men Skovlodderne særskilte. Siden er endvidere Udfikstning i østre og vestre Del af Sognet foretaget, og sluttet ved Landvæsens: Kommissions: Møde 17 Okt. 1838.
15. Ruthsker Sogn. Efter Resol. 8 Aug. 1835 blev Udfikstningens Udførelse overdraget Landmaaler, Lieutenant Lind. Det bemærkes, at Sognegrændserne, som skulde her reguleres, udgjorde omtrent $1\frac{1}{2}$ Mil.

Til fuldstændigt Begreb om hvorledes Bestaffenheden er med Udsiftningsvæsenet paa Bornholm maa endnu følgende Bemærkninger tjene:

Ved Forordn. af 23 April 1781 § 6. var som Regel for enhver Byes Udsiftning bestemt, at en foreløbig almindelig Plan til hele Byens Udsiftning skulde, naar samtlige Jorder vare opmaalte, foregaa Taxationen. De særegne Omstændigheder paa Bornholm gjorde denne Regels Anvendelse vanskelig her, hvor Jorderne og sammes Underlag ere paa et lidet Areal heelt forskellige, hvor mange adspredte Skovlundes Indflydelse paa Jordens Værdi er betydelig, og hvor den nøjeste lokale Kundskab om Landet i Almindelighed er utilstrækkelig, naar den skal anvendes ved Udsiftninger, hvor Spørgsmaalet gjælder om et nøjagtigt specielt Kjendskab til enhver Skovlund, og næsten til enhver Jordplet. Men et saadant nøjagtigt Kjendskab erhverves lettest ved de Undersøgelser, som Taxationen udkræver, medens man, ved at dømme efter et Kaart, ofte anseer mindre vigtigt hvad der kan være af Betydning, og omvendt, hvoraf følger, at en foreløbigen lagt Delingsplan kan undergaa store Forandringer. Dette maa medføre Utilfredshed fra flere Sider, lægge Hindringer i Vejen for Udsiftningen, og forsinke dens Guldførelse uden Nødvendighed. De Bemærkninger, som Lods-ejerne selv maatte have at fremsføre i den omhandlede Anledning, vilde passende kunne fremsættes, naar Delingsplanen efter forudgaaet Taxation fremlægges i deres Nærværelse for Landvæsen-Kommissionen. Paa Rentekammerets Forestilling herom og om Bygningshjælp i Anledning af Udslytninger blev ved kongel. Resolution af 24 April 1833 bestemt: at den ved Forordn. af 23 April 1781 § 6 befalede foreløbige Delingsplan maa, hvad Bornholm angaaer, bortfalde i de Tilfælde, hvor der er Spørgsmaal om et helt Eogns samtlige Lods-ejeres Udsiftning, saaledes at den til Udsiftningen antagne Landinspektør, først, efter at Taxationen er udført, udkaster en fuldstændig Delingsplan efter speciel Beregning og Tælt, samt, naar denne Plan er færdig, anmelder saadant for Amtmanden, som da tilligemed Landvæsen-Kommissionen møder paa Aastedet, for i samtlige Bedkommandes Overværelse med Landinspektørerne at overlægge, om nogen

Forandring i Planen, til fælles Nytte og Bequemmelighed, kund være at foretage, hvornæst i øvrigt bliver at forholde efter de bemældte Forordnings 3^{die} § fastsatte Regler. Derhos tillodes, at den ved Plakat af 30 Mai 1832 udlovede Bygnings-Hjælp for de Tilfælde at Gaardes Flytning i Anledning af Udflytninger paa Bornholm skulle blive nødvendig, ogsaa maa forundes for de Tilfælde, i hvilke Huses Flytning i samme Anledning maatt findes fornøden.

Udflytninger paa Bornholm kunne, som af det Forestaaende er klart, udføres i Henseende til Jorders Samling i nogenledes regulære Figurer, og uden Fornødenhed af Udflytninger, med megen større Fordel end i det øvrige Danmark har været Tilfældet, men derimod er ved Udførelses Arbejdet en anden Slags Vanskelighed. En af de Landinspektører, som her have været beskæftigede, har i Aaret 1835 opgivet som de væsentligste Omstændigheder disse:

- 1) Der vare forløbne 16 til 18 Aar siden Matrikulerings Kaafterne, af hvilke Kopierne benyttes ved Udflytningerne, bleve optagne. I dette Tidsløb vare mange Forandringer foregaaede, dels ved foretagne Magelæg, dels derved, at Jorder ere blevne bortfæstede, eller at forhen bortfæstede Jorder vare paa ny indtagne under Gaardens Drift. Foruden at det har sine Vanskeligheder at komme til nøjagtig Rundskab om saadanne Forandringer, som ofte kunne være de nuværende Ejere ubekjendte, foranledige de naturligtvis Eftermaalning paa Marken, og Berigtigelse af Kaafterne med de dertil hørende Beskrivelser.
- 2) Flere af Lodsejerne ansee Udflytningerne med Uvillie. Dette gjælder fornemmeligen Ejerne af de større Gaarde, hvilke mindre behøve nogen Udflytning, men have den største Indflydelse paa deres Sognemænd, og saaledes ofte ere istand til at lægge Landinspektørerne betydelige Hindringer i Vejen.
- 3) Sognefjellenes Regulering udfordrer et forholds- mæssigt vidløftigt Arbejde. De Lodsejere i Nabosognene, som i denne Anledning afgive Jord, ville nemlig ikke uden Landinspektørens Hjælp kunne blive enige om at dele det Bederlag, som samlet udlægges dem, og saaledes maa hin udføre en speciel Deling af bemældte Bederlags Jord. Men en saadan Deling kræver i Særdeleshed megen Tid og Arbejde, naar den skal udføres imellem Lodsejerne i en tilgrændsende Kjøbstad, i hvilket Tilfælde det

ofte er nødvendigt at foretage Forandringer med Jorderne længere inde i Nabo sognet, for at smaa Kiler og Stykker, som i Almindelighed udgjøre Bederlaget, kunne blive tildeelte de tilgrænsende Lodsejere. 4) De Ejendomme, som komme under Udskiftning, udgjøre et stort Antal i Forhold til det Areal, som udskiftes. Dette har især sin Grund i den Mængde, saavel af kongelige som af private Udbyggere, der findes overalt paa Bornholm. Udskiftningen i Ibsker Sogn angik saaledes kun 55 Gaarde og et Areal af 3875 Edr. Land. Derimod ere 254 Ejendomme bleven tillagt Jord ved denne Udskiftning, saa at om hine alle vare lige store hver af dem kun havde erholdt $15\frac{1}{4}$ Ed. Land. 5) Lodsejerne gjøre Fordring paa at Gaarde og Huse ikke maa flyttes, samt at deres Skove, Bygjorder og Enge m. m. skulde konserveres dem. Saavel Gaardes som Huses Beliggenhed er undertiden saadan, at der kun gives en Maade at aflægge Skjellene paa, nærmest ved Stederne. Skovloddernes Beliggenhed bestemmer endnu oftere det Sted, hvor et Skjel ufravigeligen skal aflægges. Skal der desuden tages Hensyn paa Lodsejernes Fordringer om at beholde Bygjorder, Enge og andre Lodder, hvorpaa de sætte Værd, maa de uforanderlige Liniers Antal blive saa stort, at Landinspektøren kun med stor Besværlighed og flere forgjæves Forsøg og Beregninger kan faa det Gaarden tilkommende Areal bragt til at passe med hine Skjellinier, som ikke staa til at forandre. Vel ere Fordringer, som man fremkommer med, ofte ifkun til liden sand Fordel for Lodsejerne, og undertiden umulige at opfylde, men dette sidste kan i Almindelighed først erfares ved Fuldsførelsen af en Udlægsberegning for Gaarden; og hvad angaaer de Forandringer, som ikke medføre nogen virkelig Fordel, byder dog Klogskab at søge dem opfyldte, for derved at vinde Lodsejerne for Udskiftningen, mod hvilke de desuden have mangfoldige Indvendinger. 6) Ingen saadanne Beregninger over Kaarterne have, som ved Forord. af 23 April 1781 er paalagt Landmaaleren at forfatte over de Jorder, som skulle udskiftes. Disse Beregninger, som altid ere til Lettelse ved Udskiftnings Arbejdet, og i Særdeleshed ved Udarbejdelsen af den foreløbige Plan maa, hvad Bornholm angaaer, forfattes af Landinspektøren selv. 7) Overgangen fra gode til slettere Jorder er hyppigere og pludseligere paa Born-

holm end i det øvrige Danmark. Saaledes er det ikke sjældent, at Jorder, som umiddelbart tilgrændse hinanden, maa ansættes til Taxten 7 à 8 og til 13 à 14, hvorved saavel Taxationen som Beregningen gjøres besværlig. 8) Terrainet paa Bornholm er vanskeligt for alle Opmaalinger i Marken, fornemmelig formedelsk Skovloddernes adspredte Beliggenhed, og paa sine Steder en klippesfuld Situation. 9) Der maa ofte, naar Udskiftningen er udført, skee Forandring paa Lodsejernes Begjæring. Slige Forandringer kunne ofte kræve et ikke ubetydeligt forøget Arbejde.

En anden Landinspektør bemærkede, at Udskiftningen af Rø Sogn, som ikkun indeholder omtrent 2500 Tdr. Land, var formedelsk det særdeles couperte Terrain det vanskeligste at udskifte, og at Forretningen ikke kunde udføres paa ringere Tid end to Aar, og kun give en Indtægt i det Hele af henved 320 Rddlr., altsaa ikkun 160 Rddlr. aarligt.

Endnu maa komme i Betragtning, at de med Udskiftning forbundne uafbrudte og vidtløftige Beregninger, med en i høj Grad trættende Taxation og Opmaalning i Marken, medføre legemlig Anstrængelse, og er tillige svækkende for Helbreden. Det er for en god Sag vigtigt, at en Landinspektør ikke lader det være sig mindre magtpaaliggende at opfylde Vedkommendes Fordringer og Ønsker, end at tage Hensyn paa at faa den fuldført saa hurtigt som muligt, men han har hidtil stedse tilfidsesat sin egen Interesse for den beroligende Bevidsthed at have opfyldt sin Pligt.

Det er paa Bornholm ikke — som hvor der er Spørgsmaal om Skjællægning imellem Byer, hvis Beboere ligge i Fællesskab — muligt at ligne Skjellene under et, imellem et heelt Sogn, og et andet, men Skjellene maa ved et Sogns Udskiftning rettes med Hensyn til hver enkelt fra Nabosognet tilgrændsende Gaard; ikke at tale om de Ujevnheder der ogsaa i denne Henseende ere en Følge af de smaa Lodder, hvilke et Sogn kan have midt inde i et andet Sogns Jorder.

Alle disse Omstændigheder gjorde det ubilligt at forlange, at en Landinspektør, som har Udskiftningsforretninger paa Bornholm, skulde nøjes med den i Forordn. af 23 April 1781 bestemte Betaling. Da derfor Major Pedersen, for den af ham udførte Udskiftning af Poulsker Sogn, kun var udbetalt det Beløb, som

efter Forordn. af 1781 beregnedes, androg han paa at bevilges et Gratiale; og ved kongelig Resolution af 17 Dec. 1834 blev ham tilstaaet en Gratifikation af 300 Rbdlr. Sedler af den kongl. Kasse. Det kom under Overvejelse hvilken Forhøjelse i Forordningens Bestemmelser kunde, efter hine Omstændigheder, være at tilstaa de paa Bornholm arbejdende Landinspektører, hvorved da og Hensyn maatte tages paa at de lokale Vanskeligheder ikke vare lige overalt, saa at ofte det større Sogn vilde kunne udfyldes med ringere Arbejde og i langt kortere Tid end et andet maaskee kun halv saa stort, og da ikke giver den delende Landinspektør mere end halv Indtægt, for saavidt Betalingen for den egentlige Udfykning angaaer, uden at see hen til de Hindringer, som Beboernes større eller mindre Uvillie medfører. Paa Rentekammerets Foreskilling om disse Omstændigheder blev under 27de Maj 1835 givet en kongelig Resolution af Indhold: at Betalingen for de Udfykninger paa Bornholm, der inden d. 30te Maj ere begjerte, bestemmes til 16 Rbdfl. Sølv. pr. Td. Land af det Areal, der er Gjenstand for Udfykning; hvorhos Rentekammeret blev bemyndiget til, naar enhver saadan Udfykning især er fuldført, da at nedlægge Forestilling om en passende Gratifikation til vedkommende Landinspektør, i Forhold til det større eller mindre Arbejde, som han skjønnes derved at have havt, og den større eller mindre Hurtighed, hvormed Forretningen er tilendebragt. Endeligen tillod denne kongel. Resolution, at de Udgifter, der efter det Foransførte vilde være at udrede mere for en sliq Udfykning end Halvdelen af den Betaling, som er hjemlet ved Forordningen af 23 April 1781, maa, i Henhold til den kongl. Resolution og Plakaten af 30 Maj 1832, udredes af Bornholms Fordebogs Indtægter.

Udstykninger. I Krigsaarene, og i de nærmest paafølgende Fredsaar, indtil Forordn. af 3die Dec. 1819 satte Grændser for Udstykningerne i Danmark, blev ved den megen Penge-Cirkulation, ligesom ved Tidsomstændighederne i det Hele, Anledning til forskjellige Spekulationer med Landejendomme. Bøndergaarde bleve tildels kjøbt netop i den Hensigt at kunne, efter Udstykninger, igjen fordelagtigt udbringes ved mindre Salg, og

det gif her i det Mindre, med nogle Bøndergaarde, som i Fyen og flere Provindser i Danmark med Herregaaarde. Udparcelleringen gif nogle Steder alt for vidt, saa at Hovedblodden blev for liden, og de andre Parceller baade for smaa og uregelmæssige, ja enkelt Sted blev en Bøndergaard forandret fra en velbygget Gaard til et maadeligt Huus, ved at Hovedbygningen blev nedrevet, og bortflyttet, og Udhusene bleve derimod indrettede til Beboelse. Det var især i Omegnen af Rønne og Hasle Udstykningerne skete, efter Approbationer af det kongl. Rentekammer, paa de af Landinspektører gjorde Hartkorns Ansættelser. Fra Amtsforvalteren Hr. Justitsraad Sehested er mig velvilligst meddeelt en Notitse over de Bøndergaarde i Amtet, hvis Udstykning saaledes bevilgedes, nemlig:

Sognene.	Udparcellerede Gaarde	
	af Gaarde	af Parceller
Vester Herred.		
Knudske	9.	87.
Nyke	2.	13.
Vestermarie	9.	72.
Nylarske	2.	6.
	22.	178.
Sønder Herred.		
Nake	6.	25.
Poulske	3.	8.
Bolske	6.	45.
	15.	78.
Øster Herred.		
Jbske	9.	35.
Østermarie	5.	23.
Østerlarske	1.	2.
	15.	60.
Nørre Herred.		
Olseke	9.	129.
Clemenske	7.	87.
Ruthske	14.	203.
	30.	419.
I alt	82.	735.

Man seer heraf, at i Ruthsker Sogn, der omgrændser Hasle, gif Udstykningsplanerne videst — og at i det Hele ere Udstykningerne i dette Amt ubetydelige imod i en Del af Rigets andre Amter, især naar det ogsaa bemærkes, at ikke alle de afdelte Parceller bleve afhændede, eller drives som særskilte Ejendomme.

Udstykningerne, saaledes som de have fundet Sted paa Bornholm, kunne ikke vise meget kjendelige Virkninger paa Befolkning, Produktion ic.

Der har her i det Hele ikke været saadan Søgning efter smaa Jordlodder, som i mange andre af Rigets Egne. En Parcells Erhvervelse fra en Bøndegaard fordrer Kjøbesum, konstant, eller paa Kredit. Ved en Ansøgning om Tilladelse til at indtage et Stykke af de ødeliggende Udmarker, og der danne sig en Jordlod ved Oprydning, undgaaes Kjøbesum for Jorden. Saaledes at berede sig et tarveligt Udkomme i Forbindelse med Vi-Næringer er overkommeligt for unge Folk af Bønde-Almuen, og kan i det Hele have noget mere Tillokkende for dem, for hvilke Parceller fra Bøndergaarde ellers skulle tjene. Saaledes fremkom de mange Udbyggere, som Landet har (See foran S. 46) baade paa Udmarkerne og paa Bøndergaardens Udlodder, og som ere dels Selvejere, dels Forstere.

V. Hvilken er den almindelige og mest gjængse Dykningsmaade? Hvilke Afvigelser gives herfra? Brugger man Kobbeldrift med reen Brak eller Begeldrift med Brakfrugter? Hvad dømmes herom? Er nogen betydelig Deel af Jorden udlagt til varigt Græsland?

En bornholmsk Bøndegaards Jorder vare i Almindelighed forhen, og ere det tildeels endnu, over det hele Land at hense til to Hovedklasser; den ene, kaldet Byggjord, er den mindste og bestaaer af de opgjødede, de nærmest Gaardene beliggende Hovedlodder; den anden Klasse indeholder de længere fraliggende Lodder, der, i det Hele af langt større Omfang, aldrig modtage Gjødning, eller give anden Sæd end Havre, og ligge til ussel Græsgang i de Aar, naar Oppløjning til Havre ikke sker.

Kun ved Byggorde kan der være Tale om Sædesifte, og det er en af de Hovedforbedringer, det bornholmske Agerbrug kan modtage, og som vil blive en af Udsiftningens Følger, at saa de saa kaldte Havrejorder bragte under en saadan Behandling, og til en saadan Egenkab, at det efterhaanden maa komme saa vidt, at Benævnelsen "Havrejord", i det Begreb den nu har, vorder uanvendelig.

Dyrkningsmaaden paa Bornholm og de foregaaede Forandringer har en af Landets kyndigste Jordbrugere, Hr. Proprietair M. Stender, Ejer af Store Ladegaarden i Clemensker Sogn, Meddelelse af Dec. 1836 fremsat saaledes: "For 50 til 70 Aarsiden, da Trevangsbruget her, som andre Steder, var almindeligt, var det en saare ubetydelig Del af det hele Areal til en Gaard, der blev gjødet. Der fandtes den Tid Gaarde paa 100 Tdr. Land, ja vel og større, der kun havde 7 til 8 Tdr. Land gjødet Jord. Ved den forandrede Drift, først i Inddelingen paa 5 Marker, her kaldte Skifter, der endnu beholdes paa mange Steder, og senere i 6, 7, 8, undertiden 9 Skifter, har den opgjødte Jord meget formæret sig, og det Almindelige er nu, paa de mindre Gaarde, 8, 10 til 12 Tdr. Land, paa de større (af 70 til lidt over 100 Tdr. Land) fra 18 til noget over 30 Tdr. Land, og det er ifkun Gaarde paa henved 200 Tdr. Land, der har 40 Tdr. Land opgjødet Jord og derover. 50 Tdr. Land opgjødet Jord til en Gaard hører til det ganske almindelige".

"Ved Indførelse af Vrter i det almindelige Sædesifte opstod formodentlig Femvangsbruget, et Slags Værelbrug, men uden Brak og uden andre Foderværter end undertiden Kløver. Dett er Grundprincippet for vort Agerbrug, i hvor mange Skifter de end have. Sædsfølgen er: første Aar Rug, hvortil pløjes en Gang i smalle, fra 3 til 6 à 7 Alen brede, lidt ophøjede Agre som kaldes Rygge, paa hvilke Gjødningen udføres, spredes og nedbringes med Harven, tilligemed Sæden. I andet Aar ligge Jorden til Hvile, tredje Aar Byg, hvortil pløjes en Gang om Efteraaret, og to Gange om Foraaret, 4de Aar Vrter, efter et Foraars Pløjning; denne Stub rispes af de fleste, og pløjes og nogle om Efteraaret, og det 5te Aar besaas med Byg efter to Foraarspløjninger. Hvor Kløver saas, som langt fra er almindelig.

deligt, skjønt dens Dyrkning har tiltaget, saaes det om Foraa: ret paa Rugen. Hvor der haves 6 Skifter, bliver Kløveren lig: gende i to Aar; hvor man har 7 Skifter er det første Rug, 2det Aar Kløver eller Hvile, 3die Aar Byg, 4de Erter, 5te Byg, 6te Erter og 7de Byg. Ved aatte Sædeskifter kommer to Aars Kløver. Ved ni haves et Brak-Aar. Brak er langt fra almin: deligt, og meget saa Steder regelmæssig indført. Afsøde Kancel: liraad Jespersen var den første, der i den vestre Del af Lan: det indførte reen Brak.

"Det betydelige Areal af Havrejorder, som hver Gaard har, avles i to til tre paa hverandre følgende Aar, og besaaes alene med Havre, hvorefter de ligge i Leie i lige saa mange Aar som de bleve avlede. De give et ubetydeligt Udbytte af Havre, og i Almindelighed næppe Græsning til Faar".

"Afvigelse fra ovennævnte Drift er vist meget sjælden, og et ordentligt Brakfrugt/Beerlbrug kjender jeg ikke uden hos Hr. Jespersen i BolskerSogn og hos mig. Jeg tillader mig der: for at give en Fremstilling af vort Agerbrug, noget jeg troer ej at være uden Interesse, fordi den viser en af de saa Afvigelser fra den almindelige Driftsmaade, men tillige fordi jeg derved kommer til at fremstille den af os brugte Fremgangsmaade med at opdrive raa Jorder, der for største Delen bestaaer af de før omtalte Havrejorder. Med Undtagelse af den nødvendige Tilbered: delse med at bortrødde Stene og aflede skadeligt Vand, hvortil Havrejorden i Almindelighed trænger langt mere end Bygjorden, udfordres ved vor Fremgangsmaade ingen Opofrelse, men tvert: imod foreges strax Indtægten".

I Aaret 1828 modtog jeg min nu ejende Gaard, der i det Hele indeholder et Areal af 183 Edr. Land, i den usleste Tilstand, som Følge af en forceret Sædeavl, uden ringeste Foderdyrkning eller Brak, og at der i mange Aar stadigen var ved Auktion bortsolgt Enghe, og Sæd paa Roden, m. m. Det hele Areal, der paa den Tid blev drevet som Bygjord, og fik en under hine Omstændigheder sparsom Gjødniing, var omtrent 32 til 33 Edr. Land geom. Maal. Disse Jorder søgte jeg saasnart muligt at forøge til 40 Edr. Land, ved at optage Havrejorder, og nu ind: delte jeg dem i 8 Marker, hvorpaa jeg indførte følgende Sæde:

ffifte: 1ste Aar Vikker til Staldfodring, 2det Aar Hvede, 3die Aar Kløver, 4de Aar Byg, 5te Aar Kartofler, 6te Aar Byg, 7de Aar Erter og 8de Vintersæd. I de første Aaringer var Gjødningen saa ubetydelig, at Kartoflerne kunde kun faa Klatgjødning, og alle Vikkerne kunde ikke blive gjødede. Ved Hjælp af Sommergjødningen blev alligevel hele Vikkerstykket gjødet til den paafølgende Vintersæd. Mange Sæd-Afgrøder bleve ogsaa ofrede, for ved Grøn-Nedpløjningen at sætte disse Jorder i god Stand. Ved Gjødningens Formerelse, og den bedre Stand, hvori Jorderne kom, har jeg indført Handelsværters Dyrkning paa disse Jorder, og tillagt 15 Edr. Land af Havrejorderne. Driften er nu saaledes: 1ste Aar grønne Vikker, hvortil gjødes, og Vikkerne opfødes paa Stalben, 2det Aars, 3die Aar Hvede, 4de gjødede Kartofler, 5te Aar Byg, 6te og 7de Aar Kløver, 8de Byg, 9de Erter, 10de Vintersæd, hvorpaa saaes Græsfrø, 11te Aar Græs".

"Af Havrejorderne bleve i Førstningen 8 à 10 Edr. Land lagte med Kartofler, ligeledes klatgjødede, og det paafølgende Aar besaaede med Havre, derefter udkagte med Græs. Fra Aaret 1832 har jeg seet mig istand til af disse Jorder at fuldgjøde 5 Edr. Land aarligt, og udfører nu paa samme følgende Plan: Efterat Jorden først saavidt muligt er rensat for Sten, og det fladelige Vand afledet, opbrydes Grønjord 5 Edr. Land, som besaas med Havre, 2det Aar lægges Kartofler, som gjødes, 3die Aar Havre med isaaet Græsfrø af forskjellige Sorter, 4de og 5te Aar Græs, 6te Aar Spergel, som afgræsses, eller nedpløjes, 7de Aar Rug, med isaaet Græsfrø, 8de og 9de Aar Græs. Naar disse Jorder ved denne Drift bedres og Gjødningen herved formeres, vil et fordelagtigere Sædeskifte kunne indføres. Endnu er her et Tilliggende af omtrent 24 Edr. Land Eng og opbrudt Eng, som, paa Grund af det ubetydelige Hø-Udbytte disse Jorder give, skal forvandles til Agerjord, saasnart min Gjødning-Forraad vil tillade det. Denne Jord har en siid Veligheden, og indeholder som Engbund i Almindelighed en betydelig Mængde Muld. Her har jeg tænkt at indføre følgende Sædeskifte: Den inddeles i 6 Lodder, og efterat Engbunden først har været brudt i et à to Aar; brækkes den, og herefter besaas med Aars, udlægges derpaa i

tre Aar med Græs, og det sidste eller sjette Aar besaaes med Havre."

En anden Meddelelse fra 1836 af Ejeren af Kannikegaarden i Bølsker Sogn Hr. Kammerraad Joch. Jespersen indeholder nogen mere Detail, og lyder saaledes: "Sædesølgen er i Almindelighed Rug, hvortil ikkun pløjes en Gang sidst i Sept. i smalle og ophøjede Bede af 6 til 8 Fods Brede; paa den uharvede Ager kjøres Gjødningen, men, for ikke mere end nødvendig med Heste og Vogne at sammenpasse den pløjede Ager, lader man imellem hvert Bed to Pløjestrimler eller Furer blive upløjede, saa at Bognhjulene gaa ad de to aabenstaaende Furer imellem hvert eller hvert andet Bed; nu udfjøres Gjødningen, 80 til 100 Bønderlæs pr. Tdr. Land; hlint upløjede pløjes, og Gjødningen spredes: midt i Okt. saaes Rugen og nedharves; hvorefter med Ploven kjøres en Fure mellem hvert Bed, og de nødvendige Tverrfurer til Vandets Afledning. I Rugen saaes som oftest Kløver om Foraaret. Andet Aar Kløver. Om Efteraaret pløjes grundt 4 til 5 Sommer, saaledes at Bedene eller de ophøjede Agre flækkes, og det Hele udlægges som jevn Mark. Tredie Aar om Foraaret, naar Jorden er tør, harves paa tverts, for end bedre at jevne Jorden; derefter pløjes paa tverts til fuld Dybde, og naar Jorden derpaa med Harve og Tromle er godt pulveriseret, henligger den saaledes til sidst i Maj, da den igjen pløjes og besaaes med Byg, som nedharves. Almindeligen høstes 12 til 16 Tdr. paa en Tønde Land. 4de Aar Værter efter en Pløjning og Harvning. Om Efteraaret pløjes til Byg, 5te Aar Byg, behandlet som i 3die Aar, og giver almindeligviis lige saa god Indhøstning".

"For omtrent 20 Aar siden begyndte man her paa Landet med reen Brak, som i de senere Aar har meget udbredt sig, men som paa de fleste Steder rigtigere kunde kaldes ffiden Brak, da den langt fra holdes reen. Denne Brakning, hvad enten den behandles ordentlig eller ej, har uden Tvivl, da man saae den rige Afgrøde, der oftest høstes efter en god Brakning med halv Gjødning, ja ofte uden Gjødning, paa Jorder, der aldrig før have været brakkede, eller rigtigt behandlede, givet Anledning til at megen Havrejord er i de senere Aar bleven optaget under

Drift med Byggjorder, hvilket vel synes gavnligt, men, paa den Maade, det her er foretaget, vist er skadeligt, thi man har ikke i den Grad formeret sin Gjødningsmasse, som man har formeret sin Byggjord, og isteden for fem Skifter bragt det til 8 à 10 Skifter, og gjødes kun hvert 8de eller 10 Aar, uden at lade mere end et Skifte ligge til Kløver, og uden at dyrke Foderplanter eller bruge Sommerstaldfodring, men lader Jorderne i en Række af Aar bære Korn f. Ex. 1) Brak, 2) Rug, 3) Kløver, 4) Byg, 5) Urter, 6) Byg, 7) Urter, 8) Byg, 9) Urter, 10) Havre. Det er vel endnu kun paa enkelte Gaarde Tilfældet, at det er drevet saavidt, ikke at gjøde uden hvert tiende Aar, men vist er det, at paa mange nu kun gjødes hvert aattende Aar med samme Sædfølge, hvilket alt maa lede til aldeles at afkræfte Jorden. Noget af det tjenligste for Landet til Agerdyrkningens Forbedring vilde det derfor efter min Formening være, at Bonden i Tide blev gjort opmærksom paa sit Fejlgreb, og opmuntret til mere at lægge sig efter godt Foder, f. Ex. Kartofler i sin Brakmark, lægge flere Skifter ud til Kløver eller Græsning, saae Bisker og andre Foderurter til Sommerstaldfodring, eller vedblive med sin gamle gode Driftsmaade med 5 Skifter, eller bedre med 6 Skifter, og da at have en dyrket Brakmark. Almindeligens bruges denne ovenomtalte Drift kun paa den bedste Deel af Agerjorden, eller den som ligger Gaarden nærmest, der nogle Steder udgjør ikkun $\frac{1}{4}$ af det dyrkede Areal, men til nogle Gaarde især — hvor megen Havrejord er optagen i Rotation med Byggjord — indtil $\frac{3}{4}$. Det øvrige faaer aldrig nogen Gjødning, men naar det ej optages til Havre bruges til Græsning. Nvæget vogtes, ikkun Hesten tøjres.”

Om Hr. J. Jespersens eget Agerbrug er mig meddelt følgende Efterretning: Han modtog sin Ejendom i Efteraaret 1824. Den bestaaer af to Gaarde, Store Kannikegaard, eller 15 Fri-vaarnedgaard i Bolsker Sogn, og Lille Kannikegaard eller 10 B. G., som Stæl, hvilke i det Hele udgjøre omtrent 240 Td. Land, hvoraf største Delen er Enge, og Sandjorder, ligesom og Gaardene have betydelig Skov, hvoraf dog nogle Parceller ere solgte til Nærs:Boere. Ved Gaardenes Modtagelse udgjorde de gjødede

Jorder omtrent 30 Td. Land, nu 92 Td. Land, der drives i tre Rotationer saaledes:

Den første Afdeling; 21 Td. Land meget gode Jorder, inddeelte i 6 Skifter; 1ste Aar reen Brak stærkt gjødet, 2det Aar Raps, 3die Aar Hvede, 4de Aar Urter, 5te Aar Byg, 6te Aar Kløver.

Den anden Afdeling bestaaer af Sandjorder, og er inddelt i 8 Skifter, hvert paa $4\frac{1}{2}$ Td. Land og drives saaledes: 1ste Aar Kartofler godt gjødede, 2det Aar Spergel til Afgræsning, 3die Aar Rug, 4de, 5te, 6te Græs, 7de Boghvede, 8de Rug.

Tredie Afdeling inddelt i 5 Skifter, hvert paa 7 Td. Land, er af en meget slet Beskaffenhed, som Bornholmerne kalde ør, og uden dog at besidde den Muld, der er egen for Hedejorder. Den drives saaledes: det halve Stykke 1ste Aar Kartofler, 2det Byg, 3die og 4de Kløver, 5te Rug; det andet halve Stykke: 1ste Aar grønne Vikker godt gjødede, 2det Rug, 3die og 4de Græs, 5te Havre."

Under ovennævnte Areal er endel tilfæstet Udmærksjord, af den saakaldte Balkemark, der er saaledes indbefattet med Gaardens øvrige Jorder, at den ikke med nogen Bestemthed særskilt kan paavises.

Ved Sognets Udskiftning i Aaret 1836 fik Ejendommen, som havde sine Jorder omtrent sammenhængende, men med irregulære Grændser, udlagt en temmelig regulair samlet Lød omkring Gaarden.

Gaarden har betydelige og gode Enge, forbedtede af nuværende Ejer ved at være pløjede og gjødede og derefter besaaede med bedre Græsarter.

Den er velbygget, og har en temmelig stor Have, men anlagt paa en temmelig utaknemmelig Jordbund.

Jeg har til disse Meddelelser kun at tilføje: at det var Hr. Pastor Sørensen, i hans Embedstid som Sognepræst i Nebesker fra 1817:1828, der først indførte Brakning af Havrejorder paa Bornholm, der siden har udbredt sig. Han begyndte, og hans Nabo, daværende Kaptain Hans Koefoed paa 8de Selvejergaard, Eskesgaard, efterfulgte ham, med følgende Sædsfølge: 1ste Aar Brak, 2det Rug eller Hvede paa nedpløjet Gjød:

ning; 3die Byg, 4de Erter, 5te Byg, 6te Havre, med Kløver, 7 og 8 Aar Kløver.

En Driftsmaade af nogle Bønder, som have Sandjorder, maa jeg endnu nævne, nemlig, at de besaa dem med Rug uden Gjødning to Aar efter hverandre, og derefter igjen udlægge dem til Græsning; Nogle bruge isteden for Rug Boghvede; derefter Rug uden Gjødning, og da Græsning i nogle Aar.

VI. Gjør Sommerstaldfodringen Fremgang? Hvilke Indvendinger gjøres derimod?

Sommerstaldfodring paa Landet findes kun paa Store Lade: gaarden i Clemensker Sogn, hvis Ejer, Hr. Stender, søger at holde Gaardens Creature paa Stald saa meget muligt, og hos Sandemand J. Hansen i Volsker Sogn, ligesom og Hr. Kammeraad og Stenbruds-Inspektør Petersen holder sit lidet Jordbrugs Creature paa Stald. I øvrigt sommerstaldfodres paa en stor Mængde Gaarde et Par Heste, i det mindste en Del af Sommeren med grøn Kløver. At saa Hestenes Sommerstaldfodring, og Fæktaturenes Fodring med et Par Gister daglig, bragt i almindeligere Brug er vist nok baade gjørligt, og i høj Grad anbefaleligt at see efterhaanden udbredt. Hindringerne ere her de samme som overalt i Rigets andre Amter, og som i Hjørring Amts Beskrivelse opregnes, hvor denne Gjenstand klart behandles. Man har nemlig ikke: de rummelige og velindrettede Stalde, ikke det rigelige Foder tilovers fra Vinteren, baade til at blande med det grønne Foder, og til Strøelse; ikke Fred paa den Mark, som skal bære Foderurter; ej heller er man vant til den nødvendige Nøjagtighed med Fodringen og Malkningen, til Staldenes Reenholdelse, til at strigle Køer.

VII. Anvendes Kalk, Dynd, Mergel eller kunstige Gjødningsmidler? Har man gjort Forsøg med at brænde Gronsværen, saavel paa Agre som Enge?

Det almindelige Gjødningsmiddel er den animalske Gjødning. Med Gjødningens Behandling, Røddingssteders Anlæg &c. vilde større Omhyggelighed være anbefalelig ⁶⁰⁾. Mergel findes

⁶⁰⁾ Prahl og Grønbech have i deres sømældte Skrifter omhandlet denne Gjenstand.

vel enkelte Steder ⁶¹⁾ men kjendes og bruges almindeligen ikke; ligesaa lidt Kalk. Jordblandinger ere heller ikke i Brug, uden hos enkelte Husmænd, som bo i Nærheden af Udmarkerne og derfra indkjøre Jord. Den Tang som findes ved Bornholms Kyster er for det meste Kløvertang, der kaldes Edie. Paa enkelte Steder i Nærheden af Havet hente Bønderne undertiden nogle Læs til at dække Kartoffelkulerne med, hvorefter den siden blandes i Gjødningen. Det Fiske-Affald, der kan erholdes, er ubetydeligt, og kjendes ikke som Gjødningsmiddel. Grønsvær: Brænding bruges ej heller. Been som Gjødning er forsøgt paa faa Steder i det Smaa.

VIII. Bruges Stude til Mark-Arbejde?

Hr. Kammerraad Jochum Jespersen paa Kannikegaarden i Bolsker har næsten altid holdt et Par Arbejdsstude. Ligeledes har Hr. Brix i Nyker Sogn ogsaa forsøgt det; men disses Exempler herpaa ere ikke af Andre efterfulgte.

IX. Hvorledes ere Agerdyrknings-Nedskaberne? Erkjendes Evingplovnes (de saakaldte engelske Ploves) Fortrinlighed? Ere de nyere arbejdsparende Nedskaber bekjendte og benyttede?

Den bornholmske gamle Hjulplov har en lang Aas, et langt Løb (Plovshoved), en lang og lige Muldfjeld, og kun en Stært eller Horn. Løbet af Træ. Efterhaanden er den forbedret ved at gives et Jernløb, at gøres i det Hele mindre massiv, og med en bedre dannet Muldfjeld. Evingplove vare omtrent 1826 eller 1827 fra det kongel. Landhusholdnings Selskab komne til Bornholm. Kirkesanger i Bolsker Sogn, Hr. E. J. Schou og Lieutenant Bjøller i Jbsker Sogn fik hver en. Førstnævnte udviklede i den bornholmske Avis (1829 No. 20) dens Fordele, og tilbød Enhver som vilde gjøre sig bekjendt med den, for at indføre den, at kunne henvende sig til ham derom. Hr. Pastor Børresen, som fra 1828-1834 var Sognepræst til Pedersker, fik 1830 fra benævnte Selskab et Exemplar af den forbedrede

⁶¹⁾ Grønbech siger (S. 78) at have fundet den paa Ns Præstegaards Jorder, og forsøgt dens Brug, uden synderlig Nytte.

amerikanske Svingplov. Den vandt saa meget Bifald, at den i 4 Aar blev aldeles almindelig i Sognet; og over 200 Exemplarer bleve udbredte over hele Landet, mest i Sønderherred; siden ere de end mere udbredte, men man har anbragt en Forkjærrer, for at give den en stadigere Gang. Endel Winstrupske Plove bruges, færre Bailayske. En Model opfundet af Smeden Peder Nikolai Holm i Rønne yndes meget.

Den første Præmiepløjning paa Landet foretoges i Efteraaret 1836, og var foranstaltet af det bornholmske Efterlægts Selskab; den vil sikkert indvirke paa Forbedring af Pløjning og Plove. I Efteraarene 1837 og 1838 ere saadanne Præmiepløjninger igjendagne, og forbundne med Dyrskue.

Harverne bestaa af to Dele, der igjennem Bullerne sammensættes ved Hjælp af Trænagler, saaledes at Harverne kunne bevæge sig paa samme. Hver Del bestaaer af tre Buller, der sammensøjes ved 2 Skeer. I hver Bul Hayes 5, sjælden 6 Jern-tænder, der ere lige og skarpe, og til at tage ud, saa at de hvert Aar kunne skærpes. De sidde i en Afstand af 8 Tommer, og inddrives i de i Bullerne borede Huller. Ved to krumme Træer der ere sammensøjede med en til to Navler, og af $1\frac{1}{2}$ Alens Længde fastgjøres Harven til Hestens Hammel; undertiden Hayes kun et saadant Træ, der da ved en Krog fastes til Hammelen og ved Hjælp af en Bidie til Haanden.

Tromlerne ere af Egetræ af $3\frac{1}{2}$ Alens Længde, og meget forskjellig Tykkelse, alt efter som Træet kan faaes, og eftersom de ere forslidte, almindeligen dog $1\frac{1}{2}$ til 2 Fod. En Tromle kaldes paa bornholmsk en "Kuld."

Brakharver, Exstirpatorer, Skuffeplove, Hestehakken, Saa-maskiner til smaat Græs Hayes kun enkelte, vel 3, 4, 5 à 6 Exemplarer i alt af hver Sort. Hoppelovene ere mere almindelige.

De bornholmske Meje: Redskaber, forskjellige fra de sjællandske, bør her nævnes. Leen, paa bornholmsk Seisen, er længere og smallere end den sjællandske. Den fastes paa et omtrent $2\frac{1}{2}$ Alen langt Skæft ("Bom"), som med den øverste Ende rager op over Mejerens venstre Skulder, og holdes af hans venstre Haand ved et omtrent $\frac{1}{2}$ Alen ud til Siden gaaende Haandtag, eller en

Knag, kaldet "Krykke". Ovenpaa Bommen, og noget nærmere Leen, sidder en Knag til den højre Haand. Man gjør ved denne Indretning paa Bommen et langt bedre og sikrere Hug, og tager Huggene bredere, uden at sætte høj Stub ved nogen af Siderne. Mejerede eller Gaffel over Leen bruges ikke. Det hindrer og besværer Mejsningen, især i tyk og liggende Sæd mere end det gjør Gavn for. Mejsen opfrisker jevnliggen Eggen paa Leen med et Strygespaan, der er besmurt med Beg, og indgnedet med fint Sand. Eggen skjærpes ikke, som de sjællandske, men "hæres"; det er udhamres med en Staalhammer, "Har: Hammer" paa en liden Ambolt, "Har: Støv", næsten lig en Harvetand, som sidder igjennem en liden Træknuib, $\frac{1}{4}$ Alen neden for den, der er spidst og kan drives ned i Jorden. Sejsebommen hænger imidlertid i en smal Linie paa en Stage, som sættes i Jorden, en "Har: Sule". Den, som "hæres," sidder lige paa Jorden, saaledes at han har Har: Støvet imellem Knæerne. Leens Eg kan paa denne Maade blive saa skarp som en Nagekniv. Paa samme Maade "hæres" Haffelse:Knive, Tørvejern eller Tørvespader og deslige⁶⁰⁾.

X. Ere der raa og uopdyrkede Jorder? Optages disse til Dyrfkning? Udmarkerne.

Store Strækninger af over 25,000 Tdr. Land⁶¹⁾ ligge raa og udyrkede. Det er nemlig de saa kaldte Udmarker, der bestaa i skovløse lyngbegroede udstrakte Hedeflader, tuede Græsgange, Sletter, Moser og smaa Søer, og for en stor Del stensyldte og klippige Ujevnheder. Udmarkerne bestaa af 1) Højlyngen, ogsaa kaldet Almindingen, der strækker sig tværs igjennem Landet fra N. V. til S., og hvoraf det Stykke, kaldet Kongens Almindings Skov, er en indhegnet Del, der herefter i dette Skrifts Afsnit om Skovvæsenet vil blive beskrevet. 2) endel mindre Udmarker, som dels adskille Landets 15 Kirkesogne fra hinanden, dels indskyde sig imellem Gaardene, dels ligge imod Udkanterne eller Strandkysten af Landet. Disse Sogne og Strand:

⁶⁰⁾ I Prahl's Agerdyrknings-Katechismus S. 57 o. f. behandles Bornholmernes Mejs-Medskab. Jvf. Børresen i Tidsskrift for Landøkonomien 2 B. 1833. S. 394.

⁶¹⁾ See foran Side 13.

marker ere Grene eller Arne og Fortsættelse af Højlyngen Grændser imellem dem og Højlyngen kunne ikke bestemt opgives og Statens Ejendomsret er den samme over alle Udmarker.

Fra umindelige Tider have Landets Beboere betjent sig af samtlige Udmarksjorder, dels til Græsgange for deres Stettest Heste, deres Ungkvæg, Faar, Svin, Gjæs, dels til Lyngrivning Tørveffjer, Gladtørvs Tagelse. Saadant Brug har ikkun været indskrænket i Hensyn til Bildbanen ved Forbud efter Plakaten af 29 Marts 1727 og Forordn. 28 Juli 1739 imod at rive Lyn eller hugge Ener inden for den skjelsatte Almindingsskovs Strækning, ligesom Forbud ved Plak. 25 Novbr. 1720 var forudgivet mod at skjære Mergæs paa visse Strækninger af Strand Udmarkerne.

Uagtet den Brugsret, som Landets Indvaanere saaledes nyde, tilhøre dog Udmarkerne Kongen. Ved tre usvækkede Landstings-Domme, affagte d. 30 Maj 1714, 27 Novbr. 1715 og 16 Sept. 1716 ⁶²⁾ blev det bestemt, at Udmarkerne tilhøre Kronen, og saaledes at Ingen efter den Tid maatte derfra indtage noget, lidet eller stort Stykke, under Straf af Boldsbøder, med mindre de dertil kunde faa Dyrighedens og Bedkommendes Tilladelse. Dette var en Regel, som allerede i de tidligere Tider havde været gjældende; saaledes havde man Bished om, at Bevilling har været udstædt i Aaret 1632 af da værende Befalingsmand Solger Rosenkrands. De bornholmste Landboere saavelsom og Kjøbstædboerne ytrede ideligen den Paastand, at Udmarkerne skulde være fælles Ejendom for Sognene og Landet, og at den Smør-Udgift, som ydes af Bøndergaardene og Kjøbstæderne skulde være for deres Kreatures Græsgang paa Udmarkerne. Fremdeles støttede de deres Paastand paa to Breve fra Renteskammeret, til Amtmanden og Amtsskriveren, af 11 Juni 1709 ⁶³⁾

⁶²⁾ Alle i bekræftede Uffskrifter fremlagte i en Kommission, der i Aarene 1723 og 1724 var anordnet, for at undersøge Beskaffenheden med disse Udmarksjorder, og over samme at forfatte en ordentlig Jordebog.

⁶³⁾ Læste paa Landstinget 9 Apr. 1710. Da disse to Breve ansees af Bigtighed i denne Sag, har jeg meddelt dem i min "Bornholmste Krønike", i Dst's Minerva, 2det Bind S. 181.

i hvilke Sogne Udmarkerne ansaaes at være et Fællesskab for Bønderne, dem tilhørende, og hvoraf de svare Skat og Landgilde, men det er aabenbart, at denne Rentekammer-Resolution er en Følge af Amtmandens Erklæring og ingenlunde kan afbevise hine nævnte Grunde for Statens Ret til Ejendommen. Smør-Afgiften er en af de Landgilde-Species, som — i Tider, da Bøndergaardene vare Fæstegaarde, eller da de ældste Jordebøger forfattedes, i Tider, da Leje af Jord ikke ydedes i Pengesum, men i Natural-Afgift — bleve vedtagne mellem Jorddrotten og Gaardbrugeren. Dersom Udmarkernes Brug havde, ved Ansættelsen af Landgilde-Species, og sammes Optagelse i Jordebogen, været taget med i Betragtning, maatte Jordebogen have meldt noget derom. Det er ikke rimeligt, at der skulde have været ansat nogen bestemt Smørleje for hver Gaard, for at samme skulde have Afgang til Brug af Udmarken, uden at det tillige udtryffeligen var bleven benævnt. Hertil kommer, at naar man henseer til Bøndergaardenes Størrelse og Hartkorn overhovedet, kunne de ikke anses at mangle forholdsmaessige Jorder efter deres Skyldsætning og Afgifter. Det er ogsaa en historisk Vished, at Jorderne i 17de Aarhundrede, endog ind i Begyndelsen af 18de, have været i saa ringe Pris, at beboede og skyldsatte Gaarde bleve forladte og tildels laa øde, og at Nedsættelse i Afgifter blev fornøden, for at saa ødeliggende Gaarde beboede. Veed man, at Beskaffenheden paa Landet var saadan, paa den Tid da Jordebøgerne bleve forfattede, og nogen Tid derefter, kan der da vel være nogen Grund til at antage, at Afgang til ødeliggende og udyrket Udmark skulde være ansat til Smør-Leje eller særskilt Landgilde-Species? ⁶⁴).

Fra ældre Tider have meget anseelige Stykker af Udmarken efterhaanden været dels inddragne under tilgrændsende Bøndergaarde, dels af Udbyggerne optagne, og dette sjældent med Bevilling fra Øvrigheden, men almindeligt uden Tilladelse, hvilket sidste mere og mere kom i den hyppige Gang, at Regjeringen paa Grund af indkomne Indberetninger og Forestillinger lod Under-

⁶⁴) De forestaaende Bemærkninger vare og hensesatte i en Deduktion af 23 Okt. 1779 om Udmarkerne fra den da værende Amtmand Sjældsted.

følgelser derom anstille, som begyndte i Aaret 1718. Der var i bemældte Aar begyndt paa Bornholm en Bevægelse, og saa godt som Urolighed, blandt Bønderne, hvilken vedvarede i en Række af Aar, indtil den endeligen, efter at den kongl. Resol. af 28 Juli 1739 var afgivet, hensaldt.

I dette Tidsrum vare flere Undersøgelses-Kommissioner anordnede, flere Deputationer fra Bornholms Bondestand til Kjøbenhavn affendte, for at foredrage dens formentlige Rettigheder, ja der blev udiøist saadan Ubesindighed og urimelig Haardnakkerhed, at Regjeringen var nødsaget til at vise Strængthed, der dog var ledsaget med Eftergivelse for den forbigaaede Tids utilladte Indtagelse af Udmærksjord, og med Løttelse i de Afgifter der vare bestemte at ydes af Jorderne. Detaillen herom har jeg paa et andet Sted⁶⁵⁾ givet. Her bemærkes kun, at Udmærkerne ved tre i samme Tidsløb udgivne Forordninger af 25 Novbr. 1720, 9 Septbr. 1727 og 28 Juli 1739 ere fredlyste som Kronens Ejendom, og at det under haard Straf er forbudt Indvaanerne derfra at indtage eller indhegne noget under hvilken som helst Forevending. Fremdeles bemærker jeg, at Jordebøger over de indtagne Udmærksjorder bleve forfattede, og at Bestemmelse blev taget over hvad Afgift der skulde svares.

Ved den Kommission, som i Aaret 1738 var oversendt til Landet, var det befundet, at fra 1729 til 1733 havde 149 Mennesker, dels Bønder, dels Udbyggere, indtaget i alt 55 Tdr. 6 Skpr. Sædsjord, og 49½ Td. Kløvgang⁶⁶⁾, og fra 1733 til

⁶⁵⁾ I Døt's Minerva. 2det Bind. S. 181.

⁶⁶⁾ Kløvgangsjord betyder egentligen saadan udyrket Jord, som lægges under Dvæg-Kløv, og altsaa ej ansees tjenlig til andet end Dverdrej eller Græsgang, da det for største Delen er stenet Grund; men mange Steder ere Kløvgangs-Jorderne blevne, eller kunne blive forvandlede ved Grundforbedringer, Stens Oprydning og Dyrkning til Sædsjord. Mærkeligt er det, at en Plakat af 9 Sept. 1727 forbyder saadan Grundforbedring, i det den byder: "at vedkommende Betjente der paa Landet engang hvert Aar flittig og tilforladeligen skulle tilsee, at hvis som til Eng og Kløvgang er bevilget og udlagt, ikke til Sædland forvandles, men bliver saaledes som det udi Jordebogen, og de derefter udstædte Fæstebreve er bevilget."

1739, 216 Menneſſer i alt 66 Tdr. $7\frac{1}{2}$ Skp. Sædsjod, og 36 Tdr. 5 Skpr. Kløvgang.

I Rentekammerets Foreſtilling til Kongen af 30 Juni 1739 fremsættes Historien om Udmarkerne, og efter den gjorte Indſtilling blev en Kongl. Reſolution af 28 Juli 1739 udtædt, ſaa lydende: "Hvad Udmarksjorderne angaaer, da ville vi af ſærdeles kongelig Naade eſtérgive den Straf, ſom de, der ſiden 1729 af Udmarkerne have indtaget, efter Forordn. have forgjort, imod en Mulkt af 8 Sk. til 1 à 2 Mk., i Proportion af 2 Mk., af Tønde Land indtagen Jord, ſaa og at det Indtagne ſkal anſættes i Fæſte og Afgift paa ſamme Naade ſom de til 1729 indtagne Jorder".

"Med Fæſterne, ville vi ſaaledes at ſkal forholdes, at naar noget af den nu indtagne Jord bliver fæſteledigt det da imod Fæſte og den aarlige faſtſatte Afgift at maa bortfæſtes til den Gaard, ſom ved Indtagelſen er meſt fornærmet; hvis han den ej forlanger da maa den overlades til den Bønde, hvis Ejendom ſtøder nærmefſt derpaa, men hvis han den ej heller vil have, da at maa forundes den Bønde, ſom derfor udbyder det højeſte Fæſte. Og naar ſaadan Udmarksjord engang er fæſtet til en Gaard, ville vi ikke at den, naar den bliver fæſteledig, maa bortfæſtes til nogen Anden, med mindre han, ſom ſaaer Gaarden, ej vil have den, da vi allernaad. ville, at dermed ſkal forholdes ſom oven er mældt".

Ligeſom hin Bevægelse blandt Bønde: Almuen ved denne kongelige Anordning, ophørte, ſaa blev fra denne Tid Indtagelſe af ſtørre eller mindre Stykker af Udmarkerne, iſteden for forhen meſt at foretages uden Tilladelse, en Gjenſtand for Anſøgninger. Saadanne bleve hyppige, ligeſom ideligen mødte Indſigelſer, og Kontra: Anſøgninger, ofteſt fra Bønder, der ej trængte til Jord, eller Brug af Udmark, ikke ſjælden ſaa urimelige, at Beboerne i Nord:Enden af et Sogn gjorde Paafand paa Udmark, der anſøgte, ofte i halv Mills Graſtand ved Sognets modsatte Ende.

En Ideal: Afriidsning, ſom herved meddeles, tjener til at oplyſe ſaadanne Anſøgningers Beſkaffenhed ⁶⁷⁾.

⁶⁷⁾ Følgende Forklaring hører til bemeldte Afriidsning: Den paa ſamme anſatte 4de Bøndegaards Beſidder ſøger at indtage Kro-

Ansøgninger, som i Overdyrighedens Erklæringer vare, paa Grund af Omstændighederne anbefalede, bleve af Rentekammeret forelagte Kongen og naar de vare bevilgede ved kongel. Resolution blev den bestemte Strækning Tdr. Land udviist saaledes at vedkommende Sandemand med tiltagende Mænd taxerede et Stykke Jord efter Skjønnende, uden andet Hensyn til Jordernes Beskaffenhed, end at det til aarlig Afgifts Bestemmelse blev bedømt, om det var at afsætte som Avlsjord eller Kløvgang. Gunst og Gave har ofte havt sit Spil, saa at en Fæster ofte kunde faa 2, 3 og flere Gange større Areal end det hvorpaa Fæstebrevene lode; Man finder, som Exempler derpaa anførte, at 42 S. G. i Clemensker blev tilfæstet 7 Tdr. og har næsten 31 Tdr. 46 S. G. i samme Sogn blev tilfæstet 3 Tdr. og

gen A, hvorved han vil vinde, foruden Krogen, tillige at to Triangelsider af Gjerdet kunne blive lige.

En Udbygger, til hvem Bonden har fæstet Løkken B, angiver saadant, som en ulovlig Fremleje, hvilket dog skal være almindeligt. Udbyggeren troer, at Bonden har forbrudt sit Fæste, og ansøger at træde isteden.

En anden Gang søges Krogen C, ogsaa for at faa Gjerdet rettet.

Tredie Bondegaards Gjer søger Tilladelse til at faa en Strimmel af den aabne Udmarksgade, for at faa en fast Grund til at opsatte et Stengjerde paa, og derved undgaa at bruge Torngjerdet.

Fæsterne af Rund-Løkkerne D og E blive enige om at ansøge indlagt den Jord F, som ligger imellem dem, hvorved de dels spare Gjerde, dels vinde Jord.

Nu komme Ejerne af 1ste, 2den, 3die Gaard med Ansøgninger om den lukkede Udmarksgade og Krog G.

Derved vil opstaa en ny Gade H, imellem Løkken og Gaarden. Her er saaledes Lejlighed til evindelige ny Ansøgninger om Gjerders Rettelse, Kroges og Gaders Indtagelse, samt til Indsigelser og Protestationer af Misundelige, snart Naboer, snart fjerntliggende Sognemænd, der htrede som Grunde for deres Besværinger enten at det ansøgte Stykke havde Vandsted, nødvendigt for de paa Udmarkerne gaaende Kreaturer, eller at det ikke kunde mistes for Torvestjer til Batterier og Standsjer, eller formedelst Lyngens Aftagelse og mere Sligt.

har 21 Tdr. og saaledes flere. Længere hen i Tiden blev det en Regel, at Udvisningen skete efter Opmaaling og bestemt geometrisk Maal, samt at et Kaart optoges.

I Aarene 1759 og 1760 indløbe især en Mængde Ansøgninger, og det attraaede Jordsimon blev af Sandemænd med tiltagne Mænd taxeret til i alt 592 Tdr. $7\frac{1}{2}$ Skp. Sædsjord og 592 Tdr. $\frac{7}{8}$ Skp. Kløvgang samt Engbund til 3 Læs.

Nogle Stykker af Udmarkerne ere solgte til Ejendom paa lige Maade; saaledes fik Kyndegaard i Nyker Sogn Skjøde paa 8 Tdr. af Vallemark, men Strækningen udgjør $15\frac{8}{14}$ Tdr. Land.

Med kongel. Resolution af 18 Apr. 1769 authoriseredes Rentekammeret til at meddele Bevillinger paa ansøgt Udmarksjords Optagelse mod Indfæstning og Afgifts Svarelse.

Tre vigtige Omstændigheder kom under Betragtning, naar Spørgsmaal var om Udmarkernes Opdyrkning, og jeg bør nævne dem, og bemærke hvad om dem er yttret. Den første var, at de bleve anseete som uundværlige at henligge til Kreaturers Græsgang. En før nævnt Deduction 1779 af Amtmand Sjøldsted søgte at modbevise denne Paastand. Han gav en Beregning over Antallet af Landets Kreaturer, af hvilke vel en Mængde gaa paa Udmarkerne, og sultfødtes, da Bunden er haard og Græsset strax i Foraarspirene oprykkes. Saa snart Indhøstningen er færdig tages og alle Kreaturerne hjem. Ved at gjøre en Beregning over Bøndergaardenes Markers Størrelse vil man og finde dem tilstrækkelige for Kreaturerne Antal. I Aaret 1782 blev Rentekammeret tilfattet fra Amtet en Fortegnelse, grundet paa Sandemændenes Optegnelser over Antallet af de Kreaturer, som om Sommeren græssedes paa Udmarkerne, og udgjorde 5,484 Heste, 6,879 Hornkvæg, 22,808 Faar, 4,512 Svin, foruden Gæs, hvis Antal ikke kunde opgives; men bemældte Antal er overbrevet, og isteden for blot at opgive: for hver mange Kreaturer Udmarkerne bruges, var, i det mindste af de fleste Bønder, anmeldt det hele Antal af deres Kreaturer. Det skulde ikke være vanskeligt ved Beregning at oplyse, at et saadant Antal som opgivet ikke gaa paa Udmarkerne, og man maa vel være enig med Sjøldsted i, at Udmarkerne som Græsgange ej ere nødvendige for Bønderne, men under Forudsætning af rigtig Jorddyknings Drift; det skal

tilvejebringes ved Exempler, Vejledning, gode Skrifters Uddeling men forinden skulde Vorttagelse af alle Udmarker næppe være tilraadelig.

Landets Forsynelse med Brændsel er den anden vigtige Synspunkt, hvorfra Udmarkerne's udyrkede Tilstand bør betragtes. "Hvad Lyngen angaaer", sagde Sjøldsted, "da er den fattige Folk saavel i Kjøbstæderne, som paa Landet til megen Hjælp, efter som Tørv og Brænde er kostbar, men, foruden at alle Udmarker ikke ere Lyngmarker, saa kunde med Tiden en anseelig Mængde Pile og Elle plantes efterhaanden som Udmarks Opdyrkningen kunde tiltage. Men at opskjære Jordstørpen paa Udmarkerne til saakaldet Sladtørv, som er her alt for meget gjængs, er den skadeligste Anvendelse af Jorder man kan see. Et stort Stykke Jordsmon af en Tønde Lands Størrelse afflaaes til et Par Læs af denne lidet forslaaende Brændsel. Hvor Skjærelsen foretages vover intet Græs i flere Aar. Blev Jorden dyrket kunde den, endog i Halm, affaae dobbelt saa meget, for at kjøbe derfor Tørv eller andet Brændsel, fra de Bønder som derpaa have Forraad".

En Beregning over det Brændsel-Forraad Udmarkerne leverer vilde her være nødvendig, og den har Land-Inspektør Kammerraad Petersen hensat i sin Betænkning af 8 August 1806. Hans Resultat er dette: Enhver Bønde, som ej har Skov til sin Gaard, forbruger aarlig omtrent 8 Læs Lyng og 12 Læs Bredtørv, og de som have Skov, og aarligen deraf tage noget til Brændsel, tage det halve fra Udmarkerne, altsaa 4 Læs Lyng og 6 Læs Bredtørv. Enhver Udbygger tager 3 Læs Lyng og 5 Læs Bredtørv. Dette udgjør for Bøndestanden i alt omtrent 8,400 Læs Lyng og 13,000 Læs Bredtørv. For Kjøbstæder og Fiskerlejer anslaaes 5000 Læs Lyng, og 5000 Læs Bredtørv ej at være for højt regnet. Antages nu, at en tredie Del af Gaardmændene kunde af egne Skove og Moser have fornøden Brændsel, og altsaa ej behøve Udmarkerne, saa bliver tilbage 11,400 Læs Lyng og 15,000 Læs Tørv. Sættes fremdeles, at $\frac{1}{4}$ kunde ved bedre Brændsel-Økonomi spares, saa bliver endnu tilbage, efter alle disse Afdrag, 8,500 Læs Lyng og 11,200 Læs Bredtørv eller Lyng-Tørv foruden Mose-Tørv. Dette Antal, reduceret til Favne:

brænde, fordrede vist deraf i det mindste 4000 Favne. Hvilken Kapital maatte altsaa udgaa af Landet for fremmed Brændsel mere end forhen. Tilstaaet, at de 25,000 Tønder Land Udmarker rigtigheden anvendte maatte kunne indbringe Landet mere end denne Kapital, tilstaaet at Brændsel stedse kunde have fra fremmede Steder, saa er dette dog ej nok for den fattigere Bønde og Borger, der ikke seer sig istand til at kjøbe denne Artikel, og altsaa, naar Udmarkerne borttages, uden foregaaende Forberedelse, maa savne en af Livets første Nødvendigheder.

Endnu en tredie og vigtig Omstændighed i Henseende til Udmarkerne er: at mange af de fattige Bønder paa de fletteste Gaarde saavelsom de fleste Udbyggere, ernære dem ved Lyngen, og ved det Arbejde samt den Kjørsel samme giver. Ubyggernes Antal her paa Landet er for stort til at de stedse hos Bonden kunne faa Arbejde, og der er kun sjælden Lejlighed til ellers ved Daglønner Arbejde at fortjene Noget. Dog denne Hindring for Udmarkernes Anvendelse var let hævet. De fattige Bønders Tid og Kræfter maatte anvendes paa Jordens Forbedring, paa Kartoffelavl ic. En Udbygger maatte paa passende Vilkaar tillægges af Udmarkerne saa meget at hans Jordlod blev tilstrækkelig til en Huusmands Families Underholdning.

Fra Midten af 18de Aarhundrede have Amtmænd og Embedsmænd, nidkjære for Landets Kulturs Fremme, med Beklagelse seet de store Landstrækninger, Udmarkerne, henligge øde, og indgivet Planer og Betænkninger derover, og derved havt forestaaende forklarede Omstændigheder for Dine. Amtmand Urnes, og Amtsforvalter Andresens Forestillinger af 26 Novbr. 1759, 29 Oktbr. 1761, 20 Novbr. 1750, 28 Novbr. 1775, Amtmand Sjøldsteds allerede før omtalte udførlige Deduktion af 23 Oktbr. 1779, med Tillæg af 12 Novbr. s. A., og en udførlig Beretning af Justitsraad og Amtsforvalter Münster hendroge alle Opmærksomheden paa, at der burde gjøres noget for Udmarkernes Opdyrkning.

Da Sidstnævnte i Sommeren 1781 opholdt sig i nogen Tid i Kjøbenhavn anmodede Rentekammeret to af dets Kommitterede, Justitsraaderne Engelbrecht og D. Hansen, at sammentræde med ham, for nøje at undersøge hvad der maatte vedkomme

Udmarkerne og Kongens Ejendomsret, samt Bornholmernes Brugsret til samme. Deres indgivne Betænkning gik ud paa, at Kongens Ejendomsret maatte ansees upaatvivlelig, og at al Paastand fra Landboernes Side, om at Grunden tilhører dem, er ubeføjet, hvorimod de fra umindelig Tid have haft Græsning paa oftbemældte Højlyng og Sognemarker, og synes fremdeles, ifølge Landstingsdom af 30 Maj 1714, dertil at kunne have Ret, i det mindste for saavidt den fornødne Græsgang, som de have havt, angaaer. For altsaa at gaa en Middelvej i denne Sag, saaledes at hverken Regjeringens Ret paa den ene, eller Landboernes paa den anden Side skulde gaaes for nær, holdt de for tjenligst, at nogle Grundstykker af det hele Fangs samtlige Strækninger bleve udviste og tillagte Sognene, og det Øvrige Kongen som Grundherre; Naar dette blev bifaldt indstillede de end videre, at Undersøgelse maatte anstilles om hvor store Strækninger til Græsgange Landboerne maatte behøve, at Udmarkerne maatte opmaales og taxeres, eller boniteres; samt at det maatte bestemmes hvor hvert Sogn kunde tildeles sin Strækning.

Bed Rentekammerets Forestilling til Kongen af 28 Februar 1784 blev bemeldte Betænkning fremlagt, og derhos en Liste fra Amtsforvalteren (ovenfor S. 149 anført) over det Antal Kreaturer, der beregnedes at græsse om Sommeren paa Udmarkerne. Kammeret fandt det at være en den nøjeste Undersøgelse værdig Gjenstand, hvorledes de store Udmarksstrækninger kunde anvendes paa den, saavel for den kongelige Interesse, som for Statens i Almindelighed, gavnligste Maade, saaledes at Indbyggernes Brugsret ikke frænkedes, men det antog, at være uomgængeligen nødvendigt, forinden nogen anden Foranstaltning blev gjort om Anvendelsen, at de maatte opmaales, og at Kaarter over samme maatte forfattes, for at man kunde vide deres virkelige Størrelse, Figur, Beliggenhed m. m. hvorefter den Godtgjørelse, som kunde tilkomme Landboerne for deres Græsningsret m. m. nøjagtigere og rigtigere, efter de da forefindende Omstændigheder, kunde bestemmes. Vel vilde ikke ubetydelig Omkostning dertil udfordres, men Kammeret holdt sig tillige forsikret om, at saadanne Bekostninger, i Hensyn saavel til de kongelige Intraders som til Folkmængdens deraf forventede Forøgelse der i Landet, i Tiden vilde

blive langt mere end erstattede, saa at Udgiften næppe vilde tjene at komme i Betragtning. Ved den kongel. Resolution af 8 Marts 1784 blev Kammeret autoriseret til at foranstalte Udmarkernes Opmaalning og Kaarters Forfattelse derover.

I de følgende Aar opmaaltes Bester, Nørre, og Sønder Herreders Udmarker, og efter Beregningerne var sammes Areal i alt 9,202 Tdr. Land, hvoraf 6,237 Tdr. vare uindtagne og udyrkede; Opmaalningen fortsattes derpaa over Øster-Herreds Udmarker samt Højlyngen, men Udførelsen af Arbejdet mødte flere Vanskeligheder, Aartiender henrandt og Landstrækningernes rigtige Anvendelse blev, til Skade for Landet og Staten, udsat.

Da jeg i Maj 1804 var bleven Landets Amtmand blev det en af mine Omsorgers vigtige Gjenstande at virke til Udmarkernes bedre Benyttelse. Jeg fandt, efter mine Anskuelser om hvad Landets Tare fordrede, at der ikke burde see Opsættelse i, med Alvor at see Opdyrkningen fremmet, og at ligesom de partielle Undersøgelser, partielle Opmaalinger og Kaarters Forfattelse, som foretoges paa de idelige Ansøgninger og Andragender om Udmarksjordernes Erholdelse, fordrede Ulejligheder og Omkostninger, der bleve at undgaa ved Udarbejdelse af Planer for et helt Sogns Udmarker ad Gangen, saa burde uden Udsættelse udarbejdes en almindelig Plan for de samtlige Udmarker. Jeg skrev et Udkast dertil, og udbad mig af By- og Herredsfogderne, af Landinspektør Kammerraad Petersen og flere, deres Betænkninger. Efter at have modtaget samme, blandt hvilke jeg her nævner Kammerraad Petersens af 8 August 1806, og Byfoged, siden Amtmand, Jespersens af 31 Decbr. s. A. blev jeg istand til at forfatte en Forestilling om denne Sag, og om hvorledes et af de, efter min Anskuelse, yderst vigtige Foretagender til Landets Bedste, kunde snarest muligt iverksættes. Af min udførlige Deduktion ere de væsentligste Punkter disse:

1. Hvad ovenfor er bemærket leder til at antage som første Grundsætning, at efter nærværende Kulturgrad, og bornholmst Landhusholdning, kunne Landets Indvaanere ikke taale at miste alle Udmarkerne ved en virksom med alvorlig Kraft dreven Iverksættelse af en antagen Opdyrkningsplan, men at de bgr forberedes til at miste dem ved Opmuntringer,

og ved tilstrækkelig Understøttelse til Udskiftning og forædler Jordbrug.

2. Ved en Udmarks Strækning's Betragtning maatte overvejes og beregnes: a. hvormeget der med Hensyn til alle Omstændigheder, saasom Størrelsen, Beskaffenheden, Omegnens Trang, Sognets Antal af Kreature ic. ic. ansees at bør, for en Tid, under hin Forberedelse, henligge som hidtil til fælles Brug. b. Hvilke Strækninger, enten fordi de indeholde Kul, eller Cement, eller Løvemoser, eller Fiskeri-Bande; eller i Hensyn til Sandflugt, eller fordi Batteriers og Skandsers Bedlighedsbærelse fordrer Løvs Tagelse derfra, bør have sin særskilte Anvendelse. c. Hvilke Kroge, Gader, Strimler bør overlades de Omgrændsende til Gjerders Retelse og Hegns Forkortelse. d. Hvorledes de Udbyggere, som ej have tilstrækkelig Jord til at ernære en Husmands Familie, bliver at tildele det Manglende. e. Endeligen hvor meget der kunde være at ansætte og inddele i passende Jordlodder, hvilke kunne tilbydes Landets Indvaanere at modtage i Fæste paa de Vilkaar man finder anbefalelige, til Bebyggelse og Opdyrkning. Iblandt disse Vilkaar maatte være Skov og Havedyrkning.
3. For hver enkelt Udmark især maatte altsaa udarbejdes en speciel Plan. Ved samme burde fremdeles overvejes, hvorledes de allerede indtagne Lodder kunde, ved Tillæg eller Fratagelse, eller ved flere Lodders Sammenlæggelse, gives mere regulær Form, eller passeligere Areal-Indhold, i Hensyn paa fornøden Størrelse til en Families Underholdning, paa Hegnliniers Forkortning, paa Beje, paa Uddrifter ic. ic.
4. Naar denne specielle Plan, som ved den Landvæsens Kommission, som maatte oprettes, vorder udarbejdet, er af det kongl. Rentekammer approberet, skulde den søges iverksat saasnart muligt, men for saavidt fra de nu værende Fæsterees og Hustruers Side, i Hensyn til deres Fæstebreve, skulde møde Hindringer, maatte Planens Iverksættelse udsættes, for saadant enkelt Tilfælde, indtil Fæsteledighed indtræffer.
5. Udmarksjords Anvendelse til Skovplantning skulde være forbeholdt de Strækninger, som efter anden Post a. henligge

indtil videre. Hølsfyrrsteren vilde ikke kunne overtage mere Skovdyrknings Bestyrelse end han har i Almindingen, ved den samme tillagte Udmarksstrækning. Naar Udplantning paa eller Besaaning af dette Areal var færdigt, da vilde det maaskee vorde Tid til at indskrænke hine Strækninger, og tage noget af dem til Skovdyrkning.

6. Den ved Reskr. af 22 Aug. 1739 bestemte Regel for Udmarksjorders Bortfæstelse, at tilgrændsende Bønder skulde have Fortrinsret til Fæstet, vilde være ophævet eller forandret derhen, at de til Gaarden fra gamle Tider bortfæstede Udmarksjorder, som drives under Gaardene selv, uden at være bebyggede, eller fremlejede til Andre, skulde Gaardene fremdeles have Fortrinsret til at overlades.
7. De Udmarkslodder, hvilke, ved Planens Udførelses Begyndelse ere bortfæstede, skulde, naar de ved Fæsternes Død, eller paa anden Maade vorde fæsteledige, og den i 3die Post nævnte Forandring er foregaaet, sælges ved offentlig Auktion til Ejendom eller Arvefæste, imod en Kjøbesum og en aarlig Afgift, som er sat i Kornvarer, men betales efter Kapiteltarten, og imod Vilkaar, at deraf svares i Følgetiden ved hver Forandring af Ejer, en Kjendelse.
8. De Udmarkslodder, som efter anden Post e. affættes, skulde bortfæstes paa 30 Aar; men efter 30 Aars Forløb bortfælges som de fornævnte. Ideen med dette Forslag var, at de imidlertid vorde opdyrkede, men i Tiden, naar Fæsteren havde faaet tilstrækkeligt Bederlag for sit Arbejde, kunde give Ejeren, Staten, en større Kjøbesums Indtægt end om de strax, i udyrket Tilstand, solgtes. Blandt Fæste-Vilkaarene maatte være: der betales en Indfæstning af hver Lod. Om denne skulde bestemmes til noget vist, saasom 5 Rdlr. af hver 14,000 Qv. Al. geometrisk Maal uden Hensyn til Bonitering, eller om det skulde være bedre og fordelagtigere, at lade Bortfæstningen og Indfæstningens Størrelse bestemmes ved højeste Bud ved Auktion, maatte komme under Overvejelse.

Jeg har troet at burde her fremsætte Hovedpunkterne af min Plan, baade for at vise, at jeg, i mine Formænds Aand, var

virksom for denne vigtige Sag, og tillige, fordi jeg anseer det rigtigst, i en Provindses landøkonomiske Beskrivelse, at udvikle hvad der hører til at forklare det Særgelige i at saastore Strækninger øde Land ligge uoptagne. De af Planens Poster der gaa ind i Detail, bør jeg derimod ikke opholde mig ved. En berørt Post, nemlig om Exempelgaardes Vigtighed for Landet vil jeg paa et andet Sted i dette Skrift erindre.

Da det under Krigen blev, efter Rentekammerets Forestilling af 10 Marts 1810, bestemt ved kongl. Resol. af 20 s. m., at Matrikuleringen skulde begynde paa Bornholm, saasnart Tidsomstændighederne tillode det, befaledes tillige, at med Matrikuleringen skulde Udskiftning og en bedre Afbenyttelse af Udmarkerne sættes i Forbindelse. Da Matrikulerings Arbejdet kom i Gang, blev Udmarkernes Opmaaling, Bonitering og Ansættelse i Tact, efter den Fordeel, de kunne antages at yde, tillige foretaget.

Matrikulerings Kommissionen fik altsaa Lejlighed til at afgive en Betænkning om Udmarkerne, og den gik ud paa at Udskiftningen og Forandringen i det Hele bør strække sig saavel til Højlyngen som Sogne-Udmarkerne, og at der enten forinden nogen Deling iverksættes, forud skulde indtages en Strækning til SkovOpveksling, og derefter af det Øvrige Bederlaget saavel for Grunden til Kongen, som Ejer, og for Landets Indbyggere til Græsning og Lyngslet beregnes og fordeles — eller — hvilket Kommissionen ansaa mere tilraadeligt: at Bederlaget for Brugsretten i det Hele først burde beregnes, og derefter af den øvrige Del af Udmarksjorderne, hvilken tilfaldt Kongen, noget bestemmes til Skovopveksling, og Resten til Anvendelse paa anden Maade, nemlig dels til Salg, dels til Bortførelse til omkringboende Jordbrugere. Amtmand Jespersen afgav ogsaa sin Betænkning, og omsider — men et halvt Aarhundrede efterat Sjældsted og Mynster og flere havde, som ovenfor bemærket, ytret sig over Gjenstanden, — oprandt i Aaret 1832 en Udsigt til det Gode for Landet, at Udmarkernes Opdyrkning skulde komme i Gang. Paa Forestilling fra Rentekammeret, faldt nemlig den kongel. Resolution af 30 Maj 1832, der ovenfor (S. 123) blev anført, saavidt Udskiftning paa Bornholm i Almindelighed angaaer;

og for saavidt Udmarkerne derved omhandles lød saaledes: "Fremdeles ville vi: at det Fællesskab, der nu finder Sted med Hensyn til de saa kaldte Udmarksjorder mellem os og Dens Indvaanere, i det vi eje Jorderne og Indvaanerne derimod have Ret til at affbenytte dem til Græsning og Lyngslet, skal søges hævet. Til den Ende bliver Brugerne af disse Jorder at udlægge et til deres Brugsret svarende Areal, som Ejendom, og det Øvrige forbeholdes os som Grundejer. Imidlertid blive følgende Jorder udenfor denne Deling, nemlig: den saakaldte Almindingsskov, Strandsskoven i Nø Sogn, de Strækninger, som formedelt Sandflugt ere indtagne til Fredning, saadanne Strækninger der i en eller anden Henseende have Interesse for Staten i Almindelighed eller for Den i Særdeleshed f. Ex de som indeholde Kulminer, Cement m. v. og endelig de saa kaldte Kjøbstædernes Friheder. Derimod ville de Jorder, der for vort Bedkommende dels ere indtagne til Skov, dels ere bortfæstede til Forskjellige, komme til Afgang i den Del, der nu vil være at udlægge til os som Ejer. For at udfinde Vederlaget for Brugsretten, bliver følgende Fremgangsmaade at anvende. Først boniteres Udmarksjorderne til Tært 24, efter deres Bestand som dyrkbar Jord. Hertil lægges et analogisk kalkuleret Beløb for de Jorder, der allerede for vort vedkommende ere indtagne, dernæst ansættes de samme Jorder til Tært 24, efter den Jordel, de kunne ansees at afgive ved Græsning og Lyngslet, og dertil lægges ligeledes for bemældte indtagne Jorder et saadant boniteret Areal, hvortil disse Jorder, efter et Middeltal af de øvrige Tærter for Græsning og Lyngslet, kunne ansættes, og endelig udlægges for Beboernes Brugsret en saa stor Del af det som dyrkbar Jord boniterede Areal, der svarer til eller gaaer op imod Udmarksjordernes hele til Græsning og Lyngslet boniterede Størrelse. De i denne Henseende fornødne Taxationer blive snarest muligt for vor Regning at udføre ved to duelige Landinspektører i Forening med to dertil udnævnte Bornholmere. Og vil vort Rentekammer i sin Tid have at nedlægge allerunderd. Forestilling om hvad videre med Hensyn til de omhandlede Jorder kan være at foranstalte".

De udnævnte to Landinspektører vare Kammerraad Peter: sen og Balslev, og de to Landmænd: M. Stender af store

Ladegaard i Clemensker Sogn, og Joch. Jespersen af Rannikegaarden, i Bolsker Sogn; og i Rentekammerets Skriv. af 10 Sept. 1832 ytres, at forinden det vidtløftige Taxations- Arbejde paabegyndes, hvortil de fornødne Kopier af Matrikulerings- Kaafterne skulle blive udfærdigede, vilde det ansees ønskeligt, at erfare de udnævnte 4 Mænds Formening, om ikke en Forening kunde være at træffe med de i Udmarksjorderne Brugsberettigede om at modtage Bederlagsjorderne for deres Ret til Græsning og Lyngslet sammesteds i bestemte Strækninger, uden nogen Taxation, og ifald en saadan Forening kunde ventes opnaaet, maatte bemældte Mænd tillige afgive deres Forslag om hvor meget af Udmarks- jorderne saaledes kunde være at udlægge de Brugsberettigede, og paa hvilke Steder saadant Udlæg burde stee, hvorved maatte komme i Betragtning baade hvilke Strækninger, der kunne være Beboerne nyttigst, og hvilke der, foruden de Jorder, som allerede for Hans Majestæts Bedkommende ere indtagne, meest passende bleve at udlægge for Kongens Bedkommende, for at anvendes til Skovsopelsning, efter Konference med Holzførsteren, eller paa anden Maade. Ved en senere Skrivelse fra Rentekammeret af 24 Novbr. 1832 bifaldtes, at fra de Brugsberettigedes Side et bestemt Antal af Mænd udnævntes og bemyndigedes til at afhandle det Fornødne, til at søge den attraaede Forening opnaaet.

Der var forfattet en omtrentlig Beregning over det Areal af de ubortfæstede Udmarker, som kunde komme under Deling, nemlig 21,066 Tdr. Land, hvoraf 9,500 Tdr. antages, at skulle komme paa Kongens Part og 11,566 Tdr. paa Indbyggernes.

Denne Beregning blev fremlagt i Møder, som den 2, 3, 4 og 5 Sept. 1835 afholdtes for hvert Herred især, med de Mænd, som fra de Brugsberettigedes Side vare valgte, og nu vedtoges da og formeligen blev underskrevet: at Delingen imellem Ejendomsretten over og Brugsberettigelsen af Udmarkerne skulde stee uden Taxation og saaledes at af de 9,500 Tdr. Land, som efter ovennævnte omtrentlige Beregning falde paa Kongens Andeel af Udmarkerne, kunde foreløbigen indtages fra Højlyngen og henlægges til Almindingskovens Udvidelse 2,000 Tdr. Land. I Rentekammerets 2de Skrivelser af 8 Okt. 1836 og 18 Febr. 1837

er det, som saaledes vedtoges og blev underskrevet, antaget, i Forventning af kongel. Approbation, at staa fast og uforandret, og ikke at blive Gjenstand for videre Underhandlinger, saa at det, der staaer tilbage at afhandle, kun angaaer Spørgsmaalet om, paa hvilke Steder de øvrige 7,500 Tdr. Land af Kongens Part kunde udlægges, og in specie om 2,000 Tdr. Land til Almindeligstovens Udvidelse skulde i det Hele tages østen for samme. Sagen er — da dette skrives, i Maj 1839 — uafgjort; og man har hørt og hører de gamle Fordomme ytre sig, om at Udmarkerne bør henligge i raa Naturtilstand, "til sælles Afbenyttelse, som forhen", ligesom og Foylangender have været fremsførte, der gaa ud paa Indskrænkninger i det Areal, der, efter de gjorte Beregninger falde, som mældt, paa Kongens Part som Grundejer, til Bederlag eller Deling imod den Part, der kan tilkomme de Brugsberettigede. — Snart ville fire Aar være henrundne, siden hine Møder i de første Dage i Sept. 1835 bleve holdte. Enhver, der nærer gode Ønsker for Bornholms Velstand, beklager, at hine store Strækninger udyrket Land saaledes endnu henligge i den raa Naturtilstand.

X. b. Paa hvad Maade ere raa eller uopdyrkede Jorder optagne til Dyrkning? under hvilken Sædfølge og med hvad Hæld?

Optagelse paa Bornholm af raa og udyrkede Jorder til Dyrkning har i Almindelighed ikke været drevet uden i det Smaa, dels af enkelte Udbyggere, der have ansøgt og faaet bevilget, at maatte indtage Udmarks-Stykker, dels af Ejerne af fjerneliggende Havrejorder. Større og almindeligere Virksomhed vil blive Følge af Udskiftningerne. Hr. Stender skrev i Dec. 1836: "Hvor de opgjødede Jorder have formæret sig, skete dette ved at optage et enkelt Stykke til de Sædestifter man forhen havde, eller ogsaa at forstørre disse. Ikkun et Exempel er mig bekjendt, hvor en Bonde har opgjødet omtrent sit hele Areal af Agerjord, og det er Ole Jensen paa Skovgaarden i Nyker Sogn, som gik frem paa følgende Maade: De gamle Bygjorder bleve ved sidste Halm besaaede med Kløver og udlagte i to Aar; i det tredie besaaede med Vikker og Havre efter een Pløjning,

høstede til Foder, og Jorden derefter pløjet to Gange, fjerde Aar Byg, femte Aar Væter, sjette Aar Byg, og derefter atter udlagte med Kløver. Saaledes behandlede han disse Jorder uden Gjødning indtil de ny optagne Jorder, nemlig Havrejorderne, vare overgjødede to Gange. For at udgjøre lige store Skifter, som de gamle Bygjorder, bleve de ny optagne inddelte i 7 Dele, og drevne saaledes: 1ste Aar reen Brak, om Efteraaret stærkt gjødet ovenpaa, efter sædvanlig Brug og isaet Rug; 3die Aar Byg; 4de Væter, 5te Byg, 6te og 7de Aar Kløver. Naar denne Rotation to Gange er igjennemgaaet komme alle Jorderne under en lige Behandling og Sædfølgen vedbliver saaledes: 8de Aar Vicker og Havre til Foring, 9de Aar Byg, 10de Væter, 11te Rug, 12te og 13de Kløver; men da Maade at opdyrke saa Jorder paa, kan ikke i Almindelighed tages til Efterfølgelse. Vedkommende udsættes for en meget betydelig Formindskelse i Indtægt i flere Aar, og den kan derfor kun foretages af en formuende Mand, og hvor derhos de raar Jorder findes nogenlunde ligeartede med de allerede opdrevne. Dette var Tilfældet hos Ole Jensen, hvis Havrejorder vare en meget god Beskaffenhed, vel ligesaa gode som hans Bygjorder, hvilket er yderst sjældent; hvortil kom, som fremmede ham foretagende, at han i de Aar det udførtes, havde endnu en anden Gaard, fra hvilken han hjemhøstede Foderet."

XI. Saafrøden. Sørg for Algerdyrkerne for at skaffe sig god Saafrø? Udsædens Mængde.

Det er ikke ualmindeligt, at man er omhyggelig for sin Saafrø og tager den rene og friske man kan faa ved de almindelige Kornrensningsmaskiner, Harpe og Solde. I Aare 1834 blev Amtmanden fra det kongel. Landhuusholdnings-Selskab i Skriv. af 24 Juni underrettet om, at efter en dertil fra Amtmanden givet Anledning havde Rentekammeret anmodet Selskabet om, for Kammerets Regning at besørge anskaffet og oversendt til Bornholm to Kornrensningsmaskiner af den Konstruktion, som Selskabet maatte finde hensigtsmæssigst, hvilke to Maskiner formentes at kunne tillige afbenyttes som Modeller til lignende Maskiners Forfærdigelse der paa Landet. Ifølge heraf

blev nu sendt en saa kaldet Winstrups Rensmaskine med 5 Gold, og en Cylinder Rensmaskine af det Slags, som afdøde Snekermester Kalle i Maribo i sin Tid har opfundet. Denne sidstnævnte Maskine, hvortil høre to cylinderdannede Gold, er især fortrinlig flittet til at fremskaffe reent Sædekorn. Ved Rensetekammerets Skrivelse af 5 Juli s. A. overlodes det Amtmanden at anbringe disse Maskiner efter bedste Skjønnende paa de bekvemteste Steder i Landet, saavel til Afbenyttelse, som for tilige at kunne tjene som Modeller til lignende Maskiners Forfærdigelse sammesteds. De bleve da afgivne til Konsul Hansen og Kjøbmand Hansen, begge i Evanike, og Kaptain Dam i Nakirkeby.

Man omverler ofte Saasæd fra lerede eller tunge til sandede og lette Jorder, og omvendt. Man bruger ogsaa ved Kjøb og Ombytning at forbedre sin Saasæd. Werter bruge Nogle at pille.

Mængden af den Udsæd her bruges paa 1 Td. Land kan ikke godt opgives, da Bonden ikke kender sine Jorders Indhold i geometrisk Maal. En af de dygtigste Landmænd har opgivet mig følgende: 1 Td. Rug, bornholmsk Maal i 14000 $\square$ Allen. Af Byg $\frac{1}{2}$ mere; af Werter $\frac{1}{4}$ mere, af Havre 2 Td. og ofte mere i en Td. Land g. M. Med Vintersæden er oftest Forskjel, i det der sees meget paa den Kraft Jorden har, den forudgaaende Behandling, og den Tid paa hvilken den saaes.

XII. Dyrkes mindre almindelige Sædearter? Foder og Handelsplanter?

De Kornarter og Bælgfrugter, som almindeligt dyrkes, og som indtil for omtrent 40 Aar siden, vare de eneste der dyrkedes, ere Rug, Byg, Havre, Werter og Bikker.

Efterhaanden ere andre Sædearter komne i Brug. Hvedeavl blev saaledes ved afdøde Landsdommer Rogert begyndt paa hans Gaard Torneby i Clemensker Sogn i Nørreherred, og derfra udbredt paa andre Gaarde i Herredet. Et eneste Aar, som 1798 eller 1799 fandtes i den vorende Rug blev Stammeren dertil. Nu er Hvedeavlen over det hele Land i Brug, saaledes at Landet endog har Udsærsel deraf istedenfor at Bagerne forhen Bornholms Amt.

maatte have Hveden tilført. Dog er det endnu ikke kommet saavidt, at jo en af Landets kyndigste Landmænd fandt Grund til at skrive: "Hvede dyrkes her (i Sønderherred i Aaret 1836) desværre for lidt af, til Skade for Landet, thi den største Del af Jorderne ere meget tjenligere til Hvede end til Rug. Her ere mange Gaarde især paa den østre Del af Landet, hvor man efter 3 til 4 Td. Rugs Udsæd kun høster 15 til 20 Td., og hvor man bruger omtrent lige saa meget af Vikker, Ørter og Byg i Brødet som Rug, da denne ikke kan slaa til; Paa disse Jorder vilde derimod Hvede lykkes meget godt, men naar man spørger Bønderne hvorfor de ikke saa Hvede istedenfor Rug høster man det Svar: hvad skulde vi saa faa til Brød?"

Provsti-Rugen udbreder sig mere og mere; og man faaer den jevnlig fornyet fra dens Hjemsted. St. Hans Rugen begyndte man med for omtrent 20 Aar siden, da afdøde Kanselliraad Jespersen tilførte Landet den og dyrkede den paa sin Gaard Sejersgaarden i Knudsker Sogn, hvorfra den videre udbredte sig, men man har igjen ophørt dermed.

Toradet Byg er dyrket af Hr. M. Stender paa Store Ladegaard i Clemensker Sogn, og af Hr. Kammerraad J. Jespersen, i Bolsker Sogn, samt i Rønne Bang, ogsaa nogle faa andre enkelte Steder.

Boghvede-Vol er ikke kommen i meget Brug her paa Landet. I Aaret 1807 fik Bonden Jens Jespersen i Østerlarsker ved sin Søn bragt fra Sjælland to Potter som han udsaaede, og siden dyrkede den. Jeg, som da ejede en Bondegaard i Knudsker Sogn, fik af ham $2\frac{1}{2}$ Potter, som gav en Høst af 5 Skjepper: den vilde vist nok fortjene mere Opmærksomhed end den har faaet, især for Vestlandets sandige Jorder, og for Lynggaardene. Hr. Kammerraad Jespersen paa Kannikegaard har indført den i sit Sædesfiste paa Sandjorderne. (Ovenfor S. 139 nævnt. ⁶⁸)

⁶⁸) Borreby skrev 1772, at da Boghveden modnes sildigt nytter det ikke at faa den, hvor man tidligt opgiver Øret, og "dette maa nok være Aarsagen at den ikke er kommen i Gang her paa Bornholm, da her dog ligger mangfoldig udyrket Jord, som der

Kartofler var indtil Aar 1807 kun dyrket i det Smaa. Jeg havde paa min ovennævnte Gaard nedlagt 7 Edr., det meste som til den Tid var paa nogen Gaard nedlagt. Siden dyrkedes de af afdøde Rancelliraad Jespersen, afdøde Rancelliraad Lohmann paa hans indhegnede Gaard Vibekkegaard i Knudske Sogn, Procurator Fog paa en Bondegaard i Nyke Sogn, Stender i Clemenske Sogn; og er betydeligen tiltagen over hele Amtet. Andre Rodfrugter dyrkes ikke.

Med Kløver-Avl ⁶⁹⁾ begyndtes i det Smaa omtrent i sidste Aartiende af forrige Aarhundrede paa enkelte Gaarde i Vester- og Nørre Herreder foruden i Rønne Byvang, og er efterhaanden næsten bleven almindelig. Spergel dyrkes ikke hos Bonden. ⁷⁰⁾ Hr. Stender har aarlig saaet endel til Staldfodring og Afgræsning, ogsaa til Nedpløjning, og han har haft den Erfaring, at naar den nedpløjede Spergel har været god, bliver den følgende Afgrøde meget fortrinlig. Han har og dyrket andre Græsværter og udsolgt Frø.

Af Hør dyrkes noget til Husbrug; næsten til hver Gaard saaes omtrent en Skjeppe eller lidt mere. Kaptain Peter

til synes tjenlig." — Prahl skrev nogle faa Aar sildigere, 1777: "Boghvede er adskillige Gange forsøgt at saaes endog af Kjendere, i Omgang, og i den tjenligste Jord udi Indhegningerne, men har ikke villet vel modnes, eller været til mindste Fordel, derfor avles den Slags Sæd ikke her."

⁶⁹⁾ Borreby nævner ikke Kløver. Prahl fremsatte det Spørgsmaal: Har der været Rogen paa Bornholm, som har forsøgt Kløver-Avling? og gav derpaa det Svar: "Ja, ved Gaardene i Indelukker er gjort Forsøg, og igjentagne Forsøg paa adskillige Steder, og formedest de vilde Rødder, som Jorden er meget rig paa, er samme i det andet og tredje Aar udgaaet. Ellers er Kløver-Avl ej ret med nogen Almindelighed dyrket. De bornholmske Bønder, som have liden Hø-Avling, saa des flere Vikker, hvormed de fore deres Heste."

⁷⁰⁾ I den bornholmske Avis 1836 Nr. 32 blev, for at henlede Opmærksomheden paa Spergel, det Stykke om samme, som staaer i "Sjældsfrups Vejledning til et godt Jordbrug for den danske Bøndestand," optaget.

Koefoed paa 27 S. G. i Aker Sogn nævntes mig som en af dem der havde saaet mest, 4 Skp. Frø; 1806 hjemkom fra det Schrollske Institut i Kjøbenhavn to der udlærte Børnholmere, to Brødre, Peder Pedersen og Niels Pedersen. Dem blev udviist et Stykke Udmærksjord i Knudske Sogn nær ved Kirken, og de opdyrkede samme fælles, men uden Kraft. Sidstnævnte døde. Broderen folgte 1816 Udmærkslodden, omverlede siden Besiddelse af andre smaa Ejendomme, først en liden Bøndegaard, derpaa en Mølle, igjen en anden Mølle, og flyttede 1824 til Rønne. Herfra udrejser han paa Bøndergaardene, ernærende sig ved Hørbegling, og Frørensning, hvor hans Hjælp søges.

Samp dyrkes mindre. En enkelt liden Strimmel ved nogle Gaarde, langs en Bygning eller et Have-Gjerde, er det Hele, man seer saaledes anvendt.

Tobaksavl, som ved Fiskerlejet Tein blev drevet i det Smaa for omtrent 60 Aar siden, og som Amtmand Sjøldsted ansaar Børnholm for at være et særdeles beqvemt Land til, gik aldeles af Brug.

Humle er temmelig almindelig i Bøndehaver, men i det Smaa. I Nørø's Haver og i Byens Omegn dyrkes den meest.

Officinelle Planter dyrkes ikke.

Rummen blev for endel Aar siden meget dyrket af Kammerraad og Landinspektør Petersen ved Nørø, og har derfra udbredt sig noget, mest i Rønne Bang.

Kapsæd var uden Tvivl afdøde Kancelliraad Jespersen den første der begyndte med, og dyrkede i nogle Aar med Held; men siden ophørte. 1836 dyrkedes den noget i Rønne Bang; men især havde Kammerraad Jespersen i Bolske Sogn en rig Høst paa $6\frac{1}{2}$ Td. Land. Hr. Stender besaaede det følgende Aar omtrent 7 Td. Land. Hr. Brix i Nyker Sogn, Hr. Hans Jespersen paa Sejersgaard dyrkede den ogsaa i det Større, ligesom nogle flere i det Smaa.

Farveplanten Krap o. fl., kjendes ikke. Derimod nævner jeg her en vildvoksende Plante Engeskjer (*Serratula tinctoria*) der giver en gul Farve, som er smuk og varig, og i Forbindelse med andre Farvestoffer frembringer adskillige andre Forandringer. fattige Folk, især Fruentimmer, beskæftige sig med Plukningen

omtrent fra St. Hans Dags Tider. De vindtørre Planterne hjemme, og derefter sælge dem til Kjøbmændene, som i dem have en Udsørfels Artikel.

XIII. Sygdomme hos Kornet? Rust? Brand? Har man paalidelige Erfaringer om Aarsagerne dertil?

Hr. M. Stender bemærker i denne Henseende følgende:
"Sygdomme hos Kornet kjende vi, Gud skee Tak, ikke meget til. Rust paa Sæden, der har havt skadelig Følge, har jeg aldrig observeret undtagen i det vaade Aar 1830, heller ikke har jeg hørt nogen beklage sig herover uden netop i samme Aar, og den almindelige Mand kjendte ikke engang, at der var en Sygdom under denne Benævnelse. Rugen var i bemældte Aar yderst slet, men endnu langt slettere Hveden, der paa flere Steder ikke engang blev tørstet, og paa andre var aldeles utjenlig til Brød; hos meget Faa vare disse Sæde-Arter gode. Jeg antog at Sygdommen hidrørte fra Væden. Ved den ualmindelige Fugtighed Jorden besad maatte enhver Vejrsligets Forandring have skadelig Indflydelse paa Planterne. Brand er mere almindelig især paa Hveden. Den Hvede jeg dyrker (brun Hvede) har hidtil været fri for Brand, skjønt jeg uden nogen Ombytning har dyrket den i 11 Aar. Den bliver sat i Blød i Vand, hvori er kommet Kalk og lidet Salt, førend den saaes. Støvbranden kan undertiden, i det Bygget gaaer i Ar, vise sig slemst, uden at det siden synderlig mærkes. Ogsaa i Havren viser Støvbranden sig. Jeg har engang havt det Exempel, at den store hvide Havre aldeles blev ødelagt, medens Landets egen ved Siiden staaende Havre saa godt som aldeles var ubeskadiget."

Af andre Landmænd hørte jeg lige Ytringer om de erfarede Sygdomme hos Kornet, man kjendte ikke nogen Aarsag, men Almuen siger, naar Sygdommen Brand indtræffer, at Kornet er lynebrændt, da den staaer i den Formening, at Sygdommen hidrører fra Lynet i Tordenvejr.

XIV. Har man nogen bestemt Regel om den Grad af Modenhed Sæden bør have naar den skal høstes for at blive bedste Handelsvare?

Nej, er det almindelige Svar man faaer paa dette Spørgsmaal. Pastor Sørensen skrev 1817: "Regler for Sædens Modenhed kjendes ikke. Jeg anseer Rugen og Hveden for tilstrækkelig moden, naar intet mere grønt findes ved Ledene eller Knæet paa Straaet, saa at disse ere brune; det serradede Byg, naar Avnen er knæbet fast til Kjernen, og det toradede naar Aret hænger hartad lodret."

Kammerraad Petersen skrev: "Sæden ansees tjenlig til at afmejes, naar Straaet er uden Gæft til Roden, og Kjernen fastnet til ikke at lade sig sammentrykke imellem Fingrene."

Kaptain Lind's Svar var følgende: "Naar Rugens og Byggets Kjerner have en lysgul Farve antager man disse Sædsarter at være passende modne. Desuden skal Rugstraat have en gulbrun Farve og enkelte Straa af Bygget skal begynde at knække."

Endeligen optager jeg Hr. M. Stenders Ytring: "Nogle almenkjendte Regler om den Grad af Modenhed Sæden bør have kjende vi ikke. Jeg følger i denne Henseende, saavel som næsten i det Hele hvad Agerbruget angaaer, hvad Thaer og Drevsen herom sige, og befinder mig meget vel herved."

XV. Hvorledes ere Kornvarerne beskafne? sørges der for deres Rensning? er der paatænkt nogen Foranstaltning til deres Tørring og til deres videre Forædling?

Kornvarerne ere ikke saa gode, som det var ønskeligt at de skulle være. Aarsagen ligger naturligvis i Fejl i Agerbruget, at Jorden almindeligvis ikke bliver tilbørligen rensed ved Brakning, at Omförg ikke vises for skadeligt Vands Afledning, at Omhyggelighed for reen Udsæd ikke er almindelig; men til Kornvarernes Rensning har Bonden ingen Opmuntring. Kjøbmanden er saa godt som ene den, der affjober Bonden hans Kornvarer, og Bonden, som staaer i Kjøbmandens Bøger, er derved i en Afhængigheds Stilling. Kornets Betaling ansættes tønd-

viis. En Tønde Byg paa 12 Lisp. betales ikke højere end den paa 10 Lisp., ligeledes med Rug, men i Særdeleshed med Havre. God Hvede og gode Urter ere de eneste Sæds-Arter der betales bedre end den flette. Naar Bonden faaer flet Sæd betalt lige med den gode, saa kan han vanskeligen indsee, hvorfor han skulde lægge sig efter den bedre; ligesaa er det en Selvfølge, at ikkun den fletteste Sæd kommer fra Bondens Haand i Kjøbmandens Hænder, og det er især mærkeligt med Havren, at den mindste og fletteste faaer Venævnelse af Kjøbmands Havre. Kunde Kjøbmanden bringes til at gjøre Forffjel paa Betalingen af gode og mindre gode Kornvarer, eller bringe Bøgt i Forbindelse med Maalet vilde den ønskelige Forandring tilvejebringes, Bonden gives Lyst til fuldkomnere Produktion, og Kjøbmanden til at kunne paa fremmede Markeder konkurrere med andre Lande.

Sæden renses hos Bonden ved Kastning og med Sold, sjældnen ved Harpe, endnu sjældnere ved Rensmaskiner, hvoraf, som ovenfor er sagt, Amtet har meget faa.

I Henseende til Kornets videre Forædling kommer Tørring, Mel og Grynmalning, Maltgjøring og Brændevinsbrænding i Betragtning.

Korntørring bruges ikke uden med ringe Quantiteter, der udføres til Island, til Omtusfning med islandske Produkter.

I Henseende til Mel og Grynmalning er Møllernes Antal betydeligen voxet siden Thurah for omtrent 90 Aar siden færev. Han anfører nemlig (S. 271) at i Aaret 1749 var Antallet af Bejrmøllerne 23, og af Vandmøllerne 40, dog at de fleste af disse ikkun vare smaa, og om Sommeren ubrugelige. 1808 var Antallet af Bejrmøllerne 78, nemlig ved Kjøbstæderne 19 og paa Landet 59; Vandmøllernes Antal i Alt 78. Alle Bejrmøllerne paa Landet ere, paa 2 saa kaldte hollandske nær, den ene ved Rønne, den anden ved Ners, af den Bessaffenhed at de kunne flyttes, som jevnligt skeer. Staa de paa Ejendoms eller Kjøbstædjord og kjøbes for der paa Stedet at tjene til Mæringsvej følger gjerne Baaningshuus, og et lidet Stykke Jord eller Have med i Kjøbet. Staa de paa Kongens Udmark eller privat Mands Grund maa Kjøberen erhverve Fæste paa Grunden.

Middelprisen paa 1ste Slags er imellem 5 til 600 Rbdl. For sidste imellem 3 til 400 Rbdl. Det har alletider været Enhver uformeenet at lade opføre Band: eller Bejr: Møller, uden dertil at søge Privilegium, ligesom Møllerne ikke ere skyldsatte, eller som saadanne have Afgift at svare, eller Formalings Afgift af Kornvarer, der Alt er en Følge af Landets almindelige Konsumtions: og Accise: Frihed. (Amtets Skr. 9 Sept. 1791.) Da Bejrmøller vare, ifølge Forordn. af 1 Okt. 1802, ansatte til Bygnings: Afgiften, blev Frihed for samme ved Kongl. Resolution af 30 Aug. 1804 bevilget.

1837 blev Møllernes Antal opgivet for Tabelverket saaledes:

For Landdistrikterne i Alt 92, af hvilke de 53 vare Bejrmøller, de 39 Bandmøller.

For Kjøbstæderne i Alt 36. Deraf bleve 30 drevne ved Vind, 4 ved Band, 2 ved Heste. De fleste vare ved Rønne, nemlig 11 Bejrmøller, 3 Band: og 2 Hestemøller.

Brændevinsbrænding drives overalt, ej blot i Kjøbstæderne men og paa Landet. Ifølge Rentekammerets Brev af 18 Marts 1757 og Kongel. Resolutioner af 6 Dec. 1773, 23 Aug. 1786, 8 Juli 1801 og flere har saadan Frihed Sted.

Forbud mod Brændevinsbrænding har af og til været besaalet, sædvanligen naar Aarets ringe Grøde foranledigede Frygt for Mangel paa Føde: og Sædekorn. Saaledes i Aarene 1740, 1785 (Kongl. Ref. 26 Okt.), 1801 (Kongl. Ref. 1 Apr.) og flere enkelte Gange.

1810 ytrede jeg, at det vilde være ønskeligt "at Indskrænkning kunde stee i det store Forbrug af Brændevin paa Bornholm, og tillige at Kornbesparelse kunde blive tilvejebragt, ved de mange smaa Kjedlers Indskrænkning til enkelte store, anlagte efter et udmærket Kjøbenhavns Brænderis Mønster. I det siden forløbne Tidrum ere mange Forbedringer iwerkssatte, mange smaa Verker anlagte, og derimod betydelige og velindrettede komne isteden. Man forsikrer mig ogsaa, "at Brændevin nu misbruges ikke halvt saa meget paa Bornholm, som for 30 Aar siden."

XVI. Hvorledes ere Forholdene i Henseende til Produkternes Af sætning? Torve-Indretning, Marked, Bejvæsen, Befordringsvæsen, Postvæsen, Udsætningssteder, Havnevæsen, Lodsvæsen, Fyrvæsen, hjemmehørende Fartøjer, Kjøbstædernes Skibsfart og Handel, Maal og Vægt, m. M.

At der ikke holdes Torvedage i de bornholmske Kjøbstæder betragtes af Mogle som en Mangel, af Andre ikke. I ældre Tider have Torvedage fundet Sted, i det mindste været anordnede. Ved et aabent Brev af 28 Juni 1623 (hos Thurah S. 149) befalede Kong Christian d. 4de at Torvedage skulde holdes hver Uge om Onsdagen i de bornholmske Kjøbstæder. Ved et aabent Brev af 17 Apr. 1671 befalede, at en Torvedag hver Lørdag skulde holdes i Rønne, og et aarligt Marked samsteds fra 1 til 12 Juni. Det blev enten ikke iverksat, eller er siden igjen bortfaldet. Ved Reskr. af 5 Juni 1744 blev atter paabudet Torvedags Holdelse i de bornholmske Kjøbstæder. I Almanacken for 1747 staaer anført: at der holdes aarligt Marked i Rønne fra 1 Juni i 12 Dage. Ved Stiftamtmandskabets Skriv. af 17 Juli 1750 blev Amtet anmodet om at Reskr. af 1744, hvis Bud ej vare iverksatte, skulde paa ny indskærpes, og enhver Bedkommende advares at holde sig det efterretteligt. Nej, det vilde man ikke. 1806 indhentedes jeg Betænkninger om det ikke skulde være gavnligt, at faa Torveindretning tilvejebragt? Man svarede mig: Torv kan drage Accise og flere Byrder efter sig; Torvægters Lønning forsøger Byens Afgifter; Torveplads skal brolægges; Saadant er for byrdefuldt for Indvaanerne. Fremdeles, Fiskerne levere om Sommeren Fisk til Bonden imod at faa Kornvarer derfor, naar Indhøstningen sseer; Haandverkeren, der sjælden driver Haandverket hjemme, erholder og Sæd derfor. Daglejeren kan bortaffordere Vinter-Arbejde imod Korn. Elige fattige Kjøbstædsbeboere hente ofte betinget Korn fjeppewis, srend Bonden faaer tærsket nok til at kjøre Læs med til Byen. Og saa Kjøbmændene betale sjældent de Landprodukter, der tilkjøres dem, med rede Penge, men oftest med de Varer, Jern, Tjere, Bræder o. s. v. som Bonden skal have. Skulde ikke — spurgte man — Frihed, som Sjælen

i Handelen, være at foretrække Tvang? Skulde ikke, saaledes som Omstændighederne forekomme, Torve-Indretning befindes unyttig? ja vel endog skadelig? og tidsspildende for Bonden? imod at han nu kan direkte, og paa belejlig Tid, tilføre den Mand, med hvem han staaer i Forbindelse, sine Landprodukter? ja tillige fordi Torvsøgning kan foranledige det mere Driveri af Bønder og Tjenestekarle, og altsaa noget af den Demoralisation, som saadanne Sammenkomster saa let kunne medføre. Slige Anskuelser gjør, at det Parti af Bornholmerne, der ere imod at see Torve-Indretning bragt istand, er langt større end det, der anseer Torvvasen ønskeligt. I Aaret 1829 blev i den bornholmske Avis Nr. 25 o. fl.⁷¹⁾ Spørgsmaalet om Gavnligheden af Torv-Indretning atter bragt paa Bane. Saavidt Torv angaaer er intet steet.

Markeds Holdelse er derimod kommen i Gang. Ved Aeskr. 21 April 1830 til Amtmanden anordnedes nemlig, at der i Aakirkeby aarliggen maa holdes to Markeder, med Heste, Kvæg og andre Kreaturer, den første Søgnefredag i April, og første Fredag i Oktober.

Om de bornholmske Veje kan man endnu sige som for 30 Aar siden, at de paa mange Steder ere temmelig flette og oftest ikke andet end to dybe Hjulspor, løbende i Vinkler og Bugter, med en i Midten opstaaende Kant og med Stene paa Siderne, ja med fremragende store Stene selv i Hjulsporenes Løb: fremdeles, at det er vel paa enkelt Sted endnu i Løbrud ugjærligt at passere Vejen af Mangel paa Bro, og at Broer endnu ej alle Steder ere som de bør være; dog ere Vejene i de senere Aar ved By- og Herredsfogdernes Nidkjærhed overordentlig forbedrede, saa at de om meget saa Aar tør haabes i den Stand forbedrede, at de almindeligen kunne fortjene Navn af gode. 1781 begyndte da værende Landsdommer Graah, der havde Amtmands Forretninger at varetage, at lade Vejforbedringer være sig magtpaaliggende; Hindringer og Klager vare i den bornholmske Almues Smag; blot at Veje skulde være af 8 Alens Brede mishagede. 1789 var i Nørre-Herred en Sammenrottelse af en

⁷¹⁾ Optaget i Panums Skrift S. 156 o. f.

Mængde Bønder imod afdøde Bysfoged Gad angaaende Vej- Arbejde, hvorfor et kongl. Reskr. 12 Maj 1790 befalede Justits- Aktion imod dem. Et kongl. Reskr. af 29 Jan. 1790 havde forud bestemt, at enhver Gaard eller Hus-Ejer i de bornholmske Kjøbstæder er pligtig at præstere Vej- Arbejdet.

Den almindelige Vej- Anordning for Danmark af 13 Dec. 1793 blev sendt til Amtet, og der offentlig bekendtgjort; dog hedder det i Generalvejkommisionens Skriv. til Amtet af 1 Novbr. 1794, "at der ved denne Forordning ikke er taget Hensyn til Bornholm for hvilket Land den sælgelig ikke gjælder som allernaadigst Forskrift". Derhos forlangtes Amtets Erklæring om hvorvidt den deri fremsatte Fremgangsmaade kunde anvendes ved Landevejene paa Bornholm.

Da Amtmand Mandix var ankommen til Landet udstedte han, under hans Omsorg for Sandflugts Dæmpnings Iversættelse imellem Rønne og Hasle, Ordre til vedkommende Herreds- fogder at tilsige, i Overensstemmelse med Vejforordn. §§ 25, 27, 31, nogle Sognes Beboere til nødvendigt Vej- Arbejde. En Herreds- foged ansaa det ikke for sin Pligt, og paaberaabte sig Vejforord- ningens 66 §. Amtmanden gjorde ham opmærksom paa Forord- ningens 69 §. Bønderne udebleve. I en Forestilling fra Amt- manden af 2 Novbr. 1802 om Sandflugtsagen bemærkede han, at første Passus af hin Skrivelse fra Generalvejkommisionen ikke findes at være fra Amtet bleven Vedkommende bekendtgjort, ligesom ej heller noget Spor findes til at den forlangte Erklæring var afgivet, hvorefter vedkommende Embedsmænd saavelsom Lands- Indvaanere have anseet Vejforordningen her gjældende, saa- vidt den nemlig, som egentlig given med Hensyn til de større Landeveje her kunde anvendes; men om endog den almindelige Vejforordning ikke skulde ansees som Lov for Bornholm, maatte det dog kunne forsvares, i Mangel af anden bestemt Anordning, analogisk at følge denne Forordnings paa almene Rets og Vil- ligheds Principer grundede Forskrifter, helst hvor Spørgsmaal an- gaaer Foranstaltninger til Sandflugts Dæmpning, og hvor alt- saa endog Forordningen af 19 Sept. 1792 §§ 23, 27 og 33 synes at hjemle denne Fremgangsmaade.

Nogle Aar henrandt under en saadan for et godt Vejspolitin gunstigt Forhold; og omsider udstedtes et kongl. Reskr. af 29 Nov. 1816 til Rentekammeret, hvorved, paa Grund af en fra Kommandantskabet paa Bornholm indkommen Forestilling, befaledes: "at Vejforordningen for Danmark maa udvides til ogsaa at gjælde for Bornholms Land;" og ved en kongl. Plakat af 11 Juni 1817 (igjennem Rancelliet) blev bekendtgjort: at "Vejforordn. af 13 Decbr. 1793, omendstjænt ved samme ikke er taget Hensyn til Bornholm, skal i Henseende til Forpligtelsen til Deltagelse i Vej-Arbejdet, anvendes paa Bornholm." ⁷²⁾

Noget ordnet Befordringsvæsen fandt tilforn ikke Sted, og denne Mangel blev først afhjulpen i Aaret 1813 ved en af Generalpostdirektionen udstædt Plak. af 26 Marts, grundet paa kongl. Resol. af 7 Jan. forhen. Ved samme blev bestemt, at Øvrigheden skulde sørge for at Rejsende kunde erholde Befordring fra Kjøbstæderne, samt fra Fiskerlejet Gudhjem, imod en lovmæssig Betaling. Saafermt ikke frivillige Samfund til Djemedet kunde vorde ordnede skulde Enhver, der driver borgerlig Næring, eller har Jordebrug, og dertil holder Heste, være pligtig at deltage i de Rejsendes Befordring. I de mindre Kjøbstæder og i Gudhjem, hvor Befordringen maatte falde Beboerne for vanskelig, kunde det fornødne Antal af de nærmestboende Bønder vælges til, i lige Omgang med Stedets egne befordringspligtige, at bidrage til Bestridelsen af Rejsendes Befordring. De særdeles Bestemmelser, blandt hvilke: at Enhver, som selv holder Heste, skal være aldeles uberettiget til at erholde Befordring fra sit Hjemsted, — at Rejsende ikke ere forpligtede til at afbenytte det indrettede offentlige Befordringsvæsen, men det staaer Enhver frit for at betinge sig Befordring hos hvem han finder for godt, — maa læses i Plakaten.

⁷²⁾ Ved dette Affnit om Vejvæsenet bemærkes endnu en liden Afhandling af Prokurator C. Fog, i den bornholmste Avis 1837, Nr. 67. 70. 85. 87. 88. om Vej-Arbejde og Snækastning paa Bornholm, i hvilken føres Anke over: "at man har fordret mere Vej-Arbejde end efter Anordningerne."

For Indretningen af en Postforbindelse mellem Kjøbenhavn og Bornholm arbejdede jeg med Nidkjærlighed ⁷³⁾, men Tiden var ikke gunstig og en Postindretning kom først ved Plak. af 30 Sept. 1815 istand. Det blev ved samme gjort til Tvangspligt for enhver imellem Kjøbenhavn og Bornholm sejlsende indenlandsk Skipper, ved Ankomsten til Kjøbenhavn, og ved Udklareringen derfra til Bornholm, især til Rønne, paa Børsens Havnekontor at aflevere og modtage de til Forsendelse til bemeldte D bestemte Breve. Det staaer de Korresponderende frit for at benytte sig af hvilken som helst Lejlighed de dertil maatte vælge.

Efter en under 10 Juni 1834 fra General-Post-Direktionen udstædt Bekjendtgjørelse ⁷⁴⁾ var, for at bevirke de imellem Kjøbenhavn og Bornholm forsendende private Breve en saavel nogenlunde stadig som sikker Fremsendelse, truffet den Foranstaltning, at vedkommende Korresponderende i Kjøbenhavn, som maatte ønske saadant, kunde dagligen paa Kjøbenhavns Helsingøerke Postkontoir, til den for Breve sædvanlige Indleveringstid, indlevere private Breve til Bornholm indtil en Vægt af et Pund, hvilke Breve da vilde blive fremsendte til deres Bestemmelse i den samme Postfæk, hvori de til Bornholm gaaende kongelige Tjeneste-Breve fremsføres. For disse Breve erlægges ingen Porto, men kun, ligesom hidtil har fundet Sted, en Kjendelse af to Skilling pr. Brev, uden Hensyn til Størrelsen eller Vægten, til Fordel for den i Rønne og Ners oprettede Skipper-Kasse for fattige Sønmands-Enker. Paa lige Maade ville private Breve fra Bornholm kunne forventes at ankomme til Kjøbenhavn, der af de ved fornævnte Postkontor ansatte Postbude ville blive ombragte, imod at der af Modtagerne betales to Skilling i Bærepeng for hvert Brev. Det staaer i øvrigt de Korresponderende, som ikke maatte, ville benytte sig af denne Indretning, aabent fremdeles, som hidtil, at kunne affende deres Breve til Bornholm, med hvilken som helst anden Lejlighed de dertil maatte vælge.

⁷³⁾ Thaarups "Smaa Bidrag til Bornholms Statistik" 3die Hefte, S. 171-209, hvor Udstilligt om et bornholmst Postvæsen er meddelt.

⁷⁴⁾ Uddr. Avisen 1834, Nr. 139.

En formelig Postgang over Sverrig vilde være ønskelig at faa bragt istand imellem Bornholm og Kjøbenhavn.

Under Krigen var, ved Foranstaltning under 7 April 1808, en daglig Brevbefordring imellem de forskjellige Steder paa Bornholm organiseret af daværende Gouvernør, ved Hjælp af Dragon: Eftafetter.⁷⁵⁾

Naar Tiden er om et Udstigningssted, bliver et af de vigtigste Spørgsmaale: hvorledes Havnen er, og Havnepolitiet, Løbsvæsenet o. s. v.

Kønne Havns Dybde er nu højest 12 til 14 Fod. Efterat afdøde Amiral Løvenørn i Aaret 1806 havde undersøgt Havnen, og givet Plan til sammes Udvidelse, blev af den da værende kongel. Kredittasse tilstaaet et Laan af 3000 Rdl. Forinden var, under 16 Aug. 1805, et Havne:Reglement udstædt⁷⁶⁾ og nu udkom under 13 Febr. 1807 en Takt⁷⁷⁾ for nogle Afgifter af Ind- og Udsørsler, hvilke Afgifter skulde tjene til at afholde de Omkostninger, som Havnens Udvidelse og Forbedring maatte fordrø, og til Renter og Afdrag af hint Laan. Der blev strar begyndt paa Arbejderne, noget Tømmer blev anskaffet, og nogle Stenkister i Aaret 1807 nedsenkede; men Krigen udbrød, hindrede Hidkomsten af flere forskrevne Materialier, og udsatte Planens Udførelse. Efter Freden er igjen arbejdet med Kraft, paa Udvidelse, Vassinet's Fordybelse m. m.

Foruden Havne: Afgifternes Hjælp havde man extraordinær Understøttelse; saaledes fik Havnevæsenet i Aaret 1824 af da værende Bysfoged, den siden afdøde Rancelliraad Pingel og nogle af Byens Borgere skjenket 880 Rdd. 40 s. som dem var godt: gjort af Bankhæftelses: Renter til 31 Dec. 1821 af deres ejende Jorder. Derfor blev et nyt Stenbolværk anlagt. Man fik efterhaanden hint Laan med Renter afbetalt saa nær, at den 31 Dec. 1838 kun tilbagestod 420 Rddl. Skibsfarten tiltog. Fartøjer til Island, ja 1838 ogsaa 1 Fartøj til Fiskeri i det nordlige Ishav, gjøre Krav paa Havnens Udvidelse, saaledes at

⁷⁵⁾ Thaarups "Smaa Bidrag til Bornholms Statistik" S. 209-214.

⁷⁶⁾ I ovennævnte "Bidrag" optaget S. 209 o. f.

⁷⁷⁾ Ligefaa sammesteds.

den østlige Arm forlænges og Havnebassinet bliver omtrent paa 3000 Quadratalen. Til at udføre dette er ansøgt et Laan af 6000 Rbdl. imod 4 pCt. Rente og 2 pCt. Afdrag, og lovende Udsigter Hayes dertil. Havne-Afgifterne udgjøre omtrent 2000 Rbdl.

Næst. Hvorledes Havnen var for 40 Aar siden, sees af Handelstid. 1798 Nr. 61. Det Bassin, der nu udgjør Havnen, var næppe to Fod dybt, og paa sine Steder nærmest Landet aldeles tørt; de faa og smaa Fartøjer, Byen havde, laa udenfor dette, stærkt forstøjede mellem to Bolværker, og vare dog stødse ved stærk Nordost udsatte for at blive indkastede paa Stranden, eller at faae Bund og Sider forknuste; de større Fartøjer maatte tage Vinterleje i Rønne. Samtlige Skibsejere bleve enige om at foretage en Forbedring, og samme blev udført med megen Besværlighed ved Kjøbmand og Havnefoged German Sonne, der og gjorde Pengeforsku. Efterat Dæmning var lagt, og de løse smaa Stene afrømmede, mødte meget haarde Stensløjser, som maatte ophugges. Omkostningerne udgjorde 817 Rbdl., foruden det meget Arbejde og de mange Kjørseler Byens Indvaanere paatog sig frivilligen, og uden Betaling; hvilket man anslog til en Værd af 4000 Rbdl. Havnen blev nu 6, 7 og 8 Fod dyb, men i Indløbet var kun $5\frac{1}{2}$ til 6 Fod, og Havne-Bassinet var kun lidet, omtrent 100 Alen langt og 40 Alen bredt. Havne-Arbejdet havde god Virkning paa Byens bedre Tilstand, og man ønskede at udvide Havnen ved Stenkisters Nedsynkning, hvortil ansøgte et Laan af 4000 Rbdl. af Kreditkassen. Imidlertid kom Krigen, som forvoldte Standsning, saavel som at den Tært, hvorefter Indtægt skulde tilflyde Havnen, ikke beholdtes. Bolværkerne og Havnen forfaldt, og der kunde ikke tænkes paa nyt Bolværks Udførelse. Efter Fredens Erholdelse lagte den driftige afdøde Skibskapitain J. J. Hansen sig det paa Hjertet, at faa Havne-Forbedring udført, men han fandt kun liden eller ingen Bistand. Justitsraad og Ridder Knudsen fik da Byfoged-Embedet her, foranstaltede et Havne-Reglement udarbejdet, og ansøgte Kongen om at Afbenyttelse af en Møse, kaldet Hundsemyr ved Onogebek, maatte tjene til Indtægt for Havnen, men han forflyttedes før end noget i denne Henseende skete; dog blev et Bolværk af omtrent 88 Alens

Længde udført uden for Havnen. Da nuværende Byfoged, Overauditor Urboe tiltraadte Embedet, var Havnen i henved 1700 Rbdl. Gjæld. Han bevirkede det i Forslag bragte Havne:Reglement med tilhørende Havnetaxt revideret efter Omstændighederne, og fik det med nogen Modifikation approberet indtil videre af Amtet, ifølge det Kongl. Gen. Toldkammer og Kommerce-Kollegiets Authorisation af 15 Maj 1824. Ovennævnte Mose blev med Kongl. Tilladelse afbenyttet, og Lørv optaget for Havnens Regning til Indtægt for Havnekassen. (I Aaret 1837 gav denne Mose Havnen en Indtægt af over 1200 Rbdl.) Et nyt Bolværk paa $42\frac{3}{4}$ Alen blev udført i lige Linie med det før meldte ud i Søen; et mindre paa $19\frac{1}{2}$ Alen udførtes indenfor det ommældte ydre, og et Midtbolværk i Indløbet paa 20 Allens Længde: Desuden bleve alle de ældre Bolværker reparerede: Derhos fik man Havnekassens Gjæld afbetalt, og en Beholdning samlet, der d. 31 Dec. 1837 var i rentebærende Obligationer 1547 Rbdl. 42 Sk. og Kontant 583 Rbdl. Aarligen arbejdes paa at faa Indløbet til Havnen dybere, men da der er flad Sandstens Bund, er det besværligt; dog har man bragt det fra $5\frac{1}{2}$ til 7 Fods Dybde. Havnen lider meget ved, at der ofte fra Søen indskyldes megen Støtang, og det medfører ikke ringe Udgifter, aarligen at faa saadan indskyldt Tang optagen. Dette vil ikke standse førend man faaer udført temmeligt længere Bolværker mod Stranden. Havne:Udgifternes Beløb var i Aaret 1837, 365 Rbdl. Havnens Dybde i samme Aar var med daglig Vandhøjde 6 Fod; det mestdybgaende Skib, som i samme Aar havde afbenyttet Havnen, laa 7 Fod dybt.

Svanike fik for omtrent 30 Aar siden et til den Tid saaret Havne:Anlæg, begyndt ved Forskudder og nidkjære Bestræbelser af den siden afdøde Kjøbmand og Dannebrogsmænd Jeppe Holst. Efter hans Død var Havne:Anlægget skyldig til hans Bo 3720 Rbdl., hvorfor en Obligation under 20 Okt. 1831 udstædtes, med første Prioritet i Havnens Indtægter. Et Laan af den Kongl. Kasse bevilgedes ved kongl. Resolution af 7 Okt. 1831, med anden Prioritet i Havnens Indtægter, næst efter hin Sum, og Havnekassen blev bevilget indtil videre en Fritagelse for Afdrag og Renter. Et Interims:Reglement med Havne:

Tart er gjældende indtil videre, ifølge General-Toldkammer- og Commerce-Kollegiets Authorisation til Amtet af 23 Febr. 1837. Havnens aarlige Indtægter ere omtrent 300 Rbdl.

Gasle. Denne liden By havde i ældre Tider en liden Havn for smaa Jagter, men i Tidens Løb forfaldt den saa ganske, i det Volverkerne nedstyrtede, og Bassinet tilskyldedes, saa at næppe Fisserbaade kunde finde Beskyttelse der. Man fandt det siden urigtigt, at der ikke var draget Omsorg for den liden Havns Vedligeholdelse, og søgte ved Bidrag, indsamlede i Strandings-Tilfælde, og under andre forefaldende Omstændigheder, at erhverve Penge til et nyt Anlæg; hvorom et under 3 Novbr. 1810 aflagt Regnskab vidnede. I Aaret 1815 troede man det Tid til at tage fat paa Arbejdet; ved frivilligt Sammenskud fik man en stor Del Stene sprængte; men snart maatte man sagtne med Arbejdet, for at samle større Penge. Efter et Regnskab af 26 Juli 1823 havde Havnekassen en Beholdning af 224 Rbd. 20 sk. Man vedblev i det Smaa med Stensamling og Forberedelser, og i Aaret 1826 fik man udført et Par Arme, et sydligt og et nordligt Volverk, med en tre Alen bred Stenmur paa Siderne, og Mellemfyld af Jord, i alt en Brede af 16 Alen, og begge Armene af 126 Alens Længde, foruden et Stenkar af 8 Alens Brede og 10 Alens Længde imod Nord, for Enden af den vestre Arm. 1827 og 1828 fortsattes Arbejdet ved nogen Udgravning af Bassinet, Indsamling af Sommer-Materialier til Volverker o. s. v. En kongl. Gave af 500 Rbdl. og en anden lige Gave af 500 Rbdl., fra Etats-raadinde Roefoed, bleve skjenkede til Anlægget. Den 31 Decbr. 1828 havde man kun den ringe Beholdning af 39 Rbd. 13 sk. og man var i Aarene 1829 og 1830 nødsaget til at indeholde med Arbejdet. 1831 satte man en Dæmning i Indløbet og fik endel af Bassinet udgravet, et ifølge kongl. Resolution af 4 Decbr. 1829 bevilget Laan af den kongl. Kasse 1000 Rbdl. blev modtaget samt frivillige Sammenskud 794 Rbdl. — 1832 Standsning i Arbejdet. 1833 og 1834 medgif til Stens Sprængning og Tilførsel, yderligere Udgravning af Bassinet, Lensholdning under Arbejdet, Dæmningens Optagelse, m. m. en Sum af 1848 Rbdl. og nogle frivillige Arbejdsdage ydedes. Et nyt Laan af 2000 Rbdl. bevilgedes af den kongl. Kasse, ved kongl. Resol. af 14 Aug. 1833.

Ved 1834 Aars Udgang var Havnens Dybde ved Indløbet $11\frac{1}{2}$ Fod, mod det sydsøstlige Hjørne $4\frac{1}{2}$ Fod, Middeldybden 8 Fod. Havnens Størrelse omtrent 4000 Qvadr. Alen. Den frivillige Kjørsel, og det uden Betaling fortsatte Arbejde samt den ydede militære Hjælp i de Aar, man saaledes havde dette Anlæg for, blev anslaaet til en Pengeværd af 4100 Rbdl. At Udgravning af Havne: Bassinet, samt Pompning og Stensætning var liciteret uden at vedkommende Retsbetjente derfor forlangte den dem tilkommende Betaling, bidrog til at det Arbejde, der for Betaling udførtes, langt fra ikke kostede hvad lejet Arbejde vilde have fordret. Ved Udgravningen af Bassinet stødte man paa tre Kulfløtser, som der havde deres Strygende, og man fattede den dristige Plan at ville borttage Kullene, og derfor gif man fra Landet ud i Dybden under Havet, saaledes at man fik Gange eller Stoller, hvorfra man udbragte Kul, som solgtes til Indtægt for Havne: Anlægget, ligesom man vilde, naar Bassinet var udgravet, og Dæmningen for Indløbet eller Havnemundingen ikke længere behøvedes, da lette Beføstningen paa sammes Bortskaffelse, nemlig lade Dækket eller Taget over Stollerne nedstyrte ved at gjennefsave det med en dertil forfærdiget Sav, paa hvis Klinge Lænderne vare fastnettede. Arbejdet skete ved to Mænd paa en Flaade, som havde en firkantet Abning for Savens Bevægelse, og Arbejdet udførtes uden megen Besværlighed, da Massen som skulde gjennefsaves, bestod af et Slags ufuldkommen Sandsten, der let lod sig sønderbryde med Fingrene. Endssjønt Planen ikke ganske fuldkomment lykkedes, og ikkun en Del af Dæmningen nedstyrte, men hvor Abningen siden af Havet er udvidet, maa man med Hr. Professor Forchhammer sige, at Planen fortjener at omtales med stor Agtelse. "Den hører til de Foretagender, som, byggede paa bestemt lokalt Forhold, sikre deres Ophavsmænd en velfortjent Berømmelse naar de lykkes" og at dette ikke her skete "synes mere at maatte tilskrives uheldige Omstændigheder end Fejl i Planen selv."

Ved fortsat Arbejde har man bragt det til, at denne liden By, som forhen ikke ejede eller kunde bjerger et Fartøj, nu har hjemmehørende, og i sin erhvervede Havn kan overvintre syv Smaa: Jagter, som have Fart paa Kjøbenhavn og Lybek,

ligesom Foretagendet har fremkaldt en før ukjendt Sejlads paa Byen.

Ved Sandvig blev 1831 begyndt et Havne-Anlæg, hvormed man i de følgende Aar vedblev; to i Kjøbenhavn bosatte Born: holmere, Bromand Sonne og Skibeskaptain Gillebrandt havde saavel selv, som ved Opfordring til Andre i Hovedstaden, sammenstødt en Sum af 550 Rbdl. De smaa Byer Allinge og Sandvig, især sidstnævnte, bidrog kontant omtrent 550 Rbdl., og af den kongl. Kasse bevilgedes et Laan af 2000 Rbdl. Udgivterne udgjorde 2100 Rbdl., men den frivillige Bistand in natura af Spand: og Gangbage, hvortil hørte nogen af de Militære, anslog man til 2000 Rbdl. Ved stærkt Stormvejr i Vinteren ^{1835/}1836 beskadigedes Bolværkerne saa betydeligen, at man derved fik en sørgelig Erfaring om hvorledes stærke nordøstlige Storme og højt Vand kunde blive farlige for Havne-Anlæg ved Sandvig.

Til Istandsættelsen medgif ny Omkostninger, og ny Arbejds: kræfter; men atter havde d. 26 Decbr. 1836 en Paalands: Storm, men fornemligen de voldsomme Overbrud af Søen den 8-10 April 1837 saa ødelæggende Virkninger, at der nu er Overvejelse om forandret og indskrænket Plan for Havne-Anlæg paa dette Sted.

Hvad Lods væsenet angaaer da er intet formeligt bestemt undtagen at Rønne har to faste Lodser, som antages af Amt: manden efter Reskr. af 24 Maj 1743 og have et aarligt lidet Tillæg, hver 18 Rbdl., af den kongl. Kasses militære Fond, hvilket saaledes har været bestemt fra ældre Tider, og hvorfor de ere pligtige at lodse kongl. Fartøjer. Lodspenge ere bestemte ved Havne: Reglementet for Rønne af 16 Aug. 1805. Forresten ere Fiskere og Landets, andre Kystbeboere, som ere ude paa Søen at fiske, eller at sælge Fisk og Provisioner til forbisejlende Skibe, vant til at afgive sig med Lodsning, naar forlanges. Da Stranden ere aabne søges Ankerplads efter Loddet.

Syrtaarnet, opført paa det saakaldte Stejlebjerg, omtrent $\frac{1}{4}$ Mil i S. V. indenfor Landets yderste nordlige Pynt, er af særdeles megen Vigtighed for Søfarten. Dets første Anlæg var som Stenkuls eller Blusfyr med omkringbygget Lanterne af Bins: duer, 14 Fod i Diameter, ifølge kongel. Resolution af 16 Apr. 1800. Det blev den 21 Juni 1802 tændt første Gang, efterat

Bekjendtgjørelse derom under 6 April s. A. var forudgaaet. Som Fyr-Inspektor var ansat Carl Christian Petersen, der blev udmærket paa sin Post ved Nidkjærhed og strengeste Paapassenhed, ligesom hans Hustru var ham en sjælden Medhjælper i Tjenesten.

I Aaret 1837 blev Fyret ombygget og forandret til et stillestaaende Lampefyrt med 17 Lamper, og medens dette Arbejde blev udført, var Hammershus Fyrligte oplyst om Natten med Lamper, hvorom en Bekjendtgjørelse var udstædt den 11 Marts 1837. Til dette Lampefyrt, samt til Fyr-Bygningernes Reparation medgif omtrent 7800 Rbd. rede Sølv, hvoraf LampeApparatet og Tilbehør kostede omtrent 4000 Rbdl.

Den ansatte Fyr-Inspektor har, foruden fri Bolig i Sandvig, en Lønning af 280 Rbdl., 35 Rbdl. til Brændsel, 50 Rbdl. istedenfor Jord, og 20 Rbdl. til Skrivematerialier. Tre Fyr-Oppassere have hver fri Bolig ved Fyret, 100 Rbdl. aarlig Løn, 2 Favne Brænde, 5000 Tørv og 4 Rbdl. til Lyng. Hvert andet Aar har Inspektøren faaet 100 Rbdl. og hver Fyr-Oppasser 50 Rbdl. som Gratialer.

Fyrets Højde over Vandfladen er 272 Fod, og det var som Blusfyrt synligt i en Afstand af $5\frac{3}{4}$ Mil. Naar Taage hviler over Bjerget kan dets Lys ikke sees i Søen, endskjønt det kan være klart nedenfor. Afdøde Amiral Løvenørn bragte derfor Forslag, Anlæg af et mindre, i Forbindelse med Hovedfyrt staaende, Lampefyrt, paa et efter det Lokale udseet lavere Sted. Undersøgelser herom bleve anstillede førend Krigen, men denne hvis haarde Resultat undertrykte en human Folkerets Regel: at Fyrets Slutning ikke burde finde Sted, foranledigede Udsættelser Ny Forhandlinger om et Bifyrt ere forhaanden; Udgiften er beregnet til 1,560 Rbdl. Den aarlige Udgift til 320 Rbd.

Hvorledes de hjemmehørende Skibe i hver af de bornholmske Kjøbstæder have, saavel i Henseende til Antal som Læste Drægtighed, formeret sig i de sidstforløbne 30 Aar viser Sammenligningen af følgende Lister.

Antallet af hjemmehørende Fartøjer, i hver især af de bornholmske Kjøbstæder, samt deres Læstedrægtighed, saavelso

deres Bemanding, saaledes som samme i det Hele var i August 1808, opgives i følgende Tabel:

Kjøbstæderne.	Skonnert.	Galeas.	Smal.	Chalup.	Jagt.	Jagtskib.	Steffepasse.	Antal.	Sommer- sejler.	Mandsk.
København	1	1	1	2	21	1	1	26	232½	98
Næstved	1	5	2	2	5	1	4	19	248½	80
Svanhede og Mars- dale	1	1	1	1	1	1	12	14	51½	46
Allinge og Sand- vig	1	1	1	1	1	1	1	1	3	3
I alt	2	6	2	4	28	2	16	60	535½	227

I sidste Rubrik ere Skipperne medtalte; i øvrigt er Bemandingen efter Aarstiderne saaledes: at det Fartøj, af de mindre, der om Sommeren kun bruger 2 Mand, bruger om For- og Efteraarstider 3 Mand, og desuden ofte en Dreng.

I Aaret 1838 var, ifølge Regnskaberne, de paa Bornholm hjemmehørende Fartøjsers Antal og Læstedrægtighed:

Kjøbstæderne, med nogle Fiskelejer.	Skonnert.	Brig.	Galeas.	Chalup.	Jagt.	Jagtskib.	Steffepas- ser.	Kutter.	S alt.	Læstedrægt- ighed. Komm. Læster.
København	3	1	1	3	36	4	1	1	49	571
Næstved	1	1	1	1	7	1	10	1	20	318
Svanhede, Gud- hjem, Marsdale	1	1	1	1	5	12	20	1	37	223½
Hasle	1	1	1	1	4	3	1	1	7	25
Allinge og Sand- vig	1	1	1	1	2	1	1	1	2	7½
I alt	3	1	2	4	54	20	30	1	115	1145

Af Københavns Fartøjer var en Brig, Cecilie, paa 85 Læster, af Skonnerterne een paa 34½ Læst, een paa 28½ og een paa 8 Læster, een Galeas paa 26 Læster, Chalupperne ere paa 25, 16, 11 Læster, den største Jagt var paa 33½ Læster; to hver paa 26 Læster, de andre mindre, og de fleste paa 1, 5, 6 Læster. Kutteren er Tolbvæsenets Krydsbaad.

Blandt Nexøes Fartøjer var 1 Jagt paa 36 Laster, 2 hver paa 35½, 1 paa 32 Kommerce-Laster, de andre mindre. Af Fiskerqvaserne vare 4 hver paa 10 Laster, 3 hver paa 9, de andre paa 7, 6, 3½ Kommerce-Laster.

Af Eranikes, Gudhjems og Marsdales Fartøjer var det største paa 15 L., 1 paa 11 L., 2 hver paa 10 L. Resten mindre.

Af Hasles Fartøjer ere, 3 hver paa 4 Laster, 2 hver paa 3½ Laster og 2 hver paa 3 Laster.

Af Allinge og Sandvigs Jagter er den ene paa 4, den anden paa 3½ Laster.

Handelen gaaer i det Hele paa Kjøbenhavn, enkelte Skibe gjøre Rejser til Lübek; i de senere Aar have nogle Expeditioner til Island fundet Sted; og Fiskeri under Island. Spørges om Skibe fra fremmed Sted, da sees svenske Jagter at bringe Tømmervarer og Humle, og at tilbagetage især Huder og Skind.

Landets vigtigste Udførsler ere: Kornvarer, Brændevin, saltet Kjød og Fleff, Huder og Skind; Fiskevarer, hjemmegjorte Tøjer, Pottemagervarer, Stue-Uhre, Sandsteen, og af mindre betydelige Artikler: nogle Ladninger Leer, noget Kvarts og Gruus, nogle hundrede Ol Ueg, nogle Tønder Frugt, Birkfoste, Honning og Bør, Engeskier o. s. M. Om Udførsel af bornholmiske Stenful vil herefter, hvor Talen bliver om deres Brydning, nogen Meddelelse skee.

Nogle af de Udførsler til fremmede Steder, der have fundet Sted i Aarene 1836 og 1837 have udgjort:

	1836.	1837.
Kornvarer, Bælgfrugter og Kartofler, i Alt Td.	2626	1120
nemlig:		
Hvedemeel	— 3	2
Rug, umalet	— 1224	120
— i Meel	— 180	196
Byg, umalet	— 703	413
— Gryn	— 46	114
— Malt	— 114	104
Havre, umalet	— 25	35

		1836.	1837.
Ørter	Ed.	329	136
Bifker	—	2	;
Kartofler	—	672	1574
Smør	—	1 $\frac{1}{4}$	2
Fleſk	Lisp.	15	;
Sild	Ed.	220	25
Levende Kreaturer, Evin	Stk.	16	43
— Faar, Lam og Veder	—	74	;
— Heste	—	;	6
Brændevin	Drehov.	43	31
Kreaturbeen	Stpd.	398	491

Af Indførselterne til Landet nævnes som de vigtigſte Artikler: Hør, Hamp, Humle, Tjære, Jern, Tømmer, Salt, Iſen-
framvarer, Kolonialvarer. I Fred kan den Handlende jevnligt,
og om Sommeren næſten dagligt, naar ej ſtagende Modvinde
hindre det, have Lejlighed til fra Kjøbenhavn at forny ſine For-
raad, eller Oplag, ſom derfor ſædvanligen ere ubetydelige.
En ſtor Deel af Indførselsvarerne erholdes ved Strandinger, og
ved Auktioner over ſtrandet Gods falder ſædvanligviis ringe
Prifer. Er det ſtrandet Hør og Hamp da ſættes Huſfliden i
anſtrængt Bevægelse. Er det Tjære, da forſyner Bonden ſig
for et Par Aar, det vil ſige, med en Tønde. Tænkes paa
Opførelſe af Bolværker, da høres: et Brag med Tømmer ſkal
ſkaffe os Bjælker ic. for lette Prifer, derefter ville vi bie. Paa
Tougverksfor nødenheder hjælpe ogſaa ſtrandede Skibe for ſtørſte
Delen, og Landmanden faaar fra Strandings-Auktionerne mange
Stumper og Stykker, ſom opløſes fra hinanden, indtil deres
mindſte Totter, og ſaaledes komme i Brug til Tøjr og øvrigt
Bondebrug. Skippere og Fiſkebaad-Ejere faa ogſaa paa
den Maade mangt Stykke af Sejl og Takkelage. Sager.⁷⁸⁾ Dis-
ſe Smaaatræk viſe af hvad Beſtaffenhed Handelen her er, og

⁷⁸⁾ I Handelst. 1799 Nr. 38 blev givet en Tabel for Aarene 1785-
1794 over endel af de almindeligſte Indførsler; og i min Over-
ſigt S. 97 o. f. meddeltes nogle Data om Handelens Ind- og
Udførsler i Aarene 1801-1808 m. M.

her kan altsaa ikke være Taler om de, en udvidet eller betydelig Handel ledsagende, Anstalter: let at kunne faa Søforsikring, Handelslaan, Diskontering, eller at see et formeligt Handels-Kontor m. m.

1805 blev ved kongl. Resol. af 26 Juli bevilget, til Lettelse for Handelen, at Nærs for Eftertiden og indtil videre maatte oprettes til et, Rønne Toldkammer underordnet, Toldklaringssted for ind- og udgaaende Skibe, og for de Varer, som med dem ind- og udgaa, men ej for Strandinger; i hvilken Henseende en Told-Oppebørsels-Betjent i Nærs blev ansat, og ved Generaltoldkammerets Skriv. af 28 Dec. s. A. blev bestemt: at Kjøbstæderne Nærs og Ewanike, samt de i Øster- og Sønder Herreder beliggende Fisserlejer maa saaledes henhøre under Nærs Told-distrikt, at de der kunne, men ikke ere forbundne at klarere, da Tolderpeditionen i Nærs alene er anordnet for de Byen omlyggende Egnes Indvaaneres Bequemmelighed, som deraf ville benytte sig. Siden den Tid er Handelen i Ewanike bleven vigtigere, saa at det nu er bleven Spørgsmaal om det ikke var godt, at Toldklarering her kunde stee;⁷⁹⁾

Forinden jeg forlader dette Afsnit om Handelsgjenstande maa en Notits om Maal og Vægt hensættes. De Regler Forordn. 10 Jan. 1698 havde paabudet om almindelig Maal og Vægt over hele Landet vare ikke paa Bornholm iagttagne. Det saa kaldte gamle Maal, 5 Skjepper paa Tønden, og hver Skjeppe til 32 Potter, var vedblevet. Med samme stee alle Ydelser til offentlige Stiftelser, Præster, Herredsfogder og flere; efter samme Maal sættes Kapitelstærten, efter samme ydedes Landgilden. Det blev under min Embedsførelse som Amtmand en af Gjenstandene for min Omsorg, at see Lovgivningens Bestemmelser herom iagttagne, og en Forestilling om Mængderne heri blev under 2 April 1809 fra Amtet indgivet. Det forblev ved det Gamle. Sildigere kom Sagen igjen under Kollegial-Forhandling, især i Aarene 1827 og 1828; og endeligen blev det ved Stifternes Provindsialstænders tvende holdte Forsamlinger i Aarene 1836 og 1838 atter taget under Overvejelse saavidt

⁷⁹⁾ Bornholms Avis 1839 Nr. 2.

Kornmaalet angaaer.⁸¹⁾ Derefter udkom Plakat af 30 Jan. 1839 som anordner: 1) "at de gamle Korntønder, med sammede Afdelinger, skulle være afskaffede fra 1ste Marts 1840, saa at de fra den Tid af ikke mere maa bruges i Handel og Bandel, men den almindelige danske Korntønde og dens Afdelinger være Regelen for alle Kornydelse, der bero paa Maal." 2) "Alle kontraktmæssige Kornydelse, som hidtil enten udtrykkeligen ere betingede efter det gamle Maal, eller, med Hensyn til hvilke, det dog paa anden Maade er klart, at dette Maal har været meent af Parterne, saavelsom alle Kornydelse, hvortil en anden Adkomst end Kontrakt have, og som hidtil ere udrede efter gammelt Maal, skulle tilsvares efter Forholdet imellem gammelt og nyt Maal, nemlig med $1\frac{1}{2}$ Ed. nyt Maal for hver gammel Ed. og med $1\frac{1}{2}$ Skjeppe, Fjerdingkar, eller Otting nyt Maal, for hver gammel Skjeppe, Fjerdingkar eller Otting. Dog er dette ikke anvendeligt i de Tilfælde, hvor en Kornydelse, der ved udtrykkelig Lov har været indskrænket til nyt Maal, hidtil urettelig har været ydet i gammelt Maal, hvorimod den Bedkommende da bør lade sig nøje med det, hvortil sli Lov har givet ham Adkomst."

XVII. Opgive Bønderne endnu Været? eller holdes der over Markfred? Rejses der nyt Segn og vedligeholdes det Gamle?

At man hidtil ikke her har haft almindelig Agt for fuldkommen Markfred, og ikke indseet dens Bigtighed, ligesom tværtimod at de enkelte Jordbrugere, der have villet have den dem tilkommende Rettighed til Markfred for deres Ejendomme, har maattet taale almindelig Ugunst eller give Slip paa lovlig Fremgangsmaade, viser hvilket lavt et Trin Agerbruget og Engdyrkingen har staaet paa, og som Udskiftningens Fremgang dels allerede har, dels end videre vil forandre.

Jeg ytrede mig 1810 om Eagen, bemærkede at Evinet med dets naturlige Frihed, ligeledes de øvrige Creature ved et tidlig opgivet Været, fremdeles Forsømmelse af Ledes Luffelse,

⁸¹⁾ Roskilde Stænd. Tid. 1835—1836 S. 883—892. 897—906. For 1838, 1ste Række S. 84—9. 2den Række S. 1—7. — Koll. Tid. 1839. S. 131—7. Jvf. min Oversigt 1810. S. 127—8.

Brug af Gangstier og Gjenveje, og mere saadant, giver den fremmede Mand, der kommer i Jordbrugers Scilling paa dette Land, uendelige Ergrelser.

Pastor Grønbech skrev 1815: "Den hele Sommer er her paa Landet — (nemlig ved Bogtaaling og Tøjring) — ligesaa fuldkommen Fred som andensteds. Hvorfor kunde ikke denne Fred udtrækkes noget længere om Efteraaret indtil Boghveden ic. var indhøstet? Kan man vogte om Sommeren, saa er det endnu lettere om Efteraaret, da Varmen ikke tilskynder Hesten til at rive sig løs, Koen til at bisse, og da vidtløftigere Marker ere at vogte paa. Naar da endeligen Alt er indhøstet, indseer jeg ikke hvorfor man ikke kan give Kvret op, og naar kun Evinene altid forblive i deres Indlukker. Med Vintersæden skulde jo dog alligevel have noget Tilsyn, hvad enten egne Kreaturer alene, eller Andres tilligemed, græssede i Nærheden." Forfatteren, som fødte Bornholmer, og Præst imellem dem, maa antages at have ved denne Ytring, og med Bekjendtskab til sine Landsmænds Anskuelser, hellere villet være Talsmand for et lidet Skridt fremad, en Forlængelse af Tiden for Bogtning, en Overgang til det Bedre, end reent ud at erklære sig for Vigtigheden og Nødvendigheden af en Hovedforandring, hvortil Tiden, — førend Udsiftningen var kommen i Gang — ikke da var moden.

En af Landets dygtigste Landmænd gav i en liden Afhandling til Landhusholdnings-Selskabet, dateret d. 16 Aug. 1824, følgende Besvarelse af det hensatte Spørgsmaal: "Desværre opgive Bønderne endnu Kvret, og det vil sikkerligen endnu vare længe, dersom ikke passende Midler kunne udfindes til at sætte Grændser for dette store Onde. Hvad nytter det vel den mere tænkende og fremadstræbende Landmand, at han søger paa en eller anden Maade at gjøre gavnlige Indretninger i sit Jordbrug? at saa tidligere om Foraaret, dersom hans Jorders Beskaffenhed og Veliggenhed tillader det, kan han ikke; at saa sildigere hen paa Sommeren f. Ex. Bifker, Havre, Boghvede, Roer eller andet Saadant, for om Efteraaret, naar Græsset aftager, at skaffe sine Kreaturer et sundt og nærende Foder, kan han ligesaa lidet. Han maa saa, naar Andre saa, høste naar Andre høste, dersom han ikke vil udsætte sig for al den Ødelæggelse,

som Ufred af Andres Kreaturer, Heste, Qvæg, Faar, Gjæs, ja selv uringede Svin, afftedkomme. Hvad nytter det at forædle sin Heste-, Qvæg- og Faare-Race, ved Valg af bedre Tillægs-kreature, naar Hingste, Tyre og Bødre af et slettere Slags blandes med den Race, han søger at fremme? Hvad nytter det, at den vindskibelige Jordbruger freder den større eller mindre Skov, som han allerede ejer, eller at han gjør ny Anlæg til Skovs Opelskning? hvad han freder, ved at vogte sine egne Kreaturer, bliver dog et Kov for Andres, naar Evret opgives. Hvad nytter det at han søger at dyrke en eller anden nyttig Handelsplante, som til enhver Tid af Aaret maa fredes og plejes, naar han ikke kan vente at høste Frugter af sin Flid og anvendte Beføksninger. Endeligen, hvad nytter det, naar det for Danmarks saa velgjørende Landhusholdnings-Selskab opmuntrer til og udsætter Præmier for et og andet gavnligt Foretagende i Landbruget, som forudsætter Markfred, at en Jordbruger her, med uindhegnede Jorder, kunde ønske at følge Opmuntringerne. Han kan ønske, men intet, endog med den bedste Villie, udføre, til ubodeligt Tab, saavel for ham Selv i Særdeleshed som for Landet og Staten i Almindelighed. Men vil man maaskee indvende, det staaer jo enhver Jordbruger frit enten at indhegne sin Jord, eller at gjøre sin Ret gjældende, efter Hegns-Forordningen. Hertil svares: Indhegninger af Jord ere bekostelige at opføre, bekostelige aarligen at vedligeholde, og Erfaring har nok som lært, at de alligevel ikke give tilstrækkeligt Hegn for alle Kreaturer; de ere desuden jordspildende, og i flere Henseender ikke at anbefale. Stengjerder derimod give et sikkert og varigt Hegn; og levende Hegn af Torn er ret meget at tilraade, men kun saa have saa mange Stene paa Grunden, at samme ere tilstrækkelige til en heel Bondegaard's Jorders Indhegning, og levende Hegn af Torn behøver i de første Aar efter Plantningen et Interims-Hegn; Plantningen kan ikke enhver Jordbruger foretage, dels formedelst Bønskeligheden i at forskaffe de behøvende Planter, og dels fordi Plantningen selv fordrer Ovelse, som ikke enhver Jordbruger har; selgeligen kan kun saa ved Stengjerder og levende Hegn forskaffe sig den forønskede Fred paa sine Jorder. Skal Jordbrugereren forskaffe sig Markfreden, ved at gjøre sin

Det gjældende efter Hegnens Forordningen, hvilke mangfoldige Ban-
 skeligheder, ja næsten uovervindelige Hindringer har han da ikke
 at kæmpe imod. Han drilles, forfølges, og udsætter sig ikke
 sjælden for Fare paa Guds, Liv og Lemmer. Nogle, saavel i
 som udenfor Bondestanden her paa Landet have forsøgt at holde
 Fred paa deres Jorder, overensstemmende med Forordningen,
 men, trættede af deres Naboers idelige Chikaner, have de heller
 givet deres Jorder til Pris, ladet Jorderne oprodes af uringede
 Evin, Vintersæden nedtræde, de fremspirende unge Træer i deres
 Skove afgraves end leve i Misforstaaelse og Uvenskab med
 deres Naboer."

Tre Mænd der med Interesse og Fasthed have arbejdet for
 deres Markfreds Rettighed maa her nævnes; nemlig Prokurator
 Fog i Nyker Sogn, Hr. M. Stender i Clemensker Sogn og
 Kammerraad Jespersen i Bolsker Sogn. De to Sidstnævnte
 have troligen kæmpet i 12 Aar for denne vigtige Sag; og have
 omsider, ikke blot for sig selv overvundet Banfelighederne, men
 ogsaa hos Andre vækket, hvad Udskiftningernes Fremgang beforder,
 Interesse for Markfreds Hævdelse. Hr. Kaptajn G. P. Rasch
 skriver under 1 Maj 1837, at "det hører allerede til Dagens
 Orden at udtale Duffer for Markfreden". Af hans Meddelelse
 optager jeg som hidhørende, at to unge driftige Bønder i Peders-
 ker Sogn endog have forenet sig om at opføre Mellemhegn,
 imellem deres Lodder, af opryddede Sten, og at han med For-
 nøjelse saae, at de Aaret forud havde gjort en overraskende Frem-
 gang; noget han ønskede meget Held, og mange Efterfølgere.

Af heelt indhegnede Gaarde kjender jeg kun tre, nemlig
 Sejersgaard i Knudsker Sogn, som har enkelt Gjerde uder
 Jordvold, opført af afdøde Kancelliraad Jespersen, Vibegaarden
 i samme Sogn med enkelt Stengjerde med Jordvold, opført af
 afdøde Kancelliraad Lohmann, Dalegaarden i Olsker Sogn med
 enkelt Stengjerde uden Jordvold, opført af Skibskaptajn
 Gillebrandt.

De Hegn man seer paa Landet ere: Et saa at sige sammen-
 hængende Hovedgjerde, der hegner Indmarkerne fra Udmarkerne,
 paa den Tid af Aaret fra Foraars Gaaningen begynder ti
 Indhøstning er sluttet. Dernæst de saa kaldte Rundgjerder vel

hvilke enkelte Jordbrugere, ved at rejse og vedligeholde helt Hegn have unddraget et eller andet enkelt Jordstykke fra Landets almindelige Fællesskab, og endeligen at flere Jordbrugeres tilgrændsende, under et indhegnede, Løkker kunne være ved et Mellemhegn adskilte, hvilket Omhegn Naboerne i Almindelighed opsatte, og vedligeholde i Forening uden at have delt imellem sig i Lodsparter.

De brugelige Hegn ere de saa kaldte Kniplingsgjerder — ogsaa kaldte falsteriske Stengjerder —. Nogle enkelte Steder Nisgjerder; i Nærheden af Ners seer man Stengjerder opførte af fladagtige Sandstens Brokker.

Forordningen af 29 Oktbr. 1794 om Hegn og Fred blev bekendtgjort paa Landet. I Aaret 1800 bleve Ansøgninger indgivne, om at denne Forordning maatte for Bornholm tilside sættes, eller, om det befalede Gjerdesyn alligevel skulde stee, det da maatte forrettes efter Tour uden Betaling, men at Efteraarssynet maatte ophøre. Amtet viiste i sin Erklæring, at Forordningen ikke er uanvendelig paa dette Land, at dens Overholdelse vilde medføre velgjørende Virkninger, dog mente Amtmanden at Efteraars Gjerdesynet kunde udsættes indtil videre, naar Jordbrugerne vare enige om at optage Hegnet efter Høsten, blot at de ej maatte optage Nisgjerde, hvor samme maatte tjene til at standse Flyvesand. Det Svar, som under 11 Oktbr. 1800 blev givet fra det kongl. Rentekammer var: at fra Forordningen som en almindelig Anordning, kunde ingen Undtagelse finde Sted for dette Land. Forordningen af 9 Juli 1817, der gjorde nogle nærmere Bestemmelser ved hin ældre af 1794; og Plak. af 14 Juli 1837 om Nedsættelse af Optagelsespenge ere naturligviis ogsaa for Bornholm gjældende.

Blandt andre Egne i Riget, hvor Bondens Agerbrug staaer paa et ringe Trin, og hvor lokale Omstændigheder, i flere Henseender, have med Vvrets Opgivelse, med Ansuelser om Markfred, om Hegn, om Nvægs Bogtning ved Børn m. m. megen Lighed, med Bornholm, er Hjørring Amt, og derfor nævner jeg det Afsnit i Brinck-Seidelins ypperlige Beskrivelse over samme, hvor disse Gjenstande omhandles, der fortjener Opmærksomhed, og hvorfra jeg tager et godt Raad, hvormed jeg slutter min Besvarelse af Spørgsmaalene, nemlig: at hvor Bogtning ved Børn er nød:

wendig "kan det sandelig ej noksom anbefales, at Forældre opmuntres til at tilholde Børnene, medens de vogte, at strikke Strømper, flette Kurve, tilbuanne Træsko eller Sligt, en Sag, der forekommer saa gavnlig, at den vel kunde fortjene Understøttelse ved smaa Præmier for Børnene, Forældrene, eller de handlende der affjæbe dem Værerne." Dette være det bornholmske Efterslægts Selskab anbefalet til behagelig Overvejelse.

XVIII. I hvad Tilstand er Qvægavlen, saavel i Henseende til Qvæggets Bestaanden, som Antal efter Gaardenes Areal? Giv Mælkedøer eller Fedeqvæg størst Fordeel?

Landet blev i Aaret 1818 besøgt i veterinære Hensyn af da værende Forstander for Veterinærskolen, afdøde Etatsraad og Professor Erik Viborg, og i hans offentlig bekjendtgjorte Beretning til Direktionen for Stutterivæsenet og Veterinærskolen, indgIVEN efter hans fuldendte Rejse, læser man "Resultaterne af hans anstillede Undersøgelser."⁸²⁾ De i de siden henrundne 20 Aar foregaaende Forandringer, eller den Fremgang, der er skeet til det Bedre, ere i det Hele kun ringe. Om Hornqvæget skrev han: "Der tælles lige saa mange Køer som Heste paa Bornholm⁸³⁾, hvilket er til stort Tab for Landmanden, da Smørproduktionen derved formindskes. Qvægracen er liden, men ædel og melkerig i Forhold til Føden, den fortærer. Alt Qvæg skal paa en Gang være uddødt paa Den, men naar og hvoraf har jeg ej kunnet gjøre udfindigt. Formodentlig var det Qvægshygen, som herskede i Danmark fra 1745 til 1752,⁸⁴⁾. Bornholm skal

⁸²⁾ "Veterinær-Beretninger om Bornholm, afftædt d. 9 Juni 1818 til Direktionen for Stutterivæsenet og Veterinærskolen." Indført i Er. Viborgs samtlige Veterinær-Afhandlinger 1ste Bind 1820 S. 428-436.

⁸³⁾ Skal hede: ligesaa mange Heste som Køer; men dette er ikke aldeles rigtigt, som siden vil sees.

⁸⁴⁾ Jeg tvivler paa Rigtigheden af, at Qvæget skulde nogen Tid paa Bornholm været uddødt. I de benævnte Qvægshyge-Aar var det ikke Tilfældet. Meget Qvæg udførtes fra Landet i bemældte Aar, hvorom mere herefter. En Præst paa den Tid i Clemenster Sogn, N. Agerbech, skrev en Afhandling om Husraad mod Qvæg-

efter denne Qvægdød have faaet friskt Qvæg fra Kurland. Det bornholmske Qvæg vinterfodres flet, og maa om Sommeren søge sin Føde paa Udmarkerne. Det er derfor intet Under, at Qvæget maa være lidet og usfelt. Ogsaa ere de bornholmske Qvægstalde lave, med uafdelte Baase, og give Qvæget et flet Opholdssted om Vinteren. Gode Tyre ændses her ligesaa lidet som en rigtig Parring, og Tillægskalvene gives en maadelig Pleje. Den i Aaret 1804 afdøde Præst Landt til St. Ols Kirke har indført Kløveravlen paa Bornholm, og derved bidraget til, at denne Provindses Qvæg bliver større og mere melkerigt" — "Da det bornholmske Qvæg nu kan formedelst den tiltagende Kløveravl gives en bedre Røgt og Pleje, saa var det Øjeblikket at forunde Bornholmerne et Par Tyre af den spanske Race paa Faureholm."

Kammerraad og Inspektør Petersen beskrev nogle faa Aar derefter, i Aug. 1824, Qvægbehandlingen saaledes: "Der gjøres lidet eller intet fra Bondens Side til at forædle Qvægracen; hverken Valget af Koen, som han tillægger Kalven af, eller Tyren med hvem Koen løber, er nogen Gjenstand for hans Opmærksomhed. Som oftest er den Tyr, som bruges til Køernes Springning en Kalv paa eet eller to Aar; almindeligen i det tredie eller fjerde Aar kastreres den, eller den slagtes. Qviekalve, ofte kun eet Aar gamle, løbe med Tyr, og intet gjøres for at forebygge det, og om Tyren er tillagt paa en god Malkesko derpaa tages flet ikke Hensyn. Græsningen paa Landet, førend Høstet er tilende, er kun maadelig, især til de Gaarde, der ingen Skovgræsning have, thi de udpisjede Havrejorder frembringe liden og ringe Græsafgrøde. Om Vinteren er uskaaren Halm, og een, yderst sjælden, to Gange om Dagen, Hø Malkeskøernes Føde. Stude faa aldrig Hø, Kalve yderst sjælden. Qvæget staaer om Vinteren bunden med Hornene i en Række tværs over Ladehuset, uden noget Skillerum imellem dem; der renses ikke

sygen, dateret 15 Febr. 1751; og Amtmand Urne udstedte en Bekjendtgjørelse om Forholdsregler naar Qvægsyge maatte vise sig, "efter Landets besynderlige Omstændigheder." Nogle Indberetninger fra ham af 16 Marts, 24 April, 17 Maj og 22 Juli 1751 bevares i Rentekammerets Arkiv.

for dem for hver Gang der fodres, men Halmen kastes ovenpaa Levingerne af den forrige; kun naar de vandes, nemlig Malke kørne to Gange, og det øvrige Qvæg en Gang om Dagen føres Halmlevningerne ned under dem; de staa derfor ofte fra Hoved til Hale i Halm til højt op paa Benene, og det er derfor vanskeligt i en saadan Stald at kunne see hvad der tjene Kreaturerne til Føde, og hvad der er Strøelse. Det er, efter hvad her er anført, ikke at undre over, at det bornholmske Qvæg er smaat, skjønt ikke uanseligt, men det er mere at beundre, at Racen med saa megen Ligeegyldighed og Forsømmelse, saavel Balget af Tillægs Creature, som sammes Pleje, har saa god vedligeholdt sig. Paa en Bondegård med et Areal af omtrent 60 Tønder Land kan man antage, at der holdes imellem 16 à 20 Qvægshøveder, unge og gamle, hvoriblandt sjælden er mere en en Tyr og et Par Stude. Paa de fleste Gaarde er Forholde imellem Antallet af Heste og Qvæg omtrent som 1 til 2, saaledes at, naar paa en Gaard holdes 8 arbejdsføre Heste, er Qvægbesætningen fra 16 til 20 Stykker. Dette Misforhold imellem Hesteholdet og Qvægbesætningen hidrører fornemligst fra den Mængde Havrejord som om Foraaret maa dyrkes, og i det Helt fra en urigtig Inddeling af Gaardens øvrige Jorder."

Fra Aug. 1836 har jeg nogle af Landets meest udmærkede Landmænds Meddelelser og Ytringer, af hvilke jeg optager 1 Par fra Vest- og Nordlandet, et Par fra Sydlandet.

Proprietær M. Stender i Clemensker Cogn skrev: "Paa gode Gaarde af omtrent 90 Tdr. Lands Størrelse holdes 10 Heste foruden de unge, henved 30 Qvægshøveder med unge og gamle hvoraf 10 til 12 Malkekøer, og omtrent 30 Stykker Faar. Qvægpriserne ere som oftest meget lave. Prisen paa en Ko 10 til 12 Rbdl.; i fodertrange Aar endog under denne Pris men efter flere Aar kan ogsaa Prisen betydeligt stige, og da har man seet en udmærket Ko blive betalt med 23 til 24 Rbdl."

Aldøde Kaptain Lind i Olsker skrev: "Det bornholmske Qvæg bliver misligt behandlet, da Græsgangene her ere maadeligt og om Vinteren er deres Fodring Halm, for største Delen Byhalm, hvilket ikke kan være anderledes førend Markfred kan o

naaes, og Brakfrugter kunne blive indførte. Qvægbesætningen til en Gaard retter sig efter Gaardenes Beskaffenhed, samt det dertil værende Hø, men overhovedet holdes et Qvægshoved for hver Td. Land Byggjord, og en Hest for hver tre Td. Land Byggjord. Prisen paa Fækreaturene er lav. En Ko har i disse Aar kostet 10 à 12 Rbdl. Et Slagteqvæg bliver betalt med omtrent 1 Rbdl. for hvert Lispund, det vejer i Kjød, naar det er slagtet, altsaa naar et Kreatur kan antages at veje i Kjød 14 Lpd. faaer man 14 Rbdl. for det. Sligt et Kreatur har 1 til 1½ Lpd. Tælle til 12 à 14 Skl., og Huden vejer omtrent 2 Lpd. til 6 à 8 Skl. pr. Pd. Kjødprisen er derfor, især om Efteraaret i mislige Foderaar, kun fra 3 til 5 à 6 Skl.

Kammerraad J. Jespersen paa Kanikegaarden i Volsker skrev: "Bonden holder i Almindelighed for meget Qvæg i Forhold til det Foder og Græs som haves, eller rettere han sørger ikke nok for, at have godt og rigeligt Foder og Græs for sit Qvæg. Om Sommeren faaer det Havrejordernes daarlige Græsgang, eller, hvor ikke saaes Kløver, paa Jord, der ligger i et Aars Hvile efter Rug; thi hvor der saaes Kløver faaer Qvæget ikke Græsning; men det slaaes til Vinterfoder for Hestene. Ungqvæget slippes gjerne ud paa Lyngen. Om Vinteren faaer Qvæget paa de fleste Steder næsten intet uden Byghalm, paa to til tre Malkesvær nær, for at de kunne afgive Mælk til Husholdningen. Hakkelse skjæres ikke til Qvæget. Ligesaa slet bliver det opdrættet. Tillægget fødes i Marts. Naar Kalvene ere høist sex Uger gamle faa de ikke længere Mælk, men maa nøjes med Hø, og om Sommeren gaa de med det øvrige Qvæg paa de bare Græsgange, og blive tilligemed det øvrige Qvæg gaaende ude paa Marken til henimod Julen, for selv at søge sin Føde. Den første Vinter faa de endel Hø, men de ere allerede saa magre og usle, at det ikke hjælper meget, og de ere almindeligen mod Foraaret fulde af Luus, og næppe kunne rejse sig i Stalden uden Hjælp, og derfor er Qvægracen saa liden. En Ko af Middelsstørrelse, naar den er kommen til jevn god Slagterstand, vejer kun fra 10 til 14 Lpd., og Prisen paa en saadan Ko, eller en Malkesko, er i Almindelighed fra 10 til 14 Rbdl., men sælges ogsaa undertiden for 6 til 8 Rbdl. Besætningens Størrelse til

en Bondegaard af Middelsstørrelse med 25 Eder. Byg Jord, 25 Eder Havrejord, og 10 Læs Enghø er 8 Heste, 2 til 3 Plage, 8 til 10 Malkeskæer, 10 til 12 Stykker Ungkvæg, Tyr og Stude, 15 til 20 Faar, en Grisefo, 6 à 8 Grise, 2 Galt.

Sandemand Hansens (i Volsker) Bemærkning var følgende: Kvægracen er liden, men, som jeg troer, egner det vel bedst paa vore for største Delen magre Græsgange, og for Resten mener jeg, at den er ret god i Henseende til Malkning. Antallet kan vel ansættes at være fra 12 til 30 Kvæghoveder paa hver Gaard, i Forhold efter Gaardenes Godhed og Størrelse. Kvægets Behandling var i forrige Tider, førend Kløveravle blev indført, meget slet, da det om Vinteren maatte for det meste lade sig nøje med det groveste og strideste Halm, men nu si Tiden rægtes det noget bedre. Priserne paa Kvæget ere som oftest meget lave; til Exempel sælges nu ret gode Malkeskæer for 8 til 9 Rbd. Stykket.

Major Rømer i Ruthsker skriver: "Jeg, der har omtrent 65 Eder. Land Volsjord, og 16 til 20 Læs Hø, holder 8 Heste da jeg som Dragonofficer maa holde en, foruden en Dragonhest til Hans Majestæts Tjeneste, thi ellers vilde jeg kunne drive Gaardens Hvil med 6 Heste, 30 Fækreurer, 30 Faar, 5 gamle Gæs. Malkeskæerne fodres om Vinteren, og saalænge de ere paa Stald, med Kløver og Halm sammenskaaret, blandet med Avene og hvor man kan, Hø efter Vandet. Det øvrige Kvæg fodres med Halm, undtagen de mindste Kalve, der fodres med Hø. Faarene fodres almindeligen med Halm af Bælgsæd, og, hvor man kan, et Maal Hø om Dagen. Hestene fodres med Havre, Kløvergrønhøstede Vikker og Halm skaaret i Hakkelse, og Hø. Den almindelige Pris for Køer er 10 til 16 Rbd."

Antager man, at de 576 Gaarde, hvis Hartkorn er 8 i og derover (see S. 37) have omtrent 16 Stkr. Hornkvæg, i regnet et Par Ungkvæg og en Tyr, udkommer for dem et Antal af 9216 Stykker. De 260 Gaarde af Hartkorn 4 Eder. indtægter 8 Eder. antages at have hver 8 Stkr., er 2080 Stkr. For 3120 mindre Landbesiddelser, af hvilke de mindste, i Udbygget Brug, ingen Køer have, kan jeg ikke beregne Antallet højere til 1500 Stkr.

Efter saadan omtrentlig Beregning blev det hele Antal for Landdistrikterne 12,796 Stkr.; og dette Tal stemmer nogenledes med den Optælling, som ifølge Tabelverkets Foranstaltning blev befunden at være i Febr. Maaned 1838, nemlig:

	i Landdistrik- terne.	i Kjøbstæderne.
Køer	7092.	1109
Stude og Tyre over 3 Aar gamle	478	38
Ungkvæg til Opdræt	4591	85
Er . .	12161	1232

I Kjøbstæderne vare, efter de i Aaret 1808 til Amtet indkomne Indberetninger da kun omtrent 800 Stkr. saa at Tallet her er voret.

Qvægavlen giver nogen Export af Smør, Kjøbvarer, Huder, Talg.

Der var en Periode, nemlig i Aarene 1745 til 1750, da Udførsel af nogle Skibsladninger levende Qvæg fandt Sted, hvorved endel Penge indkom til Landet. Jeg finder, at i Aaret 1747 udførtes 1884 Hoveder, og 1748, 2115 Hoveder til Danmark. Thurah skrev (S. 5) at fra 1745 til 1753 bragtes, mest til Sjælland alene, over 6500 Hoveder.

Enkelte Landbrugere have havt Omsorg for at skaffe sig god Qvægstamme fra fremmed Sted. Saaledes blev i Aaret 1796 af da værende By- og Herredsfoged Zeiberg kjøbt fra Ostfriesland en Ko, af hvis Afspodning han forbedrede sin og Omegnens Qvægrace.

At give Køer Fortrin for Opdræt af Fedeqvæg bliver af den bornholmsske Landbruger anseet rigtigst, da Smør og Ost til enhver Aarets Tid i enhver Kjøbstad ere affættelige Vare, og saa meget rigtigere, da den paa Landet hvilende Smør Landgilde skal ydes in natura paa Amtstuen.

XIX. Er Hesteavl en i Til- eller Afstaaende? Aarsagerne dertil?

Hvad Veterinæren Erik Viborg 1818 skrev om Hesten har jeg først at optage: "Af dette Husdyr er der omtrent 7000 Stk.⁸⁴⁾ Ordentlige Stodheste holdes her ikke. Hopperne springes af Klodde, og 400 Føl. tillægges omtrent aarlig paa Den. De ere fra 9 Qvarter 4 Tommer til 10 Qvarters Højde, ligne den sjællandske Hest af Skabning, have grovt Hoved, kort Hals, slet Bygning i Benene, fladribbet Ryg, affkydende Kryds og et uregelmæssigt Fodskifte. I Syvaars-Krigen har Bornholm imidlertid udført Heste til Tydskland, da disse have Hushestens Maal. At Bornholm fik bedre Heste er i flere Henseender af Bigtighed. Deres Antal kunde derved formindskes, de bornholmske Dragoner blive bedre beredne, og Udlandingen vilde da søge deres Heste. Man har søgt at forbedre den bornholmske Hesterace med norske, jydsk og kongl. Hingster. Efter de første sees endnu gule Heste, som ere grovhovedede og forthalsede. Af den jydsk Race havees svære og knoglede Heste. En sort Hingst af det kongelige Stutterie blev omtrent for 20 Aar siden⁸⁵⁾ sendt til Bornholm, og man seer her og der ædelt Afkom efter den, men det har som oftest det sorte Blods Fejl d: Spat og et mejeende Fodskifte. At dette Blod gav mere trivelige Heste, som vare lette og stærkt udholdende, kjende Bornholmerne." — "Hesteavl en vilde kunne opbjaelpes ved at oversende et Par Hingster af det kongl. Stutteri, men disse maatte fornemlig have en smuk Foddel, en god Kropbygning, flade, stærke samt velstillede Been, tilligemed et regelmæssigt Fodskifte og have en Højde af 10 Qvarter. Ved Amtmand Jespersen vilde let udfindes tvende Mænd som kunne modtage samme. Hingsterne burde saaledes staa paa Den, at Bønderne ikke fik for lang Vej at trække med Hopperne til Bedækning. Disse burde synes, og da, som stutternidugtigt befindende, maatte have Fortrinnet for at blive sprunget af hine Hingster. Ogsaa vilde det bidrage meget til Hensigtens Opnaaelse, om der for ethvert Føl, som faldt paa hine efter disse, betales 2 Rbdl. S. B.

⁸⁴⁾ Stemmende med den Ansættelse jeg siden gjør. Th.

⁸⁵⁾ Altsaa sidst i halvfemstidstyverne; see herefter.

For de bedste Stodheste kunde hvert andet Aar udsættes en Præmie og et Accessit, hvorved Indbyggerne vilde bringes ud af Bane med at lade Kloddene springe." — "Bornholmerne trænge ogsaa til et lidet Skrift, som kunde udbrede Lys hos dem om Husdyrenes rigtige Parring, Rægt og Pleje. Beboerne paa denne D ere meget videbegjerlige, hvorpaa tvende Timers Forelæsning, som jeg gav over Hestens Fejl og Fuldkommenheder for det i Rønne forsamlede Militære, efter Anmodning fra Kommandanten, Oberstlieutenant Hofmann, viste de umiskjendeligste Prøver."

Af ældre Optegnelser om Landets Hesteavl bemærker jeg følgende: Landet havde, da Thurah skrev i Aaret 1756, endnu vilde Heste, af hvilke Rø Kirke altid havde to Hopper, hvis Føl man fangede, og solgte til Indtægt for Kirken. Disse Hopper kom aldrig til Hus, undtagen naar de skulde bedækkes, da man med Behændighed maatte see at drive dem ind i en eller anden Gaard. De vare kun af Middelsstørrelse, men vel bygte, stærke, raske og havde meget lange Haler og Maner⁸⁶⁾. Efterhaanden ere de komne over i tamme Hestes Tal. — Stiftamtmand Greve Reventlov, som paa sin Visitsats Rejse døde her paa Landet i Aaret 1750, skal her have efterladt sig tre medbragte Hopper fra sit lollandske Stutteri, hvilke ved en Morkop Hingst fra det Frederiksborgske Stutteri skal have givet gode Afspødnings, og denne Race er, skjønt udartet, dog kjendelig. Nogle Aar forhen havde en Amtsforvalter Schrøder hidført to norske Hingster, gule med sorte Haler og Maner, af hvilken Race findes mange gode Afspødnings. En Præst til Rø Sogn Gielstrup fik omtrent 1790 en Hingst fra det kongl. Stutteri, men den skal have været svag og ufrugtbar. Siden fik han en smuk og stærk Hingst, af hvilken haves Afspødnings.

Hr. Kammerraad J. Jespersen skrev i August 1836: "Hesteavlen drives planløst uden Indsigt; der tages blot Hensyn til Størrelsen af Hingsten og Hoppen, uden at bryde sig om den ene eller Begge have arvelige Fejl, hvilket hidrører fra Ukyndighed om hvad der er Fejl hos Hesten, og ingen dansk Provinds

⁸⁶⁾ Thurah S. 5.

staaer længere tilbage i denne Henseende end Bornholm, i ingedansk Provinds er der gjort mindre for at oplyse Bonden om en Hestes Fortrin og Mangler; saavelsom i hvad der tjener til Hesteavlens Forbedring, end Bornholm, thi Stutteribesigtigelse og Præmie-Uddelinger for gode Hingster og Hopper, har her aldrig været foretagne. Det eneste der her fra den offentlige Sigt er gjort, er, at Veterinærskolens Forstander, afdøde Etatsræd Kr. Viborg, i Aaret 1818 gjorde en Rejse hertil, og at efter hans Hjemkomst, og derpaa gjorde Forestilling, et Par Stutter Hingster bleve i Aaret 1820 sendte herover, hvilke vare mind gode Heste, og bleve leverede til et Par Bønder, uden at de med dem blev holdt Kontrol, om Hingsterne virkelig blev holdte som Besselere paa hensigtsmæssig Maade, eller de blev holdte som Arbejdsheste. Ligeledes kom, efter Begjæret fra mig, to Hingster i Aaret 1832 fra det Kongl. Stutteri herover, men uagtet jeg udtrykkelig havde bedet om store kraftfulde Hingster, ikke under ti Quarter, sendte man mig et Par sm 9 Quarters Heste; hvilke paa Grund af at de ere saa sm kun lidet ere benyttede, især da Afkommet, der er faldet af dem, er bleven større. I øvrigt er Sandsen for gode Heste i senere Aar bleven vakt ved at Hr. Overauditor og Byfog Arboe i et Par Aar udsatte Præmier for Væddeløb, og ved en bornholmsk Forening her i Aaret 1832 dannede sig til Hesteavlens Fremme, samt ved en Halvblodshingst, som et Aftelskab for 3 Aar siden købte fra Slesvig for 600 Rbdlr. efter Anvisning af Hs. D. Hertugen af Augustenborg, som og var et Halvblodsføl, der af Hertugen skænkedes bemældte Forening men det var vist nok ønskeligt, at Stutteribesigtigelse ogsaa blev holdtes, hvorved Kundskab om Hesten vilde udbredes."

I "Maanedsskrift for Hesteavl og Hestehold"⁸⁷⁾ gives i de til Bornholm i Aaret 1820 oversendte to Stutterihingster

⁸⁷⁾ I tredje Bind af dette Tidsskrift 1832, Aug. S. 116-124 læses Om Hesteavlens Tilstand paa Bornholm, Væddeløb der, og Tilbydelse til en Forening for Hesteavlens Fremme i denne Provinds; — i samme Tidsskrift Dec. 1832 S. 325-26 om bemældte Forening, og om Resultatet af Væddeløbet d. 4 Okt. 1832.

Underretning, at det var "en Skimmelhingst 9 Aar. 5½ T. høj, 7 Aar gammel, efter hvilken skal være falden 200 Føl, og en brun Hingst 10 Aar. høj, 4 Aar gammel. Denne sidste avlede kun faa Føl, som alle bleve mindre end Faderen. Den første kan altsaa kun regnes at have produceret 16 Føl hvert Aar; af de til den sidste bragte Hopper bleve kun ¼ drægtige, hvorfor den kun i de første Aar blev søgt."

Det første Veddeløb paa Bornholm holdtes d. 8 Okt. 1831 ved Askirkeby. Der vare udsatte to Priser. 6 Konkurrenter mældte sig. Banen var 4186 Alen lang, og blev af den første Prisvinder gennemløbet i 5 Min. 10 Sek. — Andet Veddeløb holdtes sammesteds d. 4 Okt. 1832. Banen var 3900 Alen, 22 Heste anmeldtes, af hvilke 2, begge tilhørende den siden afdøde Toldinspektør Ridder Wolffsen, vandt Præmier, den ene (60 Rbdlr. r. S.) tilbagelagte Banen i 4 M. 11 Sek., den anden (30 Rbdlr. r. S.) i 4 M. 13 Sek. To andre Præmier (20 og 10 Rbdlr. r. S.) vandtes fremdeles ved at løbe Banen i 4 M. 24 S. og 4 M. 28 Sek.

Om den Røgt de bornholmske Heste gives blev i Aaret 1815 en Notice meddelt af Pastor Grønbech⁸⁸⁾: "Den simple og meget bequemme Indretning som her paa Landet haves til Hestens Vinterrogt er, efter mine Tanker, bedre end den man bruger mange andre Steder. Man har nemlig en Foderlo 4 til 6 Alen bred, som gaaer tværs igjennem Længen, fra den ene Udvæg til den anden, med Indgang fra Gaarden. Paa begge Sider af denne Foderlo staa Hestene med Hovederne alle mod Foderloen. En Hæk af Bræder er opstillet paa hver Side af Foderloen saa høj, at man kan see over den, ind til Hestene. I denne Hæk gives Hestene deres Foder, som da tages af dem gjennem en Række Gitter eller Spole, der gaa fra den ene Væg til den anden, og med den øverste Ende ere fastgjorte paa den ovenfor liggende Bjælke, og med den nederste Ende paa Krybben, i hvilken Noget af Hakkelsen, naar Hestene gives samme, i Hækken glider ned efterhaanden, og derfor ikke spildes."

"Som en Følge af den almindelige Brændevinsbrænden her

⁸⁸⁾ I Skriftet: Noget om Landbruget. 1815, S. 55 o. f.

paa Landet har man de fleste Steder om Foraaret givet sine Heste Drank paa deres Foder, som i Almindelighed er Havrehakkelse. Hesten sluger da mere Foder, men jeg veed ikke, om det er synderligt gavnligt for den. Jeg har selv brugt det nogle Aar, men jeg har erfaret, at Hesten da ikke saa godt fortærer sit Foder, hvilket kjendes tydeligt i Gjødningen. Overalt virker denne Drank nok mere som Pirremiddel, og er tilbels for Dyret hvad Kryderi er for Menneſket. Forresten vilde jeg snarere raade, at bruge Dranken til Køerne, dersom man ellers har forsvarlig Havrehakkelse til sine Heste."

"Enkelte holde vel flere Heste end de burde, og det paa Fækreaturernes Bekostning, men ikke Alle i Almindelighed. Betænker man, at Jorden mange Steder er leret, og om Foraaret ofte i en Hast tørrer til, saa maa Ejeren have Kraft til at bearbejde den medens den kan bearbejdes; thi ſkal han holde op, og bide efter Regn, gaaer ofte den rette Tid bort til ubodelig Skade for hans Avl. Hertil kommer ogsaa, at de saa kaldte Halm- eller Lyng-Heste, ſaaledes som Lyng og Udmark nu ligge, i Almindelighed slippes meget let, og koſte Ejerne ikke ſynderligt; men naar Lyng og Udmark ej længere blive til Tjeneste, vilde jeg raade Bonden til at holde 6 Heste iſtedenfor 8, og at holde dem alle ſer næſten lige gode."

"Hesten behandles i Almindelighed godt her paa Landet naar undtages den ſidſte Sommer, men da er dens Skjæbne ofte deſto ſørgeligere. Man giver den det ringeſte Foder, og dog nøder man den til at arbejde ved enhver Lejlighed, og ofte tungt, medens de andre Bæſter ſpares; ſkindmager med opſtaaende Hofteben, og ſaaledes at man langt fra kan tælle Ribbenene, paa hvilke intet er uden Huden, ſukker det arme Dyr hver Gang man nøder det til at røre ſine mødige Lemmer. Dette er Lønne for tro Tjeneste i en lang Række af Aar." Saavidt Hr. Grønbech.

En ſlet Nøgt ſom Føllene i Almindelighed nyde, ſaa vel i Henſeende til Føde ſom Renlighed, en- alt for tidlig Brug af unge Heste til ſvært Arbejde, og den Maade at tøjre dem paa Marken ved Foden, ſaaledes at man nærmest Foden giver dem et langt tilbels tungt Træ at ſlæbe paa, foraaſager at mange Heste vantrives, blive frogryggede og uſikre paa Foden.

I Aaret 1808 vækkede afdøde Landsdommer Rogert Opmærksomhed paa Vigtigheden af at indskrænke Hestenes Tal, for nemmeligt ved en lettere Plov. Han beregnede, at der burde blive en Afgang af 3 til 4000 Heste, og at i sammes Sted skulde holdes Køer, og virkes et Overskud af 6000 Lpd. Smør til Udførsel, uberegnet Binding af Mælk, Kalve, Gjødning.⁸⁹⁾ De siden den Tid meget almindelig blevene lettere Plove have virkeligen tilvejebragt bedre Forhold end før i Antallet af Heste mod Hornkvæget.

Vil man beregne Antallet af Hestene her paa Landet saaledes at man for det Antal af Landbrugere, hvis Hartkorn er 8 Tdr. og derover, eller for 576 Gaarde sætter overhovedet 8 Heste for hver, altsaa 4608, og for de 260 Landejendomme, hvis Hartkorn er 4 Td. indtil 8 Td. 4 for hver, som udgjør 1040 Heste, fremdeles for de mindre Landbesiddelser regner i alt 1500 Heste, vilde Antallet for Landdistrikterne være 7148 Heste. I Kjøbstæderne var Antallet i Aaret 1808, efter Byfogdernes Indberetninger til Amtet, i alt 630; og ved saadan Beregning udkommer et Antal af 7778 Heste i hele Amtet.

1838 i Febr. fandtes Antallet af Heste paa Bornholm, efter den ved Tabelverkets Foranstaltning foretagne Optælling, at være:

	i Landdistrikterne	i Kjøbstæderne
Heste	6199	490
af samme forædlet ved engelsk Blod 5.		
Plage og Føl	1102	26
af hvilke forædlede ved engelsk Blod 23.		

i alt . 7301 516

Der har været Tidsløb, i hvilke Udførsel af Heste har givet Landet en Indtægtskilde. Saaledes blev især i Syvaars-Krigen solgte en Del Heste fra Bornholm baade til Pommern og Lübek.

Ovennævnte Forening for Hesteavlens Fremme paa Bornholm har, med Hensyn paa at der nu er saa godt som ingen Udførsel af Heste her fra Landet, og at Landet selv ej kan frem-

⁸⁹⁾ Det bornholmske Efterlægts-Selskabs Skrifter 1 S.

byde Udsigt til Fordel for den omhyggelige Heste-Opdrætter, antaget det for en Nødvendighed, at bewirke en stadig Udførsel. Dette formente man kunde efter Omstændighederne bedst opnaaes derved at Foreningen gjør Begyndelse, ved for egen Regning at optjære og udføre en Del Heste, men dertil behøves Kapital, og den bestemte sig derfor til, først at gjøre Opsamling af en saadan til et Hoved-Hjem for dens Virksomhed. En anden væsentlig Betingelse for Ophjælpingen af denne Erhvervsgren er Forædling af Landracen, til den Ende har Landet de ovennævnte to Halvblodshingste; og man antog at Landracen burde igjennemgaa en Forædling inden den blandedes med Fuldblodet, ligesom de pekuniære Forhold ogsaa frembøde Vanskeligheder for Anskaffelsen af en Fuldblodshingst. Naar Lejlighed til Udførsel af Heste er aabnet, og et forædlet Opdræt er opvoxet da antog man, vilde det kunne blive Selskabets fremtidige Plan aarligt at afholde Væddeløb, og saasnart Omstændighederne tillade det, at indføre Fuldblodet.

XX. a. Udbreder den finuldede Faareavl sig? Er Faarefoldning i Brug? Staldfodres Faarene nogensteds? Er den indenlandske Faarestamme i Til- eller Aftagende?

E. Viborg skrev 1820: "Faarene paa Bornholm ere af almindelig dansk Race, men dog mere finuldede end denne. De give rigeligen $1\frac{1}{2}$ Pd. Uld og et Pd. Lød, hvilken sidste ej afklippes, men afrustes, naar den ny Pels voxer ud, og skyder den gamle bort. Faarene maa ogsaa søge deres Føde paa Udmarkerne, som sædvanligen ere høje. Faarestien er sumpig, og Vinterplejen maadelig, hvilket bidrager til Svæld, Iktsyge og vatterfotige Sygdomme. Faarekopperne herske ogsaa her undertiden, og det er paa adskillige Steder Folkesagn, at de ere enten Vorekoppernes Forgjængere eller Efterfølgere, hvilket bekræfter disse tvende Sygdommes Identitet. Pastor Landt indførte spanske Faar paa Bornholm, og hans Nabo Lieutenant — (siden Kaptein) — Lind fulgte hans Exempel." — "Jeg foreslaaer at 3 à 4 Bødre af Blandings Race maatte skjenkes Bornholm. Da den bornholmske Nationaldragt er graat Klæde, tilvirket af

sort og hvid Uld, og da der til den Ende findes mange sorte Faar, saa vilde det være meget hensigtspaassende, at Bornholm fik en Bæder af denne Lød fra Esferum."

Flere andre end de Nævnte vides at have haft Omsorg for Faareavlens Forædling med fremmede Racer. Bysfoged Zeiberg skaffede sig 1792 to Par Faar fra det Eiderstædtske. Han havde Uheld med dem efter saa Aars Forløb, men Afstodning af fremmede Racer blev tilbage. Kammerraad Jespersen paa Kannikegaarden har faaet Faar af Southdowns-Racen. Efter Viborgs Forestilling sendtes 1820 to finuldede Bædre hertil; de bleve overgivne til to Bønder, og Afskillige have faaet Afkom af dem, men det er gaaet med dem som med andre forædlede Faareracer her. Hensigten kan ikke ventes opnaaet, naar Markfred ikke er almindelig. Ellers kan det i Springtiden, naar Evret opgives, ikke forebygges at den bedre Faarerace blander sig med den slettere.

Faaet faaer sædvanligen 2 Lam, undertiden tre, vel ogsaa 4. I det bornholmske Sprog bruges det Udtryk "ønner" istedet for læmmer eller faaer Lam, hvilket af Skovgaard bemærkes, med Tilføjende, at han ikke kjender noget Stamord eller beslægtet Ord. En Artikel i Landboens Indslagning er Tillægs-Bæderen.

Faaet bliver om Foraaret eller i Maj løddet, det er, at Winterulden astrækkes, som ovenfor sagt. I Sept. Maaned klippes det. Man regner $\frac{3}{4}$ til eet Pd. Lød, $1\frac{1}{4}$ til 2 Pd. Sommeruld af et Faar.

Hverken Faarene eller Ulden vaskes, men Ulden bliver kattet og spunden ligesaa fittet og uren som den er, da man paastaar, at Garnet, naar det skaaldes i Foghedt Vand modtager bedre Farven, end naar Ulden er først vasket. Lugten ved Ulden skal og afholde Møl fra den.

For omtrent 30 Aar siden vare Faar med sort Uld sjældne, men siden steg Antallet af sortuldede Faar til næsten at udgjøre det halve Antal af Landets Faarestokke, hvortil den sidste Krig, og den i samme Periode her paa Landet opstaaede større Frembringelse af melerede hjemmegjorte Tøjer, til hvis Forfærdigelse man fandt den af Naturen sorte Uld mindre bekostelig og mere varig end den ved Sværtning frembragte, har givet Anledning.

En Bondegaard har omtrent en Sneg Stykker Faar, en til to Bædre iberegne, somme Steder flere, ogsaa mange Steder færre. Nogle Steder i Landets Nord-Del maa undtages fra denne Regel, især i Olsker Sogn, der har Gaarde hvor Antallet af Faar gaaer til hundrede; saasom især paa Brogaarden. Disse Faar huses ikke om Vinteren, men føde sig selv ude og holde sig i den saakaldte Slotslyngens klipperige Strækning. Den bornholmske Bonde føder almindeligen Faarene om Vinteren med Ertehalv og noget Hø; om Sommeren drives de ud paa Lyngen eller i Udmarkerne, hvor mange Lam blive Offere for Ræve og Hunde; paa enkelte Steder vogtes de paa Gaardens Hjemmemarker.

Beregner man 20 Faar overhovedet paa hver Gaard, altsaa for 947 Gaarde 18940 Stk., for de mindre Landbesiddere 4000, for Kjøbstæderne 1500, bliver Tallet i det Hele 24440 Stk.

I Febr. 1838 havde Landdistrikterne, efter den ved Tabelværket foranstaltede Optælling i alt 22065 Stykker Faar og Lam, deraf af spansk Race 307, af engelsk eller anden forædlet Race 580. I Kjøbstæderne var Antallet 1526, af hvilke 23 af spansk Race, en af engelsk.

Kaptajn G. P. Rasch tilskriver mig d. 1 Maj 1837, saavidt Faarenes Antal angaaer, saaledes: "Efter hvad jeg kan skjønne er det Antal Faar, Bønderne her i Landet holde, under nærværende Omstændigheder stort nok, thi Antallet paa disse Husdyr har i det sidste Decennium betydeligt forøget sig; i det mindste holdes nu $\frac{1}{3}$ flere end forhen, hvilket paa mange Steder er flere end man kan føde godt, mindst i knappe Foderaar, og altid har skadelig Indflydelse paa Faarene selv, saavel som paa Lam og Uld m. M. Men jeg haaber, at Udskiftningen vil omsider have velgjørende Følger for Faareavlen. Den oprindelige gamle Race er næppe mere at finde, thi alt for længe siden ere indførte Bædre af fremmede Racer, saa man nok kan antage, at alle nuværende bornholmske Faar ere af blandet Race."

Faarefoldning bruges ikke. Ikke heller veed jeg, at Faar her staldfodres.

b. Geder.

Holdes ikke i Amtet. Et andet er, at en enkelt Ged et enkelt Sted kan have, for at dens Mælk kan tjene en Sygelig.

c. Svin.

Om dette Dyr skrev Erik Viborg 1820: "Man seer paa Bornholm et lavbenet, forkroppet Svin med børstefuld Nys og temmelig buttet Hoved. Det gaaer fortroligen omkring paa Gaden i Kjøbstæderne, og nyder ogsaa hos Landmanden sin Frihed. — Svinet agtes højt paa Bornholm, da Indbyggerne sætte megen Pris paa Slækt." Han udbad Tilladelse "at anskaffe nogle Grise af den Nilsenske og Viborgske Svinerace, for at oversende samme."

Som Svinet er vigtigt for Landet selv, i det samme leverer megen Føde for Indvaanerne selv saavel som til Udførsel, saa blev det forhen ydet en alt for stor Frihed, og saaes i Mængde paa Kjøbstædgader, og overalt hvor Djet henvendte sig. Efterhaanden fik Kjøbstædernes Politimestere det udeholdt fra Gaderne; dog har jeg endnu i Aaret 1836 seet det paa Nørøes Gader. Paa Landet, hvor Svinene have om Foraaret og Efteraaret gaaet løse hvor de ville, endog uringede, har dette været en af de største Hindringer for Agerbrugets Fremme, men mere Orden er ved forskjellige brave Landbrugeres alvorlige Overholdelse over Markfred efterhaanden indtraadt.

Den fra den almindelige Brændevinsbrænding erholdte Værme beforder Svineavlen.

Paa en Bondegaard holdes almindeligen et Par Soder til Tillæg, og desuden 5, 6 til 10 Svin, flere eller færre. Udbyggerne have gjerne en eller to Stykker Svin at sælge. Den almindelige Vægt paa Svinene, naar de slagtes som Aarsgrise, er 5 til 8 Lpd., ældre til 12 à 14 Lpd. ogsaa har man seet Svin slagtede, som i deres tredje Aar have vejet 15 til 16 Lpd.

Slækt, saltet og røget, hører til Bornholms Udførsels Artikler.

Af nogle i Aaret 1808 fra By- og Herredsfogderne til Amtet indgivne Beretninger optager jeg hvad for Bøstherred blev anført om Svine-Racerne. "Foruden det almindelige Svin

(sus surosa) gives her adskillige Afarter, som dels ere frembragte ved Svin, forfrevne fra en og anden Provinds i Danmark, dels ved engelske Svinesorter, som enten ere komne hertil ved Skibbrud, eller kjøbte af engelske Koffardimænd paa Strømme. Bornholm har og en ganske egen Svinerace, som er meget fortrinlig. Den er ikke meget lang, men høj eller rundrygget, sidbuget, lavbenet, tykhalset, har en fremstaaende Tryne saa at Linien fra Panden til det yderste af Trynen næsten beskriver en Ellipse. Ørene ere hverken runde eller spidse, men staa mere opret end nedhængende; Koløren er i Almindelighed enten farinet eller sort. Denne Race er overordentlig trivelig.”

Ifølge den af Tabelverket foranstaltede Opælling var Antallet af Svin og Grise i Febr. 1838 i alt 2780 for Landet, og 1526 i Kjøbstæderne.

For næsten tre Aartier siden (1810) skrev jeg: ”En af Landets vigtigste Mangler er at Dyrslæger savnes. Paa Grund af min Forestilling derom bifaldt det kongl. Danske Rancelli, ved Skriv. af 23 Juni 1807, at en Lærling maa underholdes ved Veterinærskolen i Kjøbenhavn efter de antagne Regler, men et af Kollegiet gjort Tillæg: at ingen anden maatte vælges end de, som kunde smede, helst Smedesønner — (og saadanne vare her ikke) — forvoldte at ingen Lærling blev oversendt.”

XXI. Udbreder Havedyrkningen sig? Hvor store ere de Haver Bønderne i Almindelighed anlægge, eller have anlagt?

Som det stod sig med Havebruget for 30 Aar siden, nemlig: at det i Almindelighed hos Landboerne var yderst slet, og at man blot ved Præstegaardene og i adskillige Kjøbstædshaver kunde glædes ved at see nogen Havekultur, saaledes er det omtrent endnu.

Amtmandsskabet fik i Aaret 1806 Indberetninger fra By- og Herredsfogderne, af hvilke det Væsentligste er trykt i det bornholmske Efterlægts Selskabs Skrifter⁹⁰⁾, og hvad da blev skrevet,

⁹⁰⁾ 2det Hefte S. 125—7 og 3die Hefte S. 204—6. 212. 215.

skildrer omtrent den nuværende Tids Havebrug. Forbedringerne
 ere i det Hele kun ringe; den væsentligste Forandring er, at
 Kartoflerne, ved at være blevne udbredte og at have paa mange
 Steder overgaaet til at være Markfrugt, have efterladt Plads i
 de smaa Haver til anden Havevært. Da værende By: og Her:
 redbfoged, Assessor Viborg, skrev, for saavidt Rønne og
 Vester Herred angaaer: "En Bonde kan have en halv Skjeppe
 Land indhegnet til Have. Her finder man en Gulerod, en Pølse:
 Urt, en Smule Grønkaal, og nogle faa Kartofler. Af Lugning
 har jeg for min Del aldrig seet Spor i en Bondehave, og hvor
 Kartofler hyppes skeer det mestendels med Hænderne. Hift staaer
 et surt Kirsebærtræ, Kræft har allerede fortæret de to Trediedele;
 her beklager et kroget Pæretræ Stormens Ubarmhertighed, og
 støtter sit hældende Liv paa en affkaaren Balkon; saaledes alting.
 Der er ikke Spor til Orden, ikke Kjendetegn til Plan, og der:
 som det var gjørligt burde den bornholmske Bonde, lig hin hol:
 landske Maler, skrive over Indgangen: dette er en Have. Jeg
 vender Hjet fra denne sørgelige Gjenstand, for at kaste et Blik
 paa Havevæsenet i Rønne. Her ere adskillige, og har været
 endnu flere, ret vakre Haver. Kommandantens ⁹¹⁾, Strandings:
 Kommissionær Tønnes Rasch's ⁹²⁾, og Kjøbmand Hans Anker
 Rosfods fortjene især at anmærkes." — Ved Rasch's Have var
 Bevis paa hvad den omhyggeligste Pleje formaaede. — "Man
 forestille sig en Have tæt nede ved Havet, anlagt i den løse
 Sand, der maaske har et Underlag af Kul, og altsaa efter sin
 Natur er den ufrugtbareste der er til, udsat for Vindenes død:
 gjørende Aandedræt, og i denne Have har den smilende Natur
 dannet sig et eget Eden, i denne Have har hun udstrøet sin
 Belsignelse, der overgaaer al Forestilling. Denne frappante Kon:
 trast har ofte bragt mig endog til at lee. Saa stor Blomkaal,
 som i Rasch's Have har jeg aldrig seet, end ikke paa Amager:
 torv i Kjøbenhavn, saa tidlige Havesager af ethvert Slags
 frembringes ingensteds paa Bornholm uden her; ingensteds seer

⁹¹⁾ Da værende Kommandant, Oberst v. Funch, ejede den Gaard, der
 indtager den nordlige Side af det store Torv.

⁹²⁾ Den Have er nu værende Kommandants Hr. Oberstlieutenant,
 R. af Obr. og Dbm. v. Hoffmann's.

man en saadan Træskole, og ingensteds saa dejlige Frugter af alle Slags." — "Haverne i Rønne frembringe og en stor Mængde Blomster. Ved disses Opelskning udmærker sig især Blomstervennen, Toldkasserer Heiberg⁹³⁾. I hans mørke Bolig smiler en evig Baar, og det er som om hans Blomster aldrig afflo-
rerede. Saadanne Mænd bevise ved deres Exempel hvad Lyf-
t, Glid og Omhu kan udrette. Asparges og Jordbær frembringer og Rønne i Overflodighed, og disse herlige Sager nyder man i en Mængde, som man i Almindelighed ikke kjender til paa andre Steder. Jeg maa med alt dette dog tilstaa, at Kjøkken-
sager kunde produceres i større Mængde og bedre end nu sædvan-
ligen skeer. Rød- og Hvid-Kaal forskriver man fra Amager
hvert Aar i stor Mængde, og Guleroden forskriver man fra
Hasle, hvor man avler den i Mængde, og hvorfra man fører
dem læssevis til Rønne og forhandler dem paa Gaderne."

Fra Sønder Herred skrev da værende By- og Herredsfoged,
siden Amtmand, Jespersen: "Havedyrkningen er her særdeles
flet. De fleste Bønder og Husmænd købe Gulerødder, og tildels
Hvidkaal, af Skippere og Andre, der bringe samme fra Kjøben-
havn. Bøndens Have er almindeligen ikke større end 1, 2 til
3 Skjeppet Land, for største Del begroet med Græs, og deri
gamle mosbegroede Æble- og Pære-Træer; dog have nogle saa
Bønder lidt større Haver med enkelte taalelig gode Frugttræer,
hvoraf de undertiden sælge et Par Tønder Frugt. Grønkaal,
Petersillie, Purløg, Græsløg og Timian ere de Kjøkkenurter
Bønderne have, dog ifkun til eget Husbrug. Ogsaa sees paa
meget saa Steder Hvidkaalshoveder, men ifkun saare smaa." —
"Landets Beliggenhed synes at opmuntre til Havedyrkning.
Med en god Vind kan man paa 5 til 6 Dage komme herfra til
St. Petersborg, og endnu i kortere Tid til Riga, og andre
russiske Havne, hvor Frugter almindeligen betales meget dyrt."

Af hvad fra Landets andre Egne da blev berettet, bliver
her blot at uddrage: "Evaniske Kjøbstad er egentlig Træfrugternes
Hjem her paa Landet. Man har der forhen viist og endnu viser
Frugttræerne en særdeles Opmærksomhed, og foruden at endel

⁹³⁾ Siden død.

Frugter sendes til Kjøbenhavn afhændes meget til forskjellige Kanter af Landet."

I det jeg nu bør berette, hvorledes jeg 1836, altsaa 3 Aar tiender senere, fandt Haverne her paa Landet, nævner jeg først Major Pedersen (siden død), som en Mand blandt hvis forskjellige Fortjenester af Landet ogsaa er den, at han ved Exempel af sin egen Have i Rønne, og ved den velvilligste Raadgivning ved andre Havers Anlæg, eller Udvidelse og Dyrkning, har havt megen Indflydelse paa Forbedringer i denne Henseende.

Blandt dem af Rønne Byes Haver, der yde skønne og gode Haveprodukter, nævner jeg fremdeles: Kommandantens Hr. Oberst v. Hoffmanns (der forhen var i Tønnes Rasch's Eje, og ovenfor blev nævnt); Haven ved den Gaard, der udgjør det store Torvs nordlige Linie, hvilken stedse er holdt under den omhyggeligste Dyrkning, Amtsforvalterens Justitsraad Sehested's, Præstegaardens, Hr. Johnson's og Winsløvs Haver. Ogsaa skulde Kancelliraad Gorm's, og Krigsraad Garde's Haver, naar Ejerne længere have besiddet dem, blive at tælle blandt de gode paa Landet.

Gaaer man udenfor Rønne ere de Haver, som især maa nævnes: de ved Mylarsker og Bolsker Præstegaarde, den ved Frederiks Stenbruds Inspektørbolig, hvilken af Inspektøren, Kammerraad Petersen, er udvidet og omhyggeligst fremelsket, den ved Hølsforsterboligen ved Almindingen, de ved Hr. Brip's Gaard Risenholm i Nyker Sogn, Hr. M. Stender's Gaard i Clemensker Sogn, Kammerraad Joh. Jespersens Gaard, Kannikegaarden i Bolsker Sogn. Kaptain M. Lind og hans Søn, Lieutenant og Landmaaler Lind, begge i Olsker Sogn, maa endnu nævnes blandt Landets gode Havedyrkere. Degnen i Bolsker Hr. Schov er ogsaa en flittig og god Havedyrker, og han fortjente vist nok Understøttelse til at virke paa Havekulturen ved at kunne give Undervisning, gjøre Anlæg af Planteskole, føre Frøhandel o. s. fr.

En Have-Elsker tilskrev mig under 9 Decbr. 1836 saaledes: "I de senere Aar have flere faaet Træer fra det kongl. Rentekammers Planteskoler; jeg er selv paa denne Maade bleven for-

synet, men Æble- og Pæretræerne ere ikke efter Dnsle, Kirse-
bærene ere derimod ret gode."

Til Frugttræavlens Bedste vil den af det bornholmske Efter-
slægts Selskab tagne Beslutning tjene, at der for dets Regning
skal besørges gode Frugttræer indkjøbte fra det kongl. Rentekam-
mers Planteskoler, for igjen at overlades for Indkjøbsprisen,
uden Tillæg af Fragt eller anden Omkostning.⁹⁴⁾

Jeg skulde tro, at en ung dygtig Handelsgartner, der med
tilstrækkelig Driftskapital nedsatte sig ved Rønne, vilde, naar
han kunde erhverve sig en Jordejendom kjøbt, finde en fordelagtig
Næringsvej i god Affætning af Haveprodukter, og ved Frø-
handel.

XXII. Gives Skov, som kan afgive Brændevod og Savn-
tømmer? eller ny Skov-Anlæg? Torvestkier til eget
Forbrug eller Salg? Tænkes der paa Plantninger,
saavel til Hegn, som i sluttede Plantager paa
2, 3 til 4 Skjepper Vand til Savntræ og Brændsel?

En vigtig Skovstrækning er den kongelige saa kaldte Almin-
dingskov, midt paa Landet. Fra Aaret 1801 skriver sig en
ny Periode i dens Historie, i det dens betydelige Udvidelse, dens
Indhegning, og de ny store Naaletræ-Plantager, der efterhaanden
fremelskedes, give den en Mærkelighed i Landets Beskrivelse.
Mogle Notitser af dens Fortids, dens Mishandlings, Periode
bør erindres.

Med en Plakat af 29 Marts 1727 blev et Forbud udstedt
om at Ingen maatte rive Lyng eller skjære Ener indenfor de Stene,
som vare nedsatte til Skjel om Skoven, "hvori Bildtet sig op-
holder og som derved betages deres Underhold om Vinteren, lige-
som derved endog kan gives Lejlighed til en og anden Mishandling
udi Skoven at forøve." Der blev sat en Straf af 100 Rdl.
for Lovbudets Overtrædelse eller, "i Mangel af Pengenes Betaling
at straffes med Arbejde udi Bremerholms Jern i en vis Tid,
efter Sagens Bessaffenhed, og Dommerens Kjendelse." Med en
Forordning af 28 Juli 1739 blev Forbudet igjentaaget, med

⁹⁴⁾ En Beskjendtgjørelse herom udstedte Selskabet d. 10 April 1839.

Befaling, at Forordningen en Gang aarlig skulde læses til Ting, og oplæses paa Kirkegaardene.

Efter Formaliteternes og Papirets Lydende skulde det forðum have gaaet ordentligt med denne Skov; Med de yderligste Smaa: heder ulejlighedes Majestæten. Jeg har haft for mig et kongl. Reskript af 20 Oktbr. 1728, underskrevet af Kong Frederik 4de selv, om at "et godt Træ maatte strax udvises af Almindingen til Træheste og en Pæl, og at denne Udvisning skulde skee, hvor det var mindst til Skade for Skoven." Under Formaliteternes Gang øredes dog grove Skovtyverier, som, i Forbindelse med store Udvisninger og anden slet Behandling, ødelagte Skoven; men værst skete det i Aarene 1772 og 1774. I det førstnævnte af disse Aar dømtes 25 Skovtyve i Skovbøder, af Beløb 352 Rdl. Fra adskillige Bønder i Østermarie og Østerlarsker Sogne bleve alvorlige Forestillinger indgivne til Skovsessen om den forøvede "skammelige Hugst, og om at en god Anstalt maatte gjøres, saa at ikke den hele Almue skulde paadrages Kongens Uraade, fremdes, at istedenfor de da værende Skovfogder maatte ansættes andre dygtige Mænd, der kunde tage Skoven i Varetægt, som noget altid gjorligt." To Aar derefter, nemlig ved en Skønningssforretning af 2^{den} Juni 1774 fandtes atter 707 Stubbe af Egetræer, tilbels store, foruden mindre Stubbe af smaa Bøge &c. som alle vare ved Skovtyves Haand huggede i samme Aar. For disse sidste Skovtyverier bleve i alt 79 Personer dømte i Skovbøder, til et Beløb af 695 Rdl.

Det har maaskee været slige Skovtyverier og den kongl. Raases ringe Indtægt af Skoven, der bragte paa Ideen at sælge denne Skov, saa meget mere da paa den Tid det var en af Finantsbestyrelsens Grundsætninger, at sælge Statens Ejendomme til Private. Almindingskoven blev derfor i Aaret 1774 tareret, opdelt i 23 Parceller, og optraadt ved offentlig Auktion til Bortsalg. De gjorde Bud beløb sig kun til 3,707 Rdl. og naturligvis bleve de ej antagne.

De stærke Deputater, der i forrige Tider fandt Sted, bidrog ogsaa til Skovens store Forringelse. De skete i den saa vilkaar: lige Benævnelse af Læs. Af gamle Skovruller, som jeg har havt for mig, af hvilke jeg har antegnet den for 1702, udvises

til Amtmanden 16 Læs, til Amtstuen 12 Læs, til hver Herredsfoged 2 Læs, hver Sognepræst 2 Læs. (Fra 1708 fik Sognepræsterne hver 3 Læs, men fra 1729 igjen kun 2 Læs). Kaptainerne fik hver 4 Læs o. s. fr. Ifølge kongl. Resol. af 21 Aug. 1731 skulde Udvisningen til Amtmand og nogle flere ophøre, og den gives en Pengegodtgjørelse. Efter Rentekammerets Skrivelse af 28 Jan. 1769 skulde Udvisning for Præsterne ophøre, efterhaanden ligesom de ved Forslyttelse, eller ved Døden maatte afgaa. Ifølge en foregaaende kongl. Resolution af 4 Juni 1764 skulde al Udvisning i Skovlæs ophøre, og stee i Savnemaal.

1788 blev Skoven opmaalt af Landmaaler Glinthougl. Dens Størrelse inden de bestemte Skjellinier blev beregnet til 1118 Td. 286 Qv. Al. Land geometrisk Maal, men derunder var indbragen en tilstødende liden, da privat, Landejendom, ~~En~~ Fæstet kaldet, der siden fik Navnet Rømersdal, og nu Holksforsterholt, af Størrelse 30 Td. 1861 Qv. Al. Altså for den egentlige Alminding 1087¹⁸⁶¹/₁₄₀₀₀ Td. Land. Terrænet er klippefuldt, og gjenemskaaret af dybe Dale og Klippener, og Jordbønnen imellem de golde nøgne Granitmaaser, bestaaer ofte af gult temmelig ufrugtbart Sand; nogle Steder stryger Bjerget lige under Jordbønnen. Naar man af ovenævnte Areal fraregner for de golde Klippestrøg, samt for Vej og Sø, og den Jord, som Skovbetjentenes Baaninger, med tillæg af Agerstykker indtager, vil kun omtrent 940 Td. Land være regnet som tjenlig til Skovkultur. Af Arealet var omtrent 300 Td. Land paa Sydvestkanten begroet med Skov, Rest skovløst. Skovbestanden var egentlig Eg, hvoriblandt enkelte Alnbøge, nogle smaa Ellemøser, og en Strækning Egekrattske Egetræerne for største Del beskadigede, og i det Hele krogede flatte.

1798 blev Undersøgelse over Skovens Beskaffenhed foretaget af Overforster Clausen, som i det Djemed var fra Skovland rejst dertil.

Fra Aaret 1801 begyndte, som allerede sagt, en ny Periode i Almindingsskovens Historie. Rentekammeret var nemlig i kongl. Resolution af 6 Aug. 1800 bleven bemyndiget til at fæstlægge Almindingens Indhegning, hvorefter den forstmæssig

skulde behandles til Skovs Opelskning og Fredning, hvorved især, saavidt muligt, skulde tages Hensyn til Egetræers Opelskning til Flaadens Fornødenheder. Under Indhegningen blev bestemt, at inddrages og til det ovennævnte Areal at lægges en Strækning af omtrent 300 Td. Land.

Den forrige Hølsforster, Bidstrup, var død, og i hans Sted blev nu, ifølge samme kongl. Resolution, ansat Hans Rømer, da en ung kraftfuld Mand, der begyndte med, og, i en lang Række af 36 Aar indtil sin Død 1836, vedblev, med en utrættelig Nidkjærhed, at opofre sig sit Kald, og har erhvervet sig et udmærket Navn i Landets Kulturhistorie. (Han var, da han ansattes, Sekondlieutenant ved det Sjællandske Jægerkorps). Han tilkøbte sig den ovenfor nævnte Landejendom Eskeriske, som nu fik det ny Navn: Rømersdal, og ved Naturskjønhed udgjør et af Landets yndigste Partier. Han byggede sig et simpelt, men net, Baaningshus med tilhørende Udhuse. Paa vestlige Side begrænses Gaarden af en af Almindingens lodrette Skov: befrandsede Klippevægge; paa den østlige Side er et mere bakket Landskab, tildels begroet med Skov, og ellers Alger og Eng. Mod Syd en skøn Dal, Effodalen, og mod Nord Plantagerne. Mere belejligheds beliggende Embedsbolig kunde ikke gives; og der: til blev den derfor siden kjøbt.

Over Hegnets Opsførelse rundt om Skoven blev først en Licitation i Aaret 1802 anstillet, og da de gjorte Bud ikke vare rimelige, anstilledes en ny den 1ste Juli 1803. Hegnets Udstrækning var beregnet at være 5000 Favne. Det blev optraadt i Strækninger af 300 Favne, efter nedsatte Pæle. Licitationens Udfald var for en af Strækningerne 9 Mark. 3 Skl. for Favnen, men ellers fra 10 til 18 Mark pr. Favn, og den hele Sum for de 5000 Favne udgjorde 10746 Rdl. Rømer indgik derefter til Rentekammeret med et Tilbud, hvorefter han vilde paatage sig Opsførelsen af det hele Hegn, Anlæggelsen af Sten: kister, Lede og Stenter, samt Opsførelsen af et Materialhus ved Planteskolen, og et Hus til Sommeroplæg, alt for en Sum af 10000 Rdl., som efterhaanden i bestemte Terminer skulde udbetales ham. Husene skulde være opførte i Sommeren 1804, og Hegnet fuldføres i fire Aar regnet fra Begyndelsen af Marts 1805.

Ved Rentekammerets Resolution af 21 Juli 1804 antoges dette Tilbud, og i Foraaret 1809 var Indhegningen fuldført.

Forud var en Planteskoles Anlæg iverksat, ifølge Rentekammerets Approbation i en Skrivelse til Overforstmerstere i Aaret 1801. Dens Indhold blev omtrent 1 Tonde Land. I bemældte Aar begyndtes med Pladsens Tildannelse, Stenrødning, Indhegning med Stengjerde, o. s. v. men før end 1803 begyndte man ikke Udsaaning, som for dette Aar var 16 Pd. Fyr; og 9 Pd. Rødgranfyr. I de følgende Aar blev Udsaaning af Fyr; og Rødgran; Frø fortsat, samt tillige af Lærke, Birk, Alm; Frø o. m. I Foraaret 1806 udplantedes 45,000 Fyr; og Granplanter, og i Foraaret 1807 ligesaa. Alle Fyrplanterne mislykkedes, og udgik paa nogle faa nær.

Efterhaanden fremstod nu, under de omhyggeligste Bestræbelser, en herlig Skov paa forhen ødeliggende Strækninger Efter en Indberetning som Overforstmerstere Hofjægermester Poulsen gav Rentekammeret under 20 Juli 1827, var Skoven, af Areal som anført 1387¹⁸⁶¹/₁₄₀₀₀ Tdr. Land kultiveret, paa 10 til 15 Tdr. Land nær; og lovede godt Udbytte.

Da den nævnte Planteskole var bleven for liden, og ikke kunde udvides formedelsk Klippegrund, blev en ny anlagt i Aaren 1813 og 1814 paa 1½ Tde. Lands Størrelse.

En Sag, der for Ordens og Skovfreds Skyld var rigtig, var Anlæg af Veje igjennem Almindingen, som forhen ingen Veje havde, og hvor Enhver kjørte hvor han troede bedst at kunne komme frem. Rømer tog sig derfor med Jær heraf, og fik snart fuldført Vejstrækninger af 9000 Alen. Der ere egentligen 4 Veje, der føre til hver af Landets fire Herreder; de ere 16 Albrede, indgrøftede, dels udsprængte i Klippegrund, dels opfyldte. Anlægget kostede 3838 Rdl. Sedler. Vejenes Brede blev bestemt dels for at Plantagerne, efterhaanden som de tilgrøede, ikke skulde hindre Færsele, dels ogsaa for at det skovede Brænde kunde hensættes paa Siderne til Salg og Afhentning.

Der var under 5 Aug. 1801 udstedt en Plakat af Indhold, at ved Almindingskovens Fredning og forstmæssige Behandling til Skovs Opelsning bortfaldt den Grund, hvorfor adskillige af de Bestemmelser, der ere foreskrevne i Henseende til andre kongl.

Skove i Danmark, hidtil ikke have gjældt paa Bornholm; hvorfor nu blev anordnet: 1. De Poster af Fred. 18 Apr. 1781, som efter dens 9de § hidtil have været undtagne fra at gjælde paa Bornholm, skulde herefter sammesteds nøjagtigen efterleves og overholdes. 2. Den ved Forordningens § 100 anordnede Skovsession for Bornholm skulde, for saavidt den havde været forum privilegiatum i visse Skovsager, være ophævet, og disse Skovsager derimod behandles ved Bedkommendes Bærneting, ligesom og Plak. af 6 Juni 1788, som angaaer Processens Form i Skovsager paa Kjøbenhavns, Frederiksborgs, Kronborgs og Hirschholms Amter, samt i Odsherred, i et og alt skulde være udstrakt til ogsaa at gjælde paa Bornholm. 3. Amtsforvalteren paa Bornholm skulde være fritagen for at forrette Overforsters Tjeneste, men derimod skal, formedelst Landets Fraliggenhed, der gjør det umuligt for Overforstimesteren, som dog vedbliver at forestaa Forstvæsenet sammesteds, med de kongl. Skove der paa Landet at føre noget bestandigt personligt Tilsyn, Amtmanden være overdraget et efter Omstændighederne passende Overtilsyn med bemældte Skov; Og skal han desaaarsag være tilstede ved den aarlige Udvisning, samt forvare den ved Udvisningen brugelige Stempel, eller Kronhammer, under sin og Hølsfyrsterens Forsegling.

Jeg har allerede anført Exempler paa, hvorledes man i ældre Tider ringeagtede Skovene, og paa ulovlig Skovhugst. Endnu et Exempel er følgende: I Aaret 1742 blev et Sted i Clemensker Sogn, kaldet Bolderis, efter Overjægermesterens Foranstaltning, og ifølge kongl. Resol. af 23 Nov. s. A. udseet til Skovopelskning. Her stode nogle unge Ege, Ask, Asp, Hassel og Torn. Man vilde frede dem. En Indhegning af 630 Favnes Længde blev ved offentlig Arbejde foretaget, og Bønderne paalagtes, forsvarligen at vedligeholde samme. 1753 skete her en Udtynning. 198 Læs bleve solgte ved offentlig Auktion. Budet var i alt kun 140 Eldl., hvilket sees af den kongl. Resolution af 28 Mai s. A., som approberede Budet. En Græsning ved dette Stykke blev bortforpagtet paa et Aar til Vicekommandanten, Oberstlieutenant v. Schorr. Han lod hugge for Føde, og med Bøgne og sine Folk bortføre den paa Stykket staaende Understov,

15 Læs, vist nok dygtige Læs. Han vilde rense Engen, sagde han til sin Undskyldning. Ved Skovsessions-Dom af 26 April 1753 blev han dømt til at bøde 3 Rdl. for Læsset eller 45 Rdl. Men fik denne Mand, hvis Færd paadrog ham en saadan Dom, og som søgte sin Undskyldning i Lovtrækkeri, den Straf han synes at have fortjent, saa meget mere i Hensyn til hans Stil-
ling? Nej. Bøderne bleve nedsatte, ifølge kongl. Resolution af 9 Apr. 1754, til 10 Rdl. Skovtyveriet florerede fremdeles her saavel som i Almindingen; Vicekommandanten selv var jo funden skyldig til Bøder.

Under de fra 1807 henløbne Krigsaar blev Almindingssko-
ven saavel som Landets øvrige Skove, meget medtagne. Artilleriet fik fra Almindingsskoven en Del af de bedste Træer til Af-
sugning. Dette var efter Omstændighederne en Nødvendighed, og
Hugst i uret Tid maatte taales, men Christiansø blev ogsaa der-
fra forsynet med Brænde, hvilket vel var usødvendigt at tage
fra den kongelige, da til skaansomst Hugst trængende, Skov.
Med fuldeste Erkjendelse af den Sætning, at Nødvendighed kan
fordre Afvigelse fra Skaansomheds Regler, kunde jeg som Amt-
mand, og bekjendt med Omstændighederne og Skovens Tilstand,
dog ikke tilbageholde en Omso-
rg for denne da stedse ilde med-
handlede Skov, og troede, at da den ikke egentlig var Brænde-
skov, burde den fritages for Brændselleverance, undtagen for saa-
vidt Grene og Toppe vilde kunne afgive Brænde, som jeg antog
burde ellers søges andenstedsfra, hos Landets private Skovejere,
af Bøg, Birk, Afs, isteden for af Almindingens Eeg; men
Gouvernementet vilde ikke høre saadanne Erindringer, og jeg,
som ved flere Lejligheder fandt mig fra Militær-Authoriteterne
uændset, maatte, efter de første Erindringers Fremsettelse, finde
mig i at tie.

En i Rø-Sogn beliggende Skov, Strandskoven kaldet,
ud for 4 Bøndergaarde, 3, 7, 8 og 9 S. G., bestaaer af Birk,
blandet med Alm, Afs og Eeg. Om denne Skov, hvis Areal
er omtrent 98 Td. Land, har været adskillige Underhandlinger
med bemældte Gaardes Ejere, og især viste Ejeren af 8de S. G.
megen Vanskelighed. Ejerne vare nemlig tilkjendte Ret til
Træerne, hvorimod Grunden henhørte under den kongl. Udmark;

og det gjaldt altsaa om en Udfikstning af dette Fællesskab, der omsider ophørte, ifølge kongel. Resolut. af 2 Okt. 1833 og 26 Aug. 1835, hvorefter denne Strandskov, med Grund, er overgaaet til at være privat Ejendom, imod en ringe Kjøbesum.

At der ved Forhandlingerne om Udmarkernes Udfikstning tænkes paa Anvendelsen af en Deel af samme til Skovopelskning, er ovenfor bemærket.

Til Præster og Degnegaardene har været nogen Skov, men den er i det Hele bleven uskaansomt og egennyttigen behandlet. Det har især været Tilfældet med Clemensker Præstegaards Skov (efter hvad afdøde Byfoged Gad i en Erklæring af 13 Maj 1805 bemærkede); Ligeledes med Nylsker Præstegaards Skov, - som er forsvunden, og flere. Behageligt var det mig paa min Rejse 1836 at see den skønne fredede Skov, som Nylarsker Præstegaard ved Sognepræsten Hr. Grønbechs priselige Omfang har faaet.

Ifølge det kongl. danske Kancellies Skriv. af 3 Dec. 1833 til Amtmanden og Provsten over Bornholm, bleve de anmodede om at tage samtlige Præsteskove paa Bornholm under deres Opsyn, og Holstfærsteren blev i denne Henseende igjennem Rentekammeret tillagt Ordre om at være dem til Vejledning og Hjælp, naar saadant maatte ønskes. (Kollegialtid. 1834. S. 8-9).

Landets øvrige Skove ere private Ejendomme. Da Skovforordningen af 27 Sept. 1805 var udstedt, og jeg, som da var Amtmand, havde, ifølge af samme, samlet om dette Lands Skove Oplysninger og Erklæringer, som tilstillede Rentekammeret, fremsatte jeg Resultaterne og min Formening, hvis Indhold er i det Hele endnu gjældende.

Bornholm har i de ældste Tider næsten overalt været begroet med Skov, hvorom dels gamle Skrifter kunne vidne, ligesom det og kan skjønnes af de mange Rener, der efterhaanden i Mands Minde ere blevene røddede, og af hvilke endnu enkelte sees. Nu ere Landets Skove i det Hele ej betydelige, og adspredte i utallige smaa ufredede Skovlunde, der forskjønne Landet og gjøre det til saa at sige en stor engelsk Have. De største nogenlunde sammenhængende Skovstrækninger ere i Nø. og Østerlarsker Sogne. Det sidstnævnte Sogns Sandemand ansatte Risenskov at udgjøre

omtrent 24 Tdr. Land, fordelt imellem 29 Ejere, men mest Engbund, begrovet med Krat og Underflov, og Lehnsgaardens og Kobbeggaardens Skove bleve ansatte for 80 Tdr. Land, fordelt imellem 29 Ejere, om hvilke Skove samme Anmærkning gjælder, at den største Del er Underflov, med mellemstræde Engbunde. I Jbsker Sogn blev Nørregaards Skov ansat til 10 Tdr. Land, og Skovholmgaards Skov til 12 à 14 Tdr. I Bolsker Sogn er Skovgaardens Skov ansat for 14 Tdr. Land. Disse Ansættelser, der ikke ere grundede paa Kaarter, men paa Sandmændenes Opgivelser, turde vel være for høje, men de tjene dog, ligesom flere kunne opgives, til at vise Landets vigtigste private Skoves Størrelse og Beskaffenhed, og hvorledes de i sig selv kun ere at sætte i Klasse med hvad i Danmark kaldes Skovlunde; De ere i irregulære Figurer, og, som bemærket, sædvanligen fordelte imellem mange Lods ejere, af hvilke ofte hver kun har en Skovpart, paa imellem 1 til 4 Tdr. Land, ofte ringere.

I Øster og Nørre Herreder have de fleste Gaarde Skov til egen Fornødenhed, nogle til Salg. I Vesterherred ere Skovene mindre, i Syndre Herred færrest, og af dette Herreds Sogne have Pedersker og Poulsker næsten ingen Skov.

De Træer Skovene have ere: Eg, som roses for sin fortrinlige Godhed og Barighed, Avn eller Hvid-Bøg, Ask, Asp og Elle. Af Oldenbøg skal kun to Træer gives paa hele Landet, et paa Vellendsgaard i Nykjær-Sogn, og et ved Melstad i Østerlarsker Sogn, begge gamle Træer, hvert især indeholdende flere Fyne Brænde. At Strandskoven i Rø Sogn har Birk, er ovenfor (S. 216) sagt. Ligeledes er i Olsker Sogne endel Birketræer. I øvrigt vore i Skovene temmeligen frodigt Hassel og Torn, samt andre mindre vigtige Træsorter. Endnu maa nævnes Arelbærtræet, som egen for Bornholm, blandt de danske Provinds-træer.

Landets isolerede Beliggenhed og den tiltagende Stigen i Brændsels og Skovprodukts Priser give Skovkultur og Fredning en sær Vigtighed. Forbruget af Bygningstømmer baade til Huse og Skibe, og af Gavntømmer er ikke ringe. Brændvinsbrænderierne fordrer meget Brændved og Rønnes Pottemagerier ligesaa. Kjøbstædernes Forsynelse med Brændsel tager ogsaa meget paa Skoven. Indførsel af fremmed Brænde er

mest til Rønne. og en stor Del deraf for sammes Pottemaagerier.

Som der saaledes indføres meget Brænde, saa har derimod nogen Udførsel fundet Sted af Asf, Alm og andet Savntømmer til Kjøbenhavn, hvormed især blev begyndt i Aarene 1785 og 1786.⁹⁵⁾ Sø:Staten fik endel; fik ogsaa endel Avnbøg fra Almindingen. Der førtes Besværinger over saadanne Udførsler som skadelige for Landet, og det blev ved en kongl. Resolution af 30 Aug. 1786 igjennem Generaltoldkammeret bestemt: 1. at Udførsel maatte alene skee fra Rønne. 2) ikke uden bemeldte Kollegii Tilladelse efter befindende Omstændigheder, grundet paa Requisitioner, og Dens da værende bestandige Kommissions Betænkning. 3) at for det udførte Træ skulde i samme Aar indføres i det mindste ligesaameget godt og forsvarligt Bøgebrænde. Dette Vilkaar blev dog ikke opfyldt; Kontrollen var vanskelig. — 1791 og 1792 skete Ansøgninger om at Udførsel af bemeldte Slags Savntømmer maatte være aldeles forbudt; den bestandige Kommission, saavelsom Stiftamtmanden ansaae Ansøgningerne anbefalelige; men ved ovennævnte Kollegii Skriv. af 24 Jan. 1792 til Stiftet blev svaret: at et saadant Forbud, som Indskrænkning i den indenlandske Handel, blev anseet betænkeligt, og at ved Toldrevisionen vilde blive paaseet, at Brænde blev indført. — Endnu i samme Aar hørtes atter Klage over Udførslerne: Christiansøes Kommandant havde paataget sig at skaffe Sø:Staten saadant Træ her fra Bornholm, og han opkjøbte Meget. De Grundsætninger, der vare fulgte ved Toldforordningen af 1797, medførte, at saadanne Indskrænkninger i Handelen imellem Rigets Provindser ej kunde tilstedes, hvorfor Generaltoldkammerets Skriv. til Amtet af 3 Juni 1797 antog, at hin Indskrænkning maatte ved Toldforordn. af 1 Febr. 1797 ansees at være ophævet.

Bed at tilstille Rentekammeret de som ovennævnt indsamlede Oplysninger om Skovene bemærkede jeg, hvorledes Bornholms Savn af tilstrækkelige gode Græsgange, og særdeles af Enge, maatte have Indflydelse paa Skovsteden. Til flere Bøn:

⁹⁵⁾ Jvf. min "Oversigt" 1810 S. 24.

dergaarde havees saa godt som ingen anden Eng end Skovlunden, hvor det meste og bedste Hø mejedes. At forbyde Bonden dette, eller hans Kreaturers Gaaen i Skovlundene, saalænge et bedre Agerbrug og Foderurters Dyrkning ikke var kommen i Gang, vilde vække Misnøje og ikke være tilraadeligt. Imidlertid maatte Tønnen, som er saa almindelig, og temmeligen skaanes, frede inngd Kreaturerne's Afbidning for de Spirer den naturlige Saa-ning opelskede. En anden paa Skovene indflydende Sag var den da aldeles manglende Udfistning; den maatte i Almindelighed foregaa, førend man kunde stride til Skovenes Udfistning, eller begge Dele see under et.

Da Udfistning nu har god Fremgang vil man blandt sam-
mes gode Følger ogsaa see den, at Agt for Skovfred vil bevirk-
es eller udbredes, men til Skovkulturs Fremme vil det end videre
være fornødent, at nogle Planteskoler maatte anlægges, hvilke
da ej burde være indskrænkede til Skovtræer, men ogsaa Hensyn
tages paa Havetræer. Fra disse Plantager, med hvilke Frø-
samling kunde forbindes, maatte Planter og Frø være at erhol-
de for dem der ønskede det. Udgiften for saadanne Planteskolers
Anlæg antages at maatte rigeligen lønne sig til Landets almin-
delige Bedste. For en stor Del af Landets Udmarker er ingen
anden Anvendelse mulig end Skovanlæg, hvilket og taler for
Planteskolers Anlæg, da de to ved Almindingen maa ansees for
at være utilstrækkelige. At endel Exemplarer af gode Skovbøger
bleve skænkede eller omdelte blandt tænkende Bønder efter Amt-
mandens, eller det bornholmske Efterlægts Selskabs Valg vilde
ikke medføre betragtelig Bekostning, men vist megen Nytte.

Da Brændselbeparelse unægteligen er en vigtig Sag at
tage Hensyn paa, hvor der handles om Skovhusholdning, vilde
det vist nok fortjene Overvejelse, hvad der var at iwerksætte til
Udbredelse af Bekjendtskab med og Indførelse af gode Ovne,
Komfurer og sligt mere.

Hvad Tørvemoser angaaer da have saa Bøndergaarde Tør-
vestjær til eget Forbrug, færre til derfra at kunne sælge Tørv.
Tørven skjæres ikke, men æltes, paa bornholmsk pløddres. Skov-
gaard ⁹⁶⁾ beskriver Fremgangsmaaden.

⁹⁶⁾ Jof. Prahl's Agerdyknings Katechismus 1777 S. 102.

Paa Udmarkerne ere nogle Tørvemoser tilhørende Kongen, men den kongl. Jordebogskasse har intet af dem; de tilgrændsende Bønder, især Udbyggere, bearbejde her Tørv baade til eget Brug og til Salg. Af saadanne Tørvemoser nævnes her de ved Snogebæk, Kjererne, Hundsemyre. At Brugen af den sidst nævnte har været til en Indtægtskilde for Ners Havn er ovenfor S. 175 bemærket. Paa Højlyngen: Plene, Bastamose, Lærkesø og flere mindre.

Udmarks- og Højlyngsmoserne have forhen været under Forstvesenets Bestyrelse, hvilket af Kammerbreve 4 Sept. og 11 Dec. 1751; 8 Juli og 30 Sept. 1752 vises. Hvorledes ere de siden komne ud fra Forstvesenets Varetægt?

Fra Almindings-Ekoven, hvis Tørvemoser udgjøre 18½ Td. Land, har, fra den Tid samme blev tagen under forstmæssig Behandling, aarlig været solgt nogle hundrede Kubikfavn Vette-tørv.⁹⁷⁾

XXIII. Er Husfliden i god Fremgang? Ere dens Frembringelser kun til eget Brug eller til Salg? Hvorledes kunne Husfliden opmuntres, for at Varerne kunne gaa mere i Handelen?

Hvad for 80 Aar siden blev skrevet⁹⁸⁾ om Fruentimmernes prisværdige Vinstibeligbed er endnu gjældende: "De kappes (hed det) om, hvo der kan finde paa at forfærdige det smukkeste og kjønneste Tøj; næsten enhver Bondekone, ja Husmandskone paa Landet, eller en voren Datter, har sin Bøv hos sig i Huset, hvorpaa de være baade Udent og Linned, saa meget som Husets Egne, saa og deres Tjenestefolk kan behøve; hvad de da have tilovers fra Husets eget Brug det bringe de dels til Kjøbstæderne i Landet, dels overlevere de det til Skippere, det uden for Provindsen at forhandle. Mange Kjøbstædsfolk ernære sig med at forfærdige saadant Tøj, og rejse selv et Par Gange om Aaret dermed til Kjøbenhavn; adskillige Kjøbmændskoner lade saavel hjemme hos sig selv, som paa Landet, spinde Ulden, for:

⁹⁷⁾ Jof. Kawerts og Garliebs Rejse. S. 205.

⁹⁸⁾ Thurah 1756, S. 7.

færdige deraf adskilligt Slags Tøj, og sende det til Kjøbenhavn i temmelig stor Mængde, saa at en Kone undertiden aarlig kan sælge og affætte vel 600 Alen. Saaledes klæde Indbyggerne sig ej alene selv af deres eget Lands Produkter, men meddele endog deraf en stor Mængde til andre Provindser.. De fleste af Fruentimmerne ere og meget vel øvede i at farve, hvortil de baade anvende adskillige paa Landet selv voksende Urter og Mosser, saa og undertiden fremmede Farve-Species. Deraf forarbejde de stribet og figureret Tøj, som man skulde antage for Danskiger eller andre udenlandske Stoffer, om man ej vidste bedre."

Nogle bestemtere Efterretninger om hine Ords Anvendelse paa vor Tid maa jeg forbinde med Ytringer om hvad den saa vigtige Gjenstands, Husflidens, Vedligeholdelse og bedste Brug kan gjøre ønskeligt.

Den quindelige Husflids Frembringelser bestaa fornemlig i Lærreder, uldent og Linned-Tøj, eller saakaldet Hvergarn, Volsker, Firskæft, eller bornholmsk Ems. Af Lærreder bringes kun lidt i Handelen, hvorimod der er en ikke ubetydelig Affætning til Kjøbenhavn af de fire sidstnævnte Sorter. Vadmel til Klæder, Frakker, Hynder ic. ic. forarbejdes overalt paa Landet til egen Fornødenhed.

Det bør bemærkes, at Tjenestefolkenes Løn paa Landet tildels bestaaer i Linned og Klædningsstykker, Sko og Støvler o. s. v., samt at næsten alle Bønder barke eller berede selv deres Læder, og lade det syes af omkringgaende Skomagere, ligesom og Klædningsstykkerne af ligesaadanne Skrædere, hvilke under Arbejdet saa Kosten i Huset, og lade sig nøjes med en særdeles ringe Betaling.

Om Mandkjønnet kan man sige, at de ere meget behændige; de fleste kunne selv forarbejde størstedelen af deres Agerdyknings Redskaber, ja endog Vogne og Slæder, ligesom Mange anlægge og slaa Tougværk, og Reb, saa at egentlige Rebslagere her paa Landet ere saa faa, og disse have deres egentlige Fortjeneste fra Skibsrederierne. Endel Husmænd forfærdige Kurve, Birke og Enkeoste og slikt Andet, til Salg i Kjøbstæderne, hvor de finde god Affætning.

Naar man spørger hvad Opmuntring i Husfliden maatte

behøves, da svares almindeligen, at nogen saadan er overflødig, saasom her tilvirkes saa meget som muligt af de forhaanden værende Materialier, og at Uffætning, hvori den beste Opmuntring ligger, ikke mangler.

Det er beklageligt, at saa mange af Qvindelønnet, som til eget Brug selv kunne behøve det bedre, stærkere, varigere hjemmegjorte Tøj, dog sælge dette, og, med et ikke ringe Tillæg til Indtægten, derfor kjøbe i dets Sted i Boutikkerne de' dyrere, mindre varige, fremmede Varer af Kattuner, Cirtser, Silketøjer, og meget Glitterstads, hvormed nu næsten enhver Tjenestepige er rigeligen forsynet, medens hun vel ofte mangler det nødvendigeste Linned. Ønskeligt er det upaatvivleligen, at den overhaandtagende Ødselhed i Klædedragt saavel hos Mandfolkene som Fruentimmerne kunde tabe sig, og at den indenlandske prisværdige Vinsskibeligbed i Frembringelse af hjemmegjorte Tøjer, maatte stedse være forbunden ikke blot med Stræben efter fremskridende Fuldkommenhed i Skjønhed og Godhed, men tillige med den Agtelse, at den udeholder hine fremmede uforbundne Varer.

I de nærmeste Aar førend Krigens Udbrud, saavelsom i Aarene 1807 og 1808, har Udsørlerne af hjemmegjorte Tøjer efter Toldlisterne udgjort:

Aar 1801 1802 1803 1804 1805 1806 1807 1808.

Alen 10478 7603 12481 8432 8231 6720 3150 4285.

Jeg har ikke Opgivelser for de sidste nærmeste Aar.

Endeligen maa jeg tilføje følgende Bemærkning af en af mine Korrespondenter. "Naar Priserne paa hjemmegjorte Tøjer have været nogenlunde lønnende, da har Alt været i Virksomhed til disses Forfærdigelse, og snart overføres mange hundrede Alen til Kjøbenhavn; men denne Industriegren er nu gaaet over næsten ene i Kjøbmændenes Hænder, da ikkun disse, ved de i de senere Aar lave Priser, kunne forfærdige dem. Kjøbmanden faaer Rensningen, som nu er Twist, fra første Haand, og tilbytter sig Landmandens Uld for Varer; ligeledes maa Arbejderne for Spind og Vævning tage Varer, Farvningen udfører han aldeles selv, og slutteligen kan han selv borttruske de færdige Varer i Kjøbenhavn. Ved den saa stærkt tiltagende Fabrikindustri — vedbliver min Korrespondent — frygter jeg for, at der vel intet er at gjøre

for en udvidet Handel med de her hidtil tilvirkede Husflids frembringelser; man maatte i saa Fald sikkert slaa an paa andre Ting."

XXIV. Findes der udmærkede Agerdyrkere i Amtet? i og uden for Bondestanden? hvad have de udrettet?

De Ord, hvormed Forstraad Sarauw (i hans Beskrivelse over Frederiksborg Amt S. 319) har begyndt sin Besvarelse af disse Spørgsmaal, optager jeg her, som indledende de saa Op tegnelse, jeg har at hense, under Bamseligheden af at træff Grænselinien imellem de driftige Landbrugere, jeg faaer at nævne, og Andre, der ogsaa kunne fortjene Agt og Opmærksomhed og hvilke jeg mindre nøje har kjendt, eller hørt omtalte. "En Egn — saa lyde hans Ord — hvor Agerdyrkningen i de Hele ikke har høvet sig til betydelig Højde, for ej at sige, a den staaer paa et lavt Trin, kan det ikke fejle, at der maa gives Enkelte, som udmærke sig med deres Jorddrift fremfor Pluraliteten. Men for at sige, om der gives Agerdyrkere, som Ordets absolute Betydning ere udmærkede, dertil var det maaske ikke engang nok, at man i en kort Tid havde seet et vel indrettet Agerbrug bestaa. Dets Varighed under en længere Periode torde vel først berettigede til Slutningen om Agerdyrkere kunde gjøre Krav paa at henses til de Udmærkede. Ligefaa lidet kunde paa den anden Side en Agerdyrkers endnu usuld komne Jordbrug ubetinget berettigede til Tvivl om Dyrkerens Duellighed, thi foruden Tid hører der mere til end Indsigt og Driftighed, for med Agerdyrkningen at naa Fuldkommenheden. De kuniair Evne er ligesaa nødvendig, og den savnes maaske ligesaa ofte som Dyrkerens intellektuelle Egenskaber."

I min antagne Orden at gaa frem herredsvi, nævne jeg nu:

Vester Herred: Konsul Winslöv, største Lodsejer i Rønn Byes Bang, dyrker sine Jorder fortrinligen godt; — Hr. Brix Ejer af Gaarden Risenholm i Nyker Sogn — Pastor Grønbech hvis Dyrkning først af R. Præstegaards Jorder, siden fra Aa 1821, af Nykarsker Præstegaards Jorder har været omhyggelig og hvis Omhu for Præstegaards Skoven ovenfor blev nævnt.

Sønder Herred: Kammerraad og Inspektør Petersen, der i en Række af Aar med Hæd, og folgeværdigt Exempel har opbrudt øde stenrig Jord, dyrket Handelsplanter og Havevarer. — Pastor Købke til Volsker, nu forflyttet til Ibsker, — Sandemand Jochum Hansen i Volsker, — Kirkesanger Schou i Volsker — Kammerraad Jochum Jespersen paa Kannikegaard i Volsker er ovenfor flere Steder nævnet, saasom S. 138 for hans Dyrkningsmaade, S. 164 som en af de største Rapsæddyrkere o. s. fl. — En Mand der er forflyttet her fra Landet, nemlig Pastor Søren Sørensen, der i Aarene 1817—1828 var Præst til Pedersker (nu til Asmindrup og Granløse Sogn i Holbeks Amt) mindes hæderligen paa Bornholm, for det gode Exempel han gav, som efterhaanden fik Indgang og Efterligning, saavel af Sogneboere som i nogle Naboegne, ved Vandgrøsters Gravning, Kloveravl og Brakning.

I Øster Herred nævnes især Hr. Koefoed paa Rosodgaard.

I Nørre Herred: Proprietær M. Stender paa store Ladegaard i Clemensker Sogn, flere Steder i dette Skifte omtalt.

Her maa jeg og nævne den i 1837 afdøde Kaptain Mogens Lind i Olsker Sogn. Da han for over 40 Aar siden modtog sin Faders Gaard, var den saldefærdig. Han fik den efterhaanden opført, og i den Stand, at den blev en af de bedste og hensigtsmæssigst dyrkede paa Landet. Det som især stod ham i Hu var at faa Gaardens Jorder, som vare meget adspredte, samlede, for at kunne indføre forbedret Jordbrug. Det lykkedes ham. Med usfortrøden Flid, og utrættelig Bedholden iverksatte han alle de Grundforbedringer, der stode i hans Magt, og hvad et fra umindelige Tider af ikke rigtigt opdyrket Jordemon fordrede, kæmpede mod alle de Besværligheder som slige Foretagender, uden stor Formue, føre med sig, ej at tale om Fordomme som omhyvdslede hans Fjed. Derved bragte han det saavidt, at hans Landbrug stod paa et højere Trin end almindeligt. Han anlagte en betydelig Kjøkken-, Frugt- og især Humlehave, indfredede med levende Hegn en Strækning til Skov, hvor han opelskede Birk, Aal, Esp og Elle; anskaffede sig spanske Saar,

for at forbedre Landets Faarerace, indførte en forbedret *Swineart*, forædlet *Hornqvægrace* ic. ⁹⁹⁾ Det bornholmske *Efterslægts Selskab* gav ham i Aaret 1821 som *Agtelsestegn* et indvendigt forgyldt *Sølvbæger*, med *Indskrift*: For udmærket *Flid* i *Landbruget*.

Iblandt afdøde udmærkede Landmænd maa her endnu erindres *Kancelliraad Jespersen* (adskillige Steder i dette Skrift nævnt) og *Kancelliraad og Fødd: Inspektør Lohmann*, den yngre.

XXV. Er der noget økonomisk Selskab i Amtet?

Det bornholmske Selskab for *Efterslægten* blev stiftet d. 28 Jan. 1805 efter *Plan og Opfordring* af mig, som da var *Amtmand*. Det havde, efter de siden udarbejdede *Loves Udtryk*, til *Formaal*: "Udbredelse af *Oplysning, Sædelighed, Industri og økonomisk Kultur* paa Landet *Bornholm*, saavidt andre *Indretninger* i *Staten* ikke gjøre *Selskabets Bestræbelser* mindre nødvendige". Et af *Selskabets* valgte *Midler* til saadant *Formaals Opnaaelse* var, at udgive smaa *Skrifter* for *Bornholmerne*, og om bornholmske *Anliggender*, til *Nytte og Fornøjelse*. Det udgav derfor, i dets første *Periode*, et lidet *Tidskrift*, der skulde udkomme til ubestemte *Tider*, hvoraf dog kun udkom i Aarene 1808—1810 tre smaa *Hefter*, under *Titel*: "*Samlinger*".

Et andet af *Selskabets* *Midler* var *Oprettelsen* af et *Provincial Bibliothek*. Her skulde *Embedsmanden*, og den tænkende kultiverede *Mand* af hver *Stand og Klasse*, kunne finde gavnlig, men for enkelt *Mand* af ringe *Indtægt og Formue* almindeligen uanskaffelige videnskabelige *Verker*, og *Samlinger*, men derimod maatte *Morskabsbøger*, der ere *Gjenstand* for *Lejeliblothek*, være udelukkede. Under 19 August 1808 udstedtes et kongel. *Reskript*, hvorved blev fastsat: at de bornholmske *Kirker* maatte til denne *Bogsamling* bidrage paa følgende *Maade*: den, hvis *Kapital* overgaaer 200 *Rdl.* indtil 500 *Rdl.*, bidrager aarlig 1 *Rdl.*; den, der har aarlig over 500 *Rdl.* indtil 800 *Rdl.* aarlig 2 *Rdl.*; den der har aarlig 800 indtil 1200 *Rdl.* aarlig 3 *Rdl.*, og den hvis *Kapital* overgaaer 1200 *Rdl.*

⁹⁹⁾ Dagen 1819 Nr. 100.

naarlig 4 Rdl.; dog befaledes derhos: "at Bogsamlingen skal bestaa af almennyttige, for det meste danske Skrifter, af religiøs, moralsk, historisk, økonomisk, naturhistorisk, fysisk og økonomisk Indhold". Vidragerets Beløb har ej været stort, ligesom det er usædvanligt for Kirkerne. En Plan for Orden ved Samlingen, dens Bestyrelse, og Tilvært blev antagen 1810. (Trykt i ovennævnte Samlinger 3die Hefte.)

Det er en af Selskabets Grundlove: (§ 22) at om Selskabet, formedelst uformodentlige og uafværgelige Tilfælde, engang i Tiden skulde ophøre, "maa dog Bogsamlingen ingenlunde adsplittes, men skal til evig Tid være til offentligt Brug for Landets Beboere, og i saadant Tilfælde overgives under Landets Amtmands og Amtsprovsts Bestyrelse". Over Bogsamlingen, som dels ved Foræringer, dels ved Kjøb, baade af ny udkomne Bøger, og ved foreskabende Lejligheder og paa Auktioner, er fremværet, er et Katalog trykt 1836. Det er siden forøget ved Gaver fra det kongl. Videnskabernes Selskab, det kongel. Landhusholdnings-Selskab, Directionen for det rejersenske Fond, m. fl. Selskabets Medlem Konsul Winsløv skyldes hæderligen at nævnes for den gode Omsorg, som han, nu i en lang Række af Aar, fra 28 Jan. 1818 har vist og viser, for dens Bevarelse og for den Ulejlighed, der følger med Udlaanet, foruden at han med Nidkjærhed, og patriotisk Aand ellers har virket, og virker for Selskabet, baade som dets Kasserer og ellers. Ved Bogsamlingen ere og adskillige Kaarter, saasom de fra det kongel. Søkaart-Arktiv udgivne over de norske Søfyster. Ligeledes bevares her en Mineralsamling. I Hr. Ørsted's og Esmarsch's Beretning om deres anden til Bornholm foretagne Rejse, nemlig i Aaret 1819, læses derom følgende: "For at gjøre det lettere for Bornholmerne, selv at lære deres Lands Frembringelser at kjende, have vi indrettet to Mineralsamlinger for Dem, og givet den ene til Dens Efterlægts-Selskab, den anden til Kommandantskabet. Militærets Indretning paa Bornholm har givet os Anledning til den sidste Bestemmelse. Officererne ved Bornholms Krigsmagt bestaa af Dens Agerbrug og Næring-drivende Beboere, og indeholde den erhvervende Klaases dueligste og mest oplyste Mænd. Foruden ved andre Lejligheder samler et ikke lidet Antal af Officiere sig hos Kom-

mandanten til Parole, og vilde derved faa meget mere erholde Lejlighed til at gjøre Bekjendtskab med deres Lands Naturffatte, som Dens nærværende Kommandant selv ikke vil forsømme at vejlede hertil med Indsigt og patriotisk Iver." Samlingen indeholder 114 Nummere, og for en rejsende Naturkyndig maa det, ved hans Ankomst til Landet, vel være behageligt i samme strax at kunne tage en Oversigt over hvad Landet har af Mineralriget.

Denne Gave gav Selskabet Anledning til i Mødet d. 29 Sept. 1819 at tage den Beslutning — som i ovennævnte Beretning S. 76 er omnævnt — at bevilge en bornholmsk Pottemager en Understøttelse for at rejse, og arbejde ved fremmede Fabrikker, og saaledes bidrage til det finere Pottemager- Arbejdes Fuldkommen- gjørelse der paa Landet; og et af Brødrene Dhrr. Spies i Rønne anlagt Verk kan tildels ansees som Følge af denne Beslutning.

Selskabet har kjøbt og uddelt forskjellige Exemplarer af land- økonomiske Skrifter; deriblandt høre: 8 Exemplarer af Drewsens Bearbejdelse af Thaers berømte Verk om Agerdyrkningen.

Industriens Befordring var et af Selskabets Hovedformaal. Derom hedder det i Indledningen til Selskabets "Samlinger": Trende Beje føre did, og alle trende bør bruges: først selv at foretage nogle gavnlige Anlæg. Selskabet, der, som ikke for ofte kan siges, har svage Kræfter, besluttede at begynde med et Garveries Anlæg. Dernæst Præmiers Udsættelse. Det tredie Middel var Anskaffelse af gavnlige Skrifter i Industri; Faget, Kob- bere, Tegninger, Modeller ic. I Henseende til Garveriets Anlæg stodelede man paa, at faa tilstrækkelig Subskription, efter ud- gaaet Indbydelse; og hvortil man havde faaet nogen Udfigt. Men man var ikke heldig hermed. Imidlertid bestemte man sig til at begynde i det Smaa. Det Subjekt, man da fik til at forestaa og drive Anlægget, nemlig en Garversvend fra Sverrig, troede Man, ved at lære nøjere at kjende ham, at ikke have været heldig med. Man lod ham igjen rejse. Sin Garversvends Nærværelse gjorde dog nogen Nytte ved at en Skomager i Rønne fik Undervisning om en bedre Garvningsmaade end den forhen

brugte. Siden fik Rønne en Borger, der driver Garveri, som en egen Næring.

Selskabet anskaffede et Par Hørhegler, saaledes som de i gode Hørsvingerier have, og udlaaente dem imod en ringe Leje. De vare forhen ukjendte paa Bornholm. Ligeledes anskaffedes siden en Oliepresse, som paa lige Maade kom til almindeligt Brug, naar nogen forlangte den. Efterat bemeldte Hørhegler og Oliepressen havde givet Selskabet nogen Indtægt, der dog ej i det Hele erstattede, eller kunde ventes at erstatte Udlægget, bleve de, som jo ogsaa var rigtigst, solgte. Hørheglerne have siden tjent som Model for andre, som paa Bornholm ere forfærdigede.

Selskabet gav et lidet Forstuds til Kulgravning, og uddelte adskillige Præmier, tildels i Sølvbægere.

Iblandt Selskabets Papirer bevares Breviser paa at nogle af dets Medlemmer vare uførtroede Arbejdere i den af dets Kommissioner, hvilken det var overdraget at samle for de Skrifter, hvis Udgivelse til almindelig Nytte var et af de Midler ved hvilke det vilde virke for dets Formaal. Derved henligge skriftlige Kritiker, og venfabelige Anmærkninger over modtagne Udarbejdelser. En anden Kommission var nedsat for Industriens og økonomisk Kulturs Fremme.

Til Selskabets første Planer hørte: at anlægge et Bogtrykkeri og dermed forbundet Adresse-Kontor. Kongl. Bevilling udstædtes d. 1 Nov. 1805 uden Betaling. I det første Hefte af hine "Samlinger" hedder det: Udførelsen vil, formedelt behøvende Pengesum, og ængstlige Udgifter til at samme ej skulde svare Regning, medføre mange Vanskeligheder. Ideen blev ikke udført: men Landet fik siden, nemlig 1828, det Bogtrykkeri, hvorfra nu en Avis udgaaer.

Fra Hans Majestæt Kongen, da Kronprinds, fik Selskabet i dets første Tid, i en Skrivelse til Amtmanden, dateret: Hovedkvarteret Kiel d. 5 Sept. 1806, en høist behagelig Opmuntring i følgende Udtryk: "At dette Selskab, ved at arbejde fremad til sit Djemed, med stadigt Overlæg og uførtroden Anstrængelse, vil kunne stifte megen Gavn er Jeg overbevist om; Jeg ærer derfor Deres og de Mænds fædrenelandskjerlige Sin-

delag, som have stiftet dette Selskab, og fremdeles ville bidrage til dets Fremkomst."

Efter hvad Omstændighederne og Selskabets svage Verner både, kunde Foretagender kun begynde i det Smaa, Virkningerne kun være langsomme. Efterhaanden tabtes Nidkærheden og Deltagelsen. I Mødet d. 29 Jan. 1823 vare ifkun faa af Selskabets Medlemmer tilstede, og den Beslutning toges, at "stille det indtil videre i Bero." For Selskabets Formand var det, efter dets Love, en Pligt: at have Omsorg for dets Midlers Betryggelse, dets Regnskabers Afslæggelse, Revision og Rigtighed. Ligesom dette stedse er iagttaget, saa har ogsaa dets Beholdning stedse været gjort rentebærende, og dets Bogsamling været varetaget og forøget. Lige Omsorg har ogsaa været brugt ved Udlaan til dem af Selskabets Medlemmer, ogsaa Andre, som have forlangt Bøger derfra. Selskabets Kræfter fremvoredede efterhaanden. Ved 1836 Aars Begyndelse ejede det: 1) paa Renter imod behørig Sikkerhed i 5 Obligationer 1000 Rbdl. 2) Kontant 79 Rbdl. 76 Sfl. Selskabet havde altsaa nu — hvad det ved dets Stiftelse savnede — nogen Pengekraft at virke med.

I hin Indledning ytrede Selskabet: "Man fordrer ej for meget af os, eller lade Bedømmelser af det Lidet, der i et vist Tidsrum virkes, stee med en Maalestok efter det Større, der er anmeldt at være Formaals. Det er som en Plan til en stor Bygning. Vi samle først et og andet Materiale, efterhaanden som man overkommer det, eller ævner dets Anskaffelse. Da Selskabets Indtagter vinde kun svagt, vorde vore Bestræbelser kun som Enkens Skjerv paa Almenvællets Alter."

Tredive Aar henrandt, efter at dette var yttret. Kræfterne vare imidlertid, som ommeldt, fremvoredede.

Ved et kort Ophold, i Sommeren 1836, paa Bornholm, fik jeg Anledning til at gjøre mig bekendt med Selskabets Historie, jeg fremsatte samme i den bornholmske Avis¹⁰⁰⁾, og jeg

¹⁰⁰⁾ For 1836 Nr. 69. 72. 73. 74: Jeg havde forhen i Kunstfliden Selskabets Skrifter 1 B. 1810 S. 300-304 meddelt Oplysning om Selskabet i dets første Tider; og i "Søndagen" 1837 Nr. 12 ogsaa i Korthed fremsat dets Historie.

fik den Glæde, at see mange Mænd tegne sig som redebonne til ny Virksomhed. Der blev et Møde holdt d. 12 Septbr., i hvilket blev fremlagt Udkast til de Forandringer, som ansaaes efter Tiderne nødvendige i de første Love. Der vedtoges, at begynde den ny Virksomhed med en Præmiepløjning paa Landet, der valgtes Medlemmer af Bestyrelsen, og af to Kommitteer, en for Lovrevisionen, en anden for Præmiepløjningen. Selskabet blev saaledes gjenoplivet, og har siden virket. Nylig har Selskabet, foruden den ovenfor S. 210 nævnte Beslutning til Frugttrædyrkningens Bedste, ogsaa vedtaget ved Udsættelse af Præmier at opmuntre til Anlæg af Grøfter til skadeligt Vands Afledning¹⁰¹⁾, og det vil sikkert fremdeles virke til Landets Gavn, i Forhold til dets vorende Kræfter. I Selskabets Generalforsamling d. 28 Jan. 1839 tilfjendegav Overauditor, By- og Herredsfoged Arboe Selskabet, at den af ham under 28 Jan. 1820 udsatte Jordindhegnings-Præmie, hvortil ingen har konkurreret, er inddragen, hvorimod Selskabet skjenkes Præmiens Beløb 200 Rbdl. Sølvs i kongl. 4 pr. Ct. rentebærende Obligationer med Rente fra 11 Dec. 1833.¹⁰²⁾ "Stadigt Overlæg, og ufortrøden Anstrængelse" vare de Elementer til Selskabets Fremskriden, som Hans Majestæt Kongen i hine Ord brugte og nævnte. De kunne fordres og ventes af de Mænd, der nu virke. Vædt Borgerfind antage sig Selskabet! Human Aand besjæle dets Medlemmer! Hæld følge det! Det kan blive af megen Vigtighed for Landet.

XXVI. Er Ejendommens Pris i Stigen eller Falden? Findes arbejdsløse Mennesker? Vi-Næringsveje uden for Agerbruget.

Landejendommens Pris har i enkelte Aar staaet temmeligen jevnt paa et Standpunkt. Sælges de underhaanden, naar en Landejendom søges, betales de temmeligen godt. Skulle de sælges ved Auktion, da ere Vedkommende, for hvis Regning det skeer, udsatte for at see dem gaa bort for en lav Sum. Almin-

¹⁰¹⁾ Den bornholmste Avis 1839 Nr. 31.

¹⁰²⁾ Bemeldte Avis 1839 Nr. 7.

delig Pengeknaphed paa Landet og Bausfelighed for at faa Laan ængstliggjør Lysthavere for Betalingstiderne.

Her bemærker jeg, at det ved kongl. Resolution af 24 Maj 1820 (bekjendtgjort ved Rancell. Plak. 6 Juni s. A.) er fastsat: at de paa Sjælland med flere Der indførte Omflags-Terminer ikke ere gjældende for Bornholm, men at det derimod bør forblive ved hvad der hidindtil paa denne D har været gammel Sædvane, saa at Gjældsbreve der udgives og indføres til alle Tider af Aaret.¹⁰³⁾

Arbejdsløse Mennesker kan ikke siges at være paa Bornholm. Enhver som vil, kan faa Arbejde: Blandt de Steder, hvor en Mængde Mennesker beskæftiges, nævnes den kongl. Almindings-Skov, hvor Udplantning, Eugning, Tørvestjer, Skovning m. m. forekommer: ligeledes ved Sandflugts Dæmpnings Arbejderne. — Kjørfler ved Frederiks Sandstensbrud, ved Kulverkerne, ved Leergravningerne og ved de flere Vinæringsveje, som hervedenfor omtales, give ogsaa Fortjenester.

Kjørflers og Arbejdsløn er meget forskjellig. I Kjøbstæderne er Arbejdslønnen 16 à 20 Sk. daglig, foruden Kosten; paa Landet næppe det halve; derimod yder Bonden sædvanligen sin Daglønner adskillig Hjælp in natura, saasom med Kjørfler efter Lyng og Tørv, Pløjning, Hævning.

At Tjenestefolk foruden en liden Pengeløn sædvanligst faa Klædningsstykker og slige Nødvendigheder in natura er ovenfor S. 222 bemærket.

Efter de opgivne Spørgsmaalenes Medfør skal nu omhandles hvad der angaaer Vinæringsvejene for Landboen, og altsaa hvad der ej kan henføres til Agerbruget og Landboens allerede omhandlede Hovedsysler. Jeg nævner her først:

Af Fjeder-Kreaturer opelstes især Gæs og Vender, og paa Præstegaardene, samt i Kjøbstæderne en stor Del kalkutiske Høns.

¹⁰³⁾ De derom førte Forhandlinger ere at læse i Kolleg. Tid. 1820 S. 427-432.

Biavlen: ¹⁰⁴⁾ Veterinæren Erik Viborg bemærkede: "Næsten hos enhver Bonde og Udbygger sees Bistader, som behandles paa den sædvanlige Maade. Man lægger megen Vind paa Bi-Avl fornødest Hønningen, som gjør med dansk Brændevin en national Drik, den bornholmske Punsch, som drikkes eller spises med itubrækkede Kringler."

Hvor Bistader sees ved en Bondegård er Tallet oftest 3 til 4; sjældent stiger Tallet til en halv Snes.

At lave Mjød er ikke brugeligt i Amtet, og det lidet Mjød, der ved særdeles Lejligheder drikkes, have Værtshusholdere forskrevet fra Kjøbenhavn.

Skovgaard beregnede, at Amtet ikke havde synderligt over eller under 2000 Bistader. At Tallet var for højt ansat viser den til Tabelverket stete Optælling, hvorefter Bornholm d. 1 Febr. 1838 havde kun for Landdistrikterne 1110 Bistader, og for Kjøbstæderne 87. Af Vox udføres noget lidet.

Om hvad der angaaer Jagten har jeg følgende Beretning at give. I forrige Tider havde Landet stor Overflodighed af Hjorte. Kongerne sendte stundum Jægere herover, hvilke ej alene bragte Wildtet dødt, men og noget levende til Danmark; saaledes i Kong Christian 4des Tid, da i et Aar, 1630, den saakaldte store Jagt skete, da der blev opjaget og skudt over 200 Dyr, som overbragtes til Sjælland. I Efterhøsten 1635 vare kongl. Skytter paa Landet, som skjøde saa mange Dyr, at de fik 40 Td. Kjød. ¹⁰⁵⁾ I Aaret 1671 bleve 30 Stykker Hjorte levende førte herfra. 1745 indgav Holzførster Kettelsen en Beretning af 12 Aug. om Wildbanens Forfatning, af Indhold, at der ifkun vare saa store Hjorter tilbage, de største af 10 til 12 Ender, de andre mindre, og at af stort Wildt, Dyr og Hjorte, var Tallet omtrent 100 Stykker. 1751, 14 Marts berettes, at den strænge Vinter og megen Sne, som var bleven skorpet og islagt, havde forarsaget megen Skade paa Wildtet.

¹⁰⁴⁾ Af Er. Viborg ere kun saa Ord hensatte i hans Veterin. Afhandl. 1 B. See og Skovgaard S. 72-6.

¹⁰⁵⁾ Kasm. Ped. Kasm's S. 1 nævnte Manuskript.

1755, 3-Maj, at det store Wildt og Harene havde lid meget ved den lange Vinter, og den megen Sne, der var fal den; der var kun funden en Hjort paa 6 Ender død, hvorimod af Hare fundet mange døde, "da de havde havt Kopper, saa a det var rart at faa en Hare at see. 1757, 24 Marts: "a mange Hare vare medgaaede om Nætterne ved Maanefkin, naa de havde søgt Kaalhaverne."

Den sidste Hjort skal være skudt for omtrent 60 Aar siden. Siden kom Jagtens Udøvelse under Forpagtning. Ifølg kongl. Resol. af 23 Okt. 1772 var den overdraget Bøndern for 20 Aar imod aarlig Afgift af 220 Rdlr. Efter den Tid forløb har den været i Forskjelliges Hænder, paa 3, 5, 10 Aar. Saaledes havde den for kort Tid siden afsødt Pastor Meelby Forpagtningen i 3 Aar, som Højstbydende ved Auktion d. 1 Jul 1799, for 102 Rdl. aarlig; og han lod Enhver som gav 16½ Skl aarlig deltage deri.

For de følgende 5 Aar fra 1 Juli 1802 til samme Tid 1807 blev fra Forpagtningen undtagen Jagten i den kongelig Almindingskov, men paa alle øvrige Steder blev den under E overdragen til en enkelt Mand, imod aarlig Afgift 138 Rdl 16 Skl.. Ved de to følgende Vortforpagtninger, der skete sog nevis, og hver Gang paa ti Aar¹⁰⁶⁾ undtoges endvidere først de Strækninger, som imidlertid vare bestemte til Skovopelskning og dernæst tillige to for sig selv indhegnede Gaardes, nemlig Sejersgaards og Vibegaards Jorder i Knudske Sogn, ligesom der og, da Sandmarken imellem Rønne og Hasle blev beplantet til Dæmpning af Sandflugten sammesteds, blev med vedkom mende Jagtforpagtere truffet den Overenskomst, at de, mod e passende aarligt Afslag i deres Afgift, renoncerede paa Jagtrettigheden sammesteds, saavidt nemlig Skovplantning der allerede var eller blev foretaget. I den i Aaret 1827 holdte Auktion over Jagtforpagtningen undtoges endvidere, foruden de oven nævnte Stykker, et i Aaret 1826 af Forstværnenet grænsbeteg

¹⁰⁶⁾ Fra 22 Sept. 1807 paa ti Aar mod aarlig Afgift 189 Rdl. 24 f — fra 22 Sept. 1817 var den aarlige Afgift 507 Rbdl. 16 f. — fra 22 Sept. 1827 aarlig 304 Rbdl. 80 f.

net Stykke af Høstlyngen, der bestemtes til Skovopælsning, den Kongen da tilhørende Strandstov i Rø Sogn, og en af Kommandanten indhegnet Løkke af Rønne Kjøbstads Frihedsjorder.

Nogle Jordbrugere ansøgte om at Jagten maatte bortfalde paa deres Jorder, og overdrages dem selv, enten uden eller imod Afgift. For saavidt de havde angivet, at ville indhegne Jorderne, ytrede Amtmanden at det vilde være en Selvsølge, at den Jagt, som der var øvet, som Hans Majestæt tilhørende, maatte bortfalde i Overensstemmelse med Fr. 23 April 1781, som bestemmer, at paa Steder, der vare for sig selv indhegnede, og hvoraf ikkun En er Ejer, maa ingen Jagt paastaaes eller foretages af dem, som der tilforn til fælles Jagt have været berettigede. Da imidlertid ingen af Ansøgerne havde godtgjort at have aldeles indhegnet deres Jorder, og det om de fleste desuden var oplyst, at de slet ikke havde begyndt paa nogen Indhegning, kunde der ikke tages Hensyn paa deres Ansøgninger. Udi Plak, af 30 Mai 1832 (see ovenfor S. 124) er tilkjendegivet, at de Lodsejere, som faa deres Jorder samlede og indhegnede, erholde Jagtretten.

Her er Stedet at nævne den Træksugl: Kaagen (*cornus frugilegus*), hvoraf Landet har en overvæltet stor Mængde til ikke ringe Skade paa Kornagrene.¹⁰⁷⁾

Jeg gaaer nu over til Meddelelser om hvad der giver især Landboerne vigtige Visfysler, nemlig: Udbringelsen og Anvendelsen af de Mineralprodukter, Landet har, og i den Henseende giver jeg først Beretning om de Produkter, der allerede længe have været i mere og mindre lønnende Drift, Kullene, Sandstene (til Bygningssten, Møllesten), Kampstenshuggeriet, Leerarterne, Kalksten og Cement, de saa kaldte bornholmske Diamanter; — dernæst berører jeg Udsigterne til at see andre Produkters Udvindeelse bragt i Gang, Metal-Anvisninger, Allun ic.

Brydning og Brug af Kullene har næppe i ældre Tider, medens Landets Skove vare overflødige, fundet Sted. Hvorledes efterhaanden Udvinning af Kul er fremgaaet, først ved raa

¹⁰⁷⁾ Skovgaard S. 58-62.

uordentlig Udhuftning, siden ved tiltagende Planmæssighed, ved Anlæg af Schachter, Stoller og Gange ic., derover fremsætte jeg en kort Oversigt, indeholdende blot de vigtigste Perioder, mellem Mayne og Karstal, men affholdende mig fra Detail, og i øvrig henviende til de udførligere Udviklinger jeg, og Andre, har givet.¹⁰⁸⁾

Det første jeg kjender om Undersøgelser, man har ladet anstille, er, at Kong Christian d. 4de lod befale, at man skulde sende ham Prøver af Stenful. I Aaret 1641 skrev Kongen "De Stenful betræffende paa Bornholm, da, saafremt de, som forstaa sig derpaa, ere af den Mening at de intet blive bedrøved med Tiden, da er det Tid at quittere dem."¹⁰⁹⁾ — 1650 og 1654 bleve Privilegier paa Kulbrydning af Kong Frederik d. 3die udstædte. — 1717 fik en Peder Wartberg Tilladelse at anstille Undersøgelser. — 1722 forlangte Regjeringen Prøver af Stenful. — 1738 blev et Undersøgelses Arbejde for kongl. Regning, efter Greve Fred. af Danneberg Samsøes Foranstaltning, anstillet ved tydske Bergarbejdere fra det Blankenburgske, men 1740 ophørtes dermed, efterat omtrent 3000 Rdl. vare anvendte. En Major, siden Oberst v. Schor, som havde haft Tilsyn med den nysnævnte Arbejde, fik sig overdraget de efterladte Bergverks Redskaber, Bygningsmaterialier ic., imod at drive Kulbrydning, anlægge Cementbrænderi ic. Han drev Verket i en Snes Aar, men uden Kraft.

1762 begyndte det Kjøbenhavnske Bryggerlaug Kulgravnings Arbejder ved nogle fra det Bernburgske indkaldte Kulgravere, men 1765 ophørte man med Arbejdet. Det dybeste man kom. var sydbligt for Rønne, ved Stedet Kaas-Odde, omtrent 24 Alen perpendiculart. Norden for Rønne var Kulbrydning skeet ikke langt fra Claus Terkels Mølle, eller ved Bagge-

¹⁰⁸⁾ See mine smaa Bidrag til Bornholms Statistik "S. 230-248. for Tidsrummet til 1809; for den følgende Tid til 1815 har jeg brugt Rawert's og Garliebs Rejse S. 137-152, og i Tillægget S. 269-274, samt nogle skrevne Kilder.

¹⁰⁹⁾ Myerup S. XXXII.

Aaen, i den saa kaldte schorffe Kulfløts, hvor en liden Stolle var indbrevet.

1770 besluttede Landhusholdnings Selskabet som allerede i sine første Prisopgaver havde udsat Belønninger for Anvisninger af Stenful, at affende Kommissarier til Bornholm, for der ved en ordentlig Bergbefaring med muligste Nøjagtighed at undersøge: om og hvorvidt den Formodning, man havde, om Stenfulganges Tilværelse der paa Landet kunde være grundet. To Medlemmer af Selskabet, Bergraad Henrich Blichfeldt, og Christian Martfeldt Selskabets Sekretær, bleve dertil udvalgte. Efter deres Hjemkomst blev deres Beretning trykt.¹¹⁰⁾ De erklærede, at det paa Bryggerlaugets Beføstning foretagne Arbejde havde været aldeles "utilstrækkeligt, og paa en ukyndig og uanstuelig Maade anlagt, alene til Pengespilbe, og ikke til nogen Nytte eller nyttig Oplysning." De antog, at Stenfulsbrydning paa Bornholm, under rigtig Drift og Bestyrelse, vilde give betydelig Fordel, og at Arbejdet jo før jo heller burde begynde.

Det var vist nok en Følge af denne Beretning, at der den 17 Maj 1773 blev nedsat en kongl. Kommission, for nøjere at undersøge Kullenes Mægtighed og Mængde. Som Medlemmer af denne Kommission drog Bergassessor Willumsen og en duellig praktisk Bergmand Gottfried Schram til Landet, og i en Tid af tre Aar foretog betydelige Arbejder. Schram havde $\frac{1}{4}$ Mil sydligt for Rønne, ved Pythuset, indbrevet en Stolle af 195 Alens Længde. En Schacht blev her assunket, som stødte paa Stollen, og var hertil, fra Dagen af, 7 Lachter dyb, men gik videre i Dybet til i alt over 111 Alens Dybde, da Vand indbrød. Schram havde forhen andraget paa Nødvendigheden af Hestekraft og Pomper, men det blev ham ej tilstaaet. Nu bleve de anskaffede, men for seent, Pomperne bleve

¹¹⁰⁾ Beretning — med Kaart og et Kobber. Kbhvn. 1770. 35 S. 8. Ogsaa i Selskabets Skrifter. I. S. 455-496.

Martfeldt udgav tillige: Efterretning om Stenfuls Nytte, Natur og Udvindingsmaade, ved M. de Tilly, oversat af det franske Sprog, og forsynet med Anmærkninger for de bornholmske Stenfuls Skyld. Kbhvn. 1770. 8. S.

uflare, og Arbejdet maatte her ophøre, efterat 5761 Rdl. var anvendt. Man affynkede en ny Schacht i 34 Facters Afstand fra den gamle. Denne ny blev drevet til 91 Alens Dybde. Man havde her Pomper, men Schram klagede over, at de var for smaa, og at man havde paa Kongsberg fundet dem kassable. Efterat store Summer vare anvendte, uden Indtægt, kom Befaling om Arbejdets Indstilling. Den første Schacht blev til fyldt fra nedan af, den anden blev 4 Alen fra Dagen tillagt med Tømmerverk, og disse fire Alen fyldtes med Jord. Stollen blev tillukket. Willumsen havde imidlertid bestyret et andet Arbejde, omtrent $\frac{3}{4}$ Mil norden for, ved Claus Torkels Mølle, af sunket en Schacht og inddrevet en Stolle. Schram beskrev dette Arbejde som ufordelagtigt, og det standsede. Nu vare omtrent 20,000 Rdl. anvendte uden Frugter. Den duelige Praktiker Schram, og den lærde Willumsen arbejdede ikke med enig Sind, og heri laa vel en Hovedårsag til, at Foretagenderne i det Hele bleve drevne mindre rigtigt end de burde have været nu med en for vidt drevne Sparksomhed, hvorpaa ovenfor blev anført Exempel, nu igjen for kostbart, og at det ophørte til Schrams og Fleres Sorg. En af Kommissionens Medlemmer, Oberst Arensdorf, særdeles nidkjær for Sagen, var paa Schrams Parti; Generalauditor og Amtsforvalter Andresen, ogsaa Medlem af Kommissionen, og siden Willumsens Svigerfader, var paa det modsatte Parti. 1776 ophørte Arbejdet.

1789 kom Engellænderen James Davenport til Landet, fik 10 Febr. 1790 kongel. Bevilling paa Kulbrydning, erhvervede sig et Interessentskab, som anlagte tillige Mur- og Teglstensværker, en Fajancefabrik og en Tobakspibefabrik; men Værkerne dreves med Tab, og ophørte omsider i Aaret 1800.

Under dette Tidsløb var en Undersøgelse af en preussisk Bergkyndig iwerkst, nemlig i Aaret 1791 af Bergassessor Küster, hidsendt fra den kongel. privilegerede "Brennholz Administration" for Stæderne Berlin og Potsdam. Resultatet af hans Beretning og Erklæring var: at der ikke kan være Haab om dyrkværdige Stenful paa dette Land.¹¹¹⁾

¹¹¹⁾ En Afhandling med Titel: Mineralogische Beschreibung von

1797 sendte det daværende General-Land-Økonomi- og Kommerce-Kollegium en skotsk Ingeniør Peter Smith, med to engelske Arbejdere, til Bornholm, for at anstille ny Undersøgelser. Han ankom der om Høsten, og efter nogle ubetydelige Boreforsøg ved Blykoppe-Aaen, og ved Rønne, vendte han om Vinteren i samme Aar tilbage. Denne Rejse, og disse Undersøgelser kostede Regjeringen 500 Rdl.

I det følgende Aar 1798 var bemeldte Kollegiums Medlem, Pram, og Overbergamtsassessor Esmarch i lige Djemed paa Bornholm, og anstillede forskjellige Undersøgelser, Nivellering m. M., ligesom i samme Aar ogsaa C. G. Ravn, og den midlertidige Direktør ved Kuldriften ved Høganes i Skaane, Polheimer, kom til Landet i lige Hensigt. — 1799 var atter Pram der. De ved ham, med den Nidkjærhed, hvormed han antog sig alt hvad ham betroedes, anstillede Undersøgelser, skulde have kostet i alt 3000 Rdl.

1801 var afdøde Kammerherre Baron O. D. Raas-Lehn paa Den, atter for Kuldriftens Skyld. Hans Indberetning foranledigede den første Anordning, som herefter vil blive nærmere omnævnt, om Udviisning af de Strækninger, hvorpaa Noget agter at drive Kulverk; m. M.

Om Efteraaret 1804 kom Greve German Wedel-Jarlsberg, nu Stattholder i Norge, til Landet for, med kongel. Tilsladelse, at anstille bergmæssig Undersøgelse, som foretoges saavel ved Claus Terkils Mølle som ved Pythuset. Efter at have anvendt, som man siger, 10000 Rdl. herpaa, forlod han det igjen i Aaret 1806, men ved Fratrædelsen anviste han den siden afdøde Overauditor, Regimentsquarttermester Rasch 1000 Rdl. til dermed at fortsætte Arbejdet, hvilket Rasch gjorde, ved at antage Medinteressenter, og Kulbrydning fortsattes, men uden Kraft.

Nu forløb endel Aar, da endelig en stor Plan fremkom, nogen liden Begyndelse til Udførelsen foretoges, men snart stand-

Bornholm, nebst einer kurzen Erzählung der daselbst gemachten bergmännischen Versuche auf Steinkohlen, nebst einer petrographischen Karte, er indført i Skrifter der Gesellschaft naturforsch. Freunde zu Berlin. XI B. Berlin 1793. S. 92-104. Bist nok skrevet af Küster, hvis Navn staaer paa Kaartet.

sede og omsider aldeles henfaldt. 1819 var nemlig under 24 Feb. David Coulthard givet Bevilling paa at maatte drive et til Stenkulsfeldt, og ligesaa mange Jernertsbrud paa Bornholm. Han indbød under 9 Okt. 1820 til et Interessentskab, som skulde bestaa af 300 Aktier, hver paa 300 Specier, i alt paa en Fond af 90000 Specier, saa at alt kunde drives med Kraft efter de skønne Udsigter han skildrede, og som grundedes paa de Undersøgelser, der af Hr. Ørsted, Esmarck og Forchhammer, paa deres Rejser til Landet i de to foregaaende Aar, var anstillede. Hs. M. Kongen bemyndigede Rentekammeret til kongl. Regning at tage ti Aktier. Ved kongl. Resol. af 5 Okt. forhen var bevilget, at 4000 Rbdl. rede Sølv maatte strax udbetales ham af den kongl. Kasse, imod at han derfor, og indtil Interessentskabet kunde komme istand, skulde stille til Sikkerhed samtlige de Maskiner og Redskaber, som vare eller bleve anskaffede, hvorfor det overdroges Amtmanden at have et generalt Tilsyn dermed. Coulthard havde sendt en Dampmaskine, men en gammel og slet Konstruktion, til Bornholm. Altsaa blev her begaaet en lignende Fejl, som henimod 50 Aar forhen var begaaet, utidig Benyttelse af saa vigtigt Maskinverk som til Vandlænsning ic. udfordres. Endel Boreforsøg bleve foretagne, men det tilsigtede Interessentskab fik ikke Fremgang, vel formedelst at Tilliden manglede, og i Hensyn til de paa de foregaaende Kulbrydnings Foretagender tabte Summer. Under 15 Marts 1823 blev, paa et Andragende fra Coulthard, om at han saae sig nødsaget til at renoncere paa det ham givne Privilegium, og ansøgte om Erstatning for hans Udlæg ic., givet den kongel. Resolution: at han aldeles ikke kunde vente, at de af ham gjorte Anlæg til Stenkulsbrydning paa Bornholm vilde blive overtagne for kongel. Regning, eller at hans derved og ved de øvrige af ham anstillede Forsøg havde Bekostninger skulde godtgøres ham af den kongel. Kasse, men at det derimod skulde staa ham frit for, enten at forsøge ved Aktier — eller paa hvilken Maade han maatte finde det mest passende, at komplettere Interessentskabet saavidt, at Kul- og Jern-Verkerne inden Udgangen af Sept. samme Aar kom i en saadan Drift, som ved Privilegiet og den af Kongen approberede Indbydelse til Interessentskabet

var forestrevet, da i modsat Fald Privilegiet strax ved bemeldte Termins Udløb skulde være forbrudt, eller, med samme Bestemmelse i Henseende til Privilegiets Fortabelse inden samme Termin, at søge afhændet de Anlæg, som allerede maatte være gjorte, saasom de anskaffede Maskiner og Redskaber, imod at den Afstaafses Sum, som han derfor maatte betinge sig, forlods skulde anvendes til Tilbagebetalingen af de af den kongel. Kasse forskudte 4000 Rbd. r. Sølv. Ovennævnte Termin blev siden forlænget paa eet Aar. Han gjorde ny Ansøgninger, men maatte tilbagebetale det anførte ham givne Forskud, og de Forventninger, som varme Patrioter havde næret, bleve uopfyldte. Coulthard levede siden paa sin Gaard Lottesminde paa Kronborg Distrikt, hvor han døde 1836.

I Aaret 1823 indgav Handelshuset J. P. Suhr & Søn i Kjøbenhavn en Forestilling til Rentekammeret, at det med megen Opmærksomhed havde holdt Øje med de Stenful, som i de sidste Aar vare overførte hertil fra Bornholm, og at det derved havde havt Lejlighed til at erfare, at nogle af de hidsendte Ladninger af ommeldte Stenful have været af meget brugbar Qualitet, hvorfor Handelshuset tillige ytrede, at det, i Forening med den Handel, samme fører med engelske Stenful, ønskede at etablere en Handel i det Store, med de bornholmske Stenful, til Gavn for det Almindelige og til sælles Fordel for Handelshuset og de Bedkommende, som vare berettigede til at bryde Stenful paa Bornholm, men at det, for at de bornholmske Stenful kunde komme i den Agtelse, hvortil det bedre Slags, som stundom hidsføres, synes at berettige dem, er nødvendigt, at nogle Forandringer bleve foretagne, saasom at de, som ere berettigede til at bryde Stenful paa Bornholm, bleve forenede til et Selskab, for at dette kunde arbejde med større Kraft, at Stenkullene bleve forterede, og at Udvisning til Stenkulsdrift maatte standses eller indskrænkes m. v., da Handelshuset i øvrigt var villig til at forskyde Interessentskabet med Penge, i Særdeleshed i Vintermaanederne, en Tid, hvor ingen Udførsel i Almindelighed kan finde Sted.

Omtrent paa samme Tid da Handelshuset indgav denne Forestilling, havde Amtmanden paa Bornholm indstillet om nogle Bornholms Amt.

nærmere Bestemmelser maatte blive givne i Henseende til Kulgravningen, og Jords Udvisning dertil, hvorfor han havde arseet fornødent, at standse med Udvisning indtil videre. Da Rentekammerets Forestilling til Kongen om Sagen blev under 26 Maj 1824 en kongel. Resolution herom udstædt.

Bigtigheden af en Orden ved Kulbrydningen, og bestemte Mærker til at forebygge Ulemper, altsaa Udvisning ferend Kulgravningen maatte begynde, og Anmeldelse derom naa den blev forladt, samt formelige Protokollers Forelse var allerede forhen anordnet ved kongel. Resolutioner af 26 Juni 1805 og Rancelliets Skriv. af 19 Juli 1806.¹¹²⁾, og den første Anledning dertil var, som ovenfor nævnet, givet af afdøde Baro Raas-Lehn. De nu ved kongel. Resol. af 26 Maj 1824 paa Forestilling fra Rentekammeret fastsatte Bestemmelser, til Efterlevelse for Fremtiden, vare følgende: 1) Ingen Udvisning til Kulgravning eller derhen hørende Arbejde paa Bornholm maatte for det første skee til Andre end dem, der ville forene sig i een eller flere Interessentskaber (dog herfra undtaget det Interessentskab, som det var forundt Coulthard Privilegium paa at indrette, dersom det kom istand. 2) Førend nogen Udvisning skee til Arbejder af ovennævnte Slags, skulde de, der agte at give sig af dermed, a) opgive Stedet, hvor de ville begynde Arbejdet og Størrelsen af den Strækning de ønske udvist. b) oplyse hvilke Anvisninger til Kul de allerede have, hvorledes de derom ere komne til Kundskab, nemlig om saadant er skeet ved Boreforsøg eller paa anden Maade, og i første Tilfælde hvorledes disse Boreforsøg ere foretagne, Mægtigheden af de Kulfløtser, hvorpaa de agte at arbejde, hvorpaa disse ligge, deres Strygende og Fald, Tag og Cohle, eller hvad der bedækker Kulfløtserne og hvad de have til Underlag, og c) meddele en udførlig Plan, efter hvilken de ville gaa frem ved Arbejdet, og maa denne Plan være grundet paa Dybden, hvort Kulfløtserne ligge, disses Mægtighed Strygende og Fald, samt øvrige Omstændigheder, og derhos oplyse, om de agte at gaa dybere, for om muligt at træffe andre Kulfløtser. 3) Førend Arbejdet begynder eller nogen Schad

¹¹²⁾ See: Smaa Bidrag til Bornholms Statistik S. 242-244.

nedsættes, skulle vedkommende tilsende Amtmanden den under No. 2 ommeldte Plan skriftligen med alle dertil hørende Oplysninger, hvilke derefter blive at sende til Rentekammeret, til fornøden Efterretning. 4) Dersom de, der maatte erholde Udvisning til Kulbrydning, ikke i det sildigste inden en Maaned derefter begynde Arbejdet, og uafbrudt fortsætte det, skal deres Ret til den modtagne Udvisning strax ophøre, med mindre særdeles Omstændigheder skulde møde, som hindrede saadant, hvorom i saa Fald strax maa gjøres Indberetning til Amtmanden, til nærmere Bestemmelse. 5) Naar nogen Udvisning herefter skeer til Kularbejde i Sandmarkerne, eller paa saadanne Steder, hvor Sandflugt formedelfst Grundens Nabning eller Vejes Anlæg og Færfel kan befrygtes, skal Sandflugts-Kommissæren kaldes til Udvisningsforretningen, for at iagttage det Fornødne med Hensyn til Vejen over Sandflugtsstrækningerne, og hvad videre der kan vedkomme ham som Sandflugts-Kommissær, dog uden at han derfor erholder nogen særlig Betaling, saalænge han nyder fast Løn. 6) Endeligen skulle de, der i Overeensstemmelse med de hidtil gjældende Bestemmelser have erholdt Udvisning til Kulbrydning paa Bornholm, uden endnu at have begyndt dette Arbejde, eller om saadant endog er skeet, dog igjen siden have forladt Arbejdet, og nu ikke længer fortsætte det, have tabt deres Ret til den erholdte Udvisning, saafremt de ikke i det sildigste inden en Maanedes Forløb, fra den Tid af at forestaaende Bestemmelser ere offentlig bekjendtgjorte, begynde, og uafbrudt fortsætte Arbejdet.

Ved Rentekammerets Skrivelse af 30 April 1825 til Amtmanden blev bestemt, at enhver enkelt Person eller Interessent: skab, for hvis Regning Stenkulsbrud drives, aarligen bør meddele Beretning om følgende Punkter: 1) Stedet, hvor Kulverket ligger, saaledes angivet, at det kan aflægges paa et Kaart. 2) Mægtigheden af den Kulrand der bearbejdes. 3) Kulrandens Fald, saasom a) efter hvilken Himmelegn, mod Nord eller Syd o. s. v. b) hvormegit den falder paa hver Aen. c) hvor dybt den ligger under Jordskorpen paa bestemte Steder. 4) hvor lang en Strækning der er bearbejdet. 5) Om der haves noget Tilløb af Vand, og hvilke Midler der bruges til dets Fortsættelse.

6) Hvilken Befæffenheder Kullene have. 7) Hvilke Jord- eller Stenarter, der udgjøre Kulrandens Over- og Underlag (Tag og Sohle) og igjennem hvilke Jord- og Bjergarter de ere komne 8) Om Arbejdet i ethvert Stenkulsbrud. 9) Maatte indsendes Prøver af Kullene, saavel som af de Mærkværdigheder, hvorpaa der kunde stødes i Kulgruberne. Disse Indberetninger anmodes Amtmanden om aarligen efter hvert Aars Udgang at tilstille Kollegiet, med en med fornødne Rubriker indrettet Tabel og med fornødne Bemærkninger.

Med kongel. Resol. af 27 Maj 1826 blev Amtmanden be- myndiget til, naar Omstændigheder kræve det, at meddele Tilladelse til passende Udvidelse af ældre Kul-Udvisninger. Dernæst blev approberet hvad Rentekammeret under 30 Apr. 1825 havde som nysnævnt tilskrevet Amtmanden om aarlige Indberetninger.

Efter en mig af afdøde Amtmand Jespersen meddelt List har ved de forskjellige Kulverker paa Landet de virkede Kul og deres Af sætning i de fem Aar 1830/35 været:

		store Kul Tdr.	småa Kul Tdr.
250 hl	1830 udbragt	22071	2892
	udført	2114	;
	tilbage paa Den	19957	2892
150 hl	1831 udbragt	15544	2099
	udført	1245	;
	forbrugt	14299	2099
150 hl	1832 udbragt	28015	7051
	udført	1966	;
	forbrugt	26049	7051
150 hl	1833 udvirket	18485	3571
	udført	2079	;
	forbrugt	16406	3571
500 hl	1834 udvirket	21756	4372
	udført	864	;
	forbrugt	20892	4372
250 hl	1835 udvirket	22248	4227
	udført	253	;
	forbrugt	21995	4227

Man seer hvor betydeligen Udsørselen har aftaget. Priserne paa Kullene i bemeldte Aar vare, efter deres Qualitet, for de store Kul 40 til 56 Skl. Tegn, ogsaa for de bedste 60 Skl. — For de mindre eller smaa Kul fra 20 til 24 højest 28 Rbfl.

Som et Middel til at befordre Udsfibning fra Bornholm af rensede og sorterede Stenkul blev, efter Forestilling fra det kongl. General-Toldkammer og Commerce-Kollegium ved kongl. Resol. af 25 April 1829 bestemt: at de Skippere, som i Kjøbenhavn udsælge bornholmske Stenkul skulle indtil videre have paa Maaten, eller paa et andet paa Fartsøjet iøjnesaldende Sted et Bredt, hvorpaa staaer Kulverkets Navn, hvorfra Kullene ere, og om de ere rensede og sorterede eller ikke. (Beskjendtgjort ved Politiplak. 25 Juni 1829.)

Det bornholmske Fyr har i de sidste Aar aarligen faaet 720 Td. oftest for 4 Mk., fordi de bedste og mest rensede forredes, hvilket Fyr-Inspektøren Kulde paaagte. Ved den Hovedforandring med Fyret, som i Sommeren 1837 foregik, fra Blusfyr til Lampesfyr, er denne Afsætningsvej for Kullene bortfaldet. Christiansø har og faaet bornholmske Kul.

Kulegnen paa Bornholm, hvor Kulfløtser have været, og ere i lønnende Drift, og i hvilken, paa de ovennævnte forskjellige Steder, Anlæg og Forsøg ere iwerksatte, er paa den hele to Mile lange Kyststrækning imellem Hasle, og den noget sydsøstligt for Rønne liggende Mølle, Stampen kaldet. Ogsaa noget længere sydsøstligt fra samme have Kulbrydninger fundet Sted. Kul har ogsaa været optagne sydligt for Sofsegaardene i Vestermarie Sogn, paa det Sted, hvor den saa kaldte Møllebæk udsalder i Havet; ligesom og en afgjort Erfaring har vilst, at Kul findes paa andre Steder af Bornholms sydlige Kyst.

Paa Landets nordlige Kyster har man troet ogsaa at skulle finde Kul, saasom ved Stammerhald i Nø Sogn, og ved Sandvig, men herom har ingen paalidelige Efterretninger kunnet erholdes. Derimod bemærkes her, at nogle af Olsker Sogns Beboere ved St. Hansdags Tider 1828 anstillede et Forsøg paa at finde Kul imellem Allinge og Fisserlejet Tein, omtrent midtvejs nær ved Havet. I den bornholmske Avertissements Tid. 1829 No. 26 læses en under 25 Marts s. A. udstædt

Indhyldelse om Bidrag dertil, og deri forklares, at man havde anbragt en Schacht, og derved arbejdet "uafbrudt Nat og Dag og opnaaet en Dybde af 50 Alen under Jordforpen, hvorefter de beregnede at være 40½ Alen under Havets Overflade. Schachten, der lige fra det Øverste af blev anbragt igjennem dels haarde, dels løsere Klippemasser, havde de fundet enkelte, me meget smaa og forffjellige Kularter, hvoraf nogle ere af en Kyndi Smed prøvede og kjendte for at være gode Stenful." "Haabe (siges der fremdeles) har været, og er endnu smigrende, især d vi formode, at være komne Kullene temmelig nær, efterdi vi n arbejde i Tavlesten, der formenes at være Kullenes Tag eller Dækning."

Interessenterne i dette Foretagende, som snart derefter op hørte, havde henvendt sig til Amtmandskabet, og anmodet om Udvisning paa Udmarken, hvor Eftersøgningerne foretoges, o da Amtmanden, som foreløbigen gav den begjerte Tilladelse, der om havde tilfrevet Rentekammeret, erholdt han dette Kollegium Skrivelse af 9 Maj 1829 af Indhold: "Ligesom det aldele maa bifalbes, at Hr. Amtmanden har meddelt Vedkommende de attraaede Tilladelse til at anstille de fornødne Eftersøgninger, saaledes have heller ikke fra Kammerets Side noget imod, at D i Fremtiden, naar De finder det hensigtsmæssigt, meddeler li gende Tilladelse til Forsøgs-Arbejder paa Stenful, hvorefter d de, som inden et Aars Forløb, efterat denne Tilladelse er der meddelt, indgive Beretning om hvad de have fundet, og derho anholde om Udvisning til Kulbrydning, kunne vente at erhold Udvisningen, saafremt ellers ingen Grunde tale derimod. Be at meddele saadanne foreløbige Tilladelser anmodes Hr. Amtmar den imidlertid om at advare Vedkommende imod at anstille Eftersøgningerne med Schachter, hvor Boreforsøg med Held o naturligtvis langt ringere Bekostning kunde anvendes." — Kolli giet havde anmodet Hr. Esmark, Ørsted og Forchhamme om deres Betænkning om de indsendte Prøver fra hin Schacht og de havde om Prøverne ytret: "at samme ere Granit, mer eller mindre opløst og igjennemtrængt af et talkagtigt Mineral og da det ifølge Hr. Amtmandens Forklaring forekommer som fast Lag, der er igjennembrudt, antage de ikke, at der er der

mindste Sandsynlighed for at finde Kul ved at fortsætte Arbejdet, hvorfor de ogsaa fraraade enhver Understøttelse til dette Forretagende, og holde det for ønskeligt, at Hr. Amtmanden advarede Bedkommende imod at fortsætte Arbejdet."

I en anden Skrivelse fra Rentekammeret af samme Dato, i Anledning af nogle indsendte Prøver dels af Kul fra de bornholmske Kulminer, dels af noget saa kaldet Potlod, sendtes Amtet Gjenpart af den af de ovennævnte Herrer givne Betænkning, hvorefter Prøverne ikke lovede meget; den sendte Prøve af Potlod var "en meget glimmeragtig og blød Sandsten, som næppe fortjener Navn af Potlod, i det mindste er den Glasurmaterie, der i Handelen forekommer under dette Navn, som oftest Svovlbly." Derhos anmodede Kammeret Amtmanden om ved saadanne Prøvers Indsendelse, at drage Omsorg for, at større Prøver end de indsendte gives, for at Bedømmelsen kan blive fuldkommen paalidelig.

Man har berettet ¹¹³⁾ at der ogsaa i Sønderherred i Nærheden af Snogebæk skal findes Stenfulsfløtser.

Efterat jeg, S. 91, har fremsat hvad om de bornholmske Stenful fra-geologiske Synspunkter maatte være at bemærke, og i ovenstaaende Meddelelse givet en historisk Udsigt over Driften, og de af Lovgivningen udstædte Regler om Udvisningen ic., gaaer jeg over til Beretning om de bearbejdede Kulfløtters Veligheden, og Mægtighed, de udvirkede Kuls Qualiteter; den Fremgangsmaade der bruges ved Kulverkernes Drift paa Bornholm.

Jeg anmodede i denne Henseende Hr. Landinspektør Balslev, den Mand der nu i 6 Aar har været overdraget Tilsynet derover, at meddele mig Oplysninger, hvortil han velvilligt var redebon. Den instruktive og udførlige Beretning, han saaledes gav mig og der var ledsaget med 2 smaa Kaarter, optager jeg ordlydende:

"I det jeg efter Opfordring overgiver til behagelig Afbenyttelse nogle Efterretninger om de bornholmske Kulverker, antager jeg rigtigst, først at beskrive bemeldte Verkers Drift saale-

¹¹³⁾ Det siges i Blichfeldts og Martfeldts Beretning S. 27.

des som den hidtil har været, dernæst oplyse med nogen Detail Kulfløtsernes Beliggenhed, Forskjellighed m. M. og endeliger Udfigterne for Fremtiden."

"Den Beskrivelse over Kulværkernes Drift som jeg altsaa begynder med, vil muligt af den Bergkyndige findes vidtløftig eller vel endog overflødig. For dette Tilfælde beder jeg erindret, hvor lidet Bergværker i Almindelighed ere kjendte i Danmark, hvor mange de ere, som intet Begreb derom have, og hvor vanffeligt det er, at forklare for disse de underjordiske Situationer, om hvilke de dog kunne ønske at vide Noget."

Med saadant Hensyn antager jeg, at det maatte tjene til Oplysning, ogsaa at forudskikke følgende faa Bemærkninger for dem, der maatte være hermed ubekjendte:

"Et Kullag maa man forestille sig som en hel Skraaflade, med en Tykkelse, som ofte kun beløber sig til nogle faa Tommer, og sjældent over en Alen, gjennemskjærende et Terrain af ubekjendt Størrelse. Vel omtales Fløtser, som i Tykkelse (Mægtighed) langt overstige en Alen, f. Ex. Trealens-Randen og Femalens-Randen, men disse Fløtser ere dels sjældne Undtagelser, dels kun paa nogle Steder af den Mægtighed, deres Navne antyde. I det Følgende vorde de nærmere omtalte."

"Den skraa Stilling Kulfløtserne have medfører, at deres ene Kant temmeligen nærmer sig Jordens Overflade, almindeligen i en Afstand af 8 til 10 Alen, medens den modsatte (nedre) Kant, maa søges i en ubekjendt Dybde i Jorden. Den øverste Kant kaldes her Fløtsens Kam og afgiver altid de fletteste Kul. En Schækt er, som bekjendt, en i perpendicular Retning anbragt Abning i Jorden, aldeles som en Brønd, og en Stolle er en under Jorden, udhugget Gang, hvorigjennem Kullene opbringes til Dagen, eller anlagt til Vandets Afledning. Vandstolle har man paa Bornholm gjort til Vandstraale, hvorimod de Stoller, hvori Kul optages, kaldes Ovne."

"Man har anvendt tre forskjellige Maader for at komme i Besiddelse af Kullene. Den simpleste og usublfomneste, som nu gandske er gaaet af Brug, bestod deri, at man søgte Fløtserne i Havet ved stille Vejr, naar de af Bøen vare blottede for det Sand, som oftest skjulte dem. Med en Jernstang og en Krog

bleve de løssbrudte og med en Art Tang optagne.¹¹⁴⁾ En anden Maade, som i Simpelt og Ufuldkommenhed omtrent kan sættes ved Siden af den første, er, at man bortkjører med Hjulbør den Jord, som dækker den øverste Del af en Fløts, hvorefter denne optages. En Forbedring er det, at denne Maade at skaffe sig Kul paa, ogsaa næsten er ophørt, og bruges nu kun paa den lille horizontalliggende Fløts sønden for Rønne, af Folk som i Vintertiden ikke vide paa anden Maade at skaffe sig stadig Arbejde. Den tredje Maade er den eneste, som kan for tjene Navn af en Slags bergmæssig Bearbejdning, og udføres saaledes: For at skaffe sig af med Vandet, som forvolder de største Hindringer og Bekostninger, naar en Fløts skal forfølges under Havets Horizontalflade, begynder man i Havbakkerne at indhugge en Vandstolle, og i den ene Side af samme en liden Rende for Vandet. Vandstollen, og det Fald den gives mod Havet, anbringes saaledes, at det netop er muligt for Vandet at finde Usløb, da herved undgaaes at oppumpe det højere end nødvendigt, naar man siden arbejder sig dybere ned. Løbe Fløtserne, som Tilfældet er med Haslerønderne, ud mod Havet, vælges en saadan til Vandstollens Udhugning, da man, ved at erholde de Kul, som Fløtsen afgiver, ikke har nogen, eller i det mindste ikke megen Bekostning at regne paa Vandstollen. Man tager Hensyn til at vælge en Grund, som ikke lader berygte en Sammenstyrtning, og anvender paa Vandstollen den størst mulige Omhyggelighed, da Værkets Drift saa meget afhænger af at denne bevares uforstyrret. Dels for ikke at have for langt at bortføre (med Hjulbør) den udhugne Jord, dels for at holde Luften reen, ved at anbringe Træk, saa at Lamperne kunne brænde og Arbejderne respirere, nedsænker man, efter at være avanceret frem under Jorden, Schakter, hvorigennem den Jord som skal bortskaffes, og siden de Kul som udbringes, kunne opvindes.”

”Er Vandstollen saaledes bragt saa langt ind i Grunden som man ønsker at have den, begynder man at udvinde Kullene. Findes disse i en højere Beliggenhed end den, hvori Vandstollen

¹¹⁴⁾ Disse simple Redskaber ere ved Blichfeldts og Martfeldts Beretning aftegnede.

er anbragt, tager man dem først, hvorved, for saavidt, al Pompning spares, fordi Vandet af sig selv vil finde Afløb igjennem Vandstollen. I modsat Fald maa Fløtsen søges under Havets Horizontalflade, og da fortsættes Schachren til den Dybde man for det første søger at opnaa. Fra denne hugges en Stolle ind til Fløtsen, og naar denne er naaet udhugges en anden Stolle hvis Retning Fløtsens Strygende altid anviser. Er Vandafledningen anlagt paa en Fløts, bliver den efter Fløtsens Strygende udhugne Stolle altid parallel med Vandstollen. Paa samme Maade som man anlægger den første Kulstolle, blive bestandigt en større Dybde, den anden, tredie og flere Kulstoller anlagte dersom Fløtsens Fald tillader det, og Jorden bliver saaledes undermineret med parallelle Gange, adskilte fra hinanden ved et Jordvæg, to til tre Alen tyk. Er man færdig med dette Arbejde begynder man at plyndre. Dette skeer derved, at man hugger en Abning i Væggen mellem to Stoller paa 2 til 3 Alen og op tager den Kul her findes; derefter bliver et ligesaa stort Stykke af Væggen staaende, hvorpaa en anden Abning hugges. Saaledes fortsættes, indtil Væggene ere forvandlede til Piller, som endnu ere istand til at bære den overliggende Jordmasse, hvilken undertiden holder 30 til 40 Alen i Tykkelse. For til Slutningen at kunne optage de Kul, som Pillerne hvile paa, borttages disse, og efter som dette skeer sammenstrykker den hele Masse fra øverst til nederst, og fylder den Del af Arbejdet hvor Pillerne ere borttagne. Man vil let indsee, at Plyndringerne ere forbundne med megen Fare, og at den mindste Uforsigtighed fører en uundgaaelig Død med sig." ¹¹⁵⁾

¹¹⁵⁾ I en Skriv. til mig af 18 Aug. 1837 fra Hr. Landinspektør Balslev siges: "Ved skadelige Dunster i Kulgruberne er det mig ikke bekjendt, at Noget her har mistet Livet; men ved Sammenstrøtninger veed jeg tre Tilfælde, hvori Kulverksarbejdere ere dræbte. Det første indtraf for 14 til 15 Aar siden ved Pythuset, sønden for Rønne, hvor en Mand paa en ynkelig Maade omkom ved at optage Sommeret af en Schakt. Det andet foranledigedes ogsaa ved at optage Sommeret af en Schakt i Corthats-Systemet, og her bleve 6 Mennesker levende begravede; saavidt jeg erindrer for 10 til 11 Aar siden. Tidspunktet for det tredie Ulykkestil-

"Man fortømrer her kun Schakterne medens man arbejder i det overfliggende Lag af Sand, og aldrig Stollerne, da Grunden paa de fleste Steder er sikker uden Fortømring. Den faste Mellsandsgrund, den man helst ønsker, er en Mellemting mellem Sand og Sandsten, og paa sine Steder saa haard, at man ikke er istand til at hugge en spids Hakke stort over en halv Tomme ind i den."

"Man bearbejder her Fløtser, som kun ere 6 Tommer tykke. For at optage en saadan maa Stoller udhugges i det mindste $2\frac{1}{2}$ Alen høje. De ere noget smallere for oven end for neden, og man kan derfor regne, at det er nødvendigt, for at optage en Fløts paa 6 Tommer, at borthugge syv Gange saa megen Jord, som skal henføres til og opvindes igjennem Schachten. Skjønt dette udforder meget Arbejde, koster Vandets Bortskaffelse, saaledes som Tingen nu er indrettet, dog endnu mere, -naar man har naaet nogen Dybde. Man paaseer, at det har Fald til Pompeschachten, men naar det har naaet denne maa det opponeres saa højt, at det kan finde Vandløb igjennem Vandstollen."

"Betænker man hvor besværligt og møjsommeligt Kulverksarbejdet er, at Arbejderne daglig tilbagelægge en Vandring, som hen og hjem til nogle Verker beløber sig til to Mile, at de tilbringe den største Del af deres Liv i et urenligt, fugtigt, underjordisk ved Lamper sparsomt oplyst Opholdssted, hvor Aandedrættet er besværligt, fordi Luften sjælden er fri for skadelige Dunster fra Jorden, og altid opfyldt med Lampernes Røgen, at de ere i en bestandig Fare for at blive levende begravede, og endelig at de simple Arbejders Løn for alt dette er 32 til 36 Sk. om Dagen, maa man undre sig over, at kunne finde Folk som ville paatage sig et saadant Arbejde."

fælde af denne Art kan jeg ikke angive. En Mand tilfattede Livet ved Plyndring af en Kulgrube, ligeledes i Corthats-Systemet. Uforsigtighed og Forvovenhed har været nærmest Årsag til disse tre Ulykker. Med Visshed kan jeg ikke sige, om flere Tilfælde af denne Art ere indtrufne i de 14 til 15 Aar, jeg har kjendt Bornholm, men derimod veed jeg at tvende Mænd have brækket Benene ved at mindre Jordmasser ere styrtede ned i Stollerne."

"Kulverkernes Drift er i det Hele taget endnu meget maadelig, da man kun arbejder i Jordens Overflade, uden at afbringe noget tilstrækkeligt Maskineri, for at tilvejebringe den fornødne Kraft. Hovedaarsagen hertil maa fornemlig søges i Mangel paa den fornødne Driftskapital, som Interessenterne i Kulverkernes ikke ere istand til at tilvejebringe, fordi det i Regelen kun er den uformuende Klasse, som afgiver sig med at drive disse Verker. 10 til 12000 Rbdl. er den mindste Kapital man tør gjøre Regning paa, naar et Kulverk skal drives med den fornødne Kraft, men at anskaffe en saadan er for uformuende Folk en Umulighed især paa et Sted som Bornholm, hvor Mangelen paa rede Peng af flere Aarsager er større end de fleste andre Steder i Danmark. Paa Bornholm findes ikke mange som ere istand til at indskyde eller ved Sammensfud at tilvejebringe en saa stor Kapital, og de saa, som ere istand dertil, lade sig afskrække derfra dels ved de tidligere mislykkede Forsøg, dels derved at saa meget maa overlades til Fremmedes Redelighed og Indsigt. Interessentskaberne have overalt den Mangel, at de lettelig kunne medføre en Uenighed, som altid er skadelig, og ofte ganske tilintetgjør Hensigten. Af flere tidligere Forsøg ere mislykkede tilfrivér jeg ogsaa den Omstændighed, at man har begyndt Arbejdet uden at være i Besiddelse af den fornødne Driftskapital, eller uden at ville anvende den; thi har man f. Ex. 600 Rbdl. og man for disse vel er istand til at naa Kullerne, men ikke til at holde Vandet borte, er det en Selvefølge, at det snart vil fordrive Arbejderne, og de 600 Rbdl. ere da uden mindste Nytte bortkastede. Den Stilling Interessenterne i Kulverkerne befinde sig i, lover altsaa saare lidet, og det maa snarere opvække Forundring, at de, ved at begynde med tomme Hænder, ere istand til at tjene et taaleligt Udkomme, end at de ikke udrette mere."

"Ved enkelte Verker har man i forskjellige Tidsrum brugt Vejrsmøller til at udpumpe Vandet, men hvorlidet disse ere stikfede til dette Brug, og hvor umuligt det er, alene ved disse Møllers Hjælp at søge Kullene i Dybden, behøver ikke Bevis, dersom man ikke vil forlange Bevis for at en Vejrsmølle ikke kan arbejde i stille Vejr. Med Undtagelse af dette Maskineri anvendes til Verkerne Drift kun den kostbareste Kraft man kjender, nemlig

Haandkraften. Ved denne transporteres Kullene, og den Jord som maa skaffes bort hen til Schachten; Opvindelsen af Schachten, og Vandets Udpompning skeer paa lige Maade. En Dampmaskine er den første Betingelse for en hensigtsmæssig lønnende Drift; men hvorfra tages de flere tusinde Rbdl. dertil. Dernæst kommer Anskaffelse af Pomper og andre Redskaber med det fornødne Forlodsarbejde hvorved Kul kan vindes."

"At Kullene ere kostbare er en meget simpel Følge af at den Kraft som anvendes er langt kostbarere end den behøvede at være. D^{hr}r. Ørsted og Esmarch¹¹⁶⁾ antog denne at være fire til fem Gange større end den, man ved en bedre Indretning behøvede, og jeg skulde snarere tro Ansættelsen at være for lav end for høj."

"Naar Interessenterne i Kulverkerne, uagtet de saa godt som intet Maskineri benytte, og oftest begynde med aldeles intet, ligesom de ikke kunne søge Kullene i Dybet, hvor sikkerligt de bedre findes, dog ere istand til at finde det nøjsomme Udkomme ved dette Arbejde, og, naar Held haves, endog kunne tjene noget Mere end de forbruge, saa kan der vist ikke være Tvivl om, at den som begynder et Kulverks Bearbejdelse med fornøden Driftskapital, og efter en rigtig Plan, jo derved vil finde betydelig Fordeel. Beregner man derhos, hvilken Sum der aarlig kunde spares i Danmark af det der gaaer ud til Kul og Brænd; hvor mange Mennesker slige Anlæg vilde sætte i Virksomhed, dels ved Arbejdet selv, dels ved Uffvøvlings-Indretninger, dels ved Søfarten, og endelig, at Bornholm er i Besiddelse af mange Mineralier, hvis Ufbenyttelse kun kan ventes, efterat man har forskaffet sig Overflod af Brændstof, saa maa man undre sig over, at Kulverkerne her endnu ere saa aldeles i deres Barndom."

"Om Kulfløtsernes Udstrækning veed man egentlig endnu Intet. Man har stedse søgt dem i Havkanten, hvor de ofte vise sig enten derved at Søen bortskyller Sandet af de Fløtser, som fremtræde i Dagen, og fortsætte deres Strygende ud i Havet, eller derved at de stejle Havbakker nedskride og blotte Kul-

¹¹⁶⁾ I Beretningen for 1818 S. 57.

lene. Endnu er ingen Kulfløts forfulgt i en længere Strækning ind i Landet end 11 til 1200 Alen, og den største Dybde, hvor enkelte Fløtser ere bearbejdede, stiger ikke meget over 40 Alen under Jordens Overflade. Hvor lidet man heraf er istand til at dømme om Kullenes Uværdi, Bæffaffenhed i Dybden, og meget Andet, som med Hensyn til Kulproduktion kunde være af Interesse at have Kundskab om, er det usornødent at bemærke.

"I Henseende til Fløtsernes Strygende og Fald find mange Forandringer Sted, og som Følge heraf kunne de inddeles i flere Kulsystemer. Ved at omtale disse begynde vi med det nordligste, og gaa frem i den Orden, hvori de i sydlig Retning antræffes."

"Det første Kulsystem vi altsaa have at betragte findes paa Clemensker Strandmark under Navn af Hasle-Rænderne af Forchhammer kaldet Leukasystemet. Den bearbejdede og bekjendte Del af dette begynder omtrent 2000 Alen sønden for Hasle, og strækker sig herfra i Syd omtrent 1400 Alen, til det saa kaldte Leuka-Løkke. I Vest og Øst indtager denne bearbejdede Del 1100 Alen eller Strandmarkens Bredde, fra Havet til Indmarken. Hvor langt dette Kulsystem strækker sig i Syd, før det afløses af det i denne Retning paafølgende, vides endnu ikke med Visshed, og endnu mindre bekjendt er det, hvor langt de strækker sig i Vest under Havet, i Nord paa den anden Side af Hasle, og i Øst ind i Landet. Imidlertid er man ved Havne Arbejdet i Hasle Havn ¹¹⁷⁾ kommen til Kundskab om, at her findes Kul, ligesom man ved nogle Arbejder, udførte paa Indmarken, tæt ved Grøndsen imellem denne og Strandmarken, troer at have bemærket, at Fløtserne kaste sig i en sydøstlig Retning. Om denne Mening er rigtig, eller om en Naturrevolution her har bevirket en Forstørrelse imellem Fløtserne, eller endeligen om de her maaskee ganske ophøre, lader sig kun efter nærmere Undersøgelser afgjøre".

"Af dette Kulsystem ere 17 Fløtser bekjendte, imellem hvilke dog en, Dødkulranden, bestaaer næsten udelukkende af hvad man

¹¹⁷⁾ Derom er ovenfor S. 178 givet Oplysning.

her falder Knarper, en Materie, som i Udsende ligner Gul saa meget, at den med disse kun lidet Beskjendte paafeeligen vil ffeine dem fra viefelige Gul, men som afgive et høist maadeligt Brand; selvmateriel. Effant Skulgraveerne iffe ville heneegne disse Knarper blandt Stulene, er det maaffee urigtigt heri at følge deres Mening, men bedre at anfæe dem for viefelige Gul, fun af en faare ringe Bonte".

"Alle disse Skarper have deres Sam med Storb, og deres Gald med Syb, og hvad dette, deres Trygende, Mægtighed m. M. angaaer, vil det vedføiede Skart og dertil hørende tabellartiffe Overfigt afgive den fornødne Oplysning".

Navn	Nr.	Mægtighed		Underlag	Overlag	Salb	
		vestlig	østlig			vestligt	østligt
Den tyffe Rand .	1	24	24	graa Sand	Først et lidet Lag af Skiferleer, derpaa hvid Sand	1 paa 3	1 paa 7
Dødfulrand	2						
Afferand	3	4	2	Leer	Skiferleer	1 paa 7	1 paa 5
Sandranden	4	3	18	Sand	Sand	1 paa 7	1 paa 5
Terningsranden . .	5	9	19	Sand	Sand	1 paa 7	1 paa 5
Sprætten	6						
Dobbeltranden . . .	7	12	6	Sand	Sand	1 paa 7	1 paa 5
Fasterand	8	7	3	Leer	Leer	1 paa 7	1 paa 5
Badstenerand . . .	9	3	ube- kjendt	Sand	Sand	1 paa 6	ube- kjendt
Myrand	10	6	12	Skiferleer	Sand	1 paa 6	1 paa 4
Gammel Myrand . .	11	6	6	Sand	Sand	1 paa 6	1 paa 5
Bryggerrand	12	4	0	Leer	Leer	1 paa 6	
Tvillingsranden . .	13	4	12	Skifer og Sand	grov Sand	1 paa 6	1 paa 4
Bødkerrand	14	6	10	Sand	Sand	1 paa 6	1 paa 4
Spretten	15	3	10	mørk Sand	mørk Sand	1 paa 6	1 paa 4
Ruletørvrand . . .	16	7	7	en Art Qviksand	hvidt Leer	1 paa 6	1 paa 4
Steenfullerand . .	17	6					

meget lidet kjendt.

"De anførte Tal i Rubriken for Faldet f. Ex. 1 paa 7 betegne, at man, ved at maale 7 Alen i horizontal Retning fra Fløtsen, vil finde den 1 Alen dybere under denne horizontal Retning. Det største Fald 1 paa 3 viser, at Fløtsen danner en Vinkel mod Horizonten af 22 Grader, og det mindste Fald 1 paa 7, at denne Vinkel beløber til 8 Grader. Paa det vedføjede Kaar findes Stedet, hvor Fløtsens Kam ligger, betegnet med en punkteret Linie, hvilken selvfølgelig ogsaa angiver dens Strygende. Grændserne, hvortil de forskjellige Interessentskaber maa arbejde, er antydet ved skarpe og stærkt optrukne Linier".

"Den omtalte Del af dette Kulsystem er af det kongl. Rentekammer meddelt tre Interessentskaber til Bearbejdning. Udvisningen betegnet A har for Tiden 8 Interessenter, hvoraf sejt have hver $\frac{1}{7}$ og to hver $\frac{1}{14}$ i Verket. — Udvisningen betegnet B har 8 Interessenter, af hvilke to have hver $\frac{1}{5}$, og sex hver $\frac{1}{10}$. — Udvisningen C har 6 Interessenter, hvis Parter i Verket ere meget forskellige. Disse Verker drives endnu med temmeligt Hæld".

"Førend vi forlade dette Kulsystem vilde vi berøre den Uorden eller Uregelmæssighed i Almindelighed, som i større eller mindre Grad finder Sted imellem alle Kulfløtser, for ved en saadan almindelig Betragtning at beholde en samlet Oversigt. Saa danne Uregelmæssigheder bestaa dels i, at en og samme Fløt har paa et Sted en større, paa et andet Sted et mindre Fald, paa et Sted en større, paa et andet Sted en mindre Mægtighed, dels deri, at to Fløtser, som ligge nær hinanden, undertiden løbe sammen, hvorefter de igjen kunne adskille sig, og endelig ved Afbrydninger (Forsætninger). Disse Afbrydninger bestaa i, at Fløtsen forsvinder, og findes derefter igjen i en ubestemt Afstand. Det Sted, hvor Fløtsen vilde have ligget, dersom ingen Afbrydning var indtraadt, er oftest bemærket med en sort Stribe. Slige Afbrydninger ere undertiden til stort Besvær ved Kulverksarbejdet, thi endstjønt Fløtsen, hvor Talen er om Afbrydninger, indfinder sig igjen, er man dog altid nødt til at arbejde sig en Strækning frem uden at Kul derved udvindes. En anden Maade, hvorpaa Afbrydninger vise sig, er, at Fløtsen er fortrykket i sit Leje, og maa da søges i en perpendikular Ret-

ning mod dens Glade. Afbrydninger af denne Art vil man maaſtee bedſt kunne gjøre ſig anſkuelige ved at foreſtille ſig, at Fløtſen er ſkaaret tverts over, og den ene Part derefter ſtødt nogle Alen parallel ud fra det Sted, hvor Fløtſen efter den anden Parts Strygende burde ſøges".

"Ejſomt det omhandlede Kulſyſtem frembyder Exempler paa de her berørte Uregelmæſſigheder, er det dog blandt de bekjendte Syſtemer det, der lider mindſt af ſamme".

"Det andet Kulſyſtem, ſom fører Navn af Klauſemølle-Rænderne, (af Profefſ. Forchhammer benævnte Baggeaaens Syſtem) findes i den ſydlige Del af Clemensker Strandmark, og løber over i den nordre Del af Nyker Strandmark. Længere tilbage i Tiden har her været udført endel Arbejder, men da man paa den Tid endnu ikke optog Kaarter over Fløtſerne, og heller ingen ſtræng Kontrol holdtes ved Arbejdet, ere de Efterretninger man har om dette Kulſyſtem mindre fuldſtændige, og for ſtørſte Delen kun opbevarede ved Arbejdernes mundtlige Beretninger. Man kjender her 15 Fløtſer, hvis Strygende omtrent er mellem Nordoſt og Sydvæſt, deres Fald omtrent en Alen paa 3 Alen mod Sydøſt. De veſtligſte Fløtſer have noget mindre Fald, omtrent 1 Al. paa 4 à 5 Al., i ſamme Retning. De mærkeligſte Fløtſer i dette Kulſyſtem ere: Femalens-Randen, Trealens-Randen, og Skillings-Randen. Femalens-Randen er egentlig fem tæt paa hinanden liggende Fløtſer, hvis Mellemrum ere udfyldte dels med ſort, dels med gult Leer. Hvor man har fundet den tykkeſt holdt den i Kul fire Alen, og med ſine Leer-Mellemſlag fem Alen. Trealens-Randen holder, hvor den er tykkeſt, tre Alen, og Skillings-Randen 2½ Alen. Dette Kulſyſtem lider meget af de foranberørte Uordener, og alle Fløtſerne tabe ſig formodentlig mere og mere i Nordøſt. I de ſidſte 9 til 10 Aar har man ikke arbejdet paa diſſe Fløtſer, og en Udviſning, ſom 1835 blev udfædt til et Interesſentſkab, har ikke havt nogen heldig Fremgang".

"Det tredie Kulſyſtem, Sorthats-Rænderne kaldet, begynder paa Nyker Strandmark, tæt ſydligt for det andet Kulſyſtem, og ſtrækker ſig ind paa Knudsker Strandmark. Saavidt Nyker Strandmark gaaet drives Arbejdet paa diſſe Fløtſer endnu

med temmeligt Held. Den bearbejdede Del af dette Kulsystem indtager, i sydlig og nordlig Retning, omtrent 1200 Alen, og, østlig og vestlig, omtrent 200 Alen. At denne sidste er saa ringe hidrører tildels fra Fløtsernes stærke Fald, hvilket omtrent er lige for dem alle, men forskjelligt paa forskjellige Steder paa en og samme Fløts. Det varierer imellem 1 og $2\frac{1}{2}$ Alen paa 1 Alen, eller mellem 45 og 68 Grader mod Horizonten. Fløtserne staar selvfølgelig paa sine Steder næsten perpendiculart, hvorved den horizontale Udstrækning altsaa meget hindres. I nordlig Retning afbrydes dette Kulsystem omtrent 350 Alen norden for Sorthats Bagtbod. I Vest, Syd og Øst veed man endnu ikke hvor langt det strækker sig. Femten bekjendte Fløtser ere aslagte paa den vedføjede Kaart, og ved et Undersøgelses Arbejde, som i den senere Tid er paabegyndt, ved at gennemskjære Grunden paa tverts, ere foruden disse, tvende andre opdagede ¹¹⁸⁾. Paa Kaartet ere Fløtserne kun aslagte for saavidt deres Strygende er tilstrækkelig bekjendt. Om dette Kulsystem, som har sit Fald fra Vestsydvest til Østnordøst, giver Kaartet og den tabellariske Oversigt nærmere Oplysning".

¹¹⁸⁾ „Man kjender — (hedder det i Profess. Forchhammers Afhandling S. 34) — ved Greve Wedels Arbejder tre Fløtser, som blev trufne fra Overfladen indtil en Dybde af 120 Fod, og som højsandsynligt høre til samme System. Man vil snart faa nøjere Efterretning om dette, da Ejeren af en stor Del af denne Udvisning, Hr. Kaptain Bohn, ved Hjælp af en Stolle, arbejder sig i en østlig Retning hen til de af Greve Wedel opdagede Fløtser“

Navn.	Nr.	Mægtighed	Underlag	Overlag
Sfidttæven	1	6 til 12	Sand	ubekjendt
Sprekten	2	4 til 8	Sand	Sand
Smedeungen	3	7 til 10	Sand	Sand
Smederanden	4	18 til 80	Leer	Sand
Schorranden	5	4 til 36	Sand og Skiferleer	Skiferleer
Sydlig Leerranden	6	6 til 24	Sand	Leer og Sand
Nordlig Sandranden				
Blykopperanden	7	10 til 24	Leer	Skiferleer og Sand
Knappenaakranden	8	9 til 12	Sand	Sand
Sydlig Sandranden	9	12 til 36	Sand	Sand
Nordlig Leerranden				
Doppeltränder	10	9 til 12	Sand	Leer og Sand
Ubenævnt Rand	11	8 til 9	Leer	Sand
Blykopperanden	12	6 til 7	Sand	Sand
Ubenævnt Rand	13	12 til 18	Sand	Leer
— — — — —	14	8 til 9	Sand	Sand
— — — — —	15	8 til 9	Sand	Sand

"Paa den beskrevne Del af dette Kulsystem drives tvende Kulverker, af hvilke hvert især, med det kongl. Rentekammers Tilladelse, er overdraget een Mand til Afbenyttelse. Den oven omtalte Uregelmæssighed og Uorden imellem Fløtterne finder her Sted i en større Grad end imellem Hasle-Rænderne, men i en mindre Grad end imellem Klausmølle-Rænderne". —

"De tre omhandlede Kulsystemer ere de eneste, som paa Bornholm kunne siges at være bearbejdede, thi skjønt man paa flere andre Steder har eftergravet Kul, er man dog dermed aldrig kommen saavidt, at man er istand til at danne sig et rigtigt Begreb om det Kulsystem man har arbejdet i. De langs med Kysten til Stampen udførte Arbejder afgive saaledes paa flere Steder ikke anden Underretning, end at der findes Kul her".

"Omtrent 1600 Alen sønden for Blykoppæaaen har man i Søen seet et Par Fløtser blottede, ved at Sandet er fraskyllet. Deres Strygende har man bemærket at være omtrent Sydvest og Nordost, og det blev som en Følge heraf en simpel Sag at angive det Sted i Landet, hvor de maatte søges. Uagtet man

igjentagne Gange har anstillet Eftergravninger har dette Arbejde dog ikke været lønnet med noget Held, og nogle tro derfor, at Fløtterne i Strandkanten kaste dem over i en nordlig eller nordvestlig Retning, hvilket vil bevirke, at de ikke løbe ind under Landet, men fortsætte deres Strygende under Søen. I dette Tilfælde høre de muligt til det System, som fører Navn af Sorthats-Rænderne. Andre tro, at en Forandring foregaaer derved, at de, efter et kort Sving, kaste dem ind i Landet i en sydøstlig Retning, men da ere de ogsaa søgte paa et urigtigt Sted, og maa henhøre til et nyt System".

"1700 Alen sydligere, eller 800 Alen norden for Hvidodden, antræffer man atter nogle Kulfløtser. De paa disse udførte Arbejder ere ubetydelige og det Resultat de afgive er, at disse Fløtser have deres Strygende omtrent fra S.E.O. til N.N.W. med Fald 1 Alen paa $1\frac{1}{2}$ Alen mod O.N.O. Der Fløtser mellem 6 og 18 Tommers Mægtighed ere bekjendte. Man har en usikker Formodning om, at disse Fløtser, omtrent paa det angivne Sted, nemlig 800 Alen norden for Hvidodde, ligeledes ved et kort Sving forandre deres angivne Strygende til imellem N.O. og S.W. I Foraaret 1836 blev et Interessentskab, bestaaende af to Personer, givet Tilladelse til her at anlægge et Kulverk".

"Paa Næbbeodden har en Kulfløts været bearbejdet. Den angives saaledes: Strygende imellem N.O. og S.O. Fald 1 Alen paa $2\frac{1}{2}$ Alen mod N.O., Mægtighed 12 Tommer".

"Flere Steder i og ved Rønne By ere Kulfløtser ogsaa antrufne ved Brøndgravning, Havnearbejde og Boreforsøg".

"Omtrent 1500 Alen sydligt for Rønne findes en ubetydelig Fløts af en liden Udstrækning, afvigende deri fra alle andre paa Bornholm bekjendte, at den ligger i en horizontal Retning. Den findes temmeligen nær Jordskorpen, og bedækkes af et Lag løst Sand. Sandsynligen er den for største Delen optagen".

"Vesten for den saa kaldte Knurrenborg-Løkke ere tre til fire Fløtser bearbejdede. De angives saaledes: Strygende mellem S og N. Fald 1 Alen paa $2\frac{1}{2}$ Alen mod Vest. Mægtighed imellem 6 og 12 Tommer. Det er forekommet mig utroligt, at disse Fløtser have Fald mod Vest, da alle andre, hvis Strygende ere i sydlig og nordlig Retning, have et østligt Fald. Jeg ha

derfor søgt Oplysning herom hos fire Mænd, som have arbejdet paa disse Fløtser, men de have alle været enige i Rigtigheden af det angivne Fald. En ufuldstændig Undersøgelse, som jeg senere foretog, stemmer med disse Angivelser".

"Ofte for samme Løkke ved Pythuset ere tre andre Fløtser bekendte. De angives saaledes: Strygende mellem S. og N.; Fald 1 Alen paa 2 Alen mod Øst; Mægtighed 6 til 24 Sommer".

"Naar til Slutning endnu anmærkes, at nogle lidet bekendte Fløtser ere fundne mellem Stampen og Pythuset, samt tæt ved Stampen, ere alle de Fløtser omtalte, som vides at være fundne imellem Hasle og Stampen".

"Af de bekendte Kulsystemer tilbyder intet et fordelagtigere Anlæg for et Kulverk end Hasle-Mønderne. Den tykke Rand er i Mægtighed ikke ubetydelig, og Kullene ere blandt de allerbedste man kjender. Ved at følge dem i Dybet er man naturligvis nødt til at udpompe Vandet, ikke alene fra denne Fløts, men tillige af et helt Terrain omkring den, og derved ville mange af de tilgrændsende Fløtser blive befriede for Vand, saa at de med ringe Bekostning kunne optages. Hasle-Mønderne have derhos den store Fordel, at de af alle bekendte ligge mest horisontalt, og lide mindst af Afbrydninger og andre Uordener".

"Udførselen af Kul fra Bornholm var for 16 til 18 Aar siden ikke ganske ubetydelig, og den Fortjeneste, som ved den større Af sætning blev bevirket, vilde, om den ikke var bleven standset, havt til Følge, at flere af Interessenterne vare blevene velhavende Folk. Men den Lethed, hvormed man kunde affætte alle de Kul, som man kunde producere, gjorde, at man glemte den første Betingelse for enhver reel Handel, nemlig at sørge for, at Køberne altid fandt sig tilfreds med de modtagne Varer. Alt kunde affættes, og man søgte kun at faa Lønden fyldt, uden at tage noget strængt Hensyn paa hvormed. At saadan Handel maatte ødelægge sig selv er en Selvfølge. De bornholmske Kul kom i Banrygte; og da Tolds Nedsættelse paa de engelske Kul ogsaa indtraf, standsede Udførselen fra Bornholm næsten ganske".

"Erfaring har sat det uden for al Tvivl, at de bornholmske Kul afgive et Brændselsmaterial, som fordelagtigt lader sig anvende ved Bryggerier, Brændevinsbrænderier, Teglblænderier og

paa saa mange andre Maader, saa at Kulproduktionen er en Sag, der fortjener al mulig Opmærksomhed. Skjønt de bornholmske Kul, fornemlig de fra Smedekjænderen, hvilke ere blandt de bedste, bleve, under Krigen mellem Aarene 1807 og 1814, afbenyttede her paa Landet som Smedekul, sete dette kun saa ofte engelske Kul ikke vare at faa, og dette Brug for dem ophørte ganske, da Tilførselen kunde stee. Heraf skulde man tro, at de bornholmske Kul, som Smedekul, ere saa slette, at kun en fuldkommen Mangel paa en bedre Sort kan nødsage til at tage dem til Afbenyttelse. Langt fra at tiltræde denne Mening, saavidt deres Brugbarhed til Smedning angaaer, førend den ved tilstræffelige Forsøg er beviist, troer jeg meget mere, at de bornholmske Kul, ved en rigtig Behandling, ere saare vel fikkede til Smedekul. De indeholde altid en større eller mindre Mængde Svovlfies, og andre svovlagtige Bestanddele. Disse bewirke, at en Skorpe eller Skal sætter sig uden om det gloende Jern, og det er let begribeligt, at en saadan Skal maa forhindre den Forbindelse imellem de forskjellige Stykker Jern, som ved Svejsning skal opnaaes. Afsvovler man derfor Kullene, antager jeg, at de maa være aldeles tjenlige som Smedekul, og jeg anseer denne Mening bekræftet saare meget derved, at Arbejderne i Kulverkerne ikke ere istand til at benytte deres Kul til Haffers Reparation m. m. uden ved omhyggeligt Udvalg af de rene og bedste Kul, og ved nøje at paasee, at Jldstedet holdes saa frit for Aske og anden Urenlighed som muligt. Iagttages saadan Forsigtighed kan en Haffe endog sveises til samme Fuldkommenhed, som om man havde betjent sig af engelske Kul, naar kun den mindste Forbindelse findes mellem dens Stykker, og Bruddet ikke har adskilt disse ganske fra hinanden, hvilket jeg forklarer af, at saadan ringe Forbindelse forhindrer Kullenes svovlagtige Dele fra at afsætte nogen Skal paa de Steder, som under Svejsningen skulle bringes i Berørelse med hinanden. Ved at afsvovles maatte Kullenes Afbenyttelse til Bærelsens Opvarmning ogsaa kunne forøges i en betydelig Grad, da den ubehagelige Lugt, som nu er forbundet med deres Brug, paa denne Maade derved maa ophøre. Det er bekjendt, at der gives flere andre Tilfælde, hvor kun afsvovlede Kul kunne bruges".

"Kullenes Affvooling, som kun i det Store kan betale sig, og planmæssig Drift af de bornholmske Kulverker bør være forbundet med hinanden; Kullenes Afbenyttelse, altsaa Affætning, vil derved forsøges uden nogen Udgift; da Affvoolingen bringer Indtægt. Man har i England allerede for næsten 50 Aar siden ¹¹⁹⁾ havt Indretninger, for særskilt Regning, til at affvooler Kullene, hvilke modtages paa den Maade, at de efter Operationen atter blive afgivne uden mindste Udgift for Kulverksejerne, thi da der ved Affvoolingen tilvirktes Kultjære beregnes denne som Erstatning for det udførte Arbejde".

"Ejendt jeg ikke tør antage, at de Arbejdere som hidtil have beffjæstiget sig med Kulbrydningen paa Bornholm, ere istand til at udkaste en rigtig Plan for et Kulverk i det store, hvortil hører mere end at forestaa de Verker, som Bornholm indtil denne Dag har været istand til at fremvise, er det dog muligt, at disse Arbejdere, ved en rigtig og tilstræffelig Anvisning til en planmæssig Fremgangsmaade, siden vilde være istand til selv at finde den rette Vej. Man overbevises let om, at de hverken mangle Forstandighed eller Erfaring, og at de tænke over den Maade paa hvilken Fløtserne bør bearbejdes. Har Kulbrydningen paa Bornholm derfor ikke hidtil havt anden gavnlig Virkning har den dog i det mindste havt den: at danne en Stamme af praktiske Kulverksarbejdere, som hverken ere fremmede for Fremgangsmaaden, eller frygtomme for at gaa frem" —.

"Man vil indsee, at det ofte er saare vanskeligt, med Paalidelighed at samle de fornødne Materialier til en detailleret Beskrivelse over Kullagene, og Kulverkerne. I Almindelighed er man ikke istand til selv at undersøge de underjordiske Gjenstande, som behandles, og maa derfor i flere Tilfælde forlade sig paa de Efterretninger som Arbejderne kunne give. Uagtet jeg, ved at sammenholde flere Efterretninger over samme Gjenstand, har søgt at tilvejebringe et paalideligt Resultat, er det dog muligt, at nogle vist nok mindre betydelige Urigtigheder have indsnegret sig, og jeg maa i denne Henseende nævne Fløtsernes Strygende og Fald som en Gjenstand, om hvis fuldkomne Nøjagtighed jeg i

¹¹⁹⁾ Maanedsskriftet Minerva, Mai 1792, S. 210 o. f.

flere Tilfælde har havt Anledning til nogen Tvivl. Hvad det Væsentlige angaaer, da har det Opsyn, som det kongl. Renteskammer nu i nogle Aar har anbeforet mig over Kulverkerne, givet mig Lejlighed til, saa ofte at besøge de aabne Kulgruber, og ved idelige Konferencer med Arbejderne at prøve Rigtigheden af deres Angivelser, for saavidt disse vedkomme Fløtterne paa den kongelige Strandmark imellem Rønne og Hasle, at jeg roligt tør overlade Fremtiden en nøjagtigere Undersøgelse herover." (Saa vidt Hr. Land-Inspektor Balslev.

Til forskjellige Tider ere baade videnskabelige og praktiske Forsøg anstillede til Sammenligning af bornholmske Kul mod engelske og færøiske Kul, og andre Brændselsarter. Saaledes bleve videnskabelige Prøver anstillede i Aaret 1799 af afdøde Professor P. Chr. Abildgaard, og Etatsraad, Ridder Joh. G. L. Manthey,¹²⁰⁾ ligesom praktiske Prøver foretoges ved et kjøbenhavnsk Sukkerraffinaderi og ved det kastrupske Kalkbrænderi.¹²¹⁾

Ved det bornholmske Fyr bleve og, i den forrige udmærkede og samvittighedsfulde Fyr-Inspektor Petersens Embedstid, Forsøg med bornholmske Kul foretagne, og Resultatet blev: at de i stille Vejr eller liden Kuling ere baade for sig alene og blandede med skotske Kul og Brændt ubrugelige, men ved stærk Blæst og Storm kunne de, blandede med skotske Kul, give et nogen lunde godt sjønt ikke reent Blus.

Professor Forchhammer har siden anstillet Prøver, og vel Meddelelsen af samme¹²²⁾ bemærket: "De bornholmske Kule, ifølge de anførte Forsøg, ikke saa gode som de engelske men ingen vil nægte, at de ere et værdifuldt Brændematerial som, naar det kan produceres til billige Priser, vil være a uberegnelig Indflydelse paa Bornholms og det øvrige Danmarks Industri. Af det Anførte følger: at 3½ Tde. bornholmske svar

¹²⁰⁾ Meddelte af Manthey i Biblioth. for Physik, Medicin og Økonomi XV B. 309–318. ifr. Kawerts og Garliebs Rejse S. 150 o. f.

¹²¹⁾ I Nyhavnens Rejseber. S. 151.

¹²²⁾ I den ovennævnte Afhandling S. 5–7.

omtrent til to Tønder engelske Kul, og at en Tavn Bøgebrænde svarer til 5 Tdr. bornholmske Kul."

"De bornholmske Kul ere endnu for dyre for at en betydelig Udførsel deraf kunde finde Sted, og selv til store Industrigrene paa Den kunne de ikke leveres billige nok; men denne Pris, som endnu er for høj, kan nedsættes ved forbedrede Indretninger." Hvad Prof. Forchhammer i denne Henseende bemærker, saasom om Udvisningernes Størrelse, der bør skee efter Overfladen, og om Nødvendigheden af en Bestemmelse over den Andel Enhver bør tage i Vandasledningen m. m. maa læses i hans ovennævnte Afhandling.

Man maa være enig med Hr. Prof. i, hvad han har ytret om det Skadelige i at give smaa Udvisninger, og i at disse tidligere tilbøielig have været meddelte efter Fløiser og ikke efter Overfladen; ligesom det vist nok var rigtigt, at et Interessentselskab, eller maaskee endnu rigtigere, at ikkun een Mand, var raadig over et heelt Kulsystem, da Strid om Vandasledning, og flere Forhold, derved for største Del vilde undgaaes.

Af det som her saaledes er forklaret om Kul: Tilvirkningen paa Bornholm erfares, at de, til forskjellige Tider efter Regjeringens Foranstaltning eller ved Interessentskaber, eller af enkelte Mænd, med store Bekostninger foretagne Forsøgs eller Spekulations Arbejder paa at bringe dette Landets vigtige Produkt i den bedste Gang, til lønnende Udbytte, ikke have været udførte med attraaet Held og forhaabede Fordele, men de have dog indeholdt Spirer til Forandring i Maaden at udvinde Kullene paa; nemlig fra Brug af ufuldkomne simple Redskaber, Graven i en ringe Dybde, Hjulbørtrillen og Haandkraft, til hvad der er, paa omtrent 40 Aar, bleven mere og mere almindelig, nemlig at Kulbrydning har gaaet i Dybet, at Schachter og Stoller ere blevne drevne, Boreforsøg foretagne, Bejr- og Hestemøller satte i Bevægelse, Udvisning og Protokolholdelse befalede, til Orden og Vejledning for Driften. Man tør vel haabe den Tid nær, da Dampkraft vil blive anvendt, og de flere Midler brugte, hvorved Kullenes Priser kunne nedsættes, saa at, naar dermed forbindes Sortering og Omhu for, at kun gode Kul komme til Udførsel, maa Søgning og Affætning ventes at kunne finde Sted.

Det er, som Prof. Forchhammer bemærker, "Bornholmerne selv, bekjendte med de ejendommelige Lokal-Forhold, som have udvidet Kulbrydningen" — men "de have endnu meget at lære, og en opvakt og kyndig Bornholmer, der besøgte andre Kulverker, vilde bringe mange Kundskaber med sig tilbage, som han med Nytte kunde anvende i sit Hjem." Skulde det ikke være en værdig Gjenstand for Understøttelse af det Offentlige, eller fra det bornholmske Efterlægts-Selskab, at en eller nogle saadanne Rejsende udskikkedes?

Endeligen maa her benævnes et Foretagende, som af det Hambroeske Handelshuus er tilsigtet, dersom indledede Undersøgelser gjøre et godt Udfald sandsynligt, og som da maatte blive af overordentlig Vigtighed for Bornholm. Husets Chef Hofraad Hambroe gjorde i denne Henseende i Sommeren 1838 en Rejse til Landet, fulgt af en paa Husets Bekostning hidkaldt engelsk civil Ingeniør, og ved sammes Hjælp har Handelshuset ladet anstille forberedende Undersøgelser af Kul og Jernlagene paa Bornholm, for at udfinde, hvorvidt Kullenes Brændstof og Jernlagenes Righoldighed maatte lønne de førstes Anvendelse til Bearbejdelse af de sidste.¹²³⁾

Fra Kulverkerne gaa vi over til de Produkter Sandstenen giver.

Sandstens-Terrainet paa Landets sydvestlige Del er ovenfor S. 89 o. f. nævnt. "Sandstenen — siger Prof. Forchhammer¹²⁴⁾ forjener megen Opmærksomhed som Møllesten; til andre Benyttelser er den for haard og qvartsrig; den dertil svarende Sandsten i Skaane bliver forarbejdet til Møllestene, der ere meget søgte, og det er sandsynligt, at den bornholmske Sten ikke vil være mindre skikket til dette Brug."

Enkelte Møllesten for Landets eget Brug tilvirkes her; men Sandstens Tilvirkning som Handelsprodukt finder egentligen kun Sted ved Sandstensbrudet ved Nexø.

¹²³⁾ See Bornholms Avis 1838 Nr. 67. 74. 101.

¹²⁴⁾ S. 17 i hans oftnævnte Afhandling.

Det kaldes Frederiks Stenbrud¹²⁵⁾, og ligger omtrent 2000 Alen N. N. O. fra Skibsbroen i Nærsø, lige ved Strandbredden. Det blev i Aaret 1754 anlagt. Sandstenslagene skulle først have været benyttede fra 1744 af to Arbejdere fra Nærsø, som tildannede Senneps- og andre Haandqverne. Omtrent i Aaret 1753 kom en Stenhugger, Peder Mogensen Nærsø, der havde rejst paa sin Profession, og i Riga og Omegn havde som Stenhugger-svend havt Sten- og Billedhugger-Arbejde ved nogle Kirker, tilbage til sin Fædrene-D. Hans første Arbejde her blev Ligestens-Udhuggelse og andet Arbejde for Familien Sonne. Han blev her hjulpen med Pengesforskud til at holde Daglejere til Stenbrydning, og for at komme til de dybere liggende Sandstenslag, for at faa tykkere og bedre Sten end man hidtil havde havt. Prøver af Stenene bleve oversendte til Kjøbenhavn, til den egl. Bygmester Generalmajor Thurah og den egl. Stenhuggermester Fortling; Følgen blev, at et Stenbruds Anlæg blev besluttet at skulle stee for egl. Regning, hvormed som ovennævnt blev begyndt 1754.

Her virkes Bygningssten, Trappesten og Gulvsliser, Ligesten, nogle Møllesten. Arbejdet deler sig i Løskilling, Afkilling og

¹²⁵⁾ Under 12 Marts 1806 indsendte jeg til det kongl. Rentekammer en i megen Detail gaaende historisk og økonomisk Beskrivelse over dette Stenbrud, ved hvilken tilsigtedes, at have, til nyttig Bejledning i Berkets Anliggendes Behandling, samlet paa et Sted hvad der angik Berkets Økonomi, Driftsmaade, Indtægter og Udgifter, og tillige, hvor Lejlighed gaves, at fremsætte en og anden Idee til Forbedring. Afsoede Generalkrigskommissær Kawert, og daværende Bergkandidat Steenstrup, hvilke to Mænd i Aaret 1805 vare fra Rentekammeret oversendte at undersøge og foreslaa, hvad til Berkets bedste Drift ansaaes nødvendigt, forfattede herover en ud ørlig Rapport med Raart, i August 1805.

J Kawerts og Garliebs Skrift: Bornholm i Aaret 1815 læses S. 41-53 noget om Berket.

J Kjøbenhavnsposten 1834 No. 198 blev optaget et Stykke om dette Stenbrud, med adskillige Bemærkninger, der fremkaldte Berigtigelse og Oplysninger, som fra Rentekammeret, ifølge kongl. Befaling, bleve givne i Kolleg. Tid. 1835 No. 25 S. 378-388.

Poussering. Stenene brydes nemlig, efterat Afrømning er fæet, ved Kiling. Minering bruges kun, hvor haarde og fløstede ubrugelige Stene fremkomme, som ej give gode og arbejdelige Stene, men skulle borttrykkes. De løskilede Sten blive ved Kofsødder og Brækstænger hævede op paa Træruller, og paa disselullede saa langt til Side, at de ej ere i Vejen for ny Løskiling. Nu foretages Affkiling, som bestaaer i at give Stener en regulær Form, dels ved Spaltning med Kiler efter Maal, dels ved med Muffterter at borthugge fremstaaende Hjørner og Udspring. Den affilede Sten føres paa Stenvogne op af Stenbrudskulen til Poussere-Pladsen, hvor ny Arbejdere med smaa Muffterter, efter Lineal og Vinkel, eller naar Mølle- og Qværne stene kan udvirkes, efter Cirkel, give Stenen den sidste Dannelse.

Man har ved Brydning ikke altid i sin Magt, at tilvejebringe de Størrelser af Sten, der maatte søges, især hvad Længden og Bredden angaaer, (Tykkelsen bestemmes altid af Lagene) men man maa tage Stenen, som den falder, større eller mindre Broksten, kaldes den Sten, der formedelst Lidenhed, Haardhed, Kevner o. s. v. ej er værd at tildannes.

Berkers Arbejde betales i forrige Tider i Dagløn. 1801 indførtes Betaling efter Maal for Pousserings Arbejdet, og Aaret 1821 indførtes at betale Brydningen efter Afford. Inddelingen af Stensorterne ved Berket og Pousseringens Betaling er for nærværende Tid følgende:

Stenenes Benævnelse.	Poussere-Løn.
1. Møllesten, almindelig ikke under 48 Tom. i Diameter sjældn 8 Tom. og derover tykke . . .	Hver Rbld. 22 p.
2. Qværnsten fra 20 til 24 Tom. i Diameter, af forskjellig Tykkelse, sjældn under 6 Tom. tykke . . .	Ligesaa.
3. Slibesten fra 16 til 20 Tom. inkl. i Diameter, almindelig 3 à 4 Tom. inkl. tykke	Ligesaa.

Stenenes Benævnelser.

Poussereløn.

4. Ligsten, 72 Tom. lange og derved, 4 til 8 Tom. inkl. tykke . . .	Hver Kv. Alen 11 f. eller 9 f. eftersom de henregnes til Stref- eller Afskræft.
5. Reposesten ikke under 36 Tom. lange og brede, 5 til 8 Tom. inkl. i Tykkelse	
6. Bloksten af forskjellig Længde og Brede, ikke under 9 Tom. tykke .	
7. Strefstene, af forskjellig Længde og Brede, fra 6 til 8 Tom. inkl. tykke	Hver Kv. Alen 11 f.
8. Afskræft, af forskjellig Længde og Brede, fra 3 til 5 Tommer tykke .	Hver Kv. Alen 9 f.
9. Gulvfliser, forskjellig Længde og Brede, 2 Tommer tykke	Hver Kv. Alen 15 f.
10. Trappesten, forskjellig Længde, bestemt at være 14 Tom. brede, fra 6 til 8 Tom. inkl. tykke . . .	Hver Kbfod. 11 f.

Aarsagen hvorfor Pousseerlønnen for nogle af Kvadratskene beregnes i Kbfod., og andre i Kvadratalen, og at nogle af disse betales med 11 f., andre kun med 9 f. for Kv. Alen, er disse Stensforters forskjellige Tykkelse. Ved Betaling for Kv. Alen forståes, med Undtagelse af Gulvfliserne, Kvadrat-Indholden af begge Sider; jo tykkere en Sten er, jo mindre Længde og Brede behøves naturligtvis til en Kbfod., og dette er Grunden til at de tyndere Stenes Pousseerløn er sat efter Kv. Indhold, da derimod baade Arbejdets større Besværlighed ved de tykkere store Stens Behandling, og Hensyn paa større Letthed i Beregningsmaaden, har givet Grund til Pousseerlønnens Ansættelse efter Kbfod for saadanne Sten.

I Aaret 1806 blev indrettet et stort Arbejdsfur, hvor Poussering, der forhen blot skete om Sommeren under aaben Himmel, ogsaa kunde øves om Vinteren og i ondt Vejr, efter Rentekammerets Skrivelse af 2 Decbr. 1806.

Til Vandets Opfordring af Stenbrudskulen er en Windmølle opført, hvorved en Mølle-Dyppasser er ansat.

1831:1832 blev anlagt et Stangværk, som i Forbindelse med Møllen driver to mindre i en større Dybde anbragte Pomper.

Verkets Arbejders Antal er omtrent 50, noget mere eller mindre. Verket har en Inspektør, der bestyrer Arbejdet, og en Regnskabsfører, har fri Bolig med Have, og fast Lønning; en Stenhuggermester og en Smed.

Nærliggende Bønder have Kjørselsfortjeneste ved Verket.

Næsten hele Affætningen er, paa det lidet nær, som Landets Beboere tage, til Kjøbenhavn, hvor et Oplag af Sten haves, og en Forvalter er ansat. Ogsaa i Aalborg har i nogle Aar været et Oplag eller Udsalg for privat Regning. At have Oplag for Verkets Regning andre Steder end ved Verket selv og i Kjøbenhavn kan ikke ansees enten tilraadeligt, eller fordelagtigt.

I de 7 Aar 1830:36 har Overførselen af poudserede Sandstene til Stenoplagerne været følgende:

Aar.	Eadninger.	Quantitet til			
		Kjøbenhavn.		Aalborg.	
		Rbfod.	Rbtom.	Rbfod.	Rbtom.
1830	8	4500	557		
1831	8	5191	587		
1832	2	1176	949		
1833	3	1275	781		
	1	;	;	718	571
1834	5	3525	386		
	1	;	;	49	1017
1835	5	2505	564		
	1	;	;	342	1356
1836	5	3022	1248		
I alt . .		21196	1616	1110	1216

Altsaa er overført efter et Middeltal af bemeldte 7 Aar, til Stenoplageret i Kjøbenhavn: aarlig 3028 Rbfod. 231 R. T. og til Stenoplageret i Aalborg i 3 Aar 370 Rbfod. 405 Rbtom.

Der har været fordelagtige Perioder for Verket til Affæ-
ning til andre Steder. I Aarene 1772 og 1773 fik Lybek
nogle Sten herfra, i alt 1940 Rbfod. Fra Aarene 1776:1784
blev til den Slesvig-holstenske Kanal leveret i alt 58184 Rbfod.,
hvis Pris à 40 Skl., som de ved Verket ansattes til, udgjør
24222 Rdl. 1802 fik Danzig nogle Sten herfra, i alt 825
Rbfod. I Aarene 1806 og 1807 førtes mange Brokken til
Kjøbenhavn til Revetering ved Søbatterierne.

I Slutningen af Aar 1836 blev, efter Rentekammerets
Ordre, en Beskjendtgjørelse af Inspektøren udstedt saavel i den
Berlingske Tidende og Adresse-Avisen som paa Tydsk i Ham-
borgske og nogle østersøiske Handelspladsers Tidender.¹²⁶⁾

Fragten til Kjøbenhavn var i Verkets første Aar 13 til
14 Skl. pr. Rbfod., siden 15 indtil 20 Skl., i de seneste Aar
30 Skl. Under denne Fragt indgaaer illige Kjørselen af Stenene
fra Verkspladsen til Nærø Havn, og Indladningen. Det er for
det Meste Nærø-Skippere, der tage saadanne Fragter; og en
Jagt, der har taget 2 til 300 Rbfod. har i forrige Tider ofte
gjort 6 til 7 Rejser aarlig. Siden har større Fartøjer været
brugte, med større Ladninger. Saaledes havde i Aaret 1881
et Skib paa 30 Kommercælæster for 689 Kubikfods Overførsel
en Regning paa Fragt af Beløb 272½ Rbd., og i Godtgjørelse
for Brug af eget Taffel ved Udløsning i Kjøbenhavn 20 Rbd.
Et andet Skib i Aaret 1834 overførte 840 Rbfod., hvorfor
Fragten var 262½ Rbd., og Godtgjørelse for Brug af eget Tak-
fel 15 Rbd. Skibssejlerne beregnede deres Udgifter: for Arbejds-
og Kjørselløn ved Stenenes Hentning fra Verket til Havnen,
Vaadlejen for Stenenes Indladning i Skibet, Fyre m. M. til
198 Rbd. 59 Skl. for det førstnævnte, 181 Rbd. 46 Skl. for
det sidstnævnte Skib; og altsaa for Rhederiet tilbage kun 93 Rbd.
85 Skl. for førstnævnte, og 96 Rbd. for sidstnævnte Skib.

Jeg har for mig en Beregning over Balancen ved Verket
for 1835, nemlig:

¹²⁶⁾ I Adbr. Avisen 1835 No. 302.

Ved Afford:Arbejde er udvirket, og efter Verkets Priser for
upousserede Stene ansat:

	Rbdl.	Sk.
Blok, Straf, Afstraksten 5330 Rbkd. 750 R. T.		
à 46 Sk. pr. Rbkd.	2554	16
Gulvstøser, 135 Qv. Alen 490 Qv. T. à 18 Sk.		
pr. Al.	24	45
Broksten, 10 Rbfavne à 1 Rbd. 64 Sk. . . .	16	64
Ingen Møllesten.		
	2596	29

	Rbdl.	Sk.
Lønninger og samtlige øvrige Udgifter	3482	48½
Men under denne Sum er beregnet		
Poussereløn . 645 Rbdl. 14½ Sk.		
Tillæg til Smeden		
for pousserede		
Sten . . . 69 — 50½ —		
	714	65

igjen 2767 79

lignet mod Udgiften er ved Verket beregnet en Underballance af
171 Rbd. 50 Sk. Ved Beregning efter Overførsel af Ste
til Kjøbenhavn, og den der havde Indtægt ved Affætning, o
de udrede Udgifter, er udkommet et ufordelagtigere Resultat, o
Tab der kan have været et Par tusinde Rbdl., der dog er se
ubetydeligt til at komme i Betragtning imod de skadelige Følge
Verkets Nedlæggelse maatte medføre.

De i et Aar udvirkede Sten blive pousserede efterhaanden
som Søgningen paatræver det, og fra det ene Aar til det And
henligge Stenbeholdninger paa Verkspladsen, som Kaartet viser
Ved 1835 Aars Udgang henlaa en stor Beholdning af 3200
Rbfod. 1722 Rbtom. upousserede Stene og de saaledes opvoret
Beholdninger medførte naturligtvis, at man indskrænkede Produ
tionen, med Hensyn paa at give den et passende Forhold t
Affætningen. Et efterhaanden udført Salg ved Auktion af hi
store Beholdning af Sten paa Verkspladsen turde maaske væ

anbefalelig og give Indtægt der svarede mod det lidet Tab som nu haves. ¹²⁷⁾

Man har beskylt de bornholmske Sandsten for at forvitre. At det ikke er Tilfældet viser den store Mængde Sten, som henstaa ved Verkspladsen, hvoraaf mange have staaet i over 60 Aar uden tilsyneladende Forandring. Enkelte Sten kunne vel fryse i Stykker, men de have da havt en Fejl, som ved Udvirkningen og Tildannelses-Arbejdet ej sjar har været seet.

Forinden jeg forlader den tekniske Anvendelse af Produkter af Sand maa jeg nævne, at der i andet Led af Kulformationen træffes fint glimmerigt Sand, der synes at være fortrinligt til Støbesand. ¹²⁸⁾

Kampestenshuggeriet i Omegnen af Rønne har fra Aaret 1819 været drevet med Fordel. Kommandanten Hr. Oberstlieutenant v. Hoffmann, begyndte Foretagendet, hvorved mange Mennesker sattes i Arbejde, med Brydning, Tilhugning, Transporter ic. De hugne Sten toges til Trekroners Batteri ved Kjøbenhavn, og paa de kongl. Skibsværfter. ¹²⁹⁾ I de første 4 Aar, da Arbejdet blev drevet med Kraft, indkom ved dette raa Materiales Anvendelse en Summa af 44741 Rbdl. 33 Skl.

¹²⁷⁾ Ifølge Rentekammerets Skriv. af 21 Maj 1796 skulde da et Bortsalg ved offentlig Auktion foretages over den Beholdning, som fandtes ved Dplaget i Kjøbenhavn til 1795 Aars Udgang, saaledes at samme skulde inddeles i Partier til omtrent 54 Rbfods. Indhold. Auktionens Udfald kjender jeg ikke. — Et Forsøg med endel af den nu ved Bertet henliggende store Beholdnings Bortsalg s. Ex. med to til tre tusinde Rbfod., inddeelte i passende Partier, kunde prøves, uden Skade, formentlig Inspektøren, da jeg ytrede mig derover.

¹²⁸⁾ Forchammers Afhandling S. 128.

¹²⁹⁾ Handelstid. 1821 No. 78 S. 314. — Ørstedes og Esmarcks Rejse 1819 S. 30.

Sedler og Tegn, men 1825 indtraf en pludselig Standsning i Bestillingerne; Stenhuggermesteren søgte en anden Ansættelse. Da Bestillinger igjen indløb overlod Hr. Kommandanten den til Kjøbmand Jens Hansen Rønne, der allerede 1804 havde paa begyndt et lignende Stenhuggeri, og siden med en prisværdig Nidkjærhed har fortsat det, og havt betydelige Leverancer, saasom 1826 til Tøjhustrappen, 1829 til Christiansbergs Slotsgaard, 1832 og 1833 til Rendsborgs Fæstningsværker og Holmens Bro, ligesom han tillige aarligt har leveret og fremdeles har at leveret Trappesten, Soffelsten, Afvisere ic. til Udlandet. En af ham Aaret 1824 leveret Steen sees som Gravminde paa Assistentens Kirkegaarden ved Kjøbenhavn. Han ejer en sammenhængende fast Klippemasse paa 21 Selvejergaard, kaldet Klippegaard Knudsker Sogn; og har drevet Stenhuggeriet nu mere end fjorten Aar med mange Arbejdere, ligesom Smede, Bognmænd Skippere derved have havt Fortjeneste. Under 30 Sept. 1834 ansøgte han om, at meddeles udelukkende Privilegium paa al Stenhugger-Arbejde, i en Omkreds af $\frac{3}{4}$ Mil fra Rønne. Han motiverede Ansøgningen med, at der ved dette Stenhuggeri, de som ovennævnt var sat i Drift af Kommandanten, og siden fort sat af ham, var aabnet en aldeles ny almengavnlig, og for mange Individuer vigtig Erhvervskilde, som maa ønskes stadigen ved ligeholdt, — at til denne Hensigts Opnaaelse udfordres, at de hele Stenhuggeri holdes samlet under et, og bliver ledet af en Bestyrer, der ikke alene har Kundskab om hvorledes Arbejde udføres, men tillige er i Besiddelse af en betydelig Mængde Material, er istand til at kunne overtage de større som de mindre Bestillinger, bære Risikoen ved hele Ladningers Affendelse og formaa at staa i et ikke ubetydeligt Forskud m. M. Som saadan Bestyrer ledede Kommandanten det Hele, indtil hans Hensigt, at see denne Industri paa Landet blive sat i Gang, var efter 4 til 5 Aars Forløb opnaaet, og siden har Ansøgeren i den Bæsenligste ene ledet det. Han har og ladet en Dattersør David Hansen Bidstrup, for engang at kunne afløse han deltage deri. I en af de Attester, der ledsagede Ansøgningen oplystes, hvorledes Udgifterne ved Arbejdet i den faste Klippe, med Afrømning, Sprængning og Kiling, Vandafledning m. M. fordr

store Bekostninger, hvorledes den bedste og skønneste Sten der findes her paa Landet, af ens Beskaffenhed og Farve, her med Sikkerhed vilde være at erholde ic. Konkurrence af enkelte Arbejdere, eller af Entreprenører, som lade tage løsliggende Stene, saalænge saadanne kunne faaes, bevirke Stenprisernes Nedsættelse, og det i saadan Grad, at Foretagender i større Omfang og til store Stenes Levering eller store Bestillingers Fyldestgjørelse næppe ville lønne sig. Det der nogenledes eller paa bedste Maade kunde sikres for, at ej alene de paa Anlægget anvendte Summer ikke skulde tabes, men tillige, og især, sikres for at alle de nævnte væsentlige Fordele ved samme skulde kunne opnaaes, antog Ansøgeren at det ønskede Privilegium vilde være. Ansøgningen blev, i Hensyn til de stærke Grunde der fraraade Monopolbevillinger, ikke tilstaaet. I den senere Tid have to andre Mænd i Rønne, nemlig Kjøbmand Anders Colberg og Skipper Jens Thorsen holdt Stenhugger-Arbejdere i Rønnes Omegn, den førstnævnte paa Knudsker Sogns Skolejords Grund, den anden paa 22de Selvejergaard i samme Sogn; men Arbejdet skal her være drevet mindre planmæssigt, eller med mindre Hensyn paa Fremtiden af Brydnings Lokalet, og i det Hele af mindre Vigtighed end hine førstnævnte.

I Rigdom paa gode Leerarter af forskjellige Slags udmærker Bornholm sig blandt Danmarks Provindser.¹³⁰⁾ Paa for-

¹³⁰⁾ I Bibliothek for Physik ic. XIV B. gav C. G. Rafn en Afhandling om de vigtigste til 1798 bekjendte Leerarter paa Bornholm. Dgsaa aftrykt i Tillæg til Handelstidenden 1798, Nr. 57. Et Par Rettelser staa i Handelstid. 1799, Nr. 39-40.

I Rawerts og Garliebs Rejse S. 109-110 om Leerarterne, og S. 159-162 om Porcelainjorden. I Ørstedes og Eschmarchs Rejse 1818. S. 81-83.

Landhusholdnings-Selskabet havde udsat for 1807 en Præmie for en Afhandling om de bornholmske Leerarters mest hensigtsmæssige Anvendelse, ledsaget med Prøver af disse, og saavidt muligt med Fabrikater som deraf kunde erholdes. Der fordre-des saavidt muligt Forsøg anstillede, for ved Hjælp af disse Leerarter at efterligne de fortrinligste udenlandske Fabrikater. Ingen Frugt viste sig af denne Præmie-Udsættelse.

ffjellige Steder i Knudske Sogn opgraves Porcelainjord, saa som paa Markerne af følgende Gaarde: Sejersgaarden, 23 Selvejergaard, 21 Selvejergaard kaldet Klippegaarden, en Gaard kaldet Snorreagaarden, men almindeligst Porcelainsfabrikensgaard, fordi den for endel Aar siden blev kjøbt til bemeldte Fabrik, og Kanegaarden eller 15de Selvejergaard. ¹³¹⁾

"Bil man alene regne fra Kanegaarden indtil Klipperne, saa have en Skat af i det mindste 10,080,000 Kubikfod eller 2,240,000 Tdr. Da der aarligen forbruges ved Kjøbenhavns Porcelainsfabrik kun nogle 100 Tdr., saa sees, at her er et umaadeligt Forraad for denne, om endog Forbruget ved en større Virksomhed skulde stige betydeligt." ¹³²⁾

Leer af den Sort, som Sukkerrefinerer bruge til Dækvejrd, have vi ligesom de Tydske og Svenske forstrevet fra franske Steder, Rouen, Bordeaux, Saumur o. fl. indtil man omfider kom efter, at vi havde den selv bedre i den hvide Leer fra Bornholm, som man der brugte. ¹³³⁾

Kalkstenen i Limensgade er et af Bornholms vigtigste Produkter, der ogsaa, fornemlig med Hensyn til at brænde Cement, er bleven viist megen Opmærksomhed. Bemeldte saa kaldt Limensgade, paa Kongens Udmark i Næstved Sogn, er et lidet men temmeligen bredt, Dalsløb, en god Hjerdedelmil fra Havet omtrent i lige Linie ud for Risedykkens Udløb. Man seer samme mange Kjendtegn til at Kalksten i ældre Tider her ha-

Undersøgelse om Oprindelsen og de nærmere Bestanddele af nogle af de vigtigste Leerarter; Af Prof. Forchhammer i danske Videnskaberne Selskabs naturhist. Afhandlinger, 5te B. S. 265—288. Her have Efterretninger om Porcelainjorden, udtaleret fra Billingsby paa Bornholm m. M.

¹³¹⁾ Forchhammers oftnævnte Afhandling S. 18. Poggendorfs Annalen der Physik und Chemie, 2te Reihe. V. B. S. 33.

¹³²⁾ Kawerts og Garliebs Reise S. 162. I en Række af Aar var Udsørfelsen af de til Porcelain, Fajance og andet Stentøj tjenlige Leerarter fra Bornholm forbuden, ved Plak. af 15 April 1778 og 10 Juli 1778; men ved Toldbd. af 1797 ophørte Forbudet.

¹³³⁾ Handelsktd. 1808.

været gravet, og at en Ovn til Brænding har været her. Da Hammershus Slot, hvis tilbagestaaende Levninger vise et Murværk af ubeskrivelig Styrke, skal have havt sit Materiale fra Limensgade, hvis omkringboende Bønder skal have været paalagt som Hovet at kjøre visse Læs Limsten (Kalksten) til Slottet, kan Dalsførets Navn sandsynligen søge sin Oprindelse i de derfra hentede Limsten, og hin Ovn skrive sig fra bemeldte Tid, som brugt til at brænde Lim.

I det ovenfor S. 236 omtalte til v. Schor i Aaret 1741 udstædte kongel. Privilegium for ham og Interessentskab paa Stenfulbrydning m. m. var ogsaa et Cementværks Anlæg indbefattet. Jeg har fundet i Ansøgninger fra ham, at han kaldte sig første Finder af Cementstenen, det vil sige Opdager af dens Egenskab til ved Kalcinering og Behandling at give et godt Cement. En Murmester Philip Lange havde 1741 givet ham en skriftlig Attest om, at den bornholmske Cement, der var overgivet ham fra Sø:Etaten til Undersøgelse, fandtes fuldkomment 10 pr. Ct. bedre end den hollandske. v. Schor maatte, af Mangel paa Evne, see sig indskrænket i sine Planer; havde kun ringe Afsetning af forarbejdet Cement, og ophørte omsider dermed ¹³⁴).

Blichfeldt og Martfeldt, som 1770 berejste Bornholm, i Hensyn paa Stenfuldrift og Mineralprodukters Benyttelse, optale i deres Beretning Cementen blot løseligen, "at den kunde blive en betydelig Ting i en god Husholders Værges."

¹³⁴) v. Schor ansøgte at erholde af den kongl. Kasse et Forlud af 8000 Rdl. til Anlæg af et Cementværk, da vilde han levere Cement for den kongl. Tjeneste for 3 Rdl. Tonden, men det blev ham afflaaet, fordi Cement ikke behøvedes. 1747 igjentog han sin Ansøgning og i samme forklarede, at han til Kjøbmand Andreas Bjørn havde affat imod 100 Tdr. paa smaa Maskiner forfærdiget Cement. Ifølge kongl. Resol. af 7 Nov. 1747 blev ham svaret: at til Hans Majestæts Tjeneste behøvedes ikke noget Cement. Hans Afsetning var høist ubetydelig. 1764 forlangtes fra Danzig 10 til 12 Tdr. til Prøve. 1765 forlangte Amiralitetet af ham 70 til 80 Tdr. à 3 Rdl. Fornævnte Phil. Lange havde anbefalet den. Kort derefter ophørte hans Værk.

Siden blev næppe dette Produkt andset sårend norsk Overbergamtsassessor, siden Amtmand, Andreas Hofgaard foretog sig i Aaret 1778 paa egen Bekostning en Rejse til Bornholm, for at undersøge Cementstenen. Han bemærkede i sin Beretning¹³⁵⁾ at Cementstenens Beliggenhed udi Dagen, dens lette Brydning formedelst Afsløsningerne, saavel som den ikke lange Vej at transporteres til Udsfibning, gjorde det sandsynligt, at den ej vilde blive meget kostbarere end almindelig Kalk, og i det mindste 50 pr. Ct. billigere end den hollandske Cement.

I Aaret 1803 udkom fra Chemikeren Hr. Etatsraad og Professor, N. af Dbr. Joh. G. Ludv. Manthey en Underretning om Cementet, og om Resultatet af hans kemiske Undersøgelse af dets Bestanddele; ligesom derhos blev meddelt afdøde Oryktognost Etatsraad Wads Beskrivelse over samme¹³⁶⁾ Først nævnte, tilligemed afdøde Søkaptain Christian Hoyer, var den af det kongl. Amiralitets og Kommissariats Kollegium overdraget, at undersøge Cementets Duelighed til Søbatteriers Beklædning Resultatet af denne Undersøgelse kjender jeg ikke, ej heller kan jeg oplyse, hvorfor Cementet ikke bruges ved Sø-Statens Arbejder, ligesom det ikke heller blev brugt ved det Slesvig-holstenske Kanal-Anlæg, og flere Vandbygnings Arbejder.

Hrr. Ørsted og Esmarch have i deres Beretning om deres Rejse i Aaret 1819¹³⁷⁾ ytret om Cementet følgende "Limensgadens Kalksten er, som bekjendt, bleven anprist til For

¹³⁵⁾ Hofgaards Beretning blev siden trykt i Minerva 1793, Nov. S. 137-155. Med denne Hofgaardske Beretning fulgte en Meddelelse af en Brandmajor, Brandemann om de med denne bornholmske Cement gjorde Forsøg 1778, som og Oplysninger om de bekjendte naturlige Cementer, Puzzolano fra Napoli-Egnen, og Tras, samt om kunstige Cementarter, saavel som Literaturen herom til den Tid, altsaa, efter det siden henrundne Tidsløb af næsten 50 Aar, den ældre.

¹³⁶⁾ "Om den bornholmske Cement ved Prof. Manthey" i Skandinaviske Museum 1803. 2det Hefte. S. 315-334.

¹³⁷⁾ S. 39-41. jfr. Beretningen om den foregaaende Rejse i Aare 1818, S. 31.

Endnu have vi om Cement at henvise til Kawerts og Garliebs Rejse, S. 95-98.

færdigelse af Cement. Denne Limensgadens Cementsten henhører ganske til de Kalkindlag, der ledsage Allunskifteren, men er, blandt alle dem, man her har fundet, det største. At dens Sammensætning passer til et Cement have allerede Mantheys Forsøg viist. Imidlertid frembyder sig adskillige Spørgsmaale, der maa afgjøres, før man med Sikkerhed kan anbefale Limensgadestenen til Cement. Denne Sten bestaaer af mange forskjellige Lag; ere disse alle af lige Sammensætning? Deres ulige Farve og Haardhed synes at give et benagtende Svar. Men i saa Fald blev Spørgsmaalet: Hvilke Lag skulle benyttes? Dette kan ved en kemisk Undersøgelse temmeligt tilfredsstillende afgjøres; og om man end ikke fandt, at noget Lag havde den ganske hensigtsvarende Blanding, kunde man let, ved tilsat brændt Allunskifter, eller om en modsat Fejl fordrede det, ved en Kalktilsætning, give den de udkrævede Egenheder. Men ved Danhelsen af et saadant Cement er Brændingens rette Førelse af stor Vigtighed. En for svag Brænding sætter naturligvis Kalken ikke i den behørigte Skarphedstilstand, men en for stærk Brænding frembringer en Art af begyndende Forglasning, der vel ikke bemærkes uden maaskee af et meget øvet Øje, men alt efter Fejlens Størrelse gjør Cementet enten mindre virksom eller endog ubrugbart. Kun ved behørigt Hensyn paa disse Punkter vilde man kunne gjøre Bornholms Cement til en Handelsvare, der kunde erhverve den almindelig Tillid."

"Men — siger Hr. Ørsted og Esmarch¹³⁸⁾ — Limensgadens Kalksten kan endnu betragtes fra flere Sider, der hidindtil enten slet ikke, eller dog ikke, behørigen ere blevene paaagtede. Denne Kalksten kan meget vel benyttes som Bygningsmaterial. Herom vidne et Par af Landets Kirker, Aakirke, og Østerlarskirke, der begge ere opførte af dette Bygningsmaterial, med Indblandinger af andre Stenarter. En Murmester paa Bornholm, med hvem vi talte om denne Gjenstand, paastrød, at disse Stene ikke viste sig varige i Luften; men dette synes tilstrækkeligen afbevist ved hine to gamle Kirker, der allerede have trodsset Aarhundreder. Vel ere disse Kirker overkalkede, for at skjule, at

¹³⁸⁾ I Beretningen om deres Rejse, 1819, S. 41—43.

Stenene næsten alle ere utilhuggede, men man finder dog enkelte tilhugne og blottede, blandt andet i Foden af Nakke, hvor Stenen sikkert saa ofte har været blottet for Kalk, at man kan antage, at den i mange Menneskealder har været udsat for Luft, Sol og Fugtighed" ¹³⁹).

"Limensgades Kalksten, saavelsom den øvrige Skiferen led; sagende Kalksten lader sig ret vel polere, hvormed vi have gjort Prøver. Man kan derfor bruge den til Bordplader, Trapper i Pragtbygninger, Baser, Gravminder o. s. v.; hvortil den blaa Farve ikke vil gjøre den usffikket. Vi have medbragt tilhuggede og tilfavede Stykker, som i Kjøbenhavn have erholdt den sidste Bearbejdning, og givet Bordplader, der have fundet Kjenderes Bifald."

"Kunde man nu bringe Limensgadens Kalksten i Brug til Bygninger og Prydelser, saa vilde det, som falder af ved Tilhugningen, tjene til Cementbrænding, uden at medføre Bygningsomkostninger. Dersom man ikke kan affætte alt til Cement, kan man, som Erfaringen under sidste Krig har viist, anvende den til almindelig Murskalk. Denne bliver da ej fuldkommen hvid, og kan ikke bruges til Hvitning, men til det som er vigtigere, til at sammenbinde Stenene er den fortræffelig, naar man kun tillaver Mørtelen efterhaanden som den bruges."

Allunskiferen i Limensgade kan fremdeles blive et Produkt af megen Vigtighed. Hr. Ørsted og Esmarck, som efter deres Jagttagelser formodede, at Limensgades Kalksten maatte dække et betydeligt Lag af Allunskifer, lode derfor de forskjellige Kalkstenlag igjennembyrde, og vare heldige nok, til at træffe der; under Allunskiferen; de lode paa to forskjellige Steder, det ene i Villegrafsaaen, det andet i Læsaens Flodseeng ved Limensgade, anstille Forsøg over denne Allunskifers Brugbarhed, efter en saa stor Maalestok, at man fra disse turde vove Slutninger til Fabrikationen i det Store, og da de havde overbevist sig om, at Allunskiferens Brænding gik for sig med alle de Omstændigheder som kunne ventes af en god Allunskifer, ja endog i Brændbarhed

¹³⁹) Flere af Landets Kirker end de to benævnte ere opbyggede af disse Stene. (Sfr. Thurah. S. 184.)

overgif Forventningen, frede de til Udludningen, som stete i store Mæsningskar, og Resultatet var, at den bornholmske Allunskifer giver et godt Udbytte, saa meget mere som Allunskiferen selv lader sig bruge som Brændematerial under Rjedelen; de antog derfor, at et Participantskab til at drive et Allunverk, og et dermed sammenhængende Kalkstensbrud, let vilde bringes istand paa Bornholm¹⁴⁰). Imidlertid ere tyve Aar henrundne uden at dette er skeet.

7. De saa kaldte bornholmske Diamanter faaes især paa et Rist ud for Grændsen af Aaker og Pedersker Sogne. De ere smaa klare Krystaller, som have ansat sig i en indvortes Hulhed i en sphæroidisk Kalkstensmasse. Saadan Hulhed, hvis Tvermaal kan være 6 til 7 Tommer, har Eiderne besatte med de smaa Krystaller, der for det meste kan være uklare, men mange ere skønne klare, der ved Slibning erholde megen Glans. Dronning Lovise, Frederik den femtes Dronning, har baaret en Bævermaal af saadanne bornholmske Diamanter, og den siges at have havt en lige Anseelse, som om den var af udenlandske Diamanter. Omtrent 1791 og de paafølgende Aar har en Hofstøstenhuggermester Karleby i Kjøbenhavn havt et lidet Sliberi til disse Stene; men Affætningen var ikke betydelig. I Aaret 1791 affattes 292 Stykker; i Aaret 1792 i alt 1080 Stykker til Spænder, Brystnaale og flere Slags Prætiøsa. Prisen for de mindste var 24 Skl., og for de større 2, 3 til 4 Rdl.¹⁴¹). Bemeldte sphæroidiske Kalkmasser have oftest Dannelse og Størrelse som en almindelig hollandsk Ost. De findes isøvrigt af forskjellige Størrelser, og man skal have havt saa store at næppe fire Heste formaaede at trække dem¹⁴²).

¹⁴⁰) See Rejsen 1819. S. 43-51 og 81.

¹⁴¹) Herom i Ugestrifet Borgervennen: 2den Aargang Nr. 30 og 31. — 3die Aargang Nr. 25 og 27. — 4de Aargang Nr. 15 og 27. — 5te Aargang Nr. 15.

L. Pontoppidan gav i sit Danske Atlas I. D. en Afbildning i Kobber af hin sphæroidiske Kalkmasse.

¹⁴²) Rawert og Garlieb S. 85. — See og om disse Kalkmasser Ørstedes og Esmarcks Rejse 1818 S. 33.

Jeg gaaer over til at omtale de Metalanvisninger man har men i den Henseende forbigaaer hvad de ældre Skribenter, Thurah, Pontoppidan, Blichfeldt og Martfeldt have optegnet, og blot holder mig til de i nyeste Tider rejsende Sagkyndige, de have havt større Anledning til Undersøgelser, og nævner da især Hr. Ørsted, Esmarch, Forchhammer, Ravert og Garlieb. Resultaterne af deres Undersøgelser ere:

Urbjerget indeholder mangfoldige Grønsten: Indlag hvora nogle ere temmelig rige paa Magnetjernsten.

Det er sandsynligt, at man paa et eller andet Sted her vi opdage et stort Indlag af Magnetjernsten, hvortil magnetiske Jagt tagelser især vilde bidrage.

Jernstenen paa Bornholm er af en meget god Art, vi ikke koste meget at udbringe, og ej være vanskelig at udsmelte.

At den forekommer i Kulformationens andet Led er ovenfor S. 92 bemærket. I Henseende til dens tekniske Vigtighed sige Prof. Forchhammer, "Man vil i Gjennemsnit kunne regne der til over 30 pr. Ct. Jern. Den indeholder ingen Phosphorsyre saa godt som intet Svovl, og formedelst dens Kalk: Leer, og Mangan er den i det Hele letsmeltelig; det er analoge, ikke mer righoldige Malmie, som udsmeltes i England og en Del af Tydsk land, og da Bjergbygning paa den ikke er forbundet med stor Vanskeligheder og Omkostninger, vil den sandsynligviis vær lønnende. Ved den stedse stigende Forbrug for Jern, og den bestandig tiltagende Lethed, hvormed Jernet udfilles af sin Malme, ville disse Ertser om søge Tid finde den Anvendelse som de fortjene. Bornholm vil da kunne forsyne Danmark med Jern"¹⁴³). At nye udførligere Undersøgelser foretages paa de Hambroe'ske Handelshuses Bekostning om Kul: og Jernlagen er ovenfor sagt.

En Gang eller Indlag rig paa Kobberkies er tæt nordet for Frederiks: Stenbrud ved Næs. Ved Forsøgsarbejder blev paa Hr. Ørsted og Esmarchs Rejse 1819¹⁴⁴) fundet "gediegent Kobber, hyppigt dog ikkun fint indsprængt, og adskil

¹⁴³) I Forchhammers Afhandling S. 28.

¹⁴⁴) Rejsen 1819 S. 80 — ifr. Rejsen 1818 S. 16.

lige andre Kobbermineralier. Stenarten syntes at forandre sig mere jo dybere man kom ned; hvilket gav forøget Haab, men Bished kan ikkun et videre fortsat Arbejde give."

Endeligen maa jeg nævne en Bly-Erts-Gang i Sandsten; ganske tæt ved Spildegaaarden, ikke langt fra Nakirkeby, men den er efter Undersøgelse ikke befunden righoldig nok. — "En molybdænholdig Gang er i de saa kaldte Paradisbakker nær ved Ners." Gangarten er Kvarts og Feldspath med Molybdænglands, der næsten synes at udfylde Glimmerens Plads. Man træffer i denne Gang ogsaa Molybdænoffer. Det er ikke usandsynligt, at man ligeledes har fundet Molybdæn paa Søhøsten ved Hammeren. Man har nemlig adskillige Beretninger, hvorefter der skulde findes Bly. Hr. Ørsted og Esmarch have anvendt Umage paa at finde det, hvilket Rejsende have gjort, men forgæves. De ytre: "at det synes naturligt at forklare dette, naar man antager, at der paa disse Steder engang har været nogle Molybdænnyrer, som dels kunne være borttagne, dels ved Stenenes Forvitring kunne være faldet i Søen. Slige Molybdænnyrer have lettelligen kunnet skuffe den Ukyndige, og bringe ham til at tro, at her kunde findes Bly" ¹⁴⁵).

Fiskerierne give Bornholmerne en betydelig Indtægtskilde ¹⁴⁶). Af nogle udførlige Underretninger om de bornholmske Fiskerier, som haves i de Meddelelser, der paa Grund af forhenværende General-Land-Oekonomi- og Kommerce-Kollegiets Cirkulaire af 6te Marts 1802 bleve givne af adskillige af Landets sted- og sag-

¹⁴⁵) Sammes Rejser 1818 S. 18 og 22. — 1819 S. 80.

¹⁴⁶) Om Fiskerierne gav Thurah S. 23—27 og Skorgaards 1807 S. 65—70 nogle Oplysninger. — En Efterretning om de bornholmske Saltvands Fiskerier, om Fiskebankerne, Fiskegnsmaaden og Fiskens Tilvirkning og Behandling, med Tanker om Forbedringer, skrevet af afdøde J. P. Prahl, der var Præst paa Bornholm i en Række af Aar indtil hans Død 1810, blev i Aaret 1778 af det kongl. Landhusholdnings-Selskab belønnet med 50 Rdl. Utrykt.

kyndige Mænd, blandt hvilke de afdøde Pastor Landt og Byfoged S. Gad ¹⁴⁷⁾ optages her Resultaterne:

De Fisk der især komme i Betragtning ere: Lax, Torsk Sild. Af Botter, et Slags Pigvarer, Hvidlinger, Tobiser Hal ubetydeligt. Fiskerierne ssee en, to til tre Mile fra Landet Fiskeredskaberne ere: til Laxefangsten de saa kaldte Laxelænker som bestaa af en Line af 40 til 50 Favnes Længde, paa hvilken er, omtrent for hver 7de Favn, flettede to Favne lange smaa Liner, kaldte Tausinger, gjorte af renheglet, spundet, tvundet, og derpaa flettet Hamp. Paa disse Tausingers nederste Ende er en Krog, og tæt ovenfor denne er et Blylod af to Lods Vægt Paa Krogen sættes en Sild. Denne Laxelænke hæftes til en Toug af en 40 Favnes Længde, hvis ene Ende nedsænkes paa det Sted hvor Fangsten skal være. Fra Ners bruges ogsaa Laxegarn. — Til Torsk bruger man Torskelineer, eller Snore mellem en Krog og et lidet Blylod. — Til Sildefangsten bruges et Slags Næt, kaldet Manser, af 12 til 16 Favnes Længde, og 3 Favnes Brede, men mange saadanne, 70 til 90 Stykker, sammenbindes efter hinanden.

Den bedste Tid til Laxefangsten er fra Foraarets Begyndelse til hen i Juni, da den bedste og fedeste Lax falder, som er tjenlig til Røgning. Ellers søges den meste ferske Lax fra Oktober Maaned af til hen paa Vinteren til Kjøbenhavn. Til Torskefangsten er den bedste Tid om Foraaret, samt fra 1ste Sept. til hen i November. Fordi Efteraaret er den egentlige rette Torskefiskeri-Tid, benævne Bornholmerne ofte Efteraaret ved Navnet Fisker. Til Sildefiskeriet er den bedste Tid fra Juni Maanedes Begyndelse til hen i August.

I Henseende til Fiskens Behandling og Affætning, de sælges den største Del af Laxen fersk og vorder, som ovenfor sagt, ført til Kjøbenhavn. Dog overføres ogsaa en ikke ubetydelig De

¹⁴⁷⁾ Disse Meddelelser ere trykte i Handelstid. for 1803 Nr. 83. 84. 85. 86. 94. 95. 99. 102. — samt for 1804 Nr. 14. 21. 23. Senere Efterretninger have Byfogderne meddelt Amtet i Aaret 1805.

røget, men da den først overførte betaler sig bedst, saa griber man ikke til at røge den uden naar der har i Vinden eller andre Omstændigheder været indløbet Hindring for Oversførselen, og den altså alt for længe har henlagt. Røgningen er ikke heller den bedste. Man bruger ej heller at presse den, saaledes som skeer med den norske og randerske Lax. Af Torsk bliver endeel saltet og tilbets vindtørret til Landets eget Forbrug, men en stor Del udføres levende til Kjøbenhavn i Fiskerqvaser. Den bornholmske Sild er ikke stor, den falder især øst for Landet fra Gudhjem, Lissad og Marsdale. Til Frokost spise Landets Beboere dagligen Spegefsild. En voksen Karl spiser ofte 6 ja endog 8 Sild til en Frokost. Pigerne og Vogteborn af 10 til 12 Aars Alder tage for det meste ligesaa store Portioner. Man tænke sig hvilken Mængde Sild her da bruges paa Landet blot som Spegefsild, ej at tale om at megen bruges færsk, tørrét, røget.

Botter bruges mest færske, her paa Landet selv. I nogle Husholdninger tørrer man dem.

Tobiser mener man kunde nedlægges paa lige Maade som Regenaugen, og da vist finde god Affætning. Maaden at nedlægge dem paa vilde det være godt at bekjendtgjøre.

At bringe levende Fisk, nemlig Torsk, fra de bornholmske Bande til Kjøbenhavn dermed begyndte man i Aaret 1756. Naar Skipperne overførte om For- og Efteraarstider Sandsten fra Frederiks Stenbrud til Kjøbenhavn, toge de saa mange færske, men døde Torsk med sig som de, naar Afressen skete, kunde saa, og fik dem i Kjøbenhavn vel betalte. Stenbruds Verkets Inspektør Niels Birch faldt da paa at føre nogle levende Torsk til Kjøbenhavn i et Hyttetad, som førtes bag efter et Fartøj. Han fulgte selv med, og var efter tre Dages Sejlads i Hovedstaden. Fisken skulde føres til Fredensborg, hvor Kongen da opholdt sig. Man førte den i Hyttetadet til Ringsted endnu levende, men paa den tilbageværende Kjørsel døde den undervejs, og kom saaledes saa betids til Fredensborg, at den om Middagen blev spist ved Kongens Taffel, og Birch fik sine udlagte Penge. En Sag, der nu ansees saa simpel, havde da saaledes i sin Oprindelse Baneskeligheder. Der blev nu besluttet, at oprette et lidet Interessentskab om en Fiskerqvase til at oversføre levende Fisk. Qvasen

blev bygget i Wolgast, og 1758 begyndte den at sejle. Hans Majestæt fandt Behag i denne Begyndelse og for at vise den en kongelig Opmærksomhed lod han engang en Qvase lægge ini i Gammelstrands Kanal lige for Slotsporten, og gif med sig A. G. Moltke ned at besee den, og gav Skibsfolkene en Dou for af ti Dukater. Fra 1760 af begyndte Udskillige, saavel Kjøbenhavn som paa Bornholm og Christiansø, at anskaffe sig Fiskerqvaser. Der blev tilstaaet nogle smaa Afgifts Lettelser, saasom Fritagelse for Told, Konsumtion og Accise i Kjøbenhavn ved Ind- og Udgaande, Fritagelse for Laste penge af Qvasen m. M. Disse Fordele, som i Førstningen bevilgedes specielt hver Qvase, bleve ved en Forordn. af 24de Dec. 1770 kundgjorte som almindelige. Fra Bornholm blev i Førstningen ogsaa forsøgt at føre levende Lax til Kjøbenhavn, men dette vilde ikke lykkes.

Fisken fanges ikke fra Qvaserne selv, men Landets Fiskere, som i deres smaa Baade ere ude paa Fiskeri, samle Fisken i smaa Hyttefade, og Fiskeqvaserne gaa rundt om Landet og opkjøbe. Man regnede at en fordelagtig Rejse skulde give 2 til 300 Rbd. reen Fordel.

Vor naturkyndige Hr. Henrik Krøyer, der i Sommeren 1834 berejste Kysterne af Jylland, Limfjorden og Vestkysten af Hertugdømmerne, foretog sig i den følgende Sommer en lige Rejse omkring Kysten af Sjælland, Fyen, Bornholm og Danmarks mindre Øer, saavidt mueligt i Baade, til Undersøgelse af Fiskerierne. Hans Beretninger derom ere trykte ¹⁴⁸⁾, og saavidt Bornholm vedkommer lyde de saaledes: "Bornholmernes Fiskeri af Torsk, Lax og Gild er bekjendt nok. Det er fra denne Ø vor Qvasefart har taget sin Begyndelse; det er ene her at Laxefiskeri med Kroge drives, et Fiskeri, som vist nok kunde bruges flere Steder, saavel i Østersøen som i Kattegattet, og som leverer Bornholm en temmelig vigtig Udførsels Artikel, endog lige til Hamborg. Ogsaa af Gilden udføres en Del, uagtet den er den vigtigst med Hen-

¹⁴⁸⁾ Om Rejsen i Sommeren 1835 i Professor Ursins „Danst Almene-læsning“ 1836. Nr. 3 — og om Rejsen den foregaaende Sommer 1834 i samme Tidsskrift 1836 Nr. 8 og 9. Begge Dele i Bornholms Avis 1836 Nr. 101 — 104.

syn til dens betydelige Forbrug hjemme. Paa Bornholms Kyst støder man, omtrent ligesom paa Sjællands nordøstlige Kyst, i korte Mellemrum paa det ene Fiskerleje efter det andet, og da Fiskerierne her, saavidt jeg har kunnet bringe i Erfaring, ikke specielt eller direkte ere understøttede eller opmuntrede af det Offentlige, synes man næsten at kunne antage, at Bornholmerne af Naturen ere tilbøjelige til denne Næringsvej. Imidlertid maa det ikke tabes af Øje, at endnu adskillige Forbedringer kunde anbringes i samme. Larehandelen drives endnu stedse efter ganske falske Principer, og den røgede Lax er slet, ikke som en Følge af Fiskens naturlige Beskaffenhed, men af den u hensigtsmæssige Behandlingsmaade. Brislingfangsten, som maaskee kunde blive af Bigtighed, er ganske forsømt. Silberøgningen fortjener ikke at roses. Ogsaa bør det her bemærkes: at Laxefiskeriet paa Dens nordøstlige Kyst lider meget ved de af Kommandanten paa Christiansø fredede Ederfugle, som bortøde Madingen af Laxefregen. Flere Fiskerlejers Interesse synes ikke at burde staa tilbage for en enkelt Mands, som tillige vel kan antages at være saaledes gageret at Savnet af den aarlige Indtægt Ederdunen bringer ham ikke vilde være meget byrdefuldt. Den færske Sild sælges undertiden til overmaade lave Priser, hvilket ene ved Salterier vilde kunne afhjælpes. Hornfiskfangsten foragtes fordi Bornholmerne ikke skjøtte om at spise denne Fisk. Kaleruser, som ikke bruges her, maatte rimeligviis adskillige Steder være anvendelige, og give godt Udbytte. Ved Cimbrishavn i Skaane, hvor dette Redskab anvendes, fiskes en Mængde, og derfra forsynes Bornholm tildels. — Da for en Tid siden i offentlige Blade er paa staaet, at den bornholmske Qvasesart er aftaget, og denne Paa stand af Andre uden videre er benægtet, troer jeg herover at maatte tilføje en Oplysning. Qvasesarten er i en vis Henseende virkeligen aftaget for Bornholm. Vel har Den omtrent det samme Antal Qvaser ¹⁴⁹⁾ som tidligere, men disse indtage langt færre Ladninger Fisk fra Bornholm end tilforn, hvorimod de hente Torst

¹⁴⁹⁾ Hvor mange Fiskeqvaser Bornholm har, der hjemmehørende, er ovenfor S. 181 opgivet.

fra de syenske Kyster, hvor den er bedre, og "mere sejlvet" end ved Bornholm. Endeligen skal Qvasefarten nu være meget mindre indbringende end tidligere, fordi nemlig Qvasernes Antal er voxet saa meget, at Fiskepriserne derved ere nedsatte" (Saavidt Hr. Krøyer).

At svenske Skibe ved Christiansø opkjøbe en Mængde færre Sild har været anket over som en Præjudice for de bornholmske Handlende, som derved berøvedes den Fordel selv at indkjøbe og indstibe dem til fremmede Steder. Man seer af en Kancelliskriv. af 24de Aug. 1816 til Amtmanden paa Bornholm, at der var indstillet om der ikke burde gjøres Forbud derimod, men Kollegiet svarede, at "da saadant Opkjøb ikke ansees skridende mod Anordningerne, eller skadeligt for Landets Indbyggere, behøves ikke i denne Henseende at træffes nogen Foranstaltning, eller at lægges Hindringer derimod".

Som noget der vedkommer Fiskerierne maa her bemærkes, at der er en Mængde Sælhundede omkring Bornholm, og at de gjøre især Larefiskeriet stor Skade, men man lægger ikke Bånd paa at fange dem. En Fisker, Jens Munk af Rønne, søgte i Maj 1836 at erholde et Laan til Indretning af en Maskine til Sælhundefangst paa de saa kaldte Haddingsstene, sydligt for Rønne. Maskinen var tildels efter den i Dysfels Rejse beskrevne, dog havde han udtænkt den Forandring, at Sælhunden selv, ved at komme paa Stenen, maatte forårsage at Stillepinden til Maskinen aftrykkes, og at de anbragte dræbende Harpuner da slog ned. Udfaldet af hans Forsøg kjender jeg ikke.

Færskvands Fiskeriet paa Bornholm betyder ej meget, Karus-Damme haves mange af. Karper nogle saa Steder. De skulle være indførte af den i Bornholms Historie bekjendte Oberst Schor, som lod Karpe-Yngel hidføre fra Lybek. (Danske Atl. IV. S. 179.) Gjedder faaes i Høle o: dybe Steder i Naerne, hvor Vandet i Sommeren ej udtørres; fremdeles i Hammer-Ø, Borre-Ø, og Ners Færskvand.

Strandinger og Auerier er en af de vigtige Punkter i Bornholms Statistik, som i nogle andre af Danmarks Amters.

Derved sættes mange Penge i Omløb, mange Hænder i Virksomhed; Bjergningsløn, Betaling for Behandling og Tørring af vaade Varer, Pakhusleje, Kjørsler og Baadeleje ic. ic. give Kystbeboerne ofte gode Indtægter. Landets Retsbetjente vilde uden Strandinger næppe have tilstrækkeligt Udkomme. Strandingerne give nogle Mænd, nemlig Strandings Kommissionairene, deres Kald og Betaling. Auktionerne over bjergede Sager give Kjøbmændenes, Skippernes og Fleres Spekulations: Aand Næring. Strandinger give Klage:Koncipister Fortjeneste. Misundelse og Egennytte have deres Epil: men paa uforfærdet Raskhed, og om Hjælpsomheds Aand haves ogsaa skønne Prøver. De fleste Strandinger fsee i Sønderherred paa Salthammers Riff og Due:Odden.

Der blev i Aaret 1785 udstedt et specielt Strandings: Reglement for Bornholm i et kongl. Reskript af 27de Maj. ¹⁵⁰⁾ Ved

¹⁵⁰⁾ Det er optaget i mine „Smaa Bidrag til Bornholms Statistik“ S. 113 o. f. tilligemed nogle flere Bestemmelser vedkommende Strandingsvæsenet: „samt en „chronologisk Liste over de for Danmark og Norge udgivne Forordn., Plakater, Reskripter og Kollegial-Resolutioner angaaende Strandingsvæsen og flibbrudne Folk og Gods.“ Nogle senere for Bornholm udgivne Bestemmelser indeholdes i Reskripter af 14de Maj og 24 Dec. 1817 samt 16de Juni 1820, Ranc. Skr. 9de Aug. 1828, Rentekammer Skrivelse 1ste Juni 1825 (Koll. T. f. A. S. 395).

Jeg gav i min „Oversigt over Bornholms Amt“ 1810 S. 110 o. f. nogle historiske Notitser om forefaldne Strandinger ved de bornholmske Kyster: samt i „Efterslægts Selskabets Skrifter“ 2det og 3die Hefte nogle detaillerede Efterretninger for Aarene 1804 — 8. Resultaterne af disse er:

Aar	Forliste Skibe	Averiløbte	De auktionerede eller realiserede Varers totale Pengebeløb.
1804	5	2	20658 Rdlr.
1805	10	4	41583 —
1806	5	3	16952 —
1807	8	=	26614 —
1808	6	=	30000 —

For den følgende Tid er jeg ikke i Besiddelse af Efterretninger.
Bornholms Amt.

Erfaringer og den praktiske Anvendelse erkjendtes efterhaanden Nødvendigheden af at i en og anden Post maatte Forbedringer nøjagtigere Bestemmelser og Modifikationer anordnes. Strandingen er overalt paa Den anseet som en Indtægtskilde, en Afgang til Fortjeneste, hvori Alle ønske Del. Reglementets 8de §. understøtter denne Sætning. Der skal følges en Tour med Bjergene. Antagelse. De som ikke behøves til en Stranding skulle antages til den næste. Forbjergerne skulle holde nøje Rigtighed over at Ingen heri fornærmes, eller forbigaaes. Hvor vanskeligt og næsten umuligt det er at følge Touren, naar Bjergnings Sagen ej skal lide, kan kun den vide, der ofte har været med i den praktiske Anvendelse af Reglementet. Det er derfor ej altid muligt her tilfulde at overholde det, og der er derfor næppe nogen Stranding, hvori jo Klager foresalde om Forbigaaelse ic.

Da Forordn. af 28 Dec. 1836 for Danmark blev udstædt angaaende hvad der i Strandings Tilfælde skal være at iagttage, hvorom Betænkninger forud fra begge Forsamlinger af de danske Provindsialstænder vare indhentedes, udgik tillige under samme Datum et kongl. Reskr. til Amtmanden over Bornholms Amt, hvorefter det blev bifaldt, at det med Hensyn til Strandingsvæsenet paa Bornholm skulde indtil videre have sit Forblivende ved de sammesteds hidtil givne Bestemmelser. Amtmanden blev derhos tilfjærvet om, hvorledes Bestemmelserne i Forordningen kunne paa passende og til dens Djemed svarende Maade sættes i Forbindelse med Reskriptet af 21de Maj 1785, og hvilke Modifikationer i dette muligt maatte være fornøden. — Nærmere Anordning kan altsaa forventes.

Nogle til fuldstændig Kundskab om Amtet tjenende Notitser, som ikke under dette Afsnit ere anbragte, optages end videre her som paa det mest passende Sted; endsskjønt de ikke alle drives i Landdistrikterne, og altsaa ikke egentligen ere henhørende under Skriftets Emner.

1) Mur- og Teglstens-Verker har Landet til forskjellige Tider havt, men af en ringe Betydning, og igjen nedlagte. Et af dem var anlagt af det Stenfuldbrydnings- og Fajance-Interes-

sentfkab, som ovenfor S. 238 er nævnt at være, ifølge den Englænderen Davenport givne Bevilling, stiftet. Det blev drevet fra Aaret 1790 af Interessentfabet, og siden af afdøde Generaladjutant Abo; men efter faa Aar blev det nedlagt.

Et saadant Verk blev og 1790 anlagt tæt udenfor Rønne, og er endnu i Drift, men har ikke været drevet eller drives med nogen Kraft ¹⁵¹⁾.

I Aaret 1836 anlagtes et Teglblænderi paa Brogaarden i Olsker Sogn, tæt ved Allinge, ved et Interessentfkab.

2) Pottemageri har længe været drevet i Rønne; dog nævnes det ikke af Thurah, og i det danske Atlas bliver det nævnt ¹⁵²⁾ saaledes som om det da nylig var begyndt. 1804 havde Rønne 37 Pottemagere ¹⁵³⁾. I Aaret 1835 var Antallet aftaget, og udgjorde, ifølge Bysfogdens Indberetning og Tabel over Industrien, kun 16, med 5 Evende og 3 Drenge. Ved hver Brænding bruges 2 lejede Folk, ligesom og til Leerets Opgravning og Tilførsel, samt Kjørsel med Brænde og øvrige Materialier bruges lejede Vogne og Folk. Man regnede Produktet til 280000 Kar af forskellige Slags og Størrelser. 120 Favne Brænde, 120 Pd. Kobberaske, 800 Pd. Bly, endel engelsk Brunsten ere de fremmede Artikler der medgaa, og som maa fraregnes den egentlige Binding for Landet, som bestaaer i Leerets Anvendelse og Arbejdslønnen, samt Kjøbmænds og Skipperes Fordelene ved Salg og Affætning, der især stæer til Kjøbenhavn og Smaalandene. Høist ubetydeligt er det Udlandet faaer. Skipperne tage almindeligen en Brændings eller Dvns Produkt af Pottemageren, til en Pris af to Skill. for hvert Kar, stort eller lidet overhovedet, hvorefter de igjen forhandle samme i Kjøbenhavn eller paa nogen anden Affætningsplads.

En af Byens Pottemagere, Spies, død for faa Aar siden, havde Fabrikation af finere Pottevarer, men af Mangel paa Kraft drev samme kun i det Smaa ¹⁵⁴⁾. Den af ham begyndte

¹⁵¹⁾ Min Oversigt 1810 S. 75-77. Handelstid. 1798 Nr. 73.

¹⁵²⁾ IV. S. 209.

¹⁵³⁾ Min Oversigt S. 74-75.

¹⁵⁴⁾ See Rawerts og Garliebs Rejse S. 128 o. f. Min Oversigt 1810. S. 77.

Virksomhed fortsættes af hans to Sønner, med nogen størr Kraft ¹⁵⁵).

Et andet Verk for finere Pottevarers Fabrikation er anlag i Aaret 1835 i Rønne af to Interessenter Wulffen og Sonne hvis Fabrikation er opgivet at være omtrent 16000 Kar, af forskjellige Størrelser og Former.

Ved kongl. Resol. af 15 Dec. 1802 blev befalet, at de bornholmske Skippere, som føre Potter og Leerkar til de sjællandske Kjøbstæder ikke maa sælge disse Varer stykkeviis, og ej mindre Partier end 20 Stykker ad Gangen, under en Mølt fra 1 til 10 Rdl. efter Omstændighederne og Dyrighedens Kjendelse (jfr. General-Landskon. og Komm. Roll. Skriv. af 6 Dec. 1803).

Bornholm synes at være Stedet hvor en Sajancefabriks Drift maatte kunne lønne sig. Et saadant var fra 1790 i nogle Aar i Gang; ovenfor (S. 238) omnævnt, men ophørt. Det samme forarbejdedes de saakaldte Munkke, eller Gods, lig Pyramonter og Seltservands; Krukker; ogsaa ildfaste Mursten *ic.* ¹⁵⁶).

En Tobakspibefabrik var 1793 anlagt af samme Interessentskab; men kunde ikke levere Piber til Priser imod Fremmedes, og ophørte strax ¹⁵⁷).

3) Uhrmageriet hører blandt Bornholms mærkelige Kunstslids Grene. Det drives næsten blot i Rønne. Det er nu næsten 90 Aar siden dermed begyndtes. I Aaret 1744 optoges Lister over alle Haandverkerne; men blandt disse findes ikke en eneste Uhrmager. Omtrent 1750 strandede nogle engelske Skibe, der havde endel Uhre inde; disse bleve bjergede; man skulde have dem tørrede, rensede, indsmurte; man leverede dem i denne Hensigt til Røkkedrejere og andre Personer som ansaaes at kunne bedst gjøre det. Disse Folk lærte at kjende Indretningen, tog Modeller af den og lagde sig efterhaanden efter at forarbejde Uhre, og vare derved to Brødre Peter, og Otto Arboe de første, som naaede Færdighed i denne for Landet da ny Industri. Thurah har i hans Beskrivelse over Amtet, som udkom 1756

¹⁵⁵) See foran S. 228.

¹⁵⁶) Minerva. Nov. 1807. Min Oversigt 1810, S. 77-78.

¹⁵⁷) Mit Archiv for Statistik *ic.* I. Bind, S. 423-6.

(S. 40), kun løseligen nævnt Uhrmageriet, thi det var endnu ikkun i sin Begyndelse. Ved kongel. Understøttelser er Uhrmageriets Forbedring til forskjellige Tider fremmet. Saaledes bevilgede en kongel. Resol. af 6 Maj 1795 (kommuniceret Amtet d. 9 s. M.) at en Uhrmager Wilh. Armand, den yngre, maatte for det første i to Aar, med 200 Rdl. aarlig Godtgjørelse i bemeldte Tid, fra Kommertsfondet, antages til at give de nationale Uhrmagere paa Bornholm den tiltrængende Undervisning og Vejledning til en rigtig Theori og bedre Arbejdsmaade af alle Slags Uhre, men især for det første til Forbedring og større Fuldkommenhed af det Slags Uhre, i hvis Forarbejdelse de bornholmske Uhrmagere allerede havde naaet den største Fuldkommenhed. Tiden for denne Undervisnings Givelse blev efter de to Aars Forløb forlænget. Efter kongel. Resol. af 29 Nov. 1799, 30 Sept. 1803 o. fl. ere begyndende Taffeluhrforarbejdere givet Understøttelser, dels til at erholde Undervisninger i det jürgensenske Verksted i Kjøbenhavn, dels til at erholde Verktøj og Instrumenter; og saaledes viistes paa flere Maader denne Industri den Hjælp, der kunde befordre dens bedste Drift. Afdøde Bysskriver Barclay bør her nævnes for den patriotiske Nidkjærhed, hvormed han virkede for Taffeluhrfabrikationen. Begyndende unge Mennesker understøttede han med Pengesforskud, han forskrev for dem Fjedre, Skiver, Visere ic., men hvad der var vigtigst, med en utrættelig Omhu, tidligt og sildigt besøgte han deres Verksteder, og opmuntrede, og ophjælp flere unge Menneskers Flid og Kundbulighed, ligesom han og antog sig de almindelige Lodde Uhres Forbedring. Det var en, for en privat Mand ikke ringe Sum, som han i sand patriotisk Aand lod staa hen i sine Forskud, uden anden Rente eller Fordel end den Glæde, god Gjerning altid har i sit Følge.

Som Amtmand virkede jeg ved Anbefalinger og Indstillinger til vedkommende Steder om hvad jeg ansaae, at skulde virksomst bidrage til Uhrmageriets bedste Drift ¹⁵⁸).

¹⁵⁸) See min Oversigt 1810, S. 84 o. f., hvor isvrigt noget udførligere Efterretning om denne Industriegrens Historie er givet end her kan være passende. Jfr. Kewerts og Garliebs Rejse,

Da D^{hr}. Ørsted og Esmark 1818 besøgte Landet foretog de hvad der maatte befordre større Søgning og Afsetning af bornholmske Uhre, nemlig hvad der maatte sikre Tilliden til dem, og ifølge deraf have Uhrmagerne i Rønne forenet dem i et Samfund, som har valgt tre Formænd, der skulle prøve alle de Uhre, der forelægges dem af de andre Uhrmagere, og forsyne ethvert godt befundet Uhr med et Stempel. Uhre uden Stempel kunne imidlertid Enhver sælge efter Lykke. Det er derefter af Kongen bevilget: at et passende Beløb af den kongelige Kasse maa anvendes til en forskudsvis Betaling for Uhrverker, som forfærdiges paa Bornholm, dog ikkun for dem der som meldt ere undersøgte og stemplede, hvormed Opsynet føres af de Mænd, som dertil af Rentekammeret ere beskikkede. Der Hayes saaledes Udsalg af disse Uhrverker paa Møbel-Magazinet paa Børsen, hvor disse fortrinlige gode Uhrværker sælges for 17 til 30 Rbdl. Sedler Stykket efter deres forskjellige Indretning, saasom med Slag hver halve eller Kvart-Time, med Sekund, og Datum: Viser, og Vækker; ogsaa Hayes udmærkede Taffel-Uhrverker til 47 Rbdl. Stykket, og sædvanlige Futteraler til Stue-Uhrene for 5 til 7 Rbdl. ¹⁵⁹⁾.

1835 opgav Byfogden i Rønne Antallet af Uhrmagere at være 38 og af Evende og Dreng 40. Antallet af de forfærdigede Uhre til 1100; og det brugte Materiale: 6600 Pd. Messing, 650 Pd. Jernplader, 960 Pd. Staal og Jern, 550 Pd. Bly og Tin, 225 Pd. Jerntraad, 76 Ldr. engelske Stenful, 650 Digler.

I Henseende til Haandværkerne paa Bornholm meddele jeg blot Liste over Antallet i Aaret 1836 i Rønne, hvor befandtes at være, foruden Pottemagere og Uhrmagere, følgende: 10 Bagere, nemlig 5 Hvedebrødsbagere og 5 Rugbrødsbagere, 1 Bogbinder, 3 Brolæggere, 4 Vødkere, 1 Vøssesmed, 2 Farvere, 2 Garvere og Feldberedere, ingen Gjørtler, undtagen for saavidt Uhrmagerne besatte sig dermed, 1 Glarmester, 1 Guldsmed, 2 Handskemagere,

S. 121-4. Ørsted og Esmark 1818, S. 90-1. — 1819, S. 77-9.

¹⁵⁹⁾ Dagen 1822 Nr. 215 og 1833 Nr. 260.

3 Hattmagere, 1 Hjulmand, 2 Kobbersmede, 7 Malere, 8 Murmestere, 3 Nebslagere, 3 Koffedrejere, 3 Sadelmagere, 1 Sejslmager, 35 Skomagere, 22 Skrædere, 8 Slagtere, 13 Smede med 20 Evende og Dreng, 20 Snedkere, 1 Stolemager, 12 Tømmermænd, 4 Træskomagere. Ved at sammenligne Listen med den for 1804¹⁶⁰⁾ vil findes, at Antallet for nogle, saasom Skomagere, Skrædere er forøget. Snedkerne høre til dem der levere gode Arbejder, saasom Møbler efter kjøbenhavnske Modeller.

Under Tømmermændenes Tal høre Skibstømmermænd.

Skibsbyggeri har i omtrent 60 Aar været drevet, saaledes at Amtets egne Fartøjer og Baade bygges her, hvilket især skeer i Rønne, Ners og Evanike. I Aaret 1771 blev til det danske Kammer indgivet Oplysninger om hvad der vedkom Søfarten. Deri heder det: "at her ingen Skibe bygges, men at fortømre og forhude dem, skeer sommetider".

For nærværende Tid (Juli 1839) staa to Fartøjer paa Stabel i Rønne.

Endnu har jeg tilbage at nævne som en af de industrigse Mænd paa Bornholm Hans Carlsen Lund, boende paa Stampen omtrent $\frac{3}{4}$ Mil østen for Rønne; og som paa denne hans Ejendom driver en Meel- og Grynsmølle med Sigteverk, et Valke- eller Stampe-Verk, og en Oliemølle. I Aaret 1806 tilkjøbte han sig denne Ejendom, som har sit Navn af at der i ældre Tider havde været en Stampe-Indretning, men nu var det kun en meget forfalden Vandmølle til Meelmaling; og Bornholmerne havde derved i mere end 30 Aar savnet et Valkeverk, og maatte sende deres Badmel, dels til Kjøbenhavn, dels til Sverrig og andre Steder for at faa det stampet. Efterat han havde faaet anlagt Dæmninger og Broer m. m. kom Stampe-møllen 1818 istand paa det Sted, hvor den gamle havde staaet; og hans næste Arbejde blev en Oliemølles Anlæg ved samme Hjul; ved den har han bidraget til Høravlens Fremme, ved Modtagelse af Linfrø, som forhen ikke blev taget videre end til fornøden Udsæd.

¹⁶⁰⁾ Min Oversigt 1810, S. 89.

XXVII. Hvilke Dele af Landbruget fortjene efter Lokal og Tidsomstændighederne især anbefaling? Fortjener den animaliske eller vegetabiliske Produktion Fortrinet? Af den første igjen enten Svæg, eller Faareavl eller Heste-Opdragt? Hvilke Væxter enten til Sæd, Foder eller Handel kunne med mest Fordel dyrkes?

Man maatte have, hvad endnu tilbels savnes, fornødvendige Materialier, Tal: Data, Tabelverks Specialia, for derpaa at grunde de Beregninger, der kunne vise Forholdene imellem de nævnte Hovedklasser af Produktion og sammens Underafdelinger. Man maatte da kunne overse den vegetabiliske Produktion i alle sine Grene, altsaa tillige den for saa Aar siden ubekjendte, endnu kun ringe Dyrkning af Raps og andre Handelsplanter og al Havevæxter, samt Skovopelskningen, man maatte derhos have Hensyn til den nære Fremtid naar Udfiskningerne vorde tilendebragte, og naar den fuldkomne Markfred, som hidtil savnedes, vorder hævdet og har til Følge en Dyrkning, som forhen ikke kunde have Fremgang, samt at Hensyn kan tages til at Forædlingsverker kunne opstaa, dels i fuldkomnere Tilstand, dels nye. Man maatte paa lige Maade overse den animaliske Produktion fra Agerbruget, og derunder Smør- og Ostlavningens Forbedring, Produkterne af Uld, af Huder og Skind ic. Man maatte betragte Landets egne Fornødenheder og Forbrug, og hvorledes den store Konsumtion af Fiskerivarer over det hele Land formindsker Kjødvarernes, som altsaa yder et større Overskud til Udførsel til Fremmede. Man maatte have for Øje, hvorledes den vegetabiliske Produktion ikke kan fremmes uden tillige at fremme den animaliske, da den derved vundne Gjødning er Grundvold for Vegetabilierne Dyrkning. Da først vilde man være istand til nogenslunde fyldestgjørende at besvare Spørgsmaalene, naar man affeer fra hvad Handels Konjunkturer, der ere saa foranderlige, kunne indvirke paa Søgningen, Afsetningen, Priserne.

Paa Bornholm, hvor ikke findes de i Henseende til Areal eller Størrelse og Driftsmaade forskjellige Klasser af Land: Ejendomme, som ellers overalt i Riget, ikke de større eller mindre Hoved- og Avlsgaarde med underliggende Fæstebøndergaarde, samt

enkelte Selvejergaarde, og hvor egentligen kun — foruden Husemandslodderne — er en Klasse af Landejendomme, nemlig de af fri Bønder ejede, i Størrelse ej meget forskellige Bøndergaarde, maa disses Drift stee efter Jordernes Beskaffenhed, og den planmæssigste Inddeling af Sædsfølge eller Skifter maa gaa ud paa at Trangen til animalsk Gjødningsforraad og den vegetabiliske Produktion forholdsvis kunne svare til hinanden. Der maa tænkes ligesaa meget paa at forsøge Jordens Kraft, som paa at fremskaffe de mest lønnende Afgrøder med størst mulige Besparelse af Dyrknings- Omkostninger.

Naar hertil kommer, at her nu er forhaanden en Overgangs- Periode fra at Landvæsenet har i det Hele staaet paa et ringe Trin, til de Forbedringer, som Udsiftning og Markfred medføre, saa troer jeg, at samtlige Omstændigheder besøje mig til at indskrænke Behandlingen af hine Spørgsmaales Besvarelse til at ytre den Formening, at det der især kan være at henlede Opmærksomheden paa, og anbefale som højest vigtigt, er Foder- værters Dyrkning. Af Foderværterne maa endnu i lang Tid — ja maaske for stedse efter Klima — Kartofler være de fortrinligste. Af andre Foderværter Kløver og Bikkler, og paa de mindre gode Jorder Boghvede, Spergel og Græsværter.

XXVIII. Gives der i Amtet noget Særegent, som for andre Egne kunde gavne til Efterfølgelse eller Advarsel?

Nogle særegne Gjenstande, der i en bornholmsk Speciel- Statistisk forekomme, som vel ikke henhøre under nærværende Spørgsmaals Behandling, men dog ere af vigtig Indvirkning paa Landets landøkonomiske Forhold, ere i dette Skrifts forskjellige Afsnit paa behørigte Steder behandlede, og fortjene vel her forløbigen, i et almindeligt Overblik samlede at opregnes, nemlig: Mærkelige geognostiske Forhold — at Landet ingen Bønderbyer har, men sporadisk beliggende Gaarde og Udbygger- Boliger — ingen Herregaarde med Fæstegods, Hoverie &c. — en særegen Arvegangsmaade — mindre skarpe Grændser imellem Kjøbstad og Landbo-Næring — Almindelig Frihed til Brændevinsbrænding,

og uden Afgift — Nogle særegne Næringsfysler ved Kuldrift, Stenbrud, Leer: Arter ic. — Skyldsatning fra ældre Tider, uden at være, som i det øvrige Danmark, grundet paa Opmaalning og Taxation. — Løttelser i Skatter — Ingen Konsumtions Afgifter, eller Accise, paa den ringe, fra gammel Tid bestemte, Malt: Accise af Kjøbstæderne nær; — Ingen Ydelse af Konge tiende, og hyad de andre Tiender angaaer, at de ydes, efter ældgamle Bestemmelser, i Tønde: og Skjeppe: Tal og Penge, og ere ringe — og endeligen, at Landets Forsvarsvæsen og Militær Organisation, grundet af Fædrenelandets store Konge Christiaan den Fjerde, er af de følgende Konger, med de ømmeste Hensyn paa Grundlaget, vedligeholdt og forbedret efter Videnskabernes Fremfærd og Tidens Fordringer.

Men til Spørgsmaalet. — Her forekommer først den særegne Omgangsmaade ved Indhøstningen. Al Slags Sæd af flaaes ligesom Græs, med simpel Hø: Le uden Mejerede. Uden dette falder vel Sæden ikke altid saa ordentlig i "Mo" eller Skaar; men Arbejdet gaaer hurtigere for sig. Efter Mejninger bliver Rugen og Hveden "liger", det er rettet eller bragt til at ligge lige, med Rivekæft, og bindes sædvanligen den anden eller tredje Dag, og sættes derpaa ikke i Traver, men i Stak. Der er bundet i smaa Mege, af hvilke 8 Traver eller 160 Stkr. udgjøre Stakken; hver Stak er et Læs. Byg, Havre, Boghvede m. m. bindes ikke, men naar den er tør paa Skaaret, sammenrulles den med Rive i Høbe, saa store som et Menneske kan favne, og sammenbæres i Stakke, med Rret indad, hvorefter Stubben rives ("raves") og Stakke tildækkes dermed. Et saadan vel sat og bedækket Stak tager ikke let Skade af Regn, og om end de øverste Mege blive lidt vaade, kan man dog indage Stakken i Tørvejr, naar blot, førend Indagningen begynder, Bedækningen og de enkelte vaade Mege aftages, og lægges langs med Bæggene i Laden eller Gulvet. Efterhaanden som der ubundne Sæd er skiftet ("sendt") ind i Gulvet, og der jevnt udbredt, sammenpækkes den med Heste, som trækkes omkring den; hvorved den kommer til ikke alene at optage en ikke ubetydelig mindre Plads, men ogsaa er bedre sikret mod Røtter og Mूस, der have mindre Afgang end imellem bundne Mege

Hr. Pastor Børresen har beskrevet den bornholmske Høstemaade ¹⁶¹⁾ og jeg tillader mig at optage hans Ord og Forsvar for Omgangsmaaden hermed: — "Man vil uden tvivl mene, at det er Evineri at tage Heste op i Sæden, og det synes virkeligen saa; men Erfaringen har dog overbevist mig om, at hverken Kjerne eller Foder tager Skade derved. Naturligvis passer Bonden, som i Høsten har sin Plads i Laden, paa, at det Møg, som Hesten taber i Sæden, bliver kastet ud, og seer han at Hesten vil stalde, sætter han en Bøtte under den; men jeg kan ikke selv være bestandig i Laden, og jeg har derfor oftere fundet Hestemøg iblandt min Sæd, naar den er taget frem, for at tærskes eller skjæres til Hakkelse, men jeg har aldrig kunnet opdage, at den har beskadiget enten Kjernen eller Straaet. I alt Fald kunde det dog kun være en lille Biss, som derved kunde faa Skade. — Dernæst vil man vel ogsaa indvende, at Hestene maa aftræde mangan Kjerne, og det er unægteligt; men hvad skader det. Derved lettes Tærskerens Arbejde. Sæden ligger lagvis, og rulles lagvis frem paa Løen, hvorved den meste løse Kjerne følger med. Lidt bliver sagtens i Strøelsen under Kornet, men dog næppe mere end om Sæden havde været bunden, og selv dette lidt kunde man jo, om man vilde, feje op og rense paa Løen; men i Almindelighed finder man bedre Fordel ved at lade en Grisefø søge sin Næring deri."

Om Sædens Ligger i Laden og Fremtagelse til Tærskning siger Hr. Pastor Børresen: "Man bruger meget at aftærske den bundne Sæd først, og naar man af Byg og Havre har aftærsket det Øverste indtil Lejderne, "gænger" man deromkring d. e. man nedskjærer med en skarp Tørvespade, som er sat paa et dertil indrettet Skæft, Sæden nærmest ved Bæggene lige til Bunden, saa der bliver en smal Gang, ("Gænge") rundt omkring Sæden. Deri ligge Rattene, og snappe alle Røtter og Mus, saasnart de ville ud. Dette Arbejde stræber den bornholmske Bønde at faa gjort ("gjort") inden Julen; thi da kan Sæden siden ligge hvor længe det skal være, uden at blive skaaren. Dette er især vigtigt med Hensyn til Baarhavren, det vil sige den Havre, som

¹⁶¹⁾ I Tidsskrift for Landøkonomi; 2det Bind 1833 S. 394 o. f.

skal bruges til Hestefoder i Vaarens Tid. Naar der er gaaet om den, kan den glemmes hele Aar, uden at blive forskaaren. Naar den om Foraaret skal bruges til Hakkelse, tager man ikke Lag for Lag oven af, thi da vilde man beholde al den maadelige Bundhavre tilsidst; men man skjærer med Tørvespaden en "Pal" (d. e. et Parallelepipedum) fra den ene Ende, saa man hver Dag, eller dog hver Uge, faaer noget af Bundhavren med imellem den øvrige. Naar Havren er godt sammenpakked, kan den ligge saa fast, at man næppe kan stikke deri, og Lagene kunne tages op som sammenhængende Blade."

Hvorledes Meje-Medskabene ere forskjellige fra de Sjællandske er ovenfor S. 142 bemærket.

Noget, som den bornholmske Jordbruger vel bør gjøres opmærksom, til Advarsel, er at man ikke — som er almindeligst — bør paa de Agre, som udlægges til naturlig Græsning, saavel af Byg som af Havre: Jorderne, ligesom og i de mangfoldige Markeskjel og Renner, lade alle Slags Ukrudsplanter henstaa indtil de bære modent Frø, som siden ved Vinden eller paa anden Maade henses i kortere eller længere Afstand paa de opdyrkede Jorder, hvorved enhver Bestræbelse af vedkommende Ejer eller Bruger for at faa Jorden rensed, maa blive forgjeves.

Endnu bemærkes til Advarsel: at man i Almindelighed først aflaaer Græsset i Engene, naar de deri værende Planter have afblomstret og bære modent Frø, hvorved Høet naturligvis tager i Styrke og Godhed, og Engene udmarves.

XXIX. Hvad ansees i Almindelighed for at kunne gavne Landet med fortrinligt Hensyn til Lokalteterne?

Hvad jeg i det Foregaaende paa sine Steder har anført, som Noget, der efter mine Anskuelser skulde være uundgjængelig nødvendigt for Landet at føre den omhyggeligste Varetægt over, og at see fremmet paa hensigtsmæssigste Maade, saasom Udskiftningens, snarest mulige Tilendebringelse, Udmarkernes bedste

Anvendelse, Skov: Opveksling, Træskolers: Anlæg, Havne: Anlæg: genes Bedligholdselse og Udvidelse, Undervisnings: Anstalterne m. m. være her blot erindret, og jeg gaaer derfra over til nogle Bemærkninger, hvortil jeg hidtil ikke har havt Lejlighed.

Jeg fremsatte for omtrent tre Aartiender siden nogle Ytringer i denne Henseende, hvilke jeg endnu antager maatte fortjene Opmærksomhed. "For i alt hvad der vedkommer Landbruget at fremvirke den nødvendige Forbedring er gode Skrifters Uddeling, og unge dulige Personers Oplærelse paa fremmede gode Avls: gaarde vigtige Midler, men vigtigst er det, at Exempler her paa Landet selv kunne have. Naar dette kraftige Middel til snar Forandring, og til Udmarkernes Affavn, skal anvendes, da er det hver lokalkjendt oplyst Mands almindelige Stemme og Ønske, at Exempelgaarde, som Agerbrugs Instituter, skulle oprettes. Jeg troer tillige, at gode Landhusholdere fra Sjælland, Fyen eller Holsten maa indkomme og overdrages passelige Gaarde. Olig Ansættelse af fremmede dulige Landhusholdere brugtes paa Frederiksborg og Kronborg Distrikters kongelige Godser, hvor Engælendere, Pfaltsere, Sveitsere have været ansatte. Man kjøbe paa Bornholm, i hvert af de fire Herreder, en stor eller to mindre nærliggende, helst til Udmark stødende, ej for langt fra Kjøbstæderne liggende Gaarde. Et Stykke af den tilstødende Udmark lægges til dem. Man søge ved Magelæg og Udskiftning at arrondere Ejendommen paa bedste Maade, forskafe den omtrent 120 Tdr. Lands Areal eller Mere, efter hvad man ved nøjeste Overlæg finder rigtigst, og af det overskydende, samt af tilgrændsende Udmarkslodder danne nogle passelige Husmænds: Pladser, hvis Beboere kunne gjøre bestemt Arbejde til Gaarden. Man udsøge dulige, driftige, kyndige fremmede Agerdyrkere, og overdrage dem Gaardenes Drift, paa Regnskab, imod Løn og Deputater; Man ansatte ved hver Exempelgaard en eller to Lær: linger fra Herredet, hvis Valg og Underholdning kunde skee i Lighed med hvad ved Reskript af 26 Oktbr. 1792 blev anordnet om Veterinar: Læringer; man ansatte ogsaa ved hver Gaard en dulig Gartner, og man drive nu Gaarder og Haver efter eksempelfuld Plan til Landets Bedste. Den kongelige Kasse har havt rigelige Godtgjørelser af de gjorte Forskudder til Landvæsenets

Fremme i Rigets andre Egne. Bornholm skulde og sikkert Tiden, — ja om kort Tid — rigeligen godtgjøre hvad paa samn til saa velgjørende, saa høist trængende Formaal blev fastsat.”

Jeg tillader mig det Spørgsmaal: Kunde ikke i de næste 30 siden den Tid forløbne Aar, herlige Frugter paa saada Maade have været vundne.?

”Erempelgaarde maa jeg antage for at ville i høj Grad gavne Amtet” ytrede Hr. Etatsraad og Ridder Brink-Seideli i sin 1828 udkomne fortreffelige Skrivelse over Hjørring Amt, o naar jeg, for Bornholms Amt, har gjort og her igjentager e lige Ytring, finder jeg Tilfredsstillelse ved at have en saa vigtig Authoritet til Bestyrkelse for min Anskuelse herom.

Et andet Middel til at fremme Agerbrugets Forbedring er at see afhjulpet en almindelig fælt Trang til Laanesumme paa billige Vilkaar. Her har jeg og Tøje til at følge i de væsentlige hvad for Hjørrings Amt er bemærket: Laanets. Her sigt maatte aldeles ikke være at opretholde forgjældede Besiddere eller befordre hvad Flid og Anstrængelse, uden Opofrelse af a for lang Tid, kunde udrette. — Vigtig er den nøjagtigste Undersøgelse af Laansøgerens Charakter og Dulighed, og Tilsyn me Laanets rigtige Anvendelse. Det bornholmste Efterslægts-Selskab kunde maafee her paatage sig Undersøgelsen og Tilsynet. Sikkerhed for saadanne Laan maatte være Ejendom og Besatning Vel vides, hvor uhyre mange Laan i Landejendomme ere tabte men oftest, og især naar Kreditor var en offentlig Stiftelse, va Grunden at man ej var streng eller forsigtig nok i Undersøgeferne om Laansøgerens Værdighed, Dulighed og Ærlighed, o lod Kontrol med Skyldnerne være lunken, stundum ogsaa efterlo at agte paa at Afdrag, Rente, Skatterestancer ikke paadrogos fo Lovens Midler til Gjældens Afbetaling, eller Laane-Vilkaarene Opfyldelse brugtes.

Sparekassers Oprettelse, i Forbindelse med Laanekasser vilde blive saare gavnlige for Amtet; og dette kunde Amtet Efterslægts-Selskab jo see bragt tilveje, hvortil ogsaa et af Selskabets Medlemmer skal være tilfunds at forelægge det en Plan.

Mange andre af Rigets Amter har store Kapitaler tilhørende offentlige Indretninger, Stiftelser, rige Legater o. s. v

Tilfældet er noget anderledes med Bornholms Amt; og mindre Hjælp for Laan:trængende altsaa her erholdelig. Om dets Stiftelser og Legater har man fuldstændige Oplysninger i det fra Hr. Provst Det. Ph. Schacks Haand udgivne Verk: "Revision og Fortsættelse af Hofmans Fundatssamling." ¹⁶²⁾ Jeg henseatter her Resultaterne, og tilføjer nogle faa nærmere Oplysninger.

Først maa jeg da nævne, blandt de Edle, der i velgjørende Aand have dels betænkt Enker, eller andre Trængende, dels fremkaldt ny, eller forbedret ældre Stiftelser til Landets Bedste, den veldådige Kvinde af bornholmsk Et, hvis Vorne tillod hende at give med rundest Haand; nemlig den i Aaret 1838 afdøde Etatsraadinde Marie Koefoed, født Bohn. Ifølge Hendes Gavebrev af 2 December 1812, med kongl. Konfirmation af 27 Januar 1813, var hendes rige Gave til Bornholm 50000 Rbdl., nemlig til 4 Arbejdshuse, og 4 Skoler, en af hvert Slags, i Rønne, Nersø, Svanike og Hasle. (Ivf. Koll. Tid. 1817, S. 750).

Afdøde Amtmand Jespersen, der førte Regnskaberne over den skjenkede Kapital, meddelte mig Resultatet for Aaret 1835, hvorefter Beholdningen var:

	r. Sølv Rbdl.	Sølv Rbdl.	Sedler Rbdl.
Rønne, Skole	...	6000	
Nersø, Arbejdshuus	50	5566	3300
— Skole	...	6000	
Svanike, Arbejdshuus	3095	8500	1875
— Skole	...	6000	
Hasle, Arbejdshuus	1800	4000	825
— Skole	...	2000	
I alt . . .	4945	38066	6000

af hvilke Summer 37500 Rbd. Sølv bestode i kongl. Obligationer, 4945 Rbd. rede Sølv i 7 private Obligationer, 566 Rbd.

¹⁶²⁾ I. Del 1832 S. 270-295. Ifr. min Oversigt, 1810, S. 123-124.

Sølv i en privat Obl. og 6000 Rbd. Sedler i 8 private Obligationer.

Stiftelserne og Legaterne i Bornholms Amt ere følgende:

I. Landsognene.

Vesterherred:

Llyker Sogn. Sognepræst Peder Sommers Gavebrev af 17 Sept. 1812 paa 1300 Rbd. S. for Sognets Fattig- og Skolevæsen; de 1000 Rbd. for Skolen.

Vestermarie Sogn. Præsten O. N. Borreby skænkede ved Gavebrev af 7 Marts 1780 til Sognets Fattige et lidet Legat, bestaaende i en aarlig Afgift (nu 2 Rbd. 32 Skl. Sølv aarlig) af et Huus med Jord ved Ringeby Bro.

Nylarsker Sogn. Ifølge Testament af 19 Marts 1774, med kongl. Konfirm. 30 April næstefter, af Rancelliraad Henrik Schiøtz og Hustru Michelle Ottilia Stibolt fik Sognets Fattige i April 1814 et Legat af 352 Rbdl.

Sønderherred:

Pedersker Sogn. Ved Gavebrev, dat. 11 Nov. 1822 skænkede Ole Didriksen, paa 4de B. 100 Rbd. Sølv, hvis Renter skulde anvendes til Indkjøb af Vøger for fattige og sligtige Børn.

Poulsker Sogn. Hans Berildsen, paa 9de B., skænkede Sognet ved Gavebrev af 23 Nov. 1775, 300 Sldl., hvis Renter skulde tilfalde Sognets mest trængende Fattige. Bestaaer nu i en kongl. Obligation paa 200 Rbdl.

Østerherred:

Østermarie Sogn fik af afdøde Etatsraadinde Roefoed en Gave af 1000 Rbdl. Sedler, nemlig i Nov. 1814, 500 Rbdl. og i Marts 1820 atter 500 Rbd., (Koll. T. 1821), hvilke Summer anvendtes til en Skolebygningens Opførelse. I denne Bygningens Historie forekommer et af de sørgelige Exempler paa en blind enfoldig Almues Gjenstridighed mod offentlige Anordninger, da 116 af Sognets Beboere modsatte sig at gjøre lovbesaet Kjørsel og Arbejde til Bygningens Opførelse; hvorom Højesterets Dom d. 3 Jan. 1825 blev affagt.

Norreherred:

Clemensker Sogns Fattige har 366 Rbd. 64 Skl. Sølv, efter to Gavebreve: det ene af en forhenværende Sognepræst Elias Pedersen 1738, (nu 300 Rbd. Sølv); det andet af Hans Koefoed paa Simlegaard, af 2 Marts 1774 paa 100 Sldl. (66 Rbd. 64 Skl. Sølv). Et Gavebrev af Sognepræsten Jørgen Kosod, med kongl. Konfirmation af 19 Sept. 1806, hvor: efter Fattigvæsenet skænkedes et Huus med en liden Kaalhave, hvilket Huus skulde tjene til Beboelse for 6 fattige Fruentimre, blev befunden ikke at have noget Værd, saasom Huset, efter optagen Skønningsforretning var saa uselt, at det kun vurderedes til 21 Rdl., og det lidet Jordstykke var ikke Giverens Ejendom. Kapital fulgte ikke med Gaven.

II. Kjøbstæderne:

København har 1) et Hospital, bestemt for 12 Fattige. Foruden fri Bolig nyde Lemmerne, efter Hospitalets Lejlighed, ugentlig Understøttelse, samt Brændsel. 1630 eksisterede Hospitalet. Kjøbmand German Bohn Mortensen og Hustru Karen Lauritsdatter bleve sildigere dets Velgjørere ved to Gavebreve, udstædte 1729 og 1742, hvorved en Bygning, samt en Kapital af 1000 Rdl. dertil skænkedes. 1807 gav Kjøbmand Poul Carlsson det 333 Rdl. 32 Skl. — 2) Et Arbejdshuus, ovenfor omtalt.

Næst havde først et lidet Fattighuus, bygget 1759 til Husly og Varme for 6 trængende Enker, ved Gave af en Major Ole Sonnes Efterleverse og Arvinger. Sildigere fik Byen ovenfor omtalte Arbejdshuus.

Svanløse, ogsaa et lidet Fattighuus for 4 Lemmer, hvortil Jacob Kosod 1726 testamenterede 200 Rdl., Morten Kosod 1750, 100 Sldl. Jens Mikkelsen 1771, 100 Sldl.; og 1773 fik Stiftelsen ved en Kaptain Stibolts og Hustrues Gave 117 Sldl. Siden stiftedes det Koefoedske Arbejdshuus.

Nakirkeby har et Hospital for 8 Lemmer; dets Stiftelse taber sig i de ældre Tider. Det har 3 Td. Rugmel aarlig, som leveres ved Juletider fra Spidlev-Mølle.¹⁶³⁾

Sasle har, som ovenfor nævnt, et Arbejdshus.

Med Undervisnings-Anstalterne paa Bornholm ere mange Forbedringer i de sidste tre Aartier foretagne. I Aaret 180 udgav den da paa Bornholm værende Præst Elieser Gad lidet Skrift, som skildrede Almueskolevæsenets da værende Forfa- ning¹⁶⁴⁾. Et af de Forslag til Forbedring, hvorpaa han at- drog, er siden indført; nemlig at Degnetjenesterne ere forvandlede til Skolelærere: Embeder. De Koesøediske Legater ere ogsa siden, som ovenfor sagt, stiftede og tjene til Skolevæsenets Lær- Jeg bemærker her iøvrigt hvad ovenfor S. 32 blev omnævnt at Gildesboerne ansees at burde blive en Indtægtskilde for Skolevæsenet.

Ved Rønne Borger-Skole blev i Decbr. 1825 oprettet en Tegneskole ved afdøde Major og Landinspektør S. Pedersen's priselige Omsorg; hvortil han udarbejdede Fortegninger, lig som han og selv gav i de første fire Vintere ene Undervisningen. Denne Tegneskole fik mange Understøttelser, og vistest meget Belvillie; og den bliver naturligviis vedligeholdt¹⁶⁵⁾.

Bornholm havde i nogle faa Aar et Skolelærer Seminarium, medens Stifteren og Bestyreren, den siden afdøde Provst Lørd. Andr. Hjorth, sammesteds var Sognepræst. -

¹⁶³⁾ See ovenfor S. 55, og Thurah S. 87.

¹⁶⁴⁾ "Den nærværende Tilstand af Undervisnings-Anstalterne paa Bornholm med Forslag til deres muelige Forbedring," 61 S. 8. 180 "Endnu noget Lidet om Undervisnings-Anstalterne" 2c. i Anle- ning af et Modskrift af Præsten Valle. Jvf. min Overti- 1810 S. 140-6. om Undervisnings-Anstalterne paa Landet, sa- ledes som de havde været og da vare.

¹⁶⁵⁾ Major Pedersen, som siden med Understøttelse af det Kejserske Fond stiftede lige Tegneskoler i Slagelse og Roeskilde, har u- givet en Beretning om disse Skoler; trykt i Slagelse 1830.

Det blev oprettet ifølge Reskript af 18 Decbr. 1816 og ophørte ved Præstens Forskyttelse 1820¹⁶⁶⁾.

Landets vigtigste Undervisnings Anstalt er den lærde Skole i Rønne¹⁶⁷⁾. Ved Forordn. af 12 Decbr. 1806 blev denne Skole — (ligesom de i Bordingborg og Nakskov) — givet det Navn Middelskole, med en Indretning, at Disciplerne der kun skulde erholde den Undervisning, der erholdtes i Rigets fuldstændige Skolers nederste Klasser, men at Dimission fra Skolen til Universitetet ikke skulde finde Sted. Under 8de Maj 1818 ophævedes igjen denne Indretning, og Disciplers Dimission lige fra Skolen til Universitetet er siden skeet. Ifølge kongl. Resol. 14 Oktbr. 1825 bliver af de 20 Rbdl. som paa Bornholm gives i Skolepenge for en Discipel, $\frac{1}{4}$ anvendt til trængende Disciplers Understøttelse, og komme altsaa ikke Skolekassen til Indtægt, da samme kun faaer 15 Rbdl.

Skolen har en god Bogsamling, hvortil Hr. Rancelliraad og Raadmand Rogert i Helsingør har skænket et vigtigt Bidrag, nemlig hans afdøde Faders, Landsdommer Dittl. Ludv. Rogert's efterladte gode Samling.

Landets offentlige Bogsamling under Efterlægts; Selskabets Bestyrelse og Baretægt er ovenfor S. 226 nævnt. Almuebogsamlinger har St. Ols, med Allinge og Sandvig, ligeledes Jbsker Sogn¹⁶⁸⁾. Begge have fra Landhusholdnings; Selskabet erholdt Bidrag af Bøger.

Offentlige Forelæsningers Holdelse over almenlystige Emner maatte jeg, i mit første Udkast til dette Skrift, opgive som en af de ønskelige Ting man savnede. Dette er nu ikke ganske Tilfældet. Selskabet for Naturlærens Udbredelse har nemlig draget Omsorg for, at Forelæsninger ere i sidsteforløbne Vinter holdte ved Hr. Adjunkt C. S. Bjerling, dels over technisk Kemi i

¹⁶⁶⁾ Kollegialtid. 1820. S. 672—4.

¹⁶⁷⁾ Om Skolens ældre Historie see min Oversigt 1810. S. 140—2. — "Efterretninger og Bemærkninger om Rønne lærde Skole fra dens Reform i Aaret 1818 til Udgangen af Aaret 1838. Indbydelses Skrift til den offentlige Examen, af P. G. Bohr, Skolens Rektor. Rønne 1838. 78 S. 8.

¹⁶⁸⁾ Bornholms Av. 1838. Nr. 20. 63.

sin Anvendelse paa Kunster og Haandværker, som enten allerede eller kunne ventes at ville blive af Bigtighed for Bornholm dels over de vigtigste Gjenstande af Naturlæren. Hr. B. har fremdeles igjennemgaaet de vigtigste Læresætninger af Astronomien Grundlaget for Sømandsvidenskaben. — Savnet af meteorologiske Jagttagelser har jeg ovenfor S. 108 nævnt. Hvorledes Landets geognostiske Forhold i de sidste 20 til 22 Aar have været under søgte er flere Steder fortalt; og derved er tillige Landets Mineralog bleven nøjere bekendt.

Bornholm har med Hensyn til *Flora Danica* to Gang været besøgt, første Gang i Oders Tid, da den duelige Kønig som af Oeder var dißendt, havde søgt saa godt, at der kun blev lidet tilbage for Andre. Anden Gang i Sommeren 1817, da Etatsraad Ridder Horneman var der. Han vendte tilbage med endel Tegninger, hvoriblandt var *Tussilago spuria*, *Carex extensa*, adskillige Lichener, og nogle Alger¹⁶⁹⁾.

Dhrr. Kawert og Garlieb gjorde i deres Rejseberetning¹⁷⁰⁾ opmærksom paa hvorledes Landets Lichener, eller Lavarter kunde være at anvende til Farvning, og hvorledes saadant ve skete af Nogle, især i Landets vestlige Del, men fortjente at være mere kjendt.

Den Overflødighed af Tangarter, som aarligen opkastes paa de bornholmske Kyster, fortjener vist nok mere Benyttelse end der finder Sted. Tangs Anvendelse af fattige Folk som Brændsel bruges især i Nærø, mindre i Rønne¹⁷¹⁾. Tangs Anvendelse som Gjødningsmiddel er kun lidet brugt¹⁷²⁾.

Da Tangaske indeholder betydeligt meget Glaubersalt sa lærte Dhrr. Ørsted og Esmarck¹⁷³⁾ nogle Personer i Nærø deraf at uddrage dette Salt, "hvilket er let. Glaubersaltet bruges

¹⁶⁹⁾ Kroyer's naturhistoriske Tidsskrift 5 B. 1837. S. 469-470.

¹⁷⁰⁾ S. 62 af. Den bornholmske Avis 1836 Nr. 65.

¹⁷¹⁾ See Handelstid. 1805. S. 226 hvorved dog den Berigtigelse maa erindres, at det er for det meste Kløvertang der falder paa Kysterne.

¹⁷²⁾ See foran S. 141.

¹⁷³⁾ Rejsen 1819 S. 76.

i Frankrig med stor Fordel til Soda eller Natron. Hos os vilde den paa vore Kyster opdværgte Tang give et kosteligt Bidrag til denne for Sæbesyderier, Glashytter o. s. v. vigtige Materie, der desuden ved Tvet, Farverier, og flere Arbejder kunde gjøre Potassen enten ganske eller for en Del overflødig".

Hvad en entomologisk Undersøgelse af Bornholm angaaer, da foretog Hr. J. C. Schiødte sig i Sommeren 1838 en saadan, og meddelte i naturhistorisk Tidsskrift 2 Binds 4 H. 1838 Resultaterne, der indeholdt Forsøgelse af den Danske Fauna; saavidt Insekterne angaaer.

Ichtyologiske Undersøgelser gjorde Hr. Kroyer paa sin Rejse i Aaret 1835, som ovenfor S. 286 er omnævnt.

Et Bidrag til Landets og Christiansøes Ornithologi gav i sin Tid en paa Christiansø i flere Aar boende Garnisons-Auditor Johan Didr. Petersen ¹⁷⁴⁾.

Endnu en Gjenstand for videnskabelige Undersøgelser maa jeg berøre, nemlig Oldsagerne, ved hvilke især Oplysninger til Landets ældste Specialhistorie kunne søges. De Notitser, hvortil jeg maa indskrænke mig, ere: Landet har adskillige Runestene, aftegnede og forklarede af Worm, Resen, Thurah; (jvf. Skovgaard), men de nyere runologiske Forskninger afgive væsentlige Berigtigelser. — Paa Bornholm kjendes i Almindingsføvent Grundene af gamle murede Bygninger, under Navnene: Gamle og Lille Borg, men anstillede Undersøgelser have ikke ledet til nogen Klarhed om sammes Historie. Fremdeles nogle Røkke-stene, hvorover afdøde Biskop Münter, efter at have paa en Bispevisitats Rejse seet dem, gav en Beskrivelse, ligesom og Museet for nordiske Oldsager i Kjøbenhavn fik Modeller af dem ¹⁷⁵⁾.

Til forskjellige Tider har man fundet gamle Mønter, saavel af Guld som af Sølv, samt Brakteater, smaa Guldbilleder og

¹⁷⁴⁾ Verzeichniß baltischer Bögel, alle auf Christiansø geschossen. Altona 1766. 4. — See Thurah, og Skovgaard S. 56 o. f.

¹⁷⁵⁾ En Afhandling af J. Münter om disse Røkestene, med Kobber, blev givet i Antiquariske Annaler 3die Bind S. 19—29.

mere fligt, saasom paa Sylten, en stor Eng i Jbsker Sogn, ved Smør:Enge i Vestermarie Sogn og paa flere forskjellige Steder.

I Aarene 1710 eller 11 fandtes en Mængde smaa Guld billeder af 1 til 20 Apotheker Grans Vægt, alle af tyndt Guld blik, udskaarne efter Lighed af Mennesker; om hvilket Fund en Par Smaaskrifter bleve udgivne ¹⁷⁶⁾.

Nogle Aar senere fandtes i en Tørvemose, ikke langt fra det endnu da staaende Hammershuus, endel smaa Sølvmynter ¹⁷⁷⁾.

Men de fleste Oldsager, især fra den hedenske Tid, nemlig fra Højene, ere fremkomne ved vore Tidens Undersøgelser og Eftergravninger; saasom Stensager, blandt hvilke en firkantet Sten:Urne, hidtil den eneste i sit Slags man kjender, Bøller, (Lautbøller, Offerbøller) Guldbracteater og smaa Billeder, Ringe og Fragmenter, Bronze:Sager, skønne og sjældne Perler af Glas:Flus og Glas:Mosaik, af Rav og af en fin brændt Leermasse.

Hs. kongel. Højhed Prinds Christian Frederik henvendte, ved sit Besøg paa Bornholm i Sommeren 1824, sin Opmærksomhed ogsaa paa Oldsagerne, og efter sin Hjemkomst berigede Museet i Kjøbenhavn for nordiske Oldsager med flere interessante Fortidslevninger. Nogle saadanne fik Museet ogsaa fra Hs. kongel. Højhed Prinds Frederik Carl Christian; Afdøde Holshørster Justitsraad Rømer, Pastor Valle til Aaker Sogn, og flere have ligeledes sendt Museet Gaver. En Lodsejer af hine saa kaldte Smør:Enge, Peder Nielsen, maa jeg fremdeles

¹⁷⁶⁾ Det ene af H. J. v. Melle: *Commentatiuncula de simulacris aureis, quæ in Bornholmia ægris eruuntur*. Lub. 1725. 16 p. 4° cum fig. — Det andet: *Christiani Democriti (s: J. K. Dippel) eröffnete Muthmassungen und Gedanken über H. J. v. Melle commentatiuncula* &c. Hamburg 1725. 30 S. 8. I dette sidstnævnte Skrift findes det første ogsaa indrykket udi tydsk Oversættelse. Jvf. Skovgaard 363-68.

¹⁷⁷⁾ Skovgaard *ibid.* 365.

nævne for den Interesse og Omhyggelighed han viser, naar saadanne Fund forefalde, til deres bedste Behandling ¹⁷⁸⁾).

Endnu maa jeg om Landet, ved Overfskuelse i videnskabelige Hensyn, anføre, at Samlinger til et bornholmsk Forfatter-Lexikon gives i N. Chr. Ost's Materialier til et dansk biogr. Liter. Lexikon 1837 ¹⁷⁹⁾. — Jeg har før yttret ¹⁸⁰⁾ den Anskuelse, "at det maatte være vigtige Grundsætninger ved Valg og Forskyttelse af Præster for et saa isoleret og tilbagestaaende Land: at der ej i Almindelighed valgtes nogen Indfødt, og at der var ofte Omsættelser i Henseende til de smaa Kald, som kunde være duelige theologiske Kandidaters første Bane for saa Prøve-Aar, i hvilke Virksomhed skal erhverve dem hæderlig Adkomst til attræet god Forskytning; men at de bedste Kald, som her ej ere mange, skulde om mueligt gøres bedre, og attraaelige af Mænd, der i andre Kald andensteds har erhvervet sig Navn som Videnskabsmænd, eller gode Land-Oekonomer. Idee-Cirkulation og Exemppler ere saa vigtige for dette Land, at hvert dertil bidragende Middel er anbefaleligt."

Om de Fjønne Kunster skrev jeg 1810: at man af dem ej paa Bornholm kunde have anden Nydelse end "hist og her hos Embedsmænd at træffe nogle saa vakre Kobberer paa Væggene, men et sjønt Maleri, et Kirke- eller Kirkegaards-Monument, en sjøn Haveprydelse eller andet slikt vil vel næppe endnu nogen Topograph i et Par af de næste Decennier kunne nævne." Næsten tre Aartiender henrandt. Sine Nydelser høre ikke til Nødvendigheder, der først skulle tilfredsstilles. — Musikken dyrkes mere end forhen, og Smagen for samme udbreder sig. Theater har Rønne i omtrent en Snøs Aar havt. Forhen ikke ¹⁸¹⁾.

¹⁷⁸⁾ Udsprede Efterretninger i Antiquariske Annaler og nordisk Tidsskrift for Oldkyndighed.

¹⁷⁹⁾ No. 106, 107, 111, 112, 115, 119 og 120 131.

¹⁸⁰⁾ Oversigten 1810 S. 146-47.

¹⁸¹⁾ Nogle Smaatræk til Skildring af Levemaaden m. M. henfalte jeg i min Oversigt 1810 S. 149; hvortil jeg henviser.

Jeg slutter da her denne min Skildring af Amtet, som skulde have været landøkonomisk, men hvori jeg tillige har tillad mig, overalt hvor Lejlighed tilbød sig, adskillige uden for gaaend Tillæg, sigtende til at give en tro Skildring af Landet i de Hele, saaledes som samme nu kan gives, og hvoraf overhovede fremlyse de ikke ubetydelige Fremskridt, der i de tre sidste Aartier ere skete, og de skønne Udsigter man har til at Landet kan vorde en af de lykkeligste af Fædrenelandets Provindser.

Bilag.

Nr 1. Om bornholmske Jordebøger, de ældre, saavel som den nu gjældende af 16 Juli 1696.

(See S. 29).

Den ældste Jordebog, som i det kongelige Rentekammers Arkiv bevares, er fra Aaret 1606. Efter Enevolds Regjeringens Indførelse blev, ifølge kongel. Resolution af 26 Sept. 1662, Befalingsmand Hans Schrøder tilskrevet, at give en Erklæring over en Ansøgning, og foredragne Klager fra Indvaanerne paa Bornholm, og tillige blev ham overdraget at "forsærdige Jordebøger paa alt det Jordegods, som paa Bornholm findes, i hvem det og tilhører, ingen undtagen i nogen Maade" m. m.

Jordebogen af 28 Juni 1664, der er Grundlaget for de følgende sildigere forfattede, er vist nok en Følge af benævnte kongel. Resolution, og den er saa meget mere vigtig, da den tillige er bleven en Hartkorns eller Skyldsætningsbog. Det under Kong Christian 5te udførte vigtige Matrifulerings Arbejde i Danmark, hvormed i Aaret 1681 blev begyndt, strakte sig nemlig ikke til Bornholm.

Her foregik altsaa ikke den Opmaaling, og det Taxations Arbejde efter foreskrevne Principer, der fandt Sted i det øvrige Danmark, men denne Jordebog af 1664, i hvilken alle Gaarders og Ejendommers Landgilde Specier vare indtegnede, og som senere vare reducerede til Hartkorn, vedblev at være gjældende som Hartkorns Ansættelse. Da intet herom vides forhen at være trykt, saa maatte vel følgende Optegnelser have Interesse, især for Bornholmerne, og tjene til klar Anskuelse over Oprindelsen til det saa ulige Hartkorn, som Gaardene staae for; en Ullighed der er nedarvet fra ældre Tider, og som Udelses Forpligtelse er

igjennem Slægterne, og i Bevægelserne i Ejendommenes Besidde-
 ser, gaaet over til de nu værende Ejere, og hvis Forskjellighe-
 altsaa maa søges i den Tids og de andre Omstændigheder, der ve
 Ejendommenes Søgning bestode imellem Ejere og Bruger, for hve
 Gaard især.

I Rentekammerets Arkiv findes en Protokol med Titel
 "Extract til Matrifkulens Indrettelse offuer Bordingholm sogne-
 viis, Ao. 1671 ved Jens Søffrensen Borman", dateret
 Rønne d. 5 Septbr. 1671¹⁸²⁾. I samme er S. 139 indført
 "Tarten hvorefter Bordingholms Land er anslagen udi Hartkorn.

$\frac{1}{2}$ Daler	{ Landgilde: Skrivers og Stu:	{ imod 1 Td. Hartkorn
2 Mark	{ tingspenge, eller Mehgelt:	
32 β	{ penge.	
1 Td. Rug	{ hver Tde. er 5 Skp. imod 1 Td. Hartk.	
1 Td. Byg		
2 Td. Havre		
1 Td. Smør eller 13 Pund	imod	12 Td.
1 Ore at stalde		1 —
1 Kosterding	:	4 $\frac{1}{2}$ Skp.
1 Svinesfierding	:	4 $\frac{1}{2}$ —
1 Soernød	$\frac{1}{2}$ Td.	
1 Saar	:	2 Skp.
1 Lam	:	1 —
1 Gaaß	:	2 Sk
1 Høne	:	1 —
1 Teie ¹⁸³⁾	:	2 Skp.

¹⁸²⁾ Den ligger ved Kommissions-Akten for 1770, og den er fulgt
 Tordebogen af 1691, hvilket i den til samme hørende "Forkla-
 ringsbog" Fol. 7 er bemærket.

¹⁸³⁾ Paa Spørsmåal til Amtsforvalteren, Hr. Justitsraad Sehestedt
 hvad Teie er? gav han mig den Dplysning: at han havde fore-
 fundet anført i et gammelt Dokument, uden Underkrift, men for-
 modentlig af Urne: "Teie, hvad egentlig her efter Tordeboger
 skal betyde, kan ikke tilvisse siges at have fundet nogen Dplys-
 ning om, dog synes mig at have læst et Sted, at derved for-
 staaes 1 Gaaß, og 1 Td. Havre, som da var for den ene Post
 1 Mk. og for den anden 4 Mk., tilsammen 5 Mk.

1 Tønde Torff	2 Td.
100 tørre Torff	2 —
1 Læs Ved	: : 1 Sk.
1 Td. Kul	: : 1 —
1 Læs Limsten	: 1½ Skp.
1 Læs Hø	: 1½ —
1 Trave Langhalm	: : 3 Sk.

Knægtepenge, Brødbagningspenge, Splindepenge, Arbejds-
penge, Gjesteripenge, Squat og Beyrmøller samt Huse ube-
reignet.

Af bemeldte Bormans Protokol S. 135 optages her endnu
følgende Opgivelser til hin Tids Statistik.

Landgilden i Hartkorn . 7892 Td. 1 Skp. 3 Sk. 1 $\frac{63}{80}$ L.

Govedgaarde:

Hammershus : Ladegaard	14 Tdr. 5 Skp.
Lensgaard	18
Skovsholm	12
Vallensgaard	18
	62 Tdr. 5 Skp.
Jordegne : Skattegaarde	680
Fæstegaarde, Baarnede	234
Halvfæstegaarde, Udbyggere	26
Vandsquatmøller	48
Bejrmøller	23
Huse. Udbyggere	409.

Ved Jordebogs Regnskabet fra 1 Maj 1680 til 7 Maj 1681
og ved et senere fra 1 Maj 1688 til 1 Maj 1689, begge aflagte
af daværende Amtsskriver August Dechner, fremlagtes ogsaa
Jordebøger, men da han, efter førte Klager over hans flette
Embedsførelse, var ved Højesteret dømt og haardt straffet, blev
en Kommission nedsat, for at faae de af ham begaaede Mis-
ligheder ved Oppebørslerne berigtigede, og derhos "en rigtig Jor-
debog over det hele Land indrettet". Kommissarierne vare
Krigsskjal og Kammeradvokat Succov, Oberstlieutenant Andreas
v. Buggenhagen, Vice Landsdommer Ancher Møller og Amts-
skriver Anders Wogensen, og da den af dem forfattede Jordebog,

dat. Rønne d. 24 Octbr. 1691, var i Rentekammeret igjennemgaaet, blev ved Kammerets Skriv. af 2 Jan. 1692 til Succor, begjært nærmere Oplysninger over nogle Poster, og ifølge deraf bleve nogle Tillægsberegninger tilføjede bemeldte Jordebog, og er "Forklaringsbog" som Tillæg indgivet under dato 30 Jan. 1692¹⁸⁴⁾.

Foran i Jordebogen er indført: "Taxten hvorefter denne Jordebog er beregnet, hvilken begyndes fra den 1 Maj 1692 som følger":

Smør Td. til 14 Lpd. rent Smør beregnet.	
Rug Tønden til 8 Skiepp. beregnet.	
Byg Tønden til 8 Skiepp. beregnet.	
Nvre Td. til 8 Skiepp. ber.	
Meel Td.	1 Rdl. 3 m $\frac{1}{2}$.
Kosjerding	1 Rdl. 2 m $\frac{1}{2}$.
Svinfjerding	: 4 m $\frac{1}{2}$.
Staldøren	à 4 Rdl. :
Joernød	1 Rdl. 3 m $\frac{1}{2}$.
Haar	: 4 m $\frac{1}{2}$ 8 β .
Lam	: 3 m $\frac{1}{2}$ 8 β .
Gjæs	: à 1 m $\frac{1}{2}$. :
Høns	: à : 6 β .
Feier	: à 5 m $\frac{1}{2}$. :

¹⁸⁴⁾ I bemeldte "Forklaringsbog" er S. 37 o. f. indført "Protocolum, holden d. 17 Aug. 1691 ved (Jordebogs) Kommissionens Begyndelse paa Borringholm angaaende hvad Adkomst de, som nogen Gaard ejer, paa samme Gaarde have, det være sig Kjøb- eller Skjøde-Breve, Skifte eller Mageskifte, Breve, Domme, Samfrændedomme eller Pantebreve"; men denne Liste strækker sig kun til Østerherredets tre Sogne. Af samme optages her følgende Linier: Østermarie Sogn, 5te Baarnedgaard. Paa denne Gaard, som kaldes Maglegaarden, boer Sal. Jens Kosods Efterleverste, Elisabeth Udeleye, som efter Kongl. Majestæts Tilladelse nyder Gaarden frie sin Livstid, med det til- og hosliggende Baarnedhus, kaldet Læskeshuset. — 15 B. G. Gæskeshuset, der ligger til Maglegaard; dens Afgift nyder Sal. Jens Kosods Enke". (Staaer for 4 Td. Hartkorn).

Bød à Læs	:	1 m $\frac{1}{2}$	2 β .
Limsten à Læs	:	:	80 β .
Saltet Torff 1 Td.	4 Rdl.	:	:
Torre Torff à 100	:	4 m $\frac{1}{2}$	:
Hø 1 Læs	1 Rdl.	:	:
Kul à Tønden	:	:	12 β .
Dagsværker à	:	1 m $\frac{1}{2}$	4 β .
Eg à Snes	:	:	8 β .
Sække ¹⁸⁵)	:	à 3 m $\frac{1}{2}$	:
Langhalm, 1 Trave	:	:	12 β .
Matgjæsteri	à 4 Rdl.	:	:

Som Exempler paa hvorledes Gaardene i bemeldte Jordebog ere ansatte, og efter bemeldte Tært, optages her følgende:

Høstlarsker Sogn 28 S. G. Hartkorn 11 Tdr. 5 Skp.
2 Sk. : 1 $\frac{1}{3}$ $\frac{9}{10}$ A.

Gammel Vandgilde.

Ny Vandgilde.

Smør . . 5 Pd. 5 m $\frac{1}{2}$.	6 Lpd. 14 Pd. 3 $\frac{1}{2}$ Sk.
Byg . . 1 Td. 1 Sk.	1 Td. 1 Skp. 2 Sk. 1 Ott. $\frac{1}{2}$ P.
Havre . . 1 Td. 4 Sk.	1 Td. 6 Skp. 2 Sk. 1 Ott. 1 $\frac{1}{2}$ P.

1 Kosterding	1 Rdl. 2 m $\frac{1}{2}$.
1 Svinesfærding	4 m $\frac{1}{2}$.
2 Lam	1 Rdl. 1 m $\frac{1}{2}$.
1 Gaas	1 m $\frac{1}{2}$.
12 Høns	4 m $\frac{1}{2}$ 8 β .
7 Læs Bed	1 Rdl. 1 m $\frac{1}{2}$ 14 β .
1 Læs Limsten	10 β .
5 β 7 $\frac{1}{2}$ Alb. Mehlgeld,	
3 $\frac{1}{2}$ m $\frac{1}{2}$ 3 β Skriverpenge,	
1 m $\frac{1}{2}$ Brødp. og Spindep.,	
2 Rdl. Tegtepenge,	
1 m $\frac{1}{2}$ 15 β Knægtepenge.	

Er . . . 8 Rdl. 4 m $\frac{1}{2}$ 2 β 1 $\frac{1}{2}$ Alb.

¹⁸⁵) Om denne Vandgilde=Species er mig fra Hr. Amtsforvalteren meddelt: at det er kun Sandemændene, som ere ansatte for aarlig at betale samme, nemlig for 7 Snes Eg 3 Mk. 8 β , og en Sak 3 Mk., er 1 Rbd. 8 β .

Samme Sogn. 6te Baarnedgaard.

Lars Ottesen. Hartk. 2 Td. 2 Skp. 1 Sk. 2 Alb. $24\frac{2}{3}$ S.

Af Friskyllden Hartkorn 3 Td. 2 Skp.

"Denne Gaard, som nu Hs. Kongl. M. af Højesteret er tilkjendt, haver ingen Tid, for sin Ringheds Skyld udi sin Ejendom, givet Egtepenge til Proprietairen, venter derfor endnu at maa i det ringeste for halve Egtepenge forfaanes".

Gammel Landgilde.

Ny Landgilde.

Smør . . . 2 Pd. 6 m $\frac{1}{2}$.

2 Lpd. 15 Pd. $3\frac{1}{2}$ Sk.

Byg 1 Skp.

1 Sk. 2 Sk. 1 Ott. $\frac{1}{2}$ P.

Bød 2 Læs.

2 m $\frac{1}{2}$ 4 Sk.

5 Alb. Mehgeld, 10 Sk. Brød og

Spindepenge, 2 Rdl. Egtepenge,

1 m $\frac{1}{2}$ 6 β Knægtpenge.

Herforuden er H. Kongl. M. tilfunden af Højesteret Proprietairskyllden fra Hr. Jens Morsing, nemlig 1 Sk. Smør, 1 Teie 5 m $\frac{1}{2}$.

Er . . 3 Rdl. 3 m $\frac{1}{2}$ 5 β 2 Alb.

Clemensker Sogn, Simlegaard. Kongens ¹⁸⁶).

Hartkorn 27 Tdr. 4 Skp. 2 Sk.

Ritmester Casper Henrik Westerwald er benaadet med Gaarden sin Livstid.

Landgilde 2 Tdr. $2\frac{1}{2}$ Ott. Smør. 2 Tdr. 4 Lpd. 6 Pd.

Egte- og Knægtpenge 2 Rdl. 1 m $\frac{1}{2}$ 6 β .

¹⁸⁶) Denne Gaard er med tilhørende eller underlagte Støl den højest i Hartkorn ansatte Gaard paa Bornholm. Gaarden staaer nemlig for Hartkorn 27 Td. 4 Skp. 2 Sk.

og Stølen 53 S. G. i samme Sogn 9 — 3 — 3 — 2 Alb. $3\frac{3}{8}$ P.

37 Td. 2 Skp. 1 Sk. 2 Alb. $3\frac{3}{8}$ P.

og af dem begge ydes i Smør-Afgift 40 Lpd. 5 Pd. $3\frac{1}{2}$ Sk. Den blev ved Auktionen 1744 solgt for 758 Eldl. og Fæsteren Hans Rosod, hvis Fæstebrev var af 5 Dec. 1730, og som i Fæstpenge havde betalt 510 Eldl. fik sig den tilskjødet. Om denne Gaard see og Skougaard S. 327-8.

Olsker Sogn. Slottets (Hammerhusets) Ladegaard er ej tilforn indført i Jordebogen. "I Matrikulen beregnet for Hartkorn 14 Tdr. 5 Skp. Gaarden bruges af Vicekommandanten Waldemar Blinck¹⁸⁷⁾ som Jorpagtning, og giver aarlig deraf til Hans Kongl. Majestæt 20 Rdl.¹⁸⁸⁾.

Bed mange Gaarde er anført, at de ere hjemfaldne til Kongen for Restancer. Nogle Gaarde ere ved Mageffiste, blevne Kongens, f. Ex. i Pedersker Sogn er ved 2 S. G. anført, at den med flere Gaarde er af Oberst Matthias Nummefen afftaet til Kongen d. 16 Aug. 1687¹⁸⁹⁾.

I Østerlarsker Sogn. Lehns-Lovedgaard. Hartkorn 18 Tdr. Bed Mageffiste med Generalamirallieutenant Niels Juel bleven Kongens. I samme Sogn paa lige Maade 19de og 22 B. G. og flere.

Af Fiskerlejerne Gudhjem og Melsted (S. 18), Arnager. (S. 149) o. fl. bestaae Jordebogsafgifterne i Dagsværker og Torsk.

¹⁸⁷⁾ Han var Vicekommandant 1682-1692.

¹⁸⁸⁾ Denne Afgift blev siden forhøjet til 30 Rdl. aarlig. Tillægget af 10 Rdl. er beregnet til Indtagt i Specifikationen over Jordebogens Forbedring. End videre bemærkes, at Gaarden ved Auctionen 1744 blev solgt paa lige Billaar, som de øvrige Gaarde, og betalt med 86 Sld. pr. Td. Hartkorn; altsaa i alt med 1275 Sld. 2 Mk. 10 $\frac{3}{4}$ Skl., hvoraf 605 Sld. 2 Mk. 10 $\frac{3}{4}$ Skl. betaltes Contant, og 670 Rbd. med en Panteobligation.

Hammerhusets Jorder, eller det Areal der tilhørte Slottet, samt Fiskeriet i den saa kaldte Hammer-Sø er uvedkommende Slots Ladegaarden, men sammes Benyttelse eller Indkomsterne af samme er overladt Kommandanten, ifølge kongl. Resol. af 22 April 1778, tilmeldt Amtet ved Rentekammer-Skriv. af 19 Maj-1778.

¹⁸⁹⁾ Ifølge kongl. Resol. 25 Juni 1687 afstod Nummefen 7 Gaarde paa Bornholm, nemlig 4 i Poulsker, 1 i Pedersker (nemlig den ovennævnte) og 2 i Clemensker Sogne til Kongen, imod noget andet Gods i Sjælland til Bederlag.

Efterat Jordebogen af 1691 var, som anført, paa det næjst igjennemgaaet, og de fornødent befundne Oplysninger erhvervede forfattedes den Jordebog af 16 Juli 1696, der fra den Tid a bestandigen har været fulgt.

I det Forestaaende ere nogle Danske adelige og rige Familie nævnte, der have ejet Gods paa Bornholm, og dette har været Tilfældet med mange flere. Saaledes ejede Oberst Nicola Eckstein 13 Gaarde i Vestermarie, Clemensker, Rutsker, Jbsker, Poulsker og Pedersker, Otto Marwins Arvinger 7 Gaarde i Pedersker Sogn. Meget af det fra ældre Tider kongl. Gods overgik først til at blive Pant for Pengelaan til Kongerne, siden at blive udlagt Gods, og atter ved Mageffister med andet Gods i Danmark til igjen at blive Kongens. Saaledes er ovenfor (S. 319) Oberst Nummefen og Generalamirallieutenant Niels Jul nævnte som mageffistende nogle erhvervede bornholmske Bøndergaarde mod Gods andre Steder i Danmark. Vice-Amiral Frederik Gedde, Ejer af Gaarden Nordskov i Svendborg Amt, mageffistede 1696 tre Gaarde paa Bornholm, af Hartkorn noget over 28 Tdr, imod Ius patronatus til to Kirker i Nærheden af hans hvenske Gods ¹⁹⁰⁾.

Jeg har en Liste for mig, forfattet 1658 af ovennævnte Borman ¹⁹¹⁾ hvorefter bornholmsk Gods var til Rigens Gjelds Afbetaling udlagt for 40596 Rdl. 8 Sk. til 30 Personer, blandt hvilke Christian Urne, Adam v. Krampen, Bjørn Ulfeldt, Tousfaint de Boffort, Lauritz Paavisch o. fl. samt Kjøbenhavns Universitet.

Hvorledes "Hammershus Slot og Lehn med tilliggende Bønder og Tjenere" var, førend Souverainitetens Indførelse, givet i Lehn paa forskjellige Maader, og amffistet under forskjellige Wilkaar vise de udstedte Lehnbreve, hvorom jeg antager, at jeg vil finde Lejlighed et andet Sted at give Oplysning.

¹⁹⁰⁾ Østs Minerva 1837. 2 B. S. 138.

¹⁹¹⁾ "Extract offuer Jordebøgerne paa dett udlagde eller til Rigens Gjæld at afhielpse destinerede Goedgs offuer all Dannemarch Ao. 1650 och Anno 1651 af Jens Søffrenson Borman.

N 2. Et af de kongel. Skjoder, som efter Auktionen i Aaret 1744 over Bøndergaarde blev udstedt.

(See S. 30. Efterhaanden som Kjøbesummerne bleve indbetalte i Amtstuen, udstededes Skjoderne. Et saadant efter Originalen optages).

**N 3. C.VI. 1½ Rdl.
1745.**

Vi Christian den Siette, 2c. Gjøre vitterligt: at som Vi allernaadigst have for godt befunden, at bortselge Endeel Vores Gods paa Bornholms Land, paa de Konditioner, den derom under Dato 21 December 1743 udgangne Plakat og trykte Specification nærmere udviser, hvorefter Auktionen over bemeldte Gods er foretaget paa Bornholms Amtstue, og den derover afholdte Forretning ved vores allernaadigste Resolution af 3 Juli 1744 bleven approberet;

Da siden Niels Pedersen derved er bleven overladt i Clemensker Sogn den 12te Børnedegaard, med hvis derunder henhører, for den Summa Kourant 650 Slettedaler 1 Rk. 1 Sk., hvoraf, efter Kammerraad og Amtsforvalter Os ekkelige Christopher Schrøders til Rentekammeret indkomne Notice af 31te October 1744 er bleven betalt den ganske Kjøbesumma¹⁹²⁾ med Sex Hundrede og Halvtredssindstyve Slettedaler 1 Rk. 1 Sk. Altsaa have Vi ved dette Bort aabne Brev fra Os og Vore Kongelige Arvesuccessorer udi Regieringen allernaadigst villet skjøde og afhænde til fornærnte Niels Pedersen og hans Arvinger forbemeldte saakaldede 12te Børnedegaard i Clemensker Sogn, bestaaende af Hartkorn: 7 Tønder 3 Skp. 1 Alb. 1 A, samt Udmarksjord til Gaarden 10 Tønder Sædsjord, tilligemed alt dessens Bygninger med tilliggende Jorder, være sig af Ager og Eng, Skov, Mark, Krat, Moser, Fiske-Band og Fægang, Waadt og Tørt, inden Markesfiel og udenfore, aldeles intet undtagen i nogen Maade, som der nu tilligger og af Alderstid tilligget haver, og bør dertil

¹⁹²⁾ For mange Gaarde blev endel af Kjøbesummen betalt med en Panteobligation, hvilket da blev i Skjodet bemærket.

at ligge med Rette, — Altsammen til Besiddelse og Ejendoms for ham og Arvinger og efterkommende Eiere efter Landets Maad og Praxin, ligesom andre Selvejere, hvor Besiddelsens Riet angaa fra yngste Søn og ældste Datter; saa at, naar Enken dør andet Giftermaal, maa Manden vige Stedet, hvorimod enhver af de efterkommende Ejere, som tilfalder Stedet enten ved Kjøb eller Besiddelses Riet betaler udi Børes Kasse de saakaldte Fem-Rigsdaler Kjendelse Penge, og ellers af foremeldte Hartkorn at svaa aarlig udi Bornholms Amtstue den sædvanlige Kvartalskat efter allernaadigste Bevilling af 19 October 1680, samt Jordebog Afgift, Smør 10 Lpd. 10½ Pd., Penge 3 Rdl. 2 Mk. 11 Sk. og af Udmarksjorden Havre 7 Tønder 4 Skiepper.

Thi ville vi saaledes allernaadigst hermed frie, frelse, hjeml og fuldkommeligen tilstaae bemeldte Niels Pedersen og hans Arvinger forekrevne Gaard for hver Mandes Tiltale, som derpaa med Rette kunde have noget at sige. — Dog Os og Vor kongelige Arve-Successorer udi Regjeringen alle Kongelige Regentier, Høiheder, saa og Jagten af fornærnte Guds (ligesom a andet deslige der paa Landet) aldeles forbeholden. Forbydende Alle og Enhver herimod efter som forekrevet staaer at hindre eller i nogen Maade forfang at gjøre, under Vor Hyldist o Maade.

Givet paa vort Slot Christiansborg udi Vor kongelige Residence stad Kiøbenhavn den 18 Januar 1745.

Under Vor kongelige Haand og Seigl.

Christian R.

(L. S. R.)

Will. Aug. v. der Osten. O. Thott. Adtzelev.

Hansen.

Stjøde for

Niels Pedersen paa den 12te Baarnede
Gaard i Clemmensker Sogn paa Bornholm.

N° 3. Forklaring om de bornholmſke Kjøbstæders Jorders Areal og Fordeling imellem Lodsejerne.

(See S. 51).

1. Rønne Byes Jorders Areal udgjør, efter en af Landinspektør Bakslev i Aaret 1836 foretagen Beregning, som grunder sig paa de Kopier af Matrikulerings-Kaarter, hvilke ifølge Kongel. Resolution af 25 Apr. 1827, fra det kongel. Rentekammer ere tilstillede Byfogden og Byskriveren, i alt: af første Klasse, nemlig Ejendoms-Jorder for enkelte Borgere, 870 Td. 1 Skp. Land i 387 Lodder af anden Klasse eller Udmark, 741 — 7 — — 5 —

Det Hele 1612 Td. : Skp. Land i 392 Lodder.

Lodsejernes Antal er 170.

Det Areal, som de saaledes udgjøre efter den bakslevſke Beregning, er taxeret paa den Maade, som i Reskr. af 25 Apr. 1817 er anordnet i Henseende til Skatteopkrævning og Kommunal-Udgifter, og ved denne Taxering har man (forskjelligt fra de Boniterings-Regler, der ved Matrikulerings-Arbejder følges, nemlig fra 1—24) antaget Godheds-Grader fra 1 til 12, saaledes at den ringeste Jord, saasom uoptagen stenet eller sandet Udmarks-jord, er sat til Nr. 1, og bedste Jord til Nr. 12, og derefter er en Lodsejers Jords eller Jorders Areal reduceret til ringeste Klasse, eller Tarten 1.

Den største Lod i Henseende til Areal er Ejendommen "Stampen" sønden for Byen, 74 Tdr. 4 Skp., for det meste indtagen af Udmarksjord, og for den største Del uindhegnet, skarp, lyngbegroet, og tildels saa sandet i den vestlige Part, at den her næsten kan ansees for Sandflugt. Den hele Lod er kun sat til Tarten 2.

Af Byvangen er iøvrigt 8 Lodder (hvoraf 2 have hver noget over 10 Tdr. Lands Areal) i Konsul Winsløws, største Lodsejers, Besiddelse. Disse 8 Lodder udgjøre i alt et Areal af 32 Tdr. 7 Skp. Land, og staa, efter de forskjellige Tarter, (3—9), og efterat Arealet er reduceret, som ovenfor sagt, til

ringeste Klasse af Jord, eller Tært 1, i alt for 231 Td 7 Skp.

Kapt. Jens Kømer har 7 Lodder i alt af Areal 22 Td 6 Skp. og ansatte for 113 Tdr. 7 Skp. For afdøde Enkefrue Ping havde 4 Lodder et Areal af i alt 25 Tdr. 5 Skp. men ansat til 86 Tdr. $3\frac{1}{2}$ Skp., thi under samme er en af Udmarken in tagen Lod til Tært 1. Af andre store Lodder er Kommandante (Nr. 300) af Areal 19 Tdr. $\frac{1}{2}$ Skp. til Tært 4; — Kai Jbsen Kømers (Nr. 358, Pythuset) af Areal 18 Tdr. Tært. 3; — Enkefrue Rancelliraadinde Jespersens (Nr. 15) Areal 17 Tdr. 1 Skp. til Tært 7. Af de mindste Lodder er 3 hver paa en 1 Skp. Land, nogle enkelte 2, 3, 4 Skp. Land ellers ere Lodderne imellem disse opgivne største og mindste Størrelser af Areal.

Anden Klasse eller Byens Frihed, de uindhegnede Udmark bestaa af 5 Lodder:

nordlig	{	Nr. 12 en Grusgravs Strækning af Areal : Td. 5 Sk	
		— 160 en Lod paa	5 — 5 —
sydlig	{	Nr. 276	8 — $1\frac{1}{2}$ —
		— 360	95 — 7 —
		— 361	631 — $4\frac{1}{2}$ —

Alt til Tært 1. 741 Td. 7 Sk

De sydlige Lodder ere egentlig en samlet Strækning, m deres Forbindelse dannes paa flere Steder ved de saakaldte Gat (Gyder), hvis Brede undertiden vil findes kun at beløbe sig omtrent en Enes Alen.

Nogle af Bængens Lodder tilhøre det Offentlige, saasom: Kirken har . 6 Lodd. ialt af Areal 3 Td. 1 Skp. Land,

ansat til 20 Td. 7 Sk

Den lærde Skole 3 — . . .	3 — $3\frac{1}{2}$ — . .	21 — $2\frac{1}{2}$ —
Hospitalet . 3 — . . .	2 — $6\frac{1}{2}$ — . .	14 — $\frac{1}{2}$ —
Provste-Embed. 13 — . . .	14 — 3 — . .	90 — $6\frac{1}{2}$ —
Vysfoged-Embed. 3 — . . .	1 — $5\frac{1}{2}$ — . .	8 — 5 —

I Henseende til det af Landinspektør Balslev beregne Areal bemærker han, at det, ved at konfereres med Matrikulering

Beregningernes Areal turde befindes, at være noget mindre, hvilket har sin Grund i at disse sidstnævnte Beregninger ere tillagte visse Procent for Kaartets Indkræmpning, men at hans Beregninger intet saadant Tillæg have modtaget, hvilket til Opnaaelse af den Hensigt, i hvilken de foretoges, var uundværdigt, foruden at Bejenes Areal af ham er udeladt.

2. Næst Byes Jorder ere fordelte i et Antal af 406 Lodder, dels over, dels under 1 Td. Lands Størrelse.

Bed Byen, dels mod Byvangen, dels i Byen selv, ere flere indhegnede Løkker, som alle, mest i ældre Tider, ere indtagne af Byens Udmark; nogle af disse Løkker ere af et Par Tønder Lands Størrelse, en af dem noget derover. Af Udmarkerne ere endnu anseelige Stykker tilbage, der bruges til at sultføde endel maadelige Kreaturer paa. Til den bedste Udmark, som Byen har, hører den saakaldte Næst-Myr, der indeholder god Engbund og Mose. Byens Net gaaer dog kun til den saakaldte Svømning eller Førvand, noget ud i den i samme liggende Holm.

Flere af Byens Indvaanere have ønsket Udmarkernes Inddragelse under Kultur, men Fordom har hidtil hindret det.

De største Lodsejere i Byvangen vare: Vicekonsul Sonne, Studiosus Markus Munck, afdøde Amtmand Jespersen, Overformynder Morten Kosod og Borgerkaptajn Holm.

Kirken ejer 12 Lodder.

Byfoged/Embedet har en lille Eng til omtrent et Læs Hø.

3. Næstkebyes Jorder ere fordelte i 322 Lodder, dels under, dels over 1 Td. Land. Bed Byen er en Udmarksgade, der gaaer til Smaalhyngen.

For endel Aar siden havde Sognepræsten paabegyndt et Foretagende ved at faa Borgerne til at indvilge Indtagelse af Smaalhyngen til Havekolonier, hvorved denne trængende By muligens kunde have bidraget til at forskaffe Landet endel Kjøkkenurter og Havestruget, og hvorved Byens fattige kunde have erholdt gavnligt Arbejde; men Hindring mødte imod Ideens Udførelse.

De største Lodsejere i Vangen ere Bysskriver Dams Enke, 26 Tdr. Land; Kaptajn Markus Dam, 15 Tdr.; Grønbek, 15 Tdr.; John Larsen, 15 Tdr.

Byfoged:Embedet har en Lod paa 1 til 2 Læs Hø.

4. Svanike Kjøbstads Jorder, som 1817 bleve opmaalt af J. Lund, ere fordelte i 214 Lodder; Lodsejernes Antal 90 Arealet er beregnet efter Udsæd eller Afgrøde, og ansat pr Skjeppe Land fra 2 til 6 Points, som for en Ed. gammel Maal udgjør 10 til 30 Points; Havrejord halvt imod Bygjord Et Læs Enges, det er saa meget Eng, som udfordres til et Læs Hø, er ansat til 10 Points. Kirken ejer 8 Lodder, eller 3 Edr Land Bygjord, 1 Ed. 1 Skp. Land opgjødet Havrejord, og $\frac{3}{4}$ Læs Enges.

Byfogden benytter en Jordlod, kaldet Skagelsaldet, beregnet til 1 Skp. Land Bygjord. Præste:Embedet har ingen Jord i Byvangen.

5. Hasle Kjøbstads Jorder udgjør efter en af Lieutenant og Landmaaler Lind i Aaret 1833 forfattet Beregning:

Ejendoms:Jorder . .	264 Edr.	$3\frac{1}{2}$ Skp.	i	169 Lodder
Fælleder eller Udmarker	32 —	$2\frac{1}{2}$ —	i	4 —
	296 Edr.	6 Skp.		173 Lodder.

Lodsejernes Antal er 61. Hasle Kirke har 11 Lodder. Præsten, Byfogden, Byssriveren have ej Embedsjorder.

6. Allinge og Sandvigs Jorder ere, ligesom Hasle: Byes, beregnede efter et Kaart af Lieutenant Lind.

Ejendomsjorder . . .	462 Edr.	$3\frac{1}{2}$ Skp.	i	379 Lodder.
Lodsejernes Antal er 114.				

Fælleden ubetydelig, bestaaende mest af nøgne Klipper og en Sandflugtsstrækning.

Nr 4. Om Ligningen af Kommunal-Udgifterne. (See S. 69).

a. Beregning

over Afgiften til Amtsrepartitionsfonden for Aaret 1836, over: eensstemmende med Plakaten af 31 Dec. 1819.

Til Udgifter: Bestridelse i Aaret 1835 var udsfrevet 3800 Rbdl. Sølv, men disse vare ikke tilstrækkelige til Udgifterne, hvorfor Fonden har erholdt et Laan af den kongel. Kasse af

1000 Rbdl. Sedler, som igjen skal tilbagebetales. Desuden forestager der en betydelig Udgift af maaske 1000 Rbdl. eller mere i Diætvinge med videre til de Deputerede her fra Landet ved Stændersforsamlingen i Roeskilde, hvorfor det bliver nødvendigt at udskrive for Aaret 1836 5000 Rbdl. Sølv.

Af bemeldte Omkostninger svares, ifølge Reskriptet af 10 November 1741:

1. Kjøbstæderne $\frac{1}{4}$ Part som er	1250 Rbdl. Sølv
hvoraf Rønne . . . $\frac{50}{120}$ med 520 Rbd. 80 β .	
Nersø . . . $\frac{34}{120}$ — 354 — 16 —	
Evanike . . . $\frac{15}{120}$ — 156 — 24 —	
Nakirkeby . . . $\frac{12}{120}$ — 125 — — —	
Hasle . . . $\frac{9}{120}$ — 93 — 72 —	

Som bliver bemeldte . . 1250 Rbdl. : β .

2. Landet $\frac{3}{4}$ Parter, som er 3750 — —

Der udgjør den hele reparererede Sum . . 5000 Rbdl. Sølv.

Af de 3750 Rbdl., der skal lignedes paa Landet, kommer, ifølge forbemeldte Reskript og det kongel. Rentekammers Ordre af 19 Jan. 1822, paa Hartkornet, Præstegaardene, Degnegaardene, og flere Steder, de $\frac{49}{50}$, der udgjør . 3675 Rbdl. Sølv.

Og den øvrige $\frac{1}{50}$ paa Udbyggere, og andre, der have Jord i Fæste eller til Leje af Bønder 75 — —

Som bliver bemeldte . . 3750 Rbdl. Sølv.

Landets Hartkorn udgjør efter

Jordebogen 7958 Td. 4 Sk. : 8k. 1 Alb. $\frac{1}{10}$ P.

Hertil kommer det Hartkorn, hvorfor de kongel. Udmarksjorder, og flere forhen umatrikulerede Jorder paa Landet ere ansatte, og som udgjør 123 — 1 — 2 — 2 — —

samt efterskrevne Ejendomme, som dels ere ansatte for Hartkorn, men dels ikke matrifulerede, og som

Læteris . . 8081 Td. 5 Sk. 2 8k. 3 Alb. $\frac{1}{10}$ P.

Transport . 8081 Rd. 5 Sk. 2 Fk. 3 Alb. $\frac{1}{10}$ P

efter Reskriptet af 10 Nov. 1741
og Rentekammerets Resolution
af 19 Jan. 1822 skal vedblive
fremdeles som forhen at bidrage
til disse Udgifter, nemlig:

15 Præstegaarde à 10 Rd.	150 - - - - -
15 Degnegaarde à 5 Rd.	75 - - - - -
Hstermarie Cogn d. 22 og 23de Baarnede	2 - - - - -
Ipsker Cogn, Listed Gadehus- mænd	9 - - - - -
Aarsdale Fiskerleje	14 - - - - -
Poulsker Cogn, Snogebek Fi- skerleje	10 - - - - -
Vestermarie Cogn, d. 12te Baar- nede Gaard	1 - 3 - - - - -
Nylarsker Cogn, Arnager Ga- dehusmænd	6 - - - - -
Hutsker Cogn, Bang Fisker- leje	4 - - - - -
Allinge og Sandvig Kjøbstæders Beboere, foruden det de svare af Hartkornet	16 - - - - -

Tilsammen . 8369 Rd. 2 Sk. 3 Fk. 3 Alb. $\frac{1}{10}$ P

Derfra afgaaer Sandemændenes
Hartkorn, efter den mig fra
Amtstuen meddelte Forteg-
nelse

148 - 2 - 3 - - - 3 $\frac{33}{130}$ -

Ilgjen . 8220 Rd. 5 Sk. 3 Fk. 2 Alb. $\frac{1}{10}$ P

Forestaaende Summa 3675 Rbd. Sølv derpaa reparteret
bliver paa hver Rd. Hartkorn 43 Skl. Sølv.

Den $\frac{1}{50}$ Del, der efter forestaaende Beregning skal svares
af den bortfæstede eller bortlejede Bondejord, udgjør 75 Rbd.
Sølv.

Efter den mig fra Amtstuen meddelte Fortegnelse udgjør den saaledes bortfæstede eller bortlejede Jord, naar 3 Td. Kløv- gang regnes mod 1 Td. Sædsjord, 1960 Td. $5\frac{1}{2}$ Skp. Sæds- jord. Altsaa svares af hver Td. Sædsjord 4 Skl. Sølv.

Kjøbstædernes Andel bliver af Byfogderne at reparere og kvartaliter i Amtstuen at betale til de anordnede Terminer, hvorom Amtstuen som sædvanligt vilde behageligt underrette Byfogderne.

Bornholms Amtskontor d. 10 Dec. 1835.

Jespersen.

"Eldre Ligninger, nemlig for Aarene 1804 og 1805, ere trykte i Thaarups "Smaa Bidrag til Bornholms Statistik" S. 61 og 87.

b. En senere Ligning, udstædt 8 Dec. 1837, af nuværende Hr. Amtmand Krabbe, hvorefter Udskrivningen for 1838 er fæstet, lyder ogsaa paa 5000 Rbdl. Sølv; og Ligningen var i det Væsentlige lige med den for 1836, kun at Sandemændenes Hartkorn, som naar Forandring af Sandemænd fæer, kan blive forskjellig, var nu 144 Td. 3 Sk. 2 Sk. $3\frac{1}{2}$ Alb., og at den bortfæstede eller bortlejede Bondejord var 2020 Td. $3\frac{1}{2}$ Sk.

c. Den i Ligningen ommeldte Skrivelse fra Rentekammeret af 19 Jan. 1822 lyder saaledes:

"J behagelig Skriv. af 18 Aug. f. A. har Hr. Amtmanden forklaret, at det Bidrag, der for 1820 blev opkrævet til Amtsrepartitionsfonden, og som kun udgjorde omtrent $\frac{1}{4}$ af den i Plak. af 31 Dec. 1819 bestemte Sum, der i det højeste aarliggen maa udskrives pr. Td. Hartkorn, beløb for mangfoldige af de paa Bornholm værende Udbyggere og Ejere af yderst smaa Parceller kvartaliter ifkun $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{6}$ eller $\frac{1}{12}$ Skl., til hvis Opkrævning mangler Wyntsorter, af hvilken Aarsag De i afvigte Aars Begyndelse, da Bidragets Opkrævning var nær forhaanden, har, paa Grund af Amtsforvalterens Indstilling, tilladt, at Opkrævningen af det ommeldte Bidrag for samme Aar maatte hos de Ydere, der ifkun havde i det Hele at erlægge 16 Skl. Sølv, eller derunder, fæe paa engang med Jan. Kvartals Skatter, istedetfor overensstemmende med forberørte Plakat og Kammer- skriv. af 18 Nov. 1820 at opkræves med $\frac{1}{3}$ i Jan. og Oct.

Qvartal og $\frac{1}{2}$ i April og Juli Qvartaler, hvilken Fremgange maade Hr. Amtmanden har anseet uomgjengelige fornøden for Fremtiden, og derfor desangaaende anholdt om Kammeret Resolution.

Ligesom Kammeret, der om denne Sag har brevverlet med det kongel. Danske Cancellie, bifalder Hr. Amtmandens Foranstaltning i denne Henseende for forrige Aar, saaledes samtykker ogsaa, paa Grund af de nærmere oplyste Omstændigheder, a Opkrævningen af Bidraget til Amtsrepartitionsfondet, som foreslaaet, for Fremtiden skeer under et med Jan. Qvartals Skatter hos de Ydere, der i det Hele kun have at erlægge 16 Skl. Sølv eller derunder, hvorimod det for øvrigt i Henseende til Opkrævningen maa forblive ved Bestemmelsen i Plak. af 31 Dec. 1819 § 1.

Hvad angaaer de af Hr. Amtsforvalteren i den af Hr. Amtmanden indsendte Skriv. fremsatte Spørgsmaal, da meldes dem til videre fornøden Bekjendtgjørelse:

1. At Kammeret er enig med Hr. Amtmanden i, at Bidraget til Amtsrepartitionsfondet, for Præstegaardsjorderne, uanset det derpaa til Landskats Svarelse satte Hartkorn, udredes efter det Hartkorn, hvortil samme i Reskr. af 10 Nov. 1741 ere anslaaede.
2. At af Degnegaardene, paa hvilke intet Hartkorn hviler, maa i Overensstemmelse med Kammeret til Hr. Amtmanden af 18 Nov. 1820, bidrages efter samme Maalestof som hidtil har været fulgt, i Henseende til de offentlige Udgifters Udredelse, altsaa ifølge de meddelte Oplysninger, efter det dertil anslaaede Hartkorn.
3. At det Hartkorn, hvortil de Bøndergaardene, enten som Fæste eller Ejendom, tilliggende Udmarksjorder ere ansatte i Henseende til Landskattens Svarelse, bør medtages under Ligningen af Bidraget til Amtsrepartitionsfondet.
4. At Jorderne til 22 og 23de Baarnedehuus i Østermarie Sogn, 12te Baarnedegaard i Vestermarie Sogn, samt Fiskerlejerne Aarsdale, Snogebæk og Bang, der ikke i Jordebogen ere ansatte for Hartkorn, bør, uanset det derpaa i Henseende til Landskattens Svarelse satte Hartkorn,

bidrage til Amtsrepartitionsfonden efter det samme Hartkorn, som hidtil har været taget til Følge med Hensyn til de offentlige Udgifters Udredelse, hvilken Regel ligeledes bliver at følge for de ikke jordbrugende Gadehusmænd; saavel i fornævnte Fiskerlejer, som i Listedes og Arnagers Fiskerlejer, samt Kjøbstæderne Allinge og Sandvig.

5. At den Deel af det aarlige Bidrag, som bliver at udrede af de Udbyggere og Husmænd, der have Jorder i Fæste eller Leje af Bønderne, maae, ifølge Hr. Amtmandens Forslag, i Forhold til de Jorder, som kunne antages aarligen at være bortfæstede, bestemmes til $\frac{1}{50}$.

Endeligen meldes, at Kammerets Resolution med det første vil blive meddelt i Henseende til Hr. Amtmandens Forespørgsel angaaende Repartitionen af den Andel af Sandflugts Kommissærens Løn, der ifølge Kammerets Skrivelse til Hr. Amtmanden af 23 Juni sidstl. skal til den kongel. Kasse udredes af Amtsrepartitionsfondet."

Nr 5. Beregning over, saavidt Landdistrikterne angaaer, hvad de offentlige Afgifter og Præstationer anslaaede i Penge have beløbet sig til i Året 1837; efter Amtets Beregning af 1te Juli 1838.

(See S. 69).

	Pengebeløbet		Hvad det paa 1 Td. Hartkorn beregnes til	
	Rbd.	Sk.	Rbd.	Sk.
1:2. Skolevæsenet. Alt hvad dertil er udredt i Penge eller Naturalier, som Byrde for Kommunen, altsaa Indtægter af Privates Donationer fradragne, men derimod iberegneede Degnekalds Indtægterne	2349	8½	:	27¾
Lateris	2349	8½	:	27¾

	Pengebels- bet.		Hvad der paa 1 Ld Hartkorn beregnes ti	
	Rbd.	Sk.	Rbd.	Sk.
Transport	2349	8½	;	27
3. Fattigvæsenet. Hvad dertil i Penge eller Naturalier er udredt som Byrde for Kommunerne (de i Reglementet af 5 Juli 1803 § 46 Nr. 2 til 6 ansførte Indtægter undtagne) men det som ethvert Sogn især, under Navn af Herredskassepenge, har udredt til Amtsfattigkassen medberegnet	3571	51½	;	42
4. Vejevæsenet. Til Anlæg, Istandsæt- telse og Vedligeholdelse af de mindre Landeweje, Broer og Biveje, de sidste for saavidt de ej vedkomme enkelte Gaarde, samt Skandse og Batteri- Arbejde, efter samme Maalestok, 3 Mk. pr. Spand, og 1 Mk. pr. Gang- dag, efter Herredsfogdernes Lister, der vise Dagtallet, og hvert Arbejde for sig	2830	40	;	33½
5. Amtsrepartitionsfondet	5000	;	;	59¼
6. Jordemødrene, deres Løn og Emo- lumenter af Brændsel ic. indbefattet under Nr. 5.				
7. Dommerløn og Stokkemandspenge samt Tugthuus-Afgift	594	33½	;	7
8. Doktor- og Chirurgi-Skat. Ind- befattet under Nr. 5.				
9. Korntiende; til Præsterne, samt til Kirkerne, saavelsom Vgter og Kjørs- ler til Kirkerne	6358	74	;	75¼
Lateris	20704	15½	2	53

	Pengebelø- bet.		Hvad det paa 1 Rd. Hartkorn beregnes til.	
	Rdd.	St.	Rdd.	St.
Transport	20704	15½	2	53
10. Vægttiende eller Smaaredsel be- staaende af Lam, Gæs, Paaskeret- tigheder, Dagsværkerne efter hvad Præsterne ere berettigede at fordr efter Forordn. af 8 Jan. 1810, og det øvrige efter gangbar Pris . . .	2271	:	:	26¾
11. Til Amtsforvalteren. Intet.				
12. For Rejser, efter Amtstuen's Bereg- ning:				
Kongerejser 992 Mile				
Amts- og Sognerejser 871 —				
Er . . 1863 Mile				
beregnet efter Tarten for Bornholm, den halve Del for Sommer og den anden halve Del for Wintermaaneder ¾ af Vognmandstarten 1222 Rdd. 57 s.				
Breve i kongl. Tje- neste, som Husmand have befordret; Mile, 16 Skl. pr. Mil . . 67 — 8 —	1289	65	:	15¼
13. Bankhæftelsesrenter for Aaret fra 1 Okt. 1836 til 1 Okt. 1837 har udgjort i alt . . . 6761 Rdd. 62 s.				
Derfra den bevilge- de Godtgjørelse for ¾ af Renternes Be- løb af Hæftelser i Jorder og Tiender 4989 — 54⅓ —	1772	72⅔	:	21
Lateris	26036	881⅞	3	20

	Pengebeløbet.		Hvad der paa 1 Di Hartfort beregnes til	
	Rbd.	Sk.	Rbd.	Sk.
Transport	26036	88 $\frac{1}{6}$	3	20
14. Ordinær Brandkontingent af Landdistrikts Bygningerne for Aaret fra 1 April 1837 til 31 Marts 1838, begge inclusive.	1627	53	:	19
15. Personligt Arbejde til Sandflugts Dæmpning er ikke opgivet at være præsteret	:	:	:	:
16. Andre Penge, eller offentlige Værdipræstationer. Intet.				
Beløbet	27664	45 $\frac{1}{6}$	3	39

-Forsaaendts Beregning er skeet efter gangbare Priser, have samme været: Væter 4 Rbd., Gryn 4 Rbd., Meel 5 Rbd. pr. Ed., saltet Kjød 6 Skl., Flæsk 7 Skl. Pd., Ol 1 Skl. Porten Ost 7 Skl. Pd., 1 Lisp. Brød 3 Mk., 1 Kostportion 3 Mk. 1 Kostdag 3 Skl., 1 Ol Sild 16 Skl., 1 Lisp. eller en Snees Torst 16 Skl., 1 Spanddag 3 Mk., 1 Gangdag 16 Skl., 1 Lam 1 Rbd., en Gaas 3 Mk.

N 6. Forklaring paa de Bornholms Indbyggere givne Privilegier, og de dem paa Grund af samme, forundte Friheder og Benaadninger.

Ni Christian den Syvende, af Guds Naade Konge til Danmark og Norge, de Venders og Gothers, Hertug udi Schleswig, Holsteen, Stormarn og Ditmarsken, Greve udi Oldenborg og Delmenhorst. Giøre alle vitterligt, at eftersom Sal. og Højlovlig Ihukommelse Kong Frederich den Tredie under 29 Dec. 1658 har lovet og tilsagt, at ville forsyne Indbyggerne paa vort Land Bornholm, for deres i samme Tid beviiste Trofskab, med saadanne Privilegier og Benaadninger, baade paa Udskrivning,

Skat og i andre Maader, hvorved Landets Bedste og Opkomst kan søges; Og saadant dem allernaadigst givne Løfte, skjønt ikke ved noget særdeles dem meddelt Privilegium, saavel af vores højsalige Forfædre, de fremfarne Konger i Regjeringen, som af Os, allernaadigst er bleven opfyldt, ved saa store Lettelser i de ordinaire Skatter, fremfor andre Bore Undersaatter, samt i andre Maader, der og siden ubrødelig er blevet holdet; Saa ville Vi nu, for at forekomme al Misforstaaelse og urigtigt Begreb om deres Privilegier, og paa det de kunne vide, hvorudi de dem, paa Grund af forebemeldte dem givne Løfte, forundte Friheder og Benaadninger, frem for andre Bore Undersaatter, bestaae, derom allernaadigst herved have givet dennem følgende omstændelige Forflaring, nemlig:

1. I Stedet for at Skatterne udi Bore øvrige Danske Provindser Tid efter anden ere blevene forhøjede, saaledes at i mange Aar af en Tønde Hartkorn er blevet svaret og endnu svares 16 à 18 Mark, foruden Kongetiende, der i det ringeste ligeledes kan anslaaes til 5 Mark aarlig, have Indbyggerne paa Bornholm fra Anno 1680 af, og indtil denne Tid, frem for de forhen langt højere Skatter, ifkun svaret i Kvartalskat to Mark af hver Td. Hartkorn, samt været befriede fra Kongetiendes Ydelse, og saaledes ikke engang erlægge en tiende Del imod Bore Undersaatter i Danmark.

2. Ere de aldeles fritagne fra at svare Folke- og Familie- Skat, som dog af andre Bore Undersaatter maa udredes og betales.

3. Have de ligeledes, siden forberørte dem allernaadigst givne Løfte, bestandig været fri for Udskrivning, og i mange Aar nydt Godt af det dem, som forebemeldt, allernaadigst givne Løfte.

Thi ville Vi af Landsfaderlig Kjærlighed og Omhu for Landets Bedste og Opkomst derved fremdeles lade det have sit Forblivende. Og naar Omstændighederne maatte udfordre, at paalægge Bore Undersaatter nogen Extra-Skat eller Paabud, saa endskjønt Indbyggerne paa Bornholm ikke kan fritages for, i saa Maade med dem at bære Byrden, ville Vi dog allernaadigst, endog i sliq Tilfælde see dennem paa det lemfældigste behandlede.

Hvorimod vi gjøre os forsikrede om deres Troskab fremdeles
hidindtil. Givet paa Bort Slot Hirschholm den 21 Septen
Anno 1770.

Under Vor kongelige Haand og Signet.

Christian.

(L. S. R.)

O. Thott.

Forestaaende vigtige Aftstykke — der er udgaaet trykt
Rancelliet i Qv. — blev ikke optaget i Samlingen af For-
ninger, ej heller hos Schou; men i Fogtmann's Samling
Nesfr. 10. IV D. I B. 255—6. Saa og i Skovgaard's Best-
velse over Bornholm S. 136—9. Jfr. den da værende Gener-
prokurator Stampe's Erklæringer V. 36—42 og VI. 244—6.

Christiansø.¹⁹³⁾

Omtrent 2 Mile nordøstlig for Bornholm ligge 3 smaa Klippe-
Der, og nogle Skjer; bekendte fra gamle Tider af Søfarende
under Navnet Ertholmene, hvilke, fra Aar 1684, da Bebyg-
gelse af de to største af disse Der, og Befæstnings Anlæg be-
gyndtes, fik Navnet Christiansø.

Med Fiskerlejet Gudhjem, som nærmest Sted paa Born-
holm, har Fæstningen mest Overfarts- og anden Forbindelse, li-
gesom Gudhjemmerne, førend Fæstnings Anlæggene skete, vare
saa godt som ene de der benyttede de da kaldte Ertholme til
Sommer-Ophold, under deres Fiskeri-Eysler.

¹⁹³⁾ I ældre Skrifter, udkomne førend Benævnelsen Christiansø fandt
Sted, omtales disse smaa Der kun kort, saasom i descript. Dan.
af Jonas Koldingensis p. 144, hvor Christiansø, i et Par Linier,
omnævnes som to Der: Northolmia og Thuneta; — af Arnt
Berntsen — af Resen; og flere.

Efterat Fæstnings-Anlæggene vare skete beskrives Christiansø
i Pontoppidan's Theatr. Dan. vet. & med., Bremen 1730, p.
140 — Siden i L. Thurah's Beskriv. over Bornholm og Chris-
tiansø 1756, S. 277-288, hvor Prospekt og Kaart, samt Ufbild-
ning af en Medaille over Anlægget gives. — Danske Atlas III.
1767. S. 229-233; ogsaa med Kaart og Kobb. VI. 448.

Dr. Joh. Chr. Fick's Reise zu Wasser u. Land. Erlangen
1809 med et Kaart og Prospekt af Christiansø. Forfatteren var
paa en Reise til Søes kommen d. 14 Dec. 1806 til Christiansø,
og opholdt sig der til i Begyndelsen af 1807; fik altsaa Lejlig-
hed til at kjende det Lokale.

My udførlig Beskrivelse over den vigtige danske Søfæstning
Christiansø og dens Læmpesyr. Af en tydsk Reise-Journal
(Fick's) uddraget, ledsaget med Underretning og tjenlig Beslæd-
ning for Højs-Farere. — Paa dansk udgivet, til det dobbelte
formeret af Chr. V. Hertel. Aalborg 1809. XXIV og 96 S. L. 8.

Indberetning til højere Bedømmelse. Af J. C. Curdtz, Gar-
nisons-Chirurg i Fæstningen Christiansø. Kbhvn. 1822. 24 S. L. 8.

I Aaret 1680 var allerede en kongel. Ordre til Amiraletet udstædet, om at conferere med Amiral Span og Maj Clary, om Anlægget af en Havn ved, og Befæstningen Ertholmene, og da Kollegiet havde ifølge deraf forelagt Kongen Plan dertil, blev samme under 7 Aug. s. A. approberet; dog kom en fort Opfattelse i Udførelsen; Undersøgelser foretog nemlig om ikke en befæstet Havn kunde anlægges ved Arnag paa Bornholm, og Tiden hengik til Aar 1684, da Anlægge paa Christiansø begyndte. Efterat Etatsraad og Amiralitetsraadschefstedt, Amiral Span, Generalmajor v. Osten og Generalquartiermester Hofman havde faaet kongel. Ordre om at sammentræde i en Kommission om denne Sag, og de kom til Born og havde med sig to Kompagnier Soldater, bleve Telte opslagne og Fæstningsanlæggene begyndte. Den første Sten til det store Taarn blev lagt af Sehested, derefter en af Span, under Konners Løsning og Trompeters Lyd, ligesom Prædiken blev holdt af en Præst fra Rønne. Kommissionens Medlemmer hjemretnu, og Oberstlieutenant Toucheron, en god Ingeniør, fuldførte Anlæggene ¹²⁴⁾, og to Erindrings-Medailles bleve derefter prægede. Den ene har paa den ene Side Kongens Brystbillede omgivet af Trophæer, og følgende Indskrift: *Ertholmia an*

Efterretninger om den danske og norske Sømagt, udgiven af S. G. Garde, Kaptajn i Sø-Statens. 1 Bind 1832 S. 285-4 om Fæstnings-Anlæggenes Begyndelse; i de følgende Dele om de ansatte Kommandanter og Officerer; nemlig 2den I S. 21. — 3die D. S. 20, 121, 171, 343, 368 og 413. — 4de S. 183 S. 136-37, 166, 170, 316, 465-66, 497, 509, 517, 529. (Betalings-Reglement S. 438.

Speciel Kaart over Christiansø, med Prospekt; og et trykt Blad, indeholdende Beretning om Christiansø, og om Fyret samt mestedes, samt om Ankerpladserne under Bornholm. Udgivet af det konget. Søkaart-Archiv 1805. Uddrag af samme i Amiral Gustav Klints Beskrivelse over Østersøen. (See ovenfor S. Noten). Et nyt Søkaart efter Opmaalinger, foretagne af Lieutenant Peenich, kan ventes.

¹²⁴⁾ Garde I. 285-86, sammenholdt med det Uddrag af Kirkejournaler der er leveret af Thurah S. 284-287, og indeholder Historien indtil 1716.

ignobilis Codani filia. Nunc ausu plusquam Herculeo Christiani quinti nobilitata, Neptuno desponsata, regi gloriam, regnis utilitatem parturit, posthac Christiansøe. Paa den anden Side: en Afbildning af Fæstningen, over hvilken svæver et Forsyns Dje, og derved de Ord: *Defendit & auget.* Neden under læses: *mediis jam portus in undis.* Den anden Medaille, noget mindre, har paa den ene Side ogsaa en, noget forskjellig, Afbildning af den ny Søhavn, og i øvrigt, ligesom Reversen, Indskrifter af lige Indhold som hine.

1687 11 Maj kom Kong Christian d. femte til Christiansø om Morgenens Kl. 3; besaae de gjorte Anlæg; og afrejste igjen Kl. 7 til Bornholm. Ogsaa til Erindring herom prægedes en Medaille. Af Christiansøes Historie for den følgende Tid bemærker jeg kun: at i Aaret 1768 blev, ifølge Undersøgelser om Havnens og Fæstningsværkernes Tilstand, betydelige Reparationer og Forbedringer begyndte, og i 4 Aar udførte — at et Lampefyur 1805 blev indrettet — at under sidste Krig et Angreb af 2 engelske Linieskibe, 1 Fregat, 3 Bombarder, og to mindre Fartøjer skete, og affloges¹⁹⁵⁾ — at et Forstærknings-Mandskab, som fra Kjøbenhavn 1807 fra Marine Regimentet, for største Del Udlandinger, var oversendt til Fæstningens Forsvar, skjendigen overtraadte d. 3 og 4 August 1809 deres Eed og Pligt, forgreb sig paa deres Foresatte, for at forlade Fæstningen, hvilket lykkedes dem; Endel kom til Sverrig; men udleveredes og undgik ikke Straf¹⁹⁶⁾. — Endeligen bemærkes, at under Choleratiden var Christiansø indrettet til en Quarantainehavn — og at i de sidste Aar endel Forbedringer ved Fæstningen og Havnen ere iværksatte.

Efter det fra Søkaart-Arkivet udkomne Kaart over Christiansø, og Maalestoffet paa samme, er den største af Øerne, Christiansø, hvor egentligen Fæstnings Anlæggene ere, og hvor Kommandanten og Embedsmændene bo, hvor Kaserner ere opførte, det kongel. Magazin, Kirke, Fyr, ic. findes, 1200 Fod lang, 460 Fod bred; Glade-Indholden er opgivet at være

¹⁹⁵⁾ Dagen 1808 Nr. 185.

¹⁹⁶⁾ Om Hovedmanden for Mytteriet, hans Forbrydelse, og Straf, efter Krigsbrets Dom af 12 Marts 1812 see Skilderiet 1812 Nr. 30 S. 470.

552000 Kvadrattod. — Frederiksholm (i ældre Tider kaldt Bøgholm) er 950 Tod lang, 520 Tod bred, og Arealet er opgivet at være 114000 Tod. Imellem disse to Øer er en Bro 80 Tod lang, ved hvilken Løbet imellem samme, som udgjør Havnen, deles i den sydlige fortere, og den nordlige. Denne Havns Længde er 840 Tod, hvor den er bredest 180 Tod. Den tredje Ø, Græsholmen, er ubeboet, men der har Ederfuglen mangfoldige Neder, som fredes, og give Kommandanten en Indtægtskilde. Fløjet eller Tat er det største, det vestligste, af Skjerene. — Hs kongel. Højhed Prinds Frederik Carl Christian tog med si Følge, paa sin Rejse i Aaret 1833, Frokost paa dette Skjer. Folketallet var, ifølge de gjorte Optællinger

	1801.	1834.
Mandskøn	248	198
Kvindeskøn	246	209
I alt	494 ¹⁹⁷⁾	407

I ægteskabelig Stilling var Tallet 1834	Mdf.	Kvf.
gifte	66	66
ungifte	126	112
i Enkestand	6	31
I alt	198	209

I Henseende til Alderen var af Tallet 1834	Mdf.	Kvf.	I alt
fra 1 til 10 Aar	46	50	96
- 11 - 20 —	39	45	84
- 21 - 30 —	35	28	63
- 31 - 50 —	55	46	101
- 51 - 70 —	22	31	53
over 70	1	9	10
	198	209	407

¹⁹⁷⁾ At i Raverts og Garliebs Beretnings 2den Tabel Folketallet er ansat at have været 984 er urigtigt, som Følge af at Optællingens Summer ere fejlagtigt udførte i Linien for ubestemte Røringsveje, istedenfor i Linien af Summerne.

I Henseende til Stilling og Næringsveje henhørte 1801:

	Mdf.	Qvf.
til Kirkebetjente og Lærestanden	5	4
Landofficerer	2	2
Soldater	120	84
Sø-Officerer, Kommandanten	1	3
Matroser	39	43
civil Embedsstand	3	4
Haandværksstanden	8	9
Bed Søfart og Fiskeri	29	22
Bertshusholdere	3	4
Tjenestefolk	2	9
Daglejere	3	3
Pensionister	22	26
Almisselemmer	11	36
	248	246

494

1834 var, i Henseende til Stilling og Næringsveje, Tallet følgende, efter Ansættelse i to Rubriker: A enten som Hovedpersoner, eller som Fuldmægtige, Kontorbetjente, Svende eller Dreng; og B, Koner og Børn, Tyende og andre, der forsyres af hver Klasse, uden at henhøre under Rubriken A, og altsaa er i begge Rubriker af begge Køn ¹⁹⁸⁾, efter Tabelverkets Orden.

	A.	B.
Til den gejstlige Stand 1 Præst (Enkemand) og		
1 Kirkesanger og Skolelære (ugift) . . .	2	;
Lateris . .	2	;

¹⁹⁸⁾ Tabelverkets 1ste Hefte S. 10, 26, 46 er lagt til Grund, dog ere nogle Tillæg og nøjere Forklaring her, efter de originale Lister, tilføjede.

	A.	B.
Transport	2	;
Af Embedsmænd og Betjente: en Garnisons- Auditor, en Proviant-, Ammunitions- og Materialforvalter, der tillige er Told- og Fyr- Inspektør, og 1 Chirurg; (med Hustruer, Børn og Tjenestefolk)	3	14
Ved Landmilitair: Staten, en Lieutenant af Ar- meen	1	8
Ved Sømilitair: Staten Kommandanten, med Hustru, Børn, og Tjenestefolk	1	7
En Sø-Lieutenant, og ellers	5	12
Underofficerer og Soldater	55	132
Matroser	9	32
De, som have Næring ved Søen, (hvilket dog ogsaa, ved Fiskeri, en stor Del af de under andre Rubriker anførte have)	10	;
En Kromand, Haandværkere ic.	18	21
Almissefyndende, hvorunder ere henførte de som ere tillagte smaa Pensioner fra Sø:Staten; men hvoriblandt ere nogle, der og have Næ- ring ved Søen, Haandværk, som Skræder, Skomager o. s. fr.	76 ¹⁹⁹⁾	;
Som Fange, Det. Philos. Damppe	1	;
I alt	181	226

¹⁹⁹⁾ Af dette Tal kunde vel en Deel, nemlig Børn og de der ikke høre under Familiens første Personer, vel være at henføre under Rubriken B, men da det vanskeligen lod sig adskille, hvilke der hørte under A, og hvilke under B, er Tabelverket fulgt, som har dem alle under A for hele Riget.

I de 4 sidste Aar har Antallet af Ægteviede, Fødte og Døde været:

Aar.	Ægteviede.	Fødte.					Døde.		
	Par.	Mdt.	Døf.	I alt.	Uagte.	Dødf.	Mdt.	Døf.	I alt.
1835	5	4	5	9	:	:	4	3	7
1836	7	8	3	11	:	1	3	5	8
1837	3	5	9	14	1	1	6	4	10
1838	2	3	5	8	:	1	1	3	4

Bed Selvmord, eller anden voldsom Dødsmaade eller ulykkelige Tilfælde, døde

	1835.	1836.	1837.	1838.
I alt	2	:	2	:
nemlig				
Bed Selvmord	1	:	:	:
Druknet	1	:	1	:
Andre ulykkelige Tilfælde . . .	:	:	1	:
(Et fireaarigt Drengbarn var faldet i en kogende Kjedel, og efter 14 Dages Lidelser død).				

Den største Deel af Beboerne ere i Kongel. Tjeneste, og nyde, foruden Pengeløn, Kostportioner in natura, fra det for kongel. Regning indrettede Magazin, efter det bestemte Reglement. De have ogsaa Afgang til, imod Betaling at faa udlæveret fra Magazinet efter Ønske mere Rug end bestemt, eller faa kaldet Assistent's Rug.

Den øverstbefalende, eller Fæstningens Kommandant, var fra Begyndelsen af en Officier af Landmilitair-Staten, men fra 1741 har Fæstningen ligget under Sø-Staten, og Kommandanten været en Sø-Officier. Hans Bestalling, og i øvrigt de forskjellige specielle Befalinger og Bestemmelser, som Tid efter anden udstædes, indeholde Forskrifter for hans Embeds Forhold; men særegen Instruktion er ikke udstædt. Hans Lønning er 900 Rbdl. og han har fri Bolig, og 2 Portioner Kost in natura.

Kommandanten har hidtil forestaaet Strandingsvæsenet, Bjergning, de Skibbrudnes Forsørgelse ic. og havt baade Overøvrigheds, Forbjergers, Strandingskommissionærs Forretninger. En Forandring hermed forestaaer, da ved nuværende Kommandants Ansættelse fra 1 Aug. 1839 blev bestemt, at han maa underkaste sig de Forandringer, som med Hensyn til Strandingsvæsenet kunne ventes.

Som næstkommanderende, en Lieutenant af Sø-Etaten, med Lønning 238 Rbd., og $1\frac{1}{2}$ Portion Kost.

En Lieutenant af Land-Etaten, med lige Lønning og Kostportion.

En Auditor med 300 Rbd. Lønning, og $1\frac{1}{2}$ Kostportion.

En Proviant-, Ammunition-, og Material-Forvalter, hvis Lønning for denne Tjeneste er 424 Rbd. 72 $\frac{1}{2}$ s. Han forestaaer et Brødbageri, og et Bryggeri, hvilke begge drives for Fæstningens Regning. Han er tillige Toldforvalter, eller har Oppebørselen og Regnskabsførelsen over de saa Told-Indtægter der falde, hvorfor han erholder de bestemte Procenter og Sportler, der i Aaret 1838 udgjorde 46 Rbd. 88 $\frac{1}{2}$ s., og for Indkasseringen af Haynepenge 12 Rbd. 93 $\frac{1}{2}$ s. Ligeledes er han Fyr-Inspektor, med en Lønning af 200 Rbd., og saaledes udgjorde hans Embeds-Indtægt 1838 i alt 684 Rbd. 61 $\frac{1}{2}$ s., foruden at han har fri Bolig, to Kostportioner, og en Ordonance.

En Præst. Lønning 400 Rbd., fri Bolig, og to Portioner Kost.

En Skolelærer 380 Rbd., og en Kostportion.

En Lærerinde 90 Rbd., og en Kostportion.

En Garnisonskirurg med 400 Rbd. Lønning, fri Bolig og en Kostportion. En Sygestue er indrettet i Barakkerne.

En Jordemoder har en Kostportion.

Fæstningen har en Fattigvæsens Kommission, bestaaende af Kommandanten, Præsten og Forvalteren. Fattigvæsenet har smaa Indtægter, nemlig: 1) under Navn af Wandpenge betales af et hvert Skib, der indkommer i Havnen, efter Størrelsen 2, 3 til 5 Mk. 2) $\frac{1}{4}$ pCt. af alt hvad ved Auction bortfælges. 3) hvad i Kirkeblokken indsamles.

Legater har Fæstningen ikke, undtagen et paa 60 Rbd. givet af en afdød Kommandant Hofman (der døde 1709, efter

Thurah), for at Renten skal tjene til hans Begravelses Vedligeholdelse.

For Søfarten paa Østersøen er Havnen ved Christiansø af megen Bigtighed, da den tilbyder et sikkert Ly for Modvinde, og Skibe kunne i Ulykkes eller Ulempes Tilfælde her finde fornøden Hjælp. Uden Lods bør en Skibsfører ikke søge Havnen, med mindre den højeste Nødvendighed udkræver det, især dersom ikke en bekendt Sømand fra Bornholm er ombord. Naar Lodsslag hejsses betids, vil Lodshjælp strax kunne ventes, og det Havnsøgende Skib blive indlodset, med mindre der allerede ere tredive til fyrrethve Fartøjer i Havnen, hvilket er det største Antal den kan rumme.

I øvrigt giver det fra Søfaart-Arkivet udkomne Raart, med tilhørende Beretning, god Vejledning til Indløbenes Søgning, naar Vejret er saa haardt, at Lodsens ikke kan komme ud. Med Vinden imellem N og OSO kan det sydlige Indløb søges med Skibe, der kun stikke 12 til 13 Fod. Det nordlige Indløb, hvor imellem begge Pynter er omtrent 100 Fods Brede, kan derimod modtage Skibe af hvilket som helst Dybtgaaende, naar de kun kunne svaje i Havnen, altsaa endog 44 Kanoners Fregatter og større Skibe. Dette Indløb er desuden at foretrækkes, naar det blæser en Storm fra SO eller S.

Havnen er forsynet med tilstrækkelige, og stærke Fortøjningsringe, der ere nedstøbte i Klipperne; og i de senere Aar ere adskillige ny Pæle anbragte, ligesom nogle Punkter ere forsynede med Mærker, nogle runde og hvidmalede, andre firkantede og sortmalede.

Hvad der skal erlægges i Havnepenge, Ring- og Fortøjningspenge, Winterlagspenge, Lodspenge, er bestemt ved kongl. Resolution af 2 Oct. 1818²⁰¹⁾.

Et Fyr blev i Aaret 1805 indrettet i det store Taarn paa Christiansø, hvorom Bekjendtgjørelse blev udstedt af 24 Aug. s. A. Det er et Lampefy af 3 Lamper med ni store Nerverbeer, eller

²⁰¹⁾ See den Fogtmanste Rescript-Samling.

Huul-Spejle, som ved et Massinværk dreje sig rundt, saaledes at man seer i tre Minuter, hvor man end staar fra det, ni stærke Skin eller Lysblink, og imellem hvert af disse stærke Skin, hver 20de Sekunde, forløber en lige lang dunkel Mellemtid, i hvilken man dog, naar man ikke er paa for lang Afstand, ogsaa har nogen Lysning fra Lamperne. Fyrets Afstand fra det paa Bornholms Nordspids er omtrent $3\frac{1}{4}$ Mil østligt. Dets Højde over Vandet er 92 Fod, og det vil kunne sees paa 3 Miles Afstand.

Ligesom Christiansø's Veliggenhed i Østersøen gjør Antallet af Østersøfarernes Forbisejling betydeligt, saa er derimod Søfarten til og fra Christiansø selv aldeles ubetydelig, og maa være det efter Lokaliteten.

Følgende Resultater af Toldforvalterens Regnskab for 1838 vise Beløbet af de ringe Told-Indtægter for bemeldte Aar, nemlig:

	r. S.		S. og T.	
	Rbdl.	Skl.	Rbdl.	Skl.
Indførselstold	76	58		
Fastpenge for Indgaaende	10	76	23	12
— — Udgaade	12	3	5	90
Fyrpenge for Indgaaende	14	72		
— — Udgaade	29	45	2	59
	143	60	31	65

hvoraf i Fæstningens Kasse blev indbetalt for den kongel. Kasse 133 Rbd. 3 Skl. r. S. og 28 Rbd. 72 Skl. Sedl. og Tegn; og til Toldforvalteren Procenter 10 Rbdl. 59 Skl. r. S. og 2 Rbd. 89 Skl. Sedl. og T. De oppebaarne Toldsportler udgjorde 31 Rbd. 5 Skl. r. S. og 18 Rbd. 94 Skl. Sedl. og Tegn; altsaa i alt 50 Rbd. 3 Skl. hvoraf til General-Toldkammerets Fond var indsendt 16 Rbd. 61 Skl., og for Toldforvalteren 33 Rbd. 38 Skl.

De gjorde Toldklareringer for bemeldte Aar vare: for indgaaede Fartøjer 67; udgaaede 67; ved Forbisejling for indgaaede Varer 4, for udgaaede 2; strandede Skibe vare 2; det ene ladet med Hør og Hamp, af hvilket noget havareret solgtes paa Etc. det; men det meste hjerget og Skibet istandsat; det andet Skib var ballastet, og Skroget blev der solgt.

De ved Christiansø hjemmehørende Fartøjer ere: et kongel. Dæksfartøj, Baltic kaldet, drægtig 6 Kommercclaster, en Lodsbaad med Dæk, et Redningsfartøj, og nogle Baade. 4 Kanonbaade have Station ved Fæstningen.

Indførsler til Christiansø bestaae i alle Fornødenheder for Beboerne; deriblandt Salt for Saltning af Silden; 100 Ed. maa, ifølge kongel. Resolution af 7 Juli 1774, aarligen indføres toldfrit. Kommandanten har været overdraget Forhandlingen deraf.

En Mølle er paa Christiansø for Fæstningens Regning drevet af en Møllermester, med en Møller-Assistent af det militære Mandskab, for hvem er reglementeret 50 Rbd. aarlig.

Brændevinsbrænderi er ikke paa Den, men Brændevin er en Indførsels-Artikel.

Af Udførsels-Artikler havees kun Fisk, nemlig Sild, dels færsf, dels saltet. I Aaret 1838 blev angivet som Udførsel til Overrig 480 Ol færsf Sild, 180 Fjerdinge og to Edr. saltede.

Ederdunen er fremdeles at erindre. I Kawerts og Garlies Reiseberetning siges: Den aarlige Indsamling af Ederdun kan regnes til 2 à 3 Lispund, men for at Christiansøs Kommandant kan have denne Indtægt maa Bornholm af sit Fiskeri aarligen tabe mange Gange 3 Lispund Ederduns Værdi. Ogsaa Krøyer og flere beklage Skaden, som Ederfuglens Fredning forarsager Bornholms Fiskerier.

Det der om Christiansø i landøkonomiske Hensyn kan berettes indskrænker sig i øvrigt til følgende Notitser. Paa de to beboede Klippe-Øer, som kun have Jord for smaa Haver, til hvis første Anlæg Jord er tilført saavel fra Bornholm, som ogsaa fra Kjøbenhavn som Ballast i kongel. Fartøjer, der da toge Sten-Ballast tilbage), have baade Embedsmændene, og de andre Huusbeboere saadanne smaa Haver, hvor Kjøkken-Havesager faaes til Fornødenhed. Ogsaa sees her enkelte Frugttræer; men især er det interessant at see i Embedsmændenes smaa Haver, hvorledes sydeuropæiske Frugter, Vindruer o. fl. lade sig frembringe, da Klippe-Skraaningerne og Ujevnhederne, paa og imellem hvilke Haverne ere anlagte, give Solvarmen den Styrke og Værterne den Ly, som dertil behøves.

En smuk Have, anlagt for noget over tredive Aar siden af en Forvalter Sjerstedt, har siden været i Kommandanternes Eje, men er, med tilhørende Lusthuse, nyelig kjøbt for kongel. Regning til offentlig Afgang for Fæstningens Embedsmænd.

Af Heste har Fæstningen kun to; af Røer er Tallet omtrent 14 til 16. Fouragen faaes fra Bornholm.

En vigtig Sag for Øerne er, at samme har rigeligt Forraad af Vand, baade til egen Fornødenhed og til at forsyne forbigaende Skibe, der her maatte søge det. Thurah sagde 1756 (S. 28) "Der findes et Kildevæld paa Christiansø, som kommer ud af en Klippe, omtrent et hundrede Skridt fra Søbredden, som er det allerfjønneste Vand Noget kan forlange, hvilket i haardeste Vintertid aldrig tilfryser, og hedeste Sommer altid er gandske kold. Denne Kilde er tildækket med et Tag, som af Graasten er opsat mod Klippen, som en Hytte".

Der ere adskillige Cisterner, som ere udmunerede, og ubedækkede, og give rigeligt Vand.

En Kromand paa Christiansø giver i aarlig Forpagtningsafgift 150 Rbdl. til Fæstningskassen.

De faste Udgifter for Christiansø, saasom Lønninger ic. udgjøre omtrent 6800 Rbdl. Andre sædvanlige Udgifter, saasom til Fæstningens Bedligeholdelse ic. løbe sædvanligen op til 8000²⁰⁰⁾; altsaa i alt til omtrent 14800 Rbdl., men naar dertil føjes for Materietaler, som oversendes til Fæstningens Bedligeholdelse og hvad extraordinært kan foresalde, kan Statens Udgifter for denne Søfæstning anslaaes til omtrent imellem 15 til 18000 Rbdl. aarlig, som udredes af den for Sø-Staten bestemte Sum.

Naar jeg endnu bemærker, at man, ved Benævnelsen af Batterierne har erindret nogle mærkelige Mænd i vore Militær-Staters Historie, Gyldenløve, Ranzow, Løvenørn, saa formener jeg, at have nedskrevet det mærkeligste, der om Christiansø kan siges.

²⁰⁰⁾ Garde; 4 Del S. 438.

Trykfeil, Rettelser, Tillæg.

Side 4. Noten. Panums Skrift er recenseret af Profess. Oct. Forchhammer, ikke af Hornemann.

S. 4. Noten. Glemte er: "Noget om Agerbruget paa Bornholm, med Forslag om dets Forbedring, af Niels Grønbech, Sognepræst." Kbhvn 1815. 80 S. 8.

S. 28. Halsegaard, som den almindeligt kaldes, eller, i Modsatning til store Halsegaard, lille Halsegaard i Østermarie, er forbigaaet, og kun ved at tilføje denne udkommer 15 Proprietairgaarde. Den har intet Gaardstal, og Hartkornet er 7 Tdr. 2 Skp.

S. 34. 3 Østerlarsker Sogn er 4 Huse med Tal, nemlig 1, 2, 3, og 4de Baarnedhuse, eller, som de af de fleste kaldes: Fri-vaarnedhuse.

S. 37. Ved Tabellerne S. 37 o. f. maa bemærkes, at til Selvejergodssets 1ste Klasse høre de Jordbesiddelser, som ere fuldkommen Selvejendom, 2den Klasse, de som staae i Ligning med dem, der elers i Danmark kaldes Arvefæstere.

S. 47. Jeg erfarer, at 50 Kar er en ikke usædvanlig Termin for Udbyggeres Fæstereettighed.

S. 54. Nederst. Indfæstningspengene ved Forandring af Udmarksjorders Besiddelse er bestemt ved Rentekammerets Skrivelse af 24 Nov. 1823.

S. 55. Gudhjem's Dagværkspenge 18 Rbdl. 92 Sk. som forhen førtes til Afgang, betales nu aarligen, efter Rentekammerets Resol. af 22 Juli 1781.

S. 59. 4 Linie fra neden, istedenfor: Sold-Afgiften, læs: Sold-Afgifter.

S. 60, 7 og 8 Lin. fra neden: istf. 1 læs: $\frac{1}{2}$ og istf. 1817 læs: 1810.

S. 69, sidste Lin. læs: Christian d. 4des Hist. I. 276. 510.

S. 70. Amtsforvalteren blev i Maret 1811 forløbet som Ammunitions- og Materialforvalter, og i hans Sted blev ansat en Tøjmaster med en aarlig Lønning af 475 Rbdl. See S. 76, 1 Linie.

S. 70 og 72. Benævnelserne: Kompagnier og Kaptainer ved Bornholms Dragoner ere under 15 Nov. 1837 forandrede til: Eskadroner og Ritmestere.

S. 85. At Amtsforvalteren ikke længer er Ammunitions- og Materialforvalter er nys bemærket. Amtsforvalteren har vel fast

Bolig, men kan ikke siges at have fri Bolig, da han maa betale aarlig Renter og Afdrag paa et Laan som afdøde Amtsforvalter Due erholdt til Gaardens Istandsaftælse, samt holde Gaarden i forsvarlig Stand vedlige, og aflevere den i aabodsfri Stand til sin Eftermand.

S. 93, 13 Linies sidste Ord, læs: Masser.

S. 113. Isen og Koefod kom siden til Landet og have begge optaget Kaarter til Matrikuleringen i Ipsker Sogn. Ogsaa kom siden flere Opmaalere, saafom D^{hr}. Jansen, Block og Mourier.

S. 122, 8 Lin. istf. udfordres, læs: udfordrer.

S. 123, 19 Lin. istf. lægge, læs: lægger.

S. 138, 4 Lin. fra neden: istedenfor 240, læs: 246.

S. 143, 14 Lin. istf. Linie, læs: Line.

S. 143, 26 Lin. Ordene: "ogsaa kaldet Almindingen" bør udgaae, da ved Benævnelse: "Højlyngen" forståes den uopdyrkede Hedestrækning, som løber tværs igjennem Landet, og ved "Almindingen" blot den Skov der er fredet og indhegnet.

S. 144, 1 Lin.: Sogne- og Strandmarkerne staae aldrig i umiddelbar Forbindelse med Højlyngen, og det er umuligt at komme fra denne paa hine uden at passere Indmarkerne. Man vil paastaa, at en Forbindelse i gamle Dage har fundet Sted ved saa kaldte Gader (smalle indhegnede Jordstrimler) fra Højlyngen, men ved ulovlig Indtagelse af Udmarksstrækninger og ved Indfæstning ere disse Gader forsvundne. Overalt gaaer denne Forbindelse imellem Højlyngen og de mindre Udmarker saa langt tilbage i Tiden, at derom vanskeligt lader sig nu noget almindeligt bestemme. Vel har enkelte, saavidt mig bekjendt, fem Stykker af Højlyngen særskilte Navne, men under den almindelige Benævnelse: "Højlyngen" indbefattes ogsaa disse Dele. Denne mig af Hr. Landinspektør Balslev meddelte Bemærkning optages som Berigtigelse af det af mig Anførte.

S. 168, 3 Lin. fra neden, istedenfor Ordet "anlagte" skal læses det netop modsatte Ord: "nedlagte".

S. 172. I Notens 3die Linie tilføjes Nr. 101.

S. 195, Sidste Linie. I Henseende til Landgilde-Smørret maa erindres hvad S. 52 er anført, hvorefter det fra 1814 har staaet Yderne frit for at levere Smørret in natura, eller betale det efter Kapiteltaxten.

S. 205, 5 Lin. fra neden. Ordet "røget" bør udgaa, da Udførsel af røget Flesk ikke finder Sted.

S. 206, 1 Lin. istedenfor sus surosa læs: sus scrofa.

S. 219, 1 Lin. stor, læs: stor.

S. 232. Om Tjeneste- og Arbejds-løn optager jeg den Angivelse, som af tre forskjellige Lokalbekjendte Personer er givet, saaledes:

A. I Landdistrikterne.

Et vorent mandligt Tjenesteyende aarligt	18 Rbdl.	18 Rbdl.	16 à 20 Rbdl.
En saa kaldet Hovdreng, (Volskarl)	36 —	30 —	
En halvvooren Dreng	1 fuldstændig Klædning.	2 Klædninger.	2 Klædninger.
En Tjenestepige	8 à 14 Rbdl.	12 à 16 Rbdl.	10 Rbdl.
En Dito i Dyvart	1 Klædning.	—	8 Rbdl. eller
En Høstdag af Mandspersoner	20 β og Koft.	16 β og Koft.	2 Klædninger.
Andre Arbejdsdage, Sommer og Vinter	12 à 16 β og Koft.	8 à 12 β og Koft.	16 β og Koft.
En Høstdag af Fruentimre	12 β og Koft.	—	8 à 10 β og Koft.
Andre Arbejdsdage, Sommer og Vinter	12 à 20 β men ingen Koft.	—	8 à 10 β og Koft.

Det er almindeligt at Tærskemanden, som faaer Korn for Tærskning, arbejder som Daglonner om Sommeren for 8 à 10 β, og Kosten, daglig.

Af ovenstaaende Angivelser er den i mellemste Rubrik fra Landets Østkant, og de andre fra vestre Side af Landet.

B. Kjøbstæderne.

- Ronne. En Tjenestekarl 20 til 40 Rbdl. aarligt.
 En halvvooren Dreng 6 til 10 Rbdl. eller 1 til 2 Klædninger aarligt.
 En Tjenestepige 12 à 20 Rbdl.
 En Daglejer 16 à 20 β, og Kosten. Uden Koft 16 β mere.

I Nexo antages Arbejdsprisen at være den samme, som i mellemste Rubrik for Landdistrikterne er anført, Daglonnen undtagen, som kan ansættes 4 β højere.

G. 235. Jagten er i Aaret 1837 bortforpagtet i 5 Aar saaledes: Paa de til Kjøbstæderne Ronne, Evanike, Hasle, Allinge og Sandvig hørende Jorder for en aarlig Afgift af 16 β Sølv pr. Td. Hartkorn.

Knudske og Nyke Sogns Jorder for 8 β pr. Td. Hartkorn.

De øvrige Kjøbstæder og Cogne for en bestemt aarlig Afgift.

Den hele Jagtafgift er 86 Rbdl. 21 β Solv, og 218 Rbdl. Repr. aarlig.

Fra Jagtforpagtningen er undtaget, foruden hvad forhen var undtaget, 2 indhegnede Husmandslodder i Knudsøer Sogn.

S. 271, 20 Lin. 1881, læs: 1831.

S. 283, 14 Lin. læs: hvilket ogsaa flere Rejsende have gjort.

S. 288, 9 Lin. istf. "indfibe" læs: udfibe".

S. 295. Som en af de Mand der har ladet bygge, og forestaaet Bygningen af Fartøjer paa Bornholm med en priselig Virksomhed erindres Kjøbmand Hr. Nansen i Swanike, hvor han 1820 nedsatte sig. (See Dagen 1833 Nr. 148. Bornholms Avis 1838 Nr. 13).

S. 302, 9 Lin. læs: Beskrivelse, istf. Skrivelse.

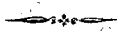
S. 303. Følgende Meddelelse har jeg senere erholdt: "Afdøde Statsraadinde Koefoed har testamenteret:

1. 40000 Rbdl. Sedler til Understøttelse for trængende Sømand, Sømands Enker og Børn paa Bornholm. Testatrix har blandt andet fastsat, at Kapitalen ikke maa formindskes, men at af sammes aarlige Renter skulle to Trængende nyde hver 100 Rbdl., to hver 80 Rbdl., to hver 70 Rbdl. og 22 hver 50 Rbdl. aarligen. Hendes egen og afdøde Mands trængende Familie paa Bornholm er fortrinligen berettiget til Legatet, hvis Bestyrelse er overdraget en Kommittee i Rønne, bestaaende af Byfogden, Toldkassereren, eller en anden Embedsmand dersteds, samt tvende af de der boende Skippere. Byfogden fungerer som Sekretar, hvorsor er tillagt ham et aarligt Honorar af 40 Rbdl. Sedler, og Amtmanden paa Bornholm fører Tilsynet med Legatet. For saavidt intet af Testatrix er nærmere bestemt med Hensyn til Legatets Bestyrelse forholdes efter den Afdødes Gavebrev af 14 Febr. 1812 for Legatet til Understøttelse for trængende Kjøbenhavnske Sømand. Saafermt der ved Skiftets Slutning maatte blive noget tilovers tilflyder $\frac{1}{3}$ deraf dette Legat.

2. Til nyttig Anvendelse paa Bornholm, især Stenkuls Tilvejebringelse og Skovplantning 12000 Rbdl. Sedler. Denne Sum kan ventes forøget med 17000 Rbdl. Tid efter anden, som de af sammes Renter til Pensioner berettigede Personer uddø. Bestyrelsen er overdraget det kongelige General-Toldkammer- og Kommerts-Kollegium."

R e g i s t e r .

- Naby-Gaardene.** 25.
Nær. 105.
Næst Sogn. 11. 15. 33. 38. 40.
 41. 42. 43. 44. 45. 46. 63.
 64. 66. 79.
 — Sognets Udskiftning. 125.
Natirkeby Rigsstad. 11. 14. 15. 306.
 — Marked. 170.
 — Rigsstadens Jorder. 39. 50.
 325.
 — Bankhæftelse. 63. 65.
 — Brandforsikring. 67. 68.
Narssdale Fiskerleie. 39. 328. 330.
Narssdalegaard, P. Chr. Profess. 264.
Næstgæster. 51.
Næsting. 11. 14. 15. 39.
 — Jorder. 50. 326.
 — Bankhæftelse. 63. 65.
 — Brandforsikring. 67. 68.
Næstfiskeren i Limensgaden. 280.
Næstgaard. 27.
Næstingen og Højlyngen. 143.
 350.
Næstings-Rilden. 104.
Næstingsfæst. 143.
 — Indtægter af samme. 55.
 — Skovdyrkningen. 210. o. f.
Næstmandsposten, og samenes For-
retninger, Indtægter zc. 70.
 85. 215. 217. 352.
Næstforvalterens Embeds Forret-
ninger zc. 70. 85. 215. 349.
 — han har ikke Skriverpenge. 333.
Næstrepartitionsfond. 68. 326. 332.
Næstsen, Christian Amtsforval-
ter 151. 238.
Næstsen, Christopher Schroder,
Profess. Rektor. 107.
Næstsanstatter. 303.
Næst, Peter og Otto, de første
der nævnes som Uhrmagere.
 292.
Næst, Over-Auditor, By og Her-
redsfoged. Virksomhed. 176.
 198.
 — Skjenker Efterslægts Selska-
bet 200 Rbd. 231.
Næst, Bornholms. 10.
Næst, Uhrmager, understyttes
af den kongl. Kasse for at
undervise i Uhrmageriet. 293.
Næst, Fiskerleie. 328. 331. 338.
Næst, Afgift af samme. 60. 62.
Næstfæstere. 30.
Næstgangsmaade. 47.
Næst i Næst 1744 over Bon-
dergaardene. 29.
Næst og Strandinger. 288.
Næst, den bornholmske. 5. 229.
Næstværter. 218.
Næstmark, en Udmarksstrækning.
 139.
Næst, Præst. 306. 310.
Næst, Landinspektør. Udskift-
ningsforretninger. 100. 124.
 125. 126. 323.
 — valgt Medlem i Kommissionen
 om Udmarksjorderne. 157.
 — overdraget Tilsynet med Sten-
kulsbrydningen. 247.
 — hans instructive Beretning om
 Stenkullene. 247 o. fr.
Næsthæftelse. 63. 64. 65.
Næst, Byfæst, virker for
Taffeluhrfabrikationen. 293.
Næst-Indretning 77.
Næst, Oct. Ph. 87.
Næst, som Gjødningsmiddel; hvor-
vidt bruges. 141.
Næstingsbræsen. 172.
Næsting Bornholms. 9.
 — Christianss. 337.
Næsticered Gods. 33.

- Biavl. 233.
 Bjerling, C. S. Adjunkt. 307.
 Birch, Niels. Stenbruds Inspek-
 tor, indfører Fiskeqvæsefarten.
 285.
 Birkeflov. 216. 218.
 Blichfeld, Bergraad. 237.
 Blykoppe-Laen. 97. 106.
 Blykoppegaard. 27.
 Bobbe-Laen. 107.
 Boghvede-Avl. 162.
 Bogsamling, Efterlægts Selska-
 bets. 226.
 — Earde Skoles. 307.
 — Almue-Bogsamlinger. 307.
 Bogtrykkeri. 229.
 Bohn, Kaptain driver Stenkuls-
 værk. 258.
 Bohr, Professor, Rektor. 97.
 307.
 Bolderis, en Skovindhegning.
 215.
 Bolsker Cogn. 11. 15. 33. 38.
 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46.
 63. 64. 66. 80.
 — Cognets Udfistning. 125.
 Borreby, Præst. 4.
 — hans Legat. 304.
 Borresø. 105.
 Botter, et Slags Pigvar. 285.
 Brakning. 135. 137. 139.
 Brand i Sæden. 165.
 Brand-Anstalter. 66.
 Brand-Forsikring for Landet. 66.
 — for Kjøbstæderne. 67.
 Briz, Gjer af Risenholm. 141.
 164. 224.
 Brændevinsbrænding. 168.
 Brændselfornødenhed. 150.
 Byfogderne. 85.
 Byfrierne. 85.
 Byer. Landsbyer, har Bornholm
 ikke, men mange Gaarde have
 Navn af By. 25.
 Byavl. 162.
 Bygjerder. 133.
 Bygnings-Afgift. 58. 61.
 Bøndergaardenes Antal. 33.
 Borresen, Præst. 4. 141. 299.
 Cement, og Cementbrænding. 276.
 Christian 4de. 9. 69.
 Christian 5te. 9.
 Christian Frederik, Prinds af
 Danmark. 9. 310.
 Christian Frederiks Kilde. 97.
 Christiansø. 16. 17. 20. 245.
 337. o. f.
 Clemensker Cogn. 13. 16. 35.
 38. 40. 41. 42. 43. 44. 45.
 46. 63. 64.
 — om Cognets Udfistning. 126.
 — Jorder ic. 99.
 Coucheron, Ingeniør ved Chri-
 stiansøes Fæstnings Anlag.
 337.
 Coulthard's Foretagende af Sten-
 kulverks-Anlag og Ternerts-
 Brud. 240.
 Curds, Page, Krigsraad. 337.
 Dagsværk. 82.
 Davenport, Jam. Engellander. 238.
 Dechner, tre Brødre. 23.
 Degnekaldene. 84. 306.
 Degnegaardene. 35. 43.
 — disse Gaardes Bidrag til
 Kommunalafgifter. 328. 330.
 Diamanter, saa kaldte bornholmste.
 91. 281.
 Dragonhold. 76.
 Due-Odden. 10. 289.
 Dyrkningsmaader, Jordernes. 133.
 Dyrleger. 206.
 Dødelister. 20. 21. 337.
 Ederfuglen. 287. 338.
 Efterlægts Selskabet, det born-
 holmske. 108. 142. 226. 302.
 Engestjer, en Farveplante. 164.
 Ertholmene. 337.
 Eskesgaard. 27.
 Eskeriske. 212. 213.
 Esmarck, Overbergamtsassessor.
 239.
 Esmarck C., Statsraad, R. af
 Dbr. 3. 240. 246. 253.
 Exempelgaardes Anlag tilraades.
 301.
 Faareavl. 202.
 — Antallet af Faar. 149. 204.
 Faarefoldning. 204.
 Fasting, Hølsfyrster, Sandflugts-
 kommissar. 95.
 Fjedekreaturer. 232.
 Fjeldsted, Amtmand. 3. 145. 149.
 151.
 Fiskerqvæser, første Indførelse, An-
 tal ic. 285.
 Fiskerierne. 283.
 Fladtør. 150.

- Flora Danica. 308.
 Flyvesand. 94. 243.
 Fog, Chr. Præst. 111.
 Fog E., Procurator. 163.
 Folketal paa Bornholm. 13.
 — Christiansø. 338.
 Forchhammer, Oct. Professor.
 10. 87. 92. 240. 264. 266. 349.
 Forelæsninger, offentlige. 307.
 Frederik, Carl Christian, Prinds.
 9. 310. 340.
 Frederiks-Stenbrud. 267.
 Frigaarde, saa kaldte. 30.
 Frugttræ-Avl. 207. 208. 209.
 210. 347.
 Fyret paa Bornholm. 179. 264.
 — Christiansø. 345.
 Færstss ved Ners. 105.
 Føde-Lister. 20. 21. 342.
 Gad, Hans, Byfoged. 49. 171.
 Gad, Elieser, Præst. Skrift om
 Skolevæsen. 306.
 Gadebyggaard. 25.
 Gamleborg, i Almindingen. 309.
 Garlieb, G., Rejseberetning. 3.
 Geder. 205.
 Gejstlighed. 78.
 Geognostiske Forhold. 86. o. f.
 Gildesboer. 11. 12. 32.
 Gouvenementet, under Krigen.
 112.
 Graah, Landsdommer. 170.
 Grundvarme. 108.
 Grødbypaaen. 106.
 Grønbech N., Præst. 141. 186.
 224. 349.
 — priselig Omsorg for Ryklærker
 Præstegaards Skov. 217.
 Gudhem. 10. 13. 15. 55. 337.
 Gyldensaa. 102. 105. 106.
 Haandværker. 294.
 Hambro & Søn. Handelshusets
 Chef, Hofraad Hambro, be-
 tofter Undersøgelser om Kul-
 og Jernlagene. 266.
 Hammers Raart. 5.
 Hammeren. 9. 10.
 Hammershuus. 7.
 Hammershuus Ladegaard. 35. 319.
 Hammersøen. 105.
 Hampeavl. 164.
 Handel. 182.
 Hansen J. J., Kjøbmand i Ners.
 175.
 Hansen J., Sandemand i Bols-
 ker. 140. 194. 225.
 Hartkorn. 28. 313.
 — Kjøbstadjordernes. 50.
 Harver. 142.
 Hasle Kjøbstad. 11. 14. 15. 306.
 — Harnevæsen. 177.
 — Jorder. 50. 326.
 — Bant hæftelse. 63. 65.
 — Brandforsikring. 67. 68.
 Hastrup, Landinspektør. 125.
 Havedyrkning. 206.
 Harnevæsen 174.
 Havre-Afgift. 56. 57.
 Havrejorder. 134.
 Hegn. 189.
 Heiberg, By- og Herredsfoged. 195.
 Heiberg, Soldkasserer. 208.
 Helligdomskilden. 104.
 Hencel, Krigsassesør, Landin-
 spektør. 99. 124. 125. 126.
 Hesteavl. 196.
 — Antallet af Heste. 201.
 Hillebrandt, Skibscaptain. 179.
 188.
 Historie, Bornholms. 6.
 — Christiansøes. 338.
 Hofgaard, Andr. undersøger Ce-
 mentlagene. 278.
 Hofman Kommandant. 197. 209.
 273.
 Hjorth, Præst. 306.
 Hjorte, forhen paa Bornholm; i
 de 60 sidste Aar ikke. 233.
 Holst, Jeppe, Kjøbmand. 176.
 Hornemann, Etatsraad. 308. 349.
 Hospitaler for Fattige. 305.
 Humle-Avl. 164.
 Hundemyr, en Lærvemose. 175.
 Husfliden. 221.
 Hvede-Avl. 161.
 Højlyngen. 143. 350.
 Høravl. 163.
 Jagten. 233. 322. 351.
 Jagtforpagtings Afgift. 55. 62.
 351.
 Jbster Sogn. 11. 15. 34. 38.
 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45.
 46. 63. 64.
 — Sognets Udskiftning. 126.
 Jensen, Ole; paa Skovgaarden i
 Nyker Sogn. 159.
 Jernstenen. 282.
 Jespersen, Chr., Amtmand. 112.
 113. 120. 153. 325. 329.

- Jespersen Peder; Kancelliraad. 36. 96. 98. 116. 162.
 Jespersen, Jens; Gaardejer. 162.
 Jespersen, Jochum, Landbrødens
 Kommissær, udmærket Land-
 mand. 98. 135. 137. 138.
 162. 193. 203.
 — hans Afskrift. 135. 138.
 — valgt til Medlem af Udmærke-
 lsdiftnings-Kommission. 158.
 Indfæstningspenge af Udbyggere.
 47.
 — af Udmærkesjorder. 54. 57. 349.
 Insekter. 309.
 Indsøer. 105.
 Johansen, Landinspektør. 125.
 126.
 Johnson; Kjøbmand. 182. 209.
 Jordbrotlige Rættigheder og Ind-
 tægter af Bornholm. 28. 51.
 Jordebøger. 28. 313.
 Jøland. Expeditioner til og Fiskeri
 under Jøland. 182.
 Kaarter; Kaarthistorie. 4.
 — over Christiansø. 337.
 Kaas-Lehn. 239.
 Kampeftenshuggeri. 273.
 Kannikegaard, i Volsker = Sogn.
 27. 33. 137. 138.
 Kapitelstakten. 53.
 Karleby. 281.
 Karper. 288.
 Karusker. 288.
 Kartofler. 163.
 Katechet-Embedet i Rønne. 83.
 Kjelse-Ka. 102. 105.
 Kjendelsepenge; af Bøndergaarde.
 29. 30. 54. 57. 322.
 Kjøbstædernes Andel i Kommunal-
 afgifterne. 327.
 — Jorderes Hartkorn. 50.
 Kilder. 95. 105. 348.
 Kirkebo. 31.
 Kirkerne. 84.
 Klima. 107.
 Klippegaarden i Knudske = Sogn.
 274.
 Klover-Avl. 163.
 Kløvgangsjord. 146.
 Knudske-Sogn. 12. 15. 33. 38. 40.
 41. 42. 43. 44. 45. 46. 63. 64.
 — Sognets Udskiftning. 124.
 Knudsen, Justitsraad, By- og Her-
 redsfoged, hans Virksomhed.
 175.
 Knægtepenge. 53.
 Koefoed, Hans. 139.
 Koefoed Jens. 7. 316.
 Koefoed, Etatsraadinde, hendes
 mange betydelige Gaver og
 Legater. 177. 303. 304. 352.
 Kobberties. 282.
 Kommandantskab. 70. 71. 343.
 Kommission, den bestandige, et
 Slags Regeringsraad; men
 ophævet. 85.
 Kommunal-Udgifter, deres Lig-
 ning ic. 68. 69. 326.
 Kongetinde svares ikke paa Born-
 holm. 335.
 Korntørring. 167.
 Krap, dyrkes her ikke. 164.
 Kreatur-Tallet. 149.
 Kroyer H., Naturkyndig, især
 Ichthyolog. 286.
 Kulbrydning. 235. o. f.
 Kummen-Avl. 164.
 Laanekasser; Laanetrang. 302.
 Landbrugere, udmærkede. 224.
 Landgilde. 52.
 Landt, Præst. 202.
 Lav-Arter, til Færning. 308.
 Lærefiskeriet. 284.
 Leen, den bornholmske, kaldet
 Geisse. 142.
 Leer-Arter. 275.
 Lehnsgaarden. 34. 319.
 Les-Kaen. 106.
 Limensgade. 276.
 Lind, Mogens, Kaptajn, Sande-
 mand. 209. 225.
 Lind, Lieutenant, Landmaaler. 126.
 Lødsbrøden. 179. 345.
 Lohman, den yngre, Kancelliraad,
 Soldinspektør. 98. 163. 188.
 Lund, Jer., Landmaaler. 113.
 Lund, Hans Carlsen. 295.
 Lundske, Erkebiskoppers Tid. 7.
 Lybekkernes Tid. 7.
 Lyngen; Lynggrønning. 144. 150.
 151.
 Lærde Skole i Rønne. 307.
 Løvenørn, Amiral. 174. 180. 346.
 Maal og Vægt. 184.
 Malt-Accise. 59. 62.
 Mandir, Amtmand. 18. 94. 171.
 Mansø, Kaart ventes. 5.
 Manthey, J. G. E. 264.

- Marked i Nafirkeby. 170.
 Markfred. 185.
 Martfeld, Rejse til Bornholm. 237.
 Matrikulerings = Arbejder. 112.
 o. f.
 Matrikulkat. 57.
 — Kjøbstadernes. 58.
 Mergel. 141.
 Meteorologiske Sagttagelser foretages ikke. 108.
 Meje = Kiedfaber. 142.
 Militærvæsen. 23. 69.
 Mineralafsamlingen ved Efterstågts-Selskabet. 227.
 Mjød laves ikke. 233.
 Muur- og Teglstensværker. 290.
 Noller, Wand. 167.
 — Vej. 167.
 Nollesten. 266. 268.
 Raufen, Kjøbmand i Svanike. 161. 352.
 Navnet Bornholm. 5.
 Nexo Kjøbstad. 11. 14. 15.
 — Havn. 175.
 — Jorder. 50. 325.
 — Bankhæftelse. 63. 65.
 — Brandforsikring. 67. 68.
 Nyker-Sogn. 12. 15. 33. 38. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 63. 64.
 — om Sognets Udfgiftning og Jorder 99. 124.
 Nylarsker-Sogn. 12. 15. 33. 38. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 63. 64.
 — Sognets Udfgiftning. 125.
 Næringsveje. 17.
 Oldsager. 309.
 Oldsker-Sogn. 13. 16. 35. 38. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 63. 64.
 Omslags-Terminer ej gjeldende. 232.
 Onsbet. 105.
 Panum, Løge. 4. 107.
 Parcellering; see Udflykning.
 Pedersen, Major, Landinspektør. 113. 114. 117. 119. 209.
 — opretter en Tegnestole. 306.
 Pedersker-Sogn. 11. 15. 33. 38. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 63. 64.
 — Sognets Udfgiftning. 125.
 Petersen, Joh. Did. var Auditor paa Christiansø. 309.
 Petersen, Carl Christ. Tyr-Inspet-
 ter. 107. 180.
 Petersen, Henning, Kammerraad,
 Landinspektør, Landvæsens-
 Kommissair, Inspektør ved
 Frederiks-Stenbrud. 116. 119.
 140. 153. 225.
 — udnævnt til Landvæsens-Kom-
 missar. 116.
 — Valgt til Medlem af Udmarks-
 Udfgiftnings = Kommissionen.
 157.
 Pingel, Oct. 87. 92.
 Pingel, død. Var Rancelliraad.
 By- og Herredsfoged. 174.
 Plove. 141.
 Postvæsen. 173.
 Poulsker-Sogn. 11. 15. 33. 38.
 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46.
 63. 64.
 — Sognets Udfgiftning. 111. 115.
 125.
 Pottemagerier. 291.
 Prael, Jak. P., Præst. 4. 283.
 Pram, Chr. 239.
 Prinzenstjold, svensk Gouver-
 nør. 7.
 Privilegier. 9. 57. 78. 334.
 Proprietairgaarde, saa kaldte. 27.
 Provste-Embedet, og hvad dertil
 hører. 78. 217.
 Præmiepløjning. 142. 231.
 Præstegaardene. 42. 43.
 Præstepenge. 83.
 Præster og deres Indtagter. 78.
 79. o. f.
 Præstetiende. 79. o. f.
 Præstetiende, Hartkorn. 45.
 Qvartalskat. 57.
 Qvaser, Fiskeqvaser; Antal 2c.
 285. 287.
 Qvægaavl. 140. 190.
 — Antallet af Qvæget. 149.
 195.
 Raager. 235.
 Ravn, Carl Gottlob. 105. 239.
 275.
 Randkløve-Skaar. 102.
 Rangkat. 59. 62.
 Rapsædavl. 164.
 Rasch, H. P., Kapitain, Stander-
 deputeret. 204.
 Rasch, Overauditor. 239.

- Rasch, Tonnes, Kjøbmand, død.
 Haveelsker *ic.* 207.
 Raufn, Rasm. Pederfen, Skrift
 om Bornholm. 1.
 Ravert, J. 5. Generalkrigskom-
 missær. 267.
 Ravert, D. J., Kammerjunker. 3. 9.
 Resens Skrift om Bornholm. 2.
 Rifebækken. 106.
 Rispebjerg. 91.
 Rogert, D. R., Landsdommer.
 161. 307.
 Rogert, Kancelliraad. 307.
 Rottkeene, beskrevne af Münster.
 309.
 Rugavl. 161. 162.
 Runekeene. 309.
 Ruthsker-Sogn. 13. 16. 35. 38.
 40. 41. 42. 44. 45. 46. 63.
 64. 133.
 — Sognets Udfistning. 126.
 Rust paa Sæden. 165.
 Ruths Kirkebatte, Højde. 88.
 Rytternægten; højeste Punkt. 88.
 Rø-Sogn. 13. 16. 35. 38. 40.
 41. 42. 43. 44. 45. 46. 63. 64.
 — Sognets Udfistning. 126.
 — Strandfløven i Rø-Sogn. 216.
 Rømer, Hans, Hølsfyrster, sær-
 deles fortjent af Almindings-
 fløvens Opdyrkning. 213.
 — i øvrigt om ham. 310.
 Rømersdal. 213.
 Rønne Kjøbstad. 11.
 — Jorder *ic.* 50. 323.
 — Bankhæftelser. 63. 65.
 — Brandforsikring. 67.
 — Folketal. 13. 14. 15.
 — Havneøsen. 174.
 Rønne, Jens Hansen, Kjøbmand.
 274.
 Saasæd. Omfarg for samme. 160.
 Salthammers-Nif. 280.
 Sandemand. 86.
 — deres Gaarders Skatte- og
 Ufgifts-Frihed. 328.
 Sandhammeren, Staaens sydligste
 Øde. 9.
 Sandflugts-Dæmpning. 94. 171.
 243.
 Sandflugtsstræxninger. 94.
 Sandsten. 89.
 Sandvig Kjøbstad. 11. 14.
 — Jorder. 326.
 — Havneøsen. 179.
 Schjødtes entomologiske Under-
 søgelser. 309.
 Schlegel, Joh. Fr. W. 4.
 Schor, A. A., Vicemmandant, dri-
 ver Stenfulsværk. 236.
 — ligeledes Cementbrud. 277.
 — indfører Karper. 288.
 — Mere om ham. 29. 30. 215.
 Schor, E. S., Kirkesanger. 141.
 209.
 Schramm, Gottfried, Bergmand,
 forestaaer Kulbrydnings-Ør-
 bejde. 237.
 Sehested, Amtsforvalter, Justits-
 raad. 132. 314.
 Seisen, den bornholmske Æe.
 Selvejergaarde. 26.
 Sildefiskeri. 284. 287. 347.
 Simlegaard, den i højest Hartkorn
 ansatte Gaard i Amtet. 35.
 52. 318.
 Skibsbyggeri. 295. 352.
 Skibe, hjemmehørende. 180. 347.
 Skjoder, paa Bøndergaardene. 12.
 321.
 Skolevæsen. 306.
 Skovgaard, H. J. 48.
 Skovgaard, P. R., Skrift om
 Bornholm. 3. 22.
 Skov-Indtægter for den kongl.
 Kasse. 57.
 Skovsholm. 12. 27.
 Skovvæsenet. 210.
 Skrifter over Bornholm. 1.
 — over Christianss. 1. 337.
 Smør, er Landgilde Species eller
 Ugift fra ældre Tid. 51.
 — kan ikke betragtes som Ugift
 for Brug af Udmærkerne. 144.
 145.
 Smørelse i Vestermarie Sogn.
 310.
 Snogebef, Fiskerleje. 247. 323.
 330.
 Sommer, Peder, Præst. Legat.
 304.
 Sonne, en Familie i Næst. 267.
 305.
 Sonne; Fabrikation af finere
 Pottemager-Vare. 292.
 Sonne, Bømand i Kjøbenhavn,
 virker for et Havne-Anlæg i
 Sandvig. 179.
 Sparekasser savnes. 302.
 Spergel. 163.

- Spies, Fader og Sønner, Pottemagere. 228. 291.
 Sproget. 24.
 Stampen, en Jordejendom, med Mel-, Olie- og andre Verker 295. 323.
 Stel, Benævnelsen af ubeboede Bøndergaardene. 24. 31.
 Stempletpapirs-Afgiften. 59. 62.
 Stender, Mog. udmærket Landmand. 98. 134.
 — hans Avlsbrug. 134.
 — valgt til Medlem af Udmærkelses-Udstiftnings-Kommissionen. 157.
 — hans Beretninger om Beterinær-Gjenstande. 192.
 Stengjerder. 189.
 Stenhuggeri. 273.
 Stenkullene. 235. o. f.
 Strandbyggaardene. 25.
 Stranderinger. 288. 346.
 Strandingsskommisionærer. 86.
 Stal, see Stel.
 Stude til Markarbejde. 141.
 Støbesand. 273.
 Suhr, J. P. & Søn, Handelshus. 241.
 Svanike Kjøbstad. 11. 14. 15.
 — Havnedevesen. 176.
 — Jorder. 50. 326.
 — Bankhæftelse. 63. 65.
 — Brandforsikring. 67. 68.
 Svine-Avl. 205.
 Sæde-Udgangs og Indløsnings-Net. 47.
 Sælhundene. 288.
 Sver. 105.
 Sørensen, Søren, Præst. Udmærket Agerdyrker. 98. 139. 225.
 Tal, ved samme betegnes Bøndergaardene. 26.
 Tang som Gjødnings-Materiale. 141.
 Tang-Afke: deraf at udbrage Glauverbalt. 308.
 Tarationen for Bankhæftelsen. 63.
 Teglblanderi. 290.
 Tein, Fiskeleje. 245.
 Thaarup Fr., Amtmand. 3. 111. 153. 226. 230. 293.
 Thurah. L., hans Beskrivelse over Landet. 2.
 Tiende, Præsterne. 79. o. f.
 — Kirkerne. 84.
 — Kongetiende ydes ikke. 335.
 Tjenestefolk. 222. 350.
 Tobaksavl. 164.
 Tobakspibefabrik — men nedlagt. 292.
 Told-Afgiften. 59. 62.
 Toldvæsenet. 86. 184.
 Torve-Judretning. 169.
 Tromler. 142.
 Torvemøser og Torvestier. 220. 221.
 Udbyggere. 46. 47. 58. 151.
 — Afgift af dem. 58.
 — deres Bidrag til Kommunal-Afgifter. 327. 329. 331.
 Udsørlser. 182.
 Udmærkerne, deres Størrelse, Brug &c. 11. 143.
 — deres Udstiftning. 156. o. f.
 Udstiftning af Fællesskab. 110.
 Udskrivning til Krigstjeneste; finder ej Sted. 78. 335.
 Udstykninger, af Jorder. 131.
 Udvandring. 19.
 Udvikning til Stenkulsbrydning. 242.
 Uhrfabrikation. 292.
 Ulden. 203.
 Undentag. 49.
 Urne, J. Chr., Amtmand. 2. 30.
 Vaarnedgaardene. 26.
 Vadmæl. 223.
 Vandstanden; Forchammers Jagtagelser. 93.
 Vandløbene. 105.
 Vang, et Fiskeleje. 328. 330.
 Vasa-Aaen. 106.
 Veddeløb. 199.
 Wedel-Jarlsberg, Greve. 239.
 Vejrs-Jagtagelser. 108. o. f.
 Vejre i Almindingen. 214.
 Vevæsenet. 47. 171.
 Vestermarie Sogn. 11. 15. 33. 38. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 63. 64.
 — Sognets Udstiftning. 125.
 Viborg Cr., Etatsraad; Hans Bemærkninger efter en Rejse i Veterinær-Hensyn. 190. 196. 198. 202. 205. 233.
 — om Sandflugten. 95.

Biborg, Kæsesfor, By- og Herreds-
foged. 207.

Biffer. 136. 161. 163.

Bildt. 233.

Billumsen, Bergraad. 237. 238.

Winslow, Konsul. 98. 209. 224.
227. 323.

Wintere, strænge. 109.

Wulffen, Toldinspektør: død. 199.

Wulffen; Fabrikation af fiuere
Pottemager-Barer. 292.

Wgter, og Rejser. 31. 333.

Wgtepenge, en jorddrotlig Afgift.
53. 55.

Wgtefaber. 21. 343.

Wrtter. 134. 161.

Wvrets Opgivelse. 185.

Wlaen. 106.

Wlene, et Ferskvand paa Højlhyngen.
105. 106.

Wrted, H. Chr., Statsraad og
Profesor. 3. 240. 246. 253.
308.

Wrtlerarsker Sogn. 13. 15. 34.
38. 40. 41. 42. 43. 44. 45.
46. 63. 64. 132.

— Sognets Udskiftning. 126.

Wrtmarie Sogn. 13. 15. 34.
38. 40. 41. 42. 43. 44. 45.
46. 63. 64. 105. 132.

— Sognets Udskiftning. 106.
126.

— Sognets Beskrivelse af Bals-
lev. 100.

— Sognets Skolevæsen fik Gave
af Statsraadinde Koesfoed.
304.

— Maglegaard i Sognet var
Jens Koesfoeds og Enkes
Gaard, stænkert af Kongen.
316.

Wrtersøen. 9. 345.

Af Samlingen: "Bidrag til Kundskab om de danske Provind-
fers nærværende Tilstand i økonomisk Henseende. Foranstaltet,
efter kongelig Befaling, ved Landhuusholdnings-Selskabet", er
udkommet:

Første Stykke, Veile Amt, beskrevet af Kammerraad
C. Dalgas. 1826. 6 Mk.

Andet Stykke, Randers Amt, af J. C. Hald, Selskabets
Secretair. 1827. 6 Mk.

Tredie Stykke, Aarhus Amt, af Professor Bredsdorff. 4 Mk.

Fjerde Stykke, Hjørring Amt, af Etatsraad og Amtsforvalter
Brinck-Seidelin. 1828. 9 Mk.

Femte Stykke, Ribe Amt, af Kammerraad C. Dalgas.
1830. 6 Mk.

Sjette Stykke, Frederiksborg Amt, af Justitsraad Saraau.
1831. 12 Mk.

Syvende Stykke, Aalborg Amt, af C. Christensen, Over-
frigskommissair. 1832. 4 Mk.

Ottende Stykke, Ringkjøbing Amt, af J. C. Hald, Sel-
skabets Secretair. 1833. 8 Mk.

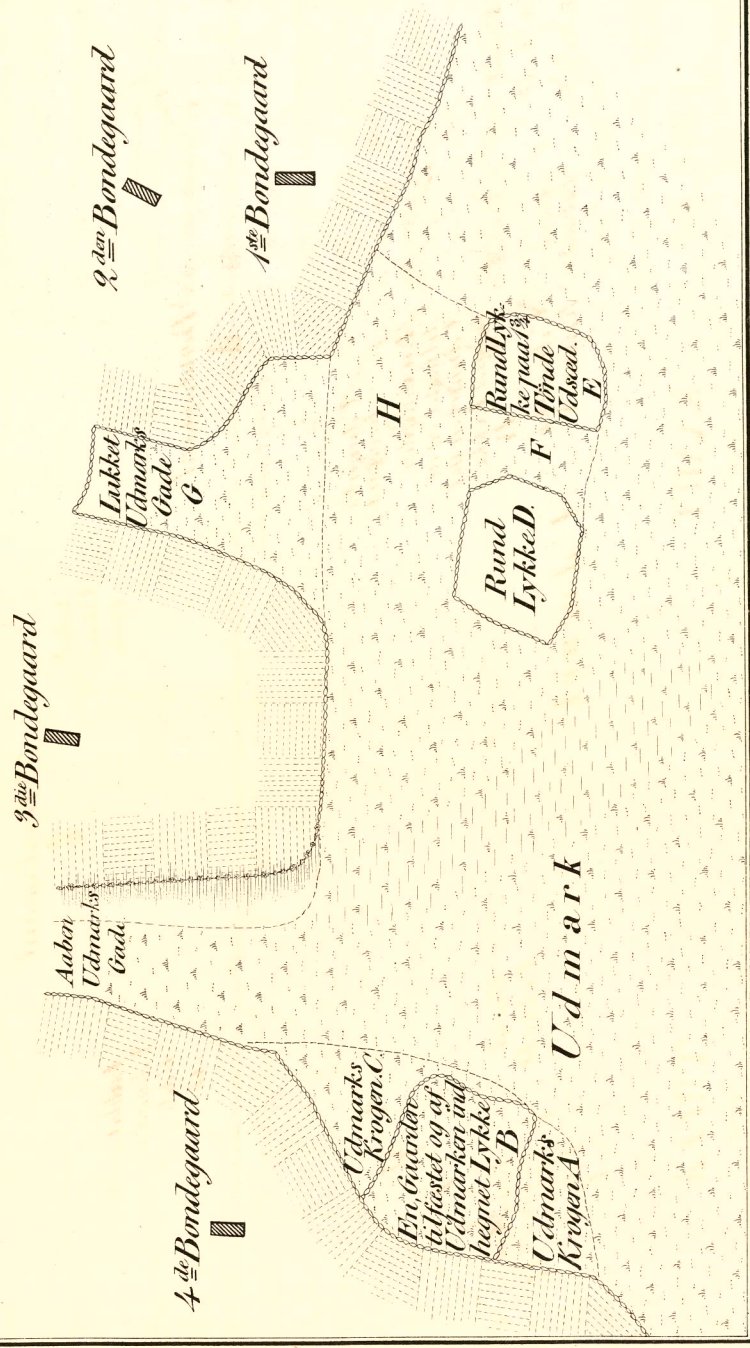
Niende Stykke, Svendborg Amt, af Kammerraad C. Dalgas.
1837. 12 Mk.

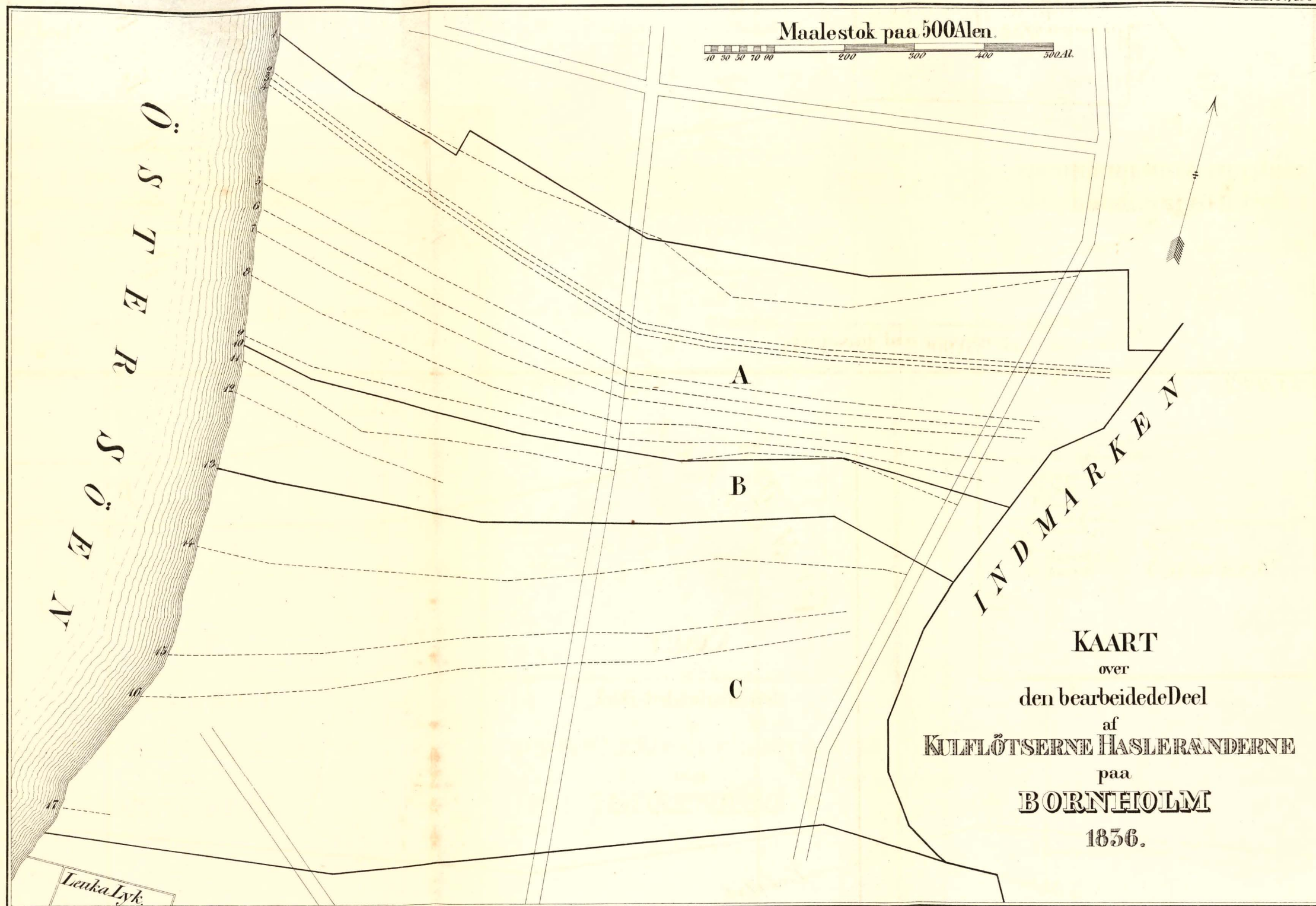
Tiende Stykke, Bornholms Amt, og Christiansø, af
Etatsraad Fred. Thaarup. 1839. 12 Mk.

Kjøbenhavns, Viborg og Præstøe Amters Beskrivelser kunne
i dette Aar ventes færdige fra Pressen.

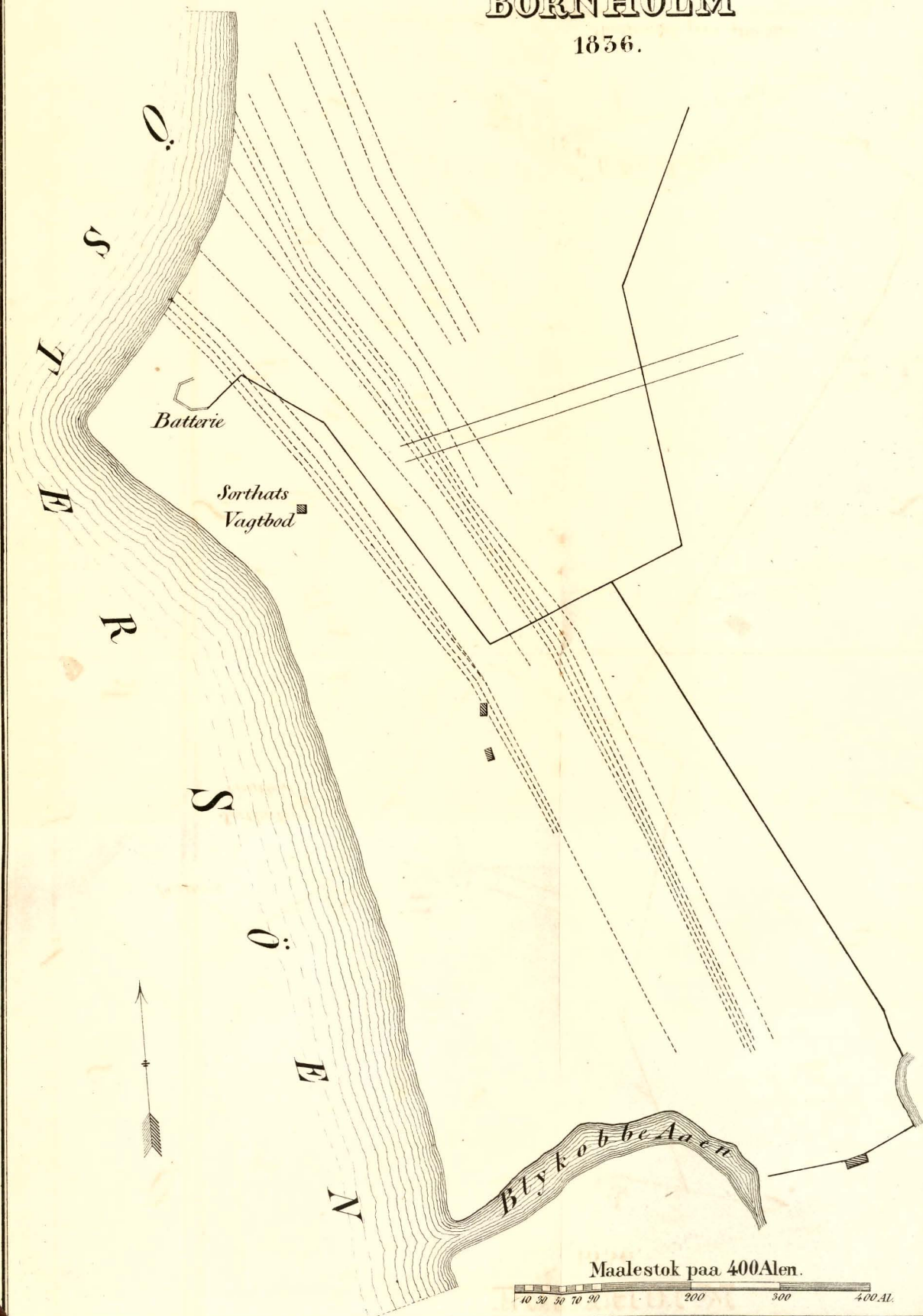

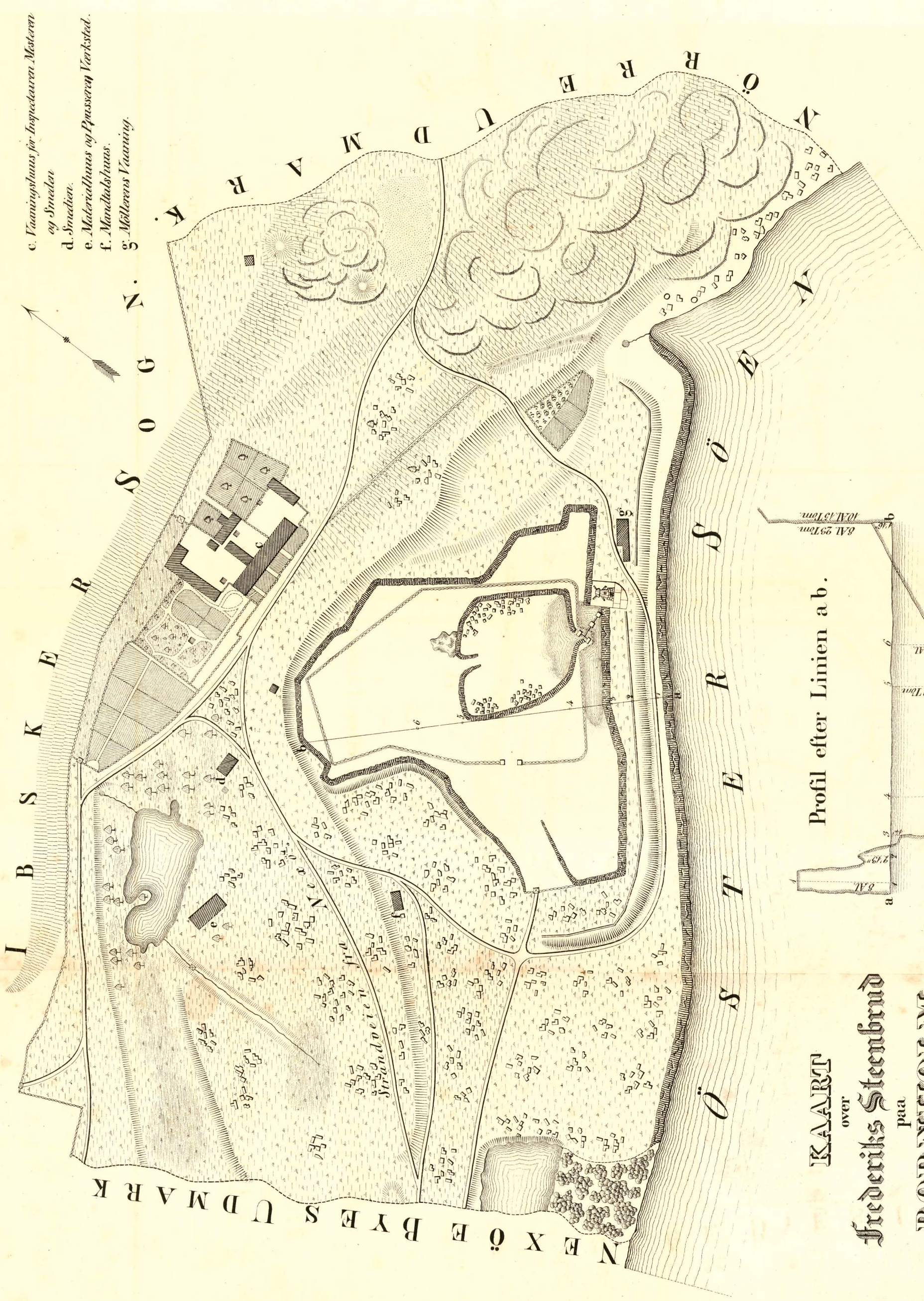
Idealkaart til Oplysning om de bornholmske Udmarksjorder.

KAART
over
den bearbejdede Deel
af
KULFLÖTSENE SORHATS RÄNDERNE
paa
BORNHOLM
1856.

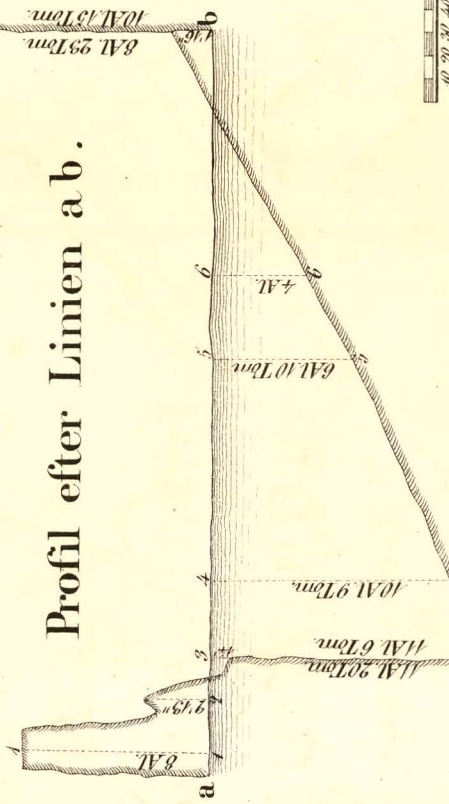

- c. Væringshuus for Inspectoren Mesteren
og Smeden.
- d. Smeden.
- e. Materialhuus og Pussers Værksted.
- f. Mandalshuus.
- g. Møllers Værning.

KAART
over
Frederiks Steenbrud
paa
BORNHOLM
af

H. PETERSEN.
1856.

Profil efter Linien a b.

Maalestok paa 400 Alen.

